नं: २-घ

महाभाष्य प्रदीपः

पत्राणि १८२

नं. २

३

ॐश्रीगणेशायनमः प्रत्ययः अधिकारेणेति यदित्प्रकारांतरेणसंज्ञिस्वरूपनिर्देशादिनासंज्ञाक्रियते ततोनस्यादतिप्रसंगः यदातुगो
३ स्वादिप्रसंगपरिहारायाधिकारेणक्रियते ततोतिप्रसंगइत्यर्थः तत्रयदिसर्वेसंज्ञिनःस्वरूपेणनिर्दिश्येरन् ततोगौरवंस्यात् अथसप्
भा॰ कै प्रत्ययइतिसनःसकारादारभ्यकपः पकारेणप्रत्याहाराश्रयणेनसंज्ञाविधीयेत तदानेकस्ययकारस्यसंभवात्संदेहःस्यात् ननुप्रति
१ योगमुपस्थानेपिवाक्यभेदप्रसंगात् प्रकृत्यादीनांप्रत्ययसंज्ञानभविष्यति तथाहि हरतेर्धातोर्दृतिनाथयोःकर्मण्युपपदयोः पशौ
कर्तरीन्प्रत्ययोभवतीत्येकंवाक्यं तेचदृहृतिनाथपशवः प्रत्ययसंज्ञाइति द्वितीयंवाक्यं नचैकवाक्यतायांसंभवन्त्यांवाक्यभेदोयुक्तः
नैतदस्तिसनादीनामपिवाक्यभेदेनैवसंज्ञाविधेया नह्यसतःसंज्ञिनस्संज्ञाविधानमुपपद्यते तत्रैकेनवाक्येनसनादीनांविधिः

ॐश्रीगणेशायनमः प्रत्ययः अधिकारेणेयंप्रत्ययसंज्ञाक्रियते साप्रकृत्युपपदोपाधीनामपिप्राप्नोति तस्याः
प्रतिषेधोवक्तव्यः प्रतिगम्भिज्ञितः उपपदस्तंबकर्णयोः उपाधिर्हरतेर्दृतिनाथयोःपशौ एतेषांप्रतिषेधोवक्तव्यः

अपरेणतेषामेवसंज्ञाविधिः तत्रयथासनादीनांवाक्यभेदेनसंज्ञाविधिएवंप्रकृत्यादीनामपिप्रतिसंज्ञिप्रत्ययसंज्ञोपस्थानसामर्थ्यात्सं ^
ज्ञासंबंधप्रतिपत्तियोग्यविभक्त्यध्याहारेणप्राप्नोति सनाद्युत्पत्तिवाक्यएवप्रथमेतेषांपारार्थ्यमवगतं द्वितीयेनतुसंज्ञासंज्ञिसंबंधप्रति
पादनवाक्येसंज्ञासंबंधप्रतिपन्नोस्वार्थतास्यात् यथाचसप्तमीनिर्दिष्टस्यवाक्यभेदेनोपपदसंज्ञाधिकाराद्भवति तथाप्रत्ययसंज्ञापि
प्राप्नोति उपाधिशब्देनचेहतुल्यन्यायत्वाद्विशेषणमप्युच्यते क्वचित्तुतयोर्भेदेनव्यवहारोदृश्यते यथानोपाधेरुपाधिर्भवति ^
विशेषणस्यावाविशेषणमिति अर्थविशेषउपाधिस्तदंतवाच्यः समानशब्दोयःअन्यपायिरतोन्यःस्याच्छब्दादिविशेषणंयद्वदिति॥

किंच स्यादिति नहि संज्ञाप्रवृत्तिमात्रादेव दोषो भवति किंतु तन्निमित्तकार्यप्रवर्त्तनात् नच प्रकृत्यादीनां किंचित्तन्निमित्तं कार्यं संभवदस्ति
परत्वं तावदवधिविशेषोपादानेन सनादिभिरेव प्रतिपन्नं नच गुपादीनां सनादीनां च परस्परापेक्षं परत्वं युज्यते विरोधात् उपपद^
स्यापि समासे सति पूर्वनिपातेन भवितव्यमिति परत्वाभावः उपायंऽपि पौर्वापर्यस्य लौकिके प्रयोगे नियमाभावात् स्थितस्यैव च
परत्वस्य शास्त्रेणानुवादात् लोकसूत्रस्य विधायकत्वाभावादनुवादकत्वादर्थस्य चावधित्वात्तस्य च परत्वासंभवात्परत्वाभावः अप्युदात्तत्व
मपि न भविष्यति यथास्वं लक्षणेन तेषां स्वरस्य विहितत्वात् अंगसंज्ञा च विधानप्रतिबद्धा नच प्रकृत्यादयः कृतस्थिद्धिहिताऽगतेषुप

किंच स्यात् यद्येतेषामपि प्रत्ययसंज्ञा स्यात् परत्वमाद्युदात्तत्वमंगसंज्ञेत्येते विषयाः प्रसज्येरन् अतः उक्त
रूपं ठनि प्रत्ययाधिकारे प्रकृत्युपपदोपाधीनां प्रतिषेधः अधिकारेणापि प्रत्ययसंज्ञायां प्रकृत्युपप
दोपाधीनामप्रतिषेधः अनर्थः प्रतिषेधोऽप्रतिषेधः प्रत्ययसंज्ञा कस्मान्न भवति ॥ ॥

एतस्मान्नान्यस्य भविष्यतीति प्रश्नः परत्वमिति प्रकृतिप्रत्यययोः पर्यायेण परस्परापेक्षं परत्वं स्यात् धात्वंतरापेक्षं वा प्रकृतेः प्रकृत्यपे
क्षं च प्रत्ययस्य उपपदस्यापि परत्वात् उपसर्जनं पूर्वमित्येतद्राजपुरुषादिषु सावकाशं बाधित्वा परत्वं स्यात् भोक्तुं व्रजतीत्येवं चानित्यं स्यात्
न तु व्रजति भोक्तुमिति उपाधिवाचिनोऽपि प्रयोगानियमे प्राप्ते परस्मैति नियमः स्यात् यः प्रत्ययः स परः इति परिभाषणात् आद्युदा
त्तत्वमपि स्वरांतरं वा बाधित्वा स्यात् अंगसंज्ञेति नतु विधानप्रतिबद्धाऽगसंज्ञा नचेह प्रकृत्यादयो विधीयंते नैष दोषः सिद्धशब्दान्वा^
ख्याना यत्तेषामपि शास्त्रेण विधानात् परत्वेन च पूर्वस्यावधेराक्षेपात् नतु पूर्वापेक्षेऽपि परत्वे तस्माद्विधिर्नास्तीत्यंगसंज्ञा न भविष्यति

३ भा·कै· २

निमित्तस्येति प्रकृत्यादीनां भूतविभक्त्या निर्देशान्मनाग्युत्पत्तौ निमित्तभावेनोपादानात् पारार्थ्यात्तत्संस्कारं प्रति प्रयोजकत्वाभावा
दित्यर्थः तत्र वाक्यभेदेनाभिधीयमाना प्रत्ययसंज्ञा सनादिभिरेव संबद्धा नेतेषामेव निमित्तित्वात्तां प्रति प्रयोजकत्वात् संज्ञासंबं
धप्रतिपत्तियोग्यविभक्तिनिर्देशात् द्वयोश्च परस्पराकांक्षायां संबंधः नन्वन्यतराकांक्षायां सीतारावणयोरिव स्यात् अपि संज्ञाया आ
कांक्षायां प्रकृत्यादीनां विशेषणत्वात्तेनाकांक्षत्वात्संज्ञासंबंधाभाव इत्युक्तं भवति किं पुनरिति निमित्तत्वाच्छब्दानां निमित्तनि

निमित्तस्य निमित्तिकार्यार्थत्वादन्यत्रापि निमित्तानि हि निमित्तिकार्यार्थानि भवंति किं पुनर्निमित्तं को वा निमित्ती
प्रकृत्युपपदोपाधयो निमित्तं प्रत्ययो निमित्ती अन्यत्रापि चैष न्यायो दृष्टः नावश्यमिहैव क्वान्यत्र लोके तद्यथा
बहुष्वासीनेषु कश्चित्कंचित्पृच्छति कतमो देवदत्तः कतमो यज्ञदत्त इति स आह योऽयं पीठ इत्युक्ते निमित्तस्य निमित्ति
कार्यार्थत्वाद्व्यवस्यति अयं देवदत्तः अयं यज्ञदत्त इति नेदानीमव्यवस्या पीठस्य वा देवदत्त इति संज्ञा भवति किं पुनर्निमित्तं
को वा निमित्ती निर्ज्ञातोऽर्थो निमित्तं अनिर्ज्ञातोऽर्थो निमित्ती इह च प्रत्ययः अनिर्ज्ञातः प्रकृत्युपपदोपाधयो निर्ज्ञाताः
कुधातूपदेशे प्रातिपदिकोपदेशे च ते निर्ज्ञाता इह निमित्तत्वेनाश्रीयन्ते प्रधाने कार्यसंप्रत्ययाद्वा सिद्धं अथवा प्रधाने का
र्यसंप्रत्ययो भवति किं च प्रधानं प्रत्ययः तद्यथा बहुषु यान्तु कश्चित्कंचित्पृच्छति को यातीति स आह राजेति राजेत्युक्ते
प्रधाने कार्यसंप्रत्ययाद्यः पृच्छति यश्च कथयति उभयोः संप्रत्ययो भवति ॥ ॥

मित्तिभावो नोपपद्यत इति प्रश्नः प्रकृत्यादीति प्रतिपादकानां शब्दानां न्यायभावेन शास्त्रेण व्यवस्थापनात्तदनुगुणविभक्तिनिर्देशाद
स्ति निमित्तनिमित्तिभावः कतर इति किं यत्तदोर्निर्धारणे द्वयोरेकस्य डतरच् वा बहूनां जातिपरिप्रश्ने डतमजिति नित्यत्वं द्वये उपाधिप्रत्या
ख्यानात् बहूनामप्येकस्य निर्धारणे कतरशब्दः प्रयुक्तः प्रधान इति प्रत्ययसंज्ञा स्वविषयप्रतनकृ स्यै प्रधानमपेक्षते ततः पारतंत्र्यादप्र २

किंकृतमिति भवतश्चान्तःप्राधान्यं तदधीनस्थितित्वादन्येषामिह कथमिति प्रश्नः अर्थकृतमिति प्रयोजनकृतमित्यर्थः यस्मात्पूर्वं इति
तदर्थत्वादन्येषां तस्यैव प्राधान्यमित्यर्थः यद्येवेति ननु येनावत्प्रकृतेर्विकारागमास्तेप्रकृत्यन्तःप्रवेशात्प्रकृतिवत्संज्ञाया न सम्भवन्ति
येन प्रत्ययस्य तेन तद्ग्रहणेन ग्रहणात् एवेति नास्त्यनिष्टप्रसंगः नैतदस्ति प्रकृतिविकारागमानां तत्सम्बन्धित्वेपि प्रयोजकत्वात्प्रधा
नत्वाच्च स्यादेव प्रत्ययसंज्ञा प्रत्ययसम्बन्धिनामपि तदवयवत्वे सिद्धे पृथक्प्रत्ययसंज्ञा स्यादेव योग्यता सम्भवात् विकारागमेष्वि
ति यः परः स प्रत्ययः न च विकारागमाः परे तेन प्रत्ययसंज्ञा न भविष्यतीत्येवं न व्याख्येयं नहि परत्वनिमित्ता प्रत्ययसंज्ञा अपितु

किंकृतं पुनः प्राधान्यं अर्थकृतं यथा पुनर्लोकेऽर्थकृतं प्राधान्यं प्राहुस्येदानीं किंकृतं प्राधान्यं शब्दस्य पूर्वोपदेशः प्रा
धान्यं यस्य पूर्वोपदेशः स प्राधान्यं यस्य पूर्वोपदेशः स प्रधानं प्रकृत्युपपदोपाधयः दिष्टाः कृधातूपदेशो प्रातिपदिको
पदेशश्च यद्येवं निमित्तस्यानिमित्तिकार्यार्थत्वात् अथापि यद्वाप्रधाने कार्यसम्प्रत्ययात् प्रकृत्युपपदोपाधीनां भवति
विकारागमानां तु प्राप्नोति इहनतत्त्वं चञ्चपुजन्तनोषुक् एतेषां ह्यपूर्वोपदेशात्प्राधान्यं निमित्तस्यैवेति विकारागमे
पुनःपरविज्ञानात्
प्रत्ययसंज्ञानिमित्तं परत्वं तथा च परत्वाभा वेपि अमवद्धजकचां प्रत्ययसंज्ञा भवति तस्मादेवं व्याख्या
यते प्रयोजनाभावाद्विकारागमानां प्रत्ययसंज्ञा न भवति तथाहि परविज्ञानं प्रत्ययसंज्ञाफलं तन्नैषां न सम्भवति षष्ठ्या
स्थान सम्बन्धस्यावयवसम्बन्धस्य च प्रतिपादनादागमानां चानुदात्तत्वेन भवितव्यमित्याद्युदात्तत्वाभावः विकारास्त्वपि यः
तु कास्तेन स्वरभाजः येनुसाऽकास्ते प्रवृत्तिकाल एवान्तरंगत्वान्स्थानिस्वरयुक्ताः अंगसंज्ञापि तन्निमित्तान्यस्य न प्रा
प्नोति साहि प्रत्ययविधानपरत्वनिबद्धा प्रयोजनसहभावेन अमस्यागमत्वेपि शाकारस्येत्संज्ञार्थं प्रत्ययसंज्ञा प्रवर्तनमेव ॥

२
भा॰कै॰
२
3

परविज्ञानादिति विभाषा गुणे इति हेतौ पंचमी फलमपि योजकत्वाद्धेतुरित्युच्यते यथाध्ययनेन वसतीति तेनस्त्रायमर्थः प्रत्ययसंज्ञा
या परत्वं फलं तच्चात्र न संभवतीति प्रत्ययसंज्ञाप्रयोजनाभावान्न भविष्यति किं पुनरिति परत्वमेव भवतु प्रत्ययसंज्ञाप्रयोजनमिति भा
वः षष्ठीनिर्दिष्टस्येति षष्ठ्याश्च पूर्वोदितस्य संबंधप्रतिपादनाद्विरोधात् परत्वाभाव इत्यर्थः पंचमीनिर्दिष्टाच्चेति पंचमीनिर्देशे पर्या
येण पूर्वपरत्वयोः प्राप्तयोः परश्चेत्यनेन परत्वं नियम्यत इति नास्ति कश्चिद्विरोध इत्यर्थः प्रत्यय इति षष्ठीनिर्देशो ऽस्तीति भावः क्वेति

परविज्ञानात् विकारागमेषु च परविज्ञानात् प्रत्ययसंज्ञा न भविष्यति प्रत्ययः परो भवतीत्युच्यते न च विकारागमाः परे संभवंति
किं पुनः कारणं समाने ऽपि पूर्वोपदेशे प्रत्ययः परो न विकारागमाः परे षष्ठीनिर्दिष्टस्य तद्युक्तत्वात् षष्ठीनिर्दिष्टं विकारागमयुक्तं
भवति पंचमीनिर्दिष्टाच्च प्रत्ययो विधीयते प्रत्ययविधानानुपपत्तिस्तु प्रत्ययविधिस्तु नोपपद्यते क्व यत्र विकारागमाः शिष्यंते
हनस्तश्च ञ्युजन्तनोः षुक इति किं पुनः कारणं न सिध्यति विकारागमयुक्तत्वात् अपंचमीनिर्दिष्टत्वाच्च तस्मात्तत्र पंचमीनिर्दे
शात्सिद्धं तस्मात्तत्र पंचमीनिर्देशः कर्तव्यः न कर्तव्यः इह तावद्धनस्तश्चेति धातोरिति वर्तते ञ्युजन्तनोः षुक इति प्रातिप
दिकादिति वर्तते यद्येवं हनस्तश्च धातोः क्वप् भवतीति धातुमात्रात् क्वप् प्राप्नोति नैष दोषः आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति · न धातु
मात्रात् क्वप् भवतीति यदयमेतिस्तुशास्वृदृजुषः क्यबिति परिगणनं करोति ॥ ॥

गायोष्ठगित्यादावानंतर्यसंबंधे षष्ठीविज्ञानादुपपद्यत एव प्रत्ययविधिरिति प्रश्नः हनस्तश्चेति क्तयोरेव स्थान्यादेशिनोरागमागमि
नोश्च संबंधप्रतिपादने वाक्यस्योपयोगाद्वाक्यांतराभावाच्च प्रत्ययविधिर्न प्रकल्पत इत्यर्थः इह तावदिति प्रकृतिप्रत्ययानुवृत्तिसा
मर्थ्यात्प्रत्ययो ऽपि विधास्यते · विकारागमा अपीत्यर्थः यद्येवमिति हनेस्तादेशविधावुपयोगाद्विभक्तित्वाच्च धातोरविशेषितत्वा २

अथवेति पूर्वलिंगेन धातुश्रुतिर्हंतानुपसंहृत्य इदानीं वाक्यभेदेन सन्निधानाद्धंतिस्तकारसंबंधं च प्रतिपद्यते धातुं च विशिनष्टीत्युच्यते अर्थाश्रय-
त्वाद्वेति अन्वर्थसंज्ञाश्रयेणार्थवतः संज्ञाविधानाद्धिकारागमानां चानर्थकत्वात्प्रत्ययसंज्ञा न भवतीत्यर्थः किं वक्ष्यामिति पूर्वो धात्वर्थ-
परित्यागेन स्वरूपेणैव संज्ञात्वे संज्ञाशब्दात् अनुभवतीति प्रत्ययकः प्रत्यय इत्येवं वक्ष्यामिति मत्वा प्रश्नः महतीति महत्त्वात्प्रत्ययशब्द-
स्याहृत्त्रिरनुमीयते तेन यः प्रत्यायकस्य प्रत्ययः महत्त्वसूचितं प्रकारांतरमपि यद्भवति तत्सर्वादिसूत्रे व्याख्यातं तत एवावधारणीयं न
ह्नित इति नान्वयव्यतिरेकाभ्यां कादीनां वाच्योर्थो नावधार्यते तदभावेपि केवलाद्धाय एव प्रकृतेस्तदर्थावगमात् नानाधितरवादिवत्कश्चि

अथवाहंतिरेवात्र धातुग्रहणेनाभिसंबध्यते हंतेस्तो भवति धातोः क्वप्रभवीति कस्माद्धंतेरिति अर्थाश्रयत्वाद्वा अथवा
अर्थाश्रयः प्रत्ययविधिः यस्त्वमर्थं प्रत्याययति स प्रत्ययः किं वक्ष्यमेतत् नद्धिकथ्यमनुच्यमानं गम्यते प्रत्यय इति महा-
तीसंज्ञा क्रियते संज्ञा च नाम यतो न लघीयः कृतमेतत् लघ्वर्थं हि संज्ञाकरणं तत्र महत्याः संज्ञायाः करणमेतत्प्रयोज-
नं अन्वर्थसंज्ञा यथा विज्ञायेत प्रत्याययतीति प्रत्ययः यदि प्रत्याययतीति प्रत्ययः अविकादीनां प्रत्ययसंज्ञा न प्राप्नोति
न हि ते किंचित्प्रत्याययंति एवं तर्हि प्रत्याय्यत इति प्रत्ययः एवमपि सन्नादीनां न प्राप्नोति ॥ ॥

द्योत्योर्थ इति भावः यदप्युच्यते अनिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थे भवंतीति प्रकृत्यर्थ एव तेषामर्थ इति तदपि कल्पनामात्रं सत्यर्थवत्त्वे
प्रत्ययसंज्ञया भाव्यमिति अभिहिते तदभावे स्वार्थावगमाद्र्थवत्त्वं कादीनां नोपपद्यत इत्युक्तेऽस्माऽरुत्तरत्वात् प्रत्याय्यत इति अ-
भिधेयधर्मस्याभिधाने उपचारादेवमुक्तं अयमत्रार्थः यस्यार्थः प्रकृत्या प्रत्याय्यते स प्रत्याय्यमानार्थत्वात्प्रत्याय्यमानः स्वार्थिकः प्र-
त्ययसंज्ञो भवति एवमपीति नहीच्छादावर्थे विधीयमानाः सनादयः प्रकृत्या प्रत्याय्यमानार्था इति भावः योगवादिसनूस प्रकृत्या प्रत्याय्यमाना

र्थ इतीच्छासने चात्राभिप्रेतः ॥

३
भा॰ कै॰ ५

एवं तर्हीति एक एव शब्दोऽनेकशक्तियोगादङ्गीकृतमहत्त्वनिमित्तद्वयोऽपि क्रियते तत्र यथासंभवं निमित्ताश्रयणे तु सत्त्वादीनां कादीनां च प्रत्ययसंज्ञा प्रवर्तते एवं तस्य निपातनादचि णिलुक एवमपीति आगमस्यार्थवत्तां निराकर्तुमुपन्यासः अन्यत्रापीति प्रत्ययस्यागममन्तरेणापि प्रयोगादर्थवत्तावगतिः आगमस्य तु प्रत्ययमन्तरेण प्रयोगाभावादन्वयव्यतिरेकाभ्यामर्थवत्त्वेनावधार्यत इत्यर्थः परश्च किमर्थमिति पञ्चमीनिर्देशे परशब्दाध्याहारेण पञ्चमीविधानात्परत्वं सिद्धं षष्ठीनिर्देशेऽपि योगापेक्षगित्यावानन्तर्यसंबन्धे षष्ठीविज्ञा

एवं तर्ह्युभयसाधनोऽयं कर्तृसाधनः कर्मसाधनश्च एवमपि कृतएतत्समाने अपूर्वोऽपदेशोऽत्रापुषं जातुषमित्यत्राकारस्त मर्थं प्रत्याययति न पुनः षकार इति अन्यत्राप्यकारेण तस्यार्थस्य प्रत्यायनात्तन्यामहे अकारस्तमर्थं प्रत्याययति न पुनः षकार इति क्वान्यत्र बिल्वादिभ्योऽण् बैल्वः परश्च किमर्थमिदमुच्यते परो यथा स्यात् पूर्वो माभूदिति नैतदस्ति प्रयोजनं यमिच्छति पूर्वं आहतं विभाषामुयो बहुच्पुरस्तादिति मध्ये तर्हि माभूदिति मध्येऽपि यमिच्छति आहतं अव्ययसर्वना म्नामकच्प्राक्टेरिय इदानीमतोऽन्यः प्रत्ययशेषः सोऽन्तरेण वचनेन पर एव भविष्यतीति नार्थः परवचनेन ॥ ॥

नादिति भावः पर इति पूर्वशब्दाध्याहारेणापि पञ्चमीविधानात्पूर्वत्वमपि स्यादिति नियमार्थं परवचनं तथानन्तर्यस्य पूर्वत्वेऽपि भावात्षष्ठीनिर्देशेऽपि नियमार्थमित्यर्थः यमिच्छतीति बहुजेव पुरस्ताद्भवति नान्यः प्रत्यय इति बहुचि पूर्वदेशस्य नियतत्वादन्यः प्रत्ययः पर एव भविष्यतीत्यर्थः मध्ये तर्हीति षष्ठीनिर्देशो शुभ मध्यशब्दाध्याहारेणापि षष्ठीविधानं स्यादिति भावः मध्येऽपीति अव्ययसर्वनाम्नामिति मध्यशब्दाध्याहारेण षष्ठीविधानादकच्प्राक्टेरिति नियमार्थं अकजेव प्रकृतिमध्ये भवति नान्य इति मध्यमात्र परिग्रहेण नियमो विज्ञायते नत्वकजेव प्राक्टेरित्येवं मध्यविशेषाश्रयेण अन्यथा मध्योऽन्तरे प्रत्ययान्तरं स्यात् मध्यविशेषेन ५

एवमपीति बहुजनकचोर्विधेयतया प्राधान्यात्तद्विवृद्देशविशेषेनियम्येयातां पुरस्तादेवबहुजन् प्राकटेरेवात्तिन्येवमितिभावः देशो
नियम्यतइति प्रत्ययमेप्यनियतदेशप्रसंगेविशिष्टदेशप्रतिपादनमेवदेशनियमइत्यभिप्रेत्येनदुक्तं मात्तुर्वत्सइतिअनेनप्रकृ
तेः कार्यशब्ददर्शनेनेमात्तस्थानीयत्वमुच्यते परवचनमिति तस्मादित्युत्तरस्येत्यनेनैवनियमस्यसिद्धत्वादितिभावः सततत्रेति
यत्रविद्यमानेमेवकार्यातरविधानार्थं कार्यित्वेननिर्दिश्यते तत्रतस्मादितिपरिभाषानियमार्थावतिष्ठते अत्रतु सनादयो(प्र)
वोपवोत्पद्यन्तइति नतस्याःपरिभाषायाःप्रवृत्तिरितिभावः कस्यसतइति असत्त्वेवसनादिर्भाव्यतइतिभावः इष्टापीति नित्याःशब्दाः

एवमपियेषामेवप्रत्ययानांदेशोनियम्यतेतएवनियतदेशाःस्युः यइदानीमनियतदेशाःसकदाचित्परःकदाचित्पूर्वःक
दाचिन्मध्येस्यात्तद्यथा मात्तुर्वत्सः कदाचिदग्रतःकदाचित्पार्श्वतोभवति परएवयथास्यादित्येवमर्थंपरवचनं परवचन
मनर्थकंपंचमीनिर्दिष्टाद्धिपरस्य परग्रहणमनर्थकं किंकारणं पंचमीनिर्दिष्टाद्धिपरस्यकार्यमुच्यते तद्यथा इकोनरू
पसर्गेभ्योयइदिति विषमउपन्यासः सततत्रपरस्यकार्यमुच्यते इहेदानीकस्यसतःपरस्यकार्यंभवितुमर्हति इष्टापिस
तएव कथं स्वाभाविकपरत्वं अथवाचनिकेपरत्वेसतिपरग्रहणेनार्थः स्यात् वाचनिकेवनार्थः एतद्धिपरस्यकार्यंयदसौ
प्रयोगस्यात्तत्रस्वभावतएवगुप्यादिभ्यः परस्यसतःसनादेःसाधुत्वमात्रंप्रतिपाद्यतइतित्यर्थः एतद्धीति तस्मादित्युत्तरस्येत्यत्रस्था
प्रदेशेषुअर्थाभिव्यक्तिर्भवति तस्मिन्यत्रसदेवकार्यित्वेनोपादीयतेतत्रोत्तरस्यकार्यं नवतीतिकार्यापेक्षासंवेयंषष्ठी यत्रत्वसतएवो
त्पत्तिःक्रियतेतत्रोत्तरस्यभावोभवतीतिभावापेक्षयाकर्तृषष्ठीज्ञायतइत्यर्थः परस्यकार्यमिति उत्पत्तिरेवमित्यर्थः नन्वेवंसति
सन्नित्यादिप्रथमानिर्दिष्टाःषष्ठीप्रकल्पनेसतिनिरर्थकाःकृतार्थत्वात्स्यात् नैषदोषः निर्देशमात्रात्प्रथमास्यात् उत्तरकालंतत्र

काइतितदस्मिन्सूत्रेऽस्थितइतिद्रष्टव्यम् ॥

ष्ठीप्रकल्पते यत्त्वन्यत्रोच्यते नचप्रत्ययविधौ पंचम्यः प्रकल्प

३
न्या॰ कै॰
५
5

ग्रथवेति ग्रयमर्थः उत्पत्तिः सन्नादेरनियतदेशाभवत्तु पश्चात्तु सतएवपरस्य यत्कृतन्कृत्त्ययादिसंज्ञा शास्त्रकार्यविधौ यतेतत्रान्यदेशास्य
वशास्त्रीयंकार्यं तद्देशस्यैवसाधुत्वात्प्रयोगो भविष्यतीत्यर्थः विकारागमेष्विति तदेवेहाप्यनुगंतव्यमित्यर्थः गाधोष्टगीत्यादौ धातो
रित्यधिकारात् धातोःपरष्टग्भवति गाधोस्त्वनंतरइतिव्याख्येयं ग्रत्यन्तापरदृष्टानांवेति वाशब्दस्तह्यर्थे परेणप्रधानेनप्रमाणेनप्र
त्यद्देशेनक्वचिद्दृष्टापेक्षिवादयः तेषांनित्यशब्ददर्शनेकार्यदर्शनेवासत्तायाग्रभावात्तस्मादित्युक्तस्येत्यस्योपस्थानाभावादनियतदे

ग्रथवायदस्यपरस्यसतःसंज्ञास्यात् यत्रतर्हिपंचमीनास्ति तदर्थमयंयोगोवक्तव्यः क्वचपंचमीनास्ति यत्रविकारागमाःशि
ष्यंते क्वचविकारागमाःशिष्यंते हनस्तचत्रपुजतुनोःषुकइति विकारागमेषुचोक्तं किमुक्तंप्रत्ययविधानानुपपत्तिस्तत ^
स्मात्तत्रपंचमीनिर्देशात्सिद्धमिति ग्रत्यंतापरदृष्टानांवापरभूतलोपार्थं ग्रत्यंतापरदृष्टानांतर्हिपरभूतलोपार्थंपरग्रहृ
णंकर्तव्यं यएतेऽत्यंतापरदृष्टाक्किवादयोलुप्यंते तेषांपरभूतानांलोपोयथास्यात् ग्रपरभूतानांमाभूत् किंपुनरत्यंतापरद
ष्टानांपरभूतलोपवचनेप्रयोजनं किंतिगतीतिकार्याणियथास्युरिति एतदपिनास्तिप्रयोजनं ग्राचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयतिग्र
त्यंतापरदृष्टाःपरभूताःएवलुप्यंतेइति॥

गोर्लोपःस्यादितिपरभूतलोपार्थमेतद्वचनं ग्रस्मिन्हिसतिक्किवादयःपरभूतालुप्यंतइतिबुद्धिरुपजायते तत्राग्निचिदित्यादौप्रत्य
यलक्षणेनपरभूतप्रत्ययाश्रयास्तुगादयःसिद्धाभवंति नतुपूर्वभूतक्किवादिलोपेइतिभावः ननुकार्यदर्शनेउत्तरस्यभावइत्येवं^
व्याख्यातत्वात्परभूताःक्किवादयोभविष्यंतिनैतदस्ति नहितेषुभावबुद्धिरस्ति लोपविधानेनाभावबुद्धेरुत्पादात् स्वरूपलाभोहिभा
वःनैतेकदाचित्स्वरूपंलभंते शास्त्रविषयत्वात् ग्रतएवात्यंतापरदृष्टानामित्युक्तं केवलेप्रत्ययलोपवचनेनकार्यमात्रंतेषा

प्रत्ययलोपेप्रत्ययलक्षणं ॥ ५

पदयमिति यदि पूर्वभूतात्प्रत्ययान्न तदानुबन्धासङ्गो नर्थकः स्यात् सर्वस्यानुबन्धकार्यस्य परभूतप्रत्ययाश्रयत्वात् नन्वनियतदेशत्वेपि यदापर
भूतलोपः तदानुबन्धासङ्गस्य चरितार्थत्वात्कथं लिङ्गत्वमिति केचिदाहुः तदुक्तं पूर्वपक्षेनुबन्धासङ्गस्यानर्थक्यमभ्युपगतं स्यात् स्पष्टोनुद
कइत्यादौ तु सकृत्त्वं चमीकृता साकिं पूर्वशाह्वाभ्याहारेण भवत्वथ परशाह्वाभ्याहारेण भवत्वथ परशाह्वाभ्याहारेणेति सन्देहे पूर्वशाह्वा
भ्याहारेण प्रवृत्त्यां सत्यामानर्थक्यमेवानुबन्धासङ्गस्येति कथं परभूतलोपेऽनुबन्धासङ्गो न लिङ्गं स्यादिति भाष्यविद आहुः प्रयोगनि
यमार्थं वेति पूर्वप्रयोजनं स्थितमिति वार्तिककारेण विकल्पार्थो वाशब्दः पठितः भाष्यकारेण तल्लिङ्गेन पूर्वप्रयोजनस्य निराकारणात्

यदयं तेषुकादीननुबन्धानासञ्जति कथं कृत्वा ज्ञापकं अननुबन्धासञ्जने प्रत्ययोजने किन्निणीति कार्याणि यथा स्युरिति यदि वा
न्तनापरदृष्टाः परभूतालभ्यन्ते ततोनुबन्धासञ्जनमर्थवत् भवति प्रयोगनियमार्थं वा प्रयोगनियमार्थं तर्हि परग्रहणं कर्तव्या
परभूतानां प्रयोगो यथा स्यात् अपरभूतानां माभूदिति अस्तिपुनः किञ्चिदनिष्टं दृश्यते यदर्थो नियमः स्यात् अस्तीत्याह
प्रकृतेरर्थाभिधाने प्रत्ययदर्शनात् प्रकृतिरर्थाभिधाने अप्रत्ययिका दृश्यते कसदेवदत्तः बभ्रुः मण्डः लमक इति वा धवोर्मीड(?)
वोलामकायन इति प्रयोक्तव्ये बभ्रुर्मण्डलमक इति प्रयुज्यन्ते ह्वयसादीनां च केवलदृष्टत्वात् ह्वयसादीनां च केवलानां प्रयोगो

द्यर्थे व्याख्यातः कसदेवदत्त इति देवदत्तादयस्तद्यपत्येषु वर्तमाना नादृश्यन्ते तेषामनेन नियमेनासाधुत्वं प्रतिपाद्यते न केवला प्रकृतिः
प्रयोक्तव्या न च केवलः प्रत्ययः प्रयोक्तव्य इति ननु सोयमित्यभिसम्बन्धादभेदोपचारादपत्ये प्रयोगात् कथमसाधुत्वं नैतदस्ति भू
त्यादेरपि साहचर्यादिनिमित्ताभेदाध्यारोपदर्शनादपत्यार्थो नियमेन न प्रतीयते तदुक्तं हरिणा सोयमित्यभिसम्बन्धात्तद्धितेन विना
यदि बभ्रादयः प्रयुज्येरन्नापत्ये नियमो भवेदिति तस्मादभेदोपचाराद्विनापत्यविवक्षायां गर्गा इति बहुवचनानवदेकवचनानां तावभ्रा
दयो मा प्रयुज्यन्ते नेति नियमार्थं वचनं कसदेवदत्त इत्यत्र केचिदाहुः कस इति यथास्तु(?)पोल्लोपयोः कृतयोः केवला प्रकृतिः प्रयुज्यमा

दृश्यते ॥

नादृश्यन्ते तथा बभ्रादयोपीति दृष्टान्तोपन्यासः ॥

१
भा॰कै॰
६
6

किमस्य द्वयसमिति किमस्य प्रमाणमित्यत्रार्थेयं प्रयोगो दृश्यते नत्र गाव्यादिवदेवमादीनामनेनासाधुत्वं प्रतिपद्यते काद्यतिथीति का
यद्वा संख्यायाः पूरणीत्यर्थः बहूनि तिथीत्यादौ च तिथी शब्दमुपलभ्य भ्रान्त्या केवलमपि प्रयुंजते यस्तु तिथण् प्रत्ययान्तो निपातितो तिथी शब्दः स
साधुरेव द्वयसजादयइति अन्त्यभिजात्वापि भ्रान्त्या केवला लोके प्रयुज्यमाना दृश्यन्तेइत्यर्थः यथा बहुरिति ईषदसमाप्तो यो बहुश्च
प्रत्ययस्तत्सदृशो बहुशब्दः संख्यावैपुल्यवाची यथा लोके प्रयुज्यते तथा द्वयसजादयोपीति केचिद्व्याचक्षते अन्ये त्वाहुः केवल
एवेषदसमाप्तो यो बहुशब्दो लोके प्रयुज्यते सदृशो नोऽसाधुत्वं द्वयसजादीनामुपात्तैः वा च वचने चेति तस्मादित्युत्तरस्येत्येव प्रत्य

किमस्य द्वयसं किमस्य मात्रं काद्यतिथा इति द्वयसादयोपृत्ति जसदृशाः अपृत्तिजाः यथा बहुस्तथा वा वचनेचानन्यत्वार्थं वाव
चनेवानन्यत्वार्थं परग्रहणं कर्तव्यं वा वचने चानन्यत्वं निपर्थास्यात् अथ क्रियमाणेपि वैपरग्रहणे कथमिव वा वचनेना
नन्यत्वं लभ्या क्रियमाणे परग्रहणे वा वचने च परइत्येतदभिसंबध्यते अक्रियमाणे पुनः परग्रहणे वा वचनेन किमन्य
छक्यमभिसंबंद्धुमन्यदतः संज्ञायाः नच संज्ञाया भावाभवा विधीयेते वा वचने चोक्तं किमत्रक्तं वा वचनार्थकं च ॥

यस्य सिद्धे परत्वे पुनः पर वचनं वा वचने प्रत्ययस्य पदेऽनन्यत्वं प्रतिपादयति वा परः सन् भवति परत्वोपलक्षितः सन् पक्षे भवति
पक्षेतन्नैवोत्पद्यतइत्यर्थः तत्वत्र परत्वे विकल्प्यते पक्षे पूर्वो भवतीति परत्वस्य प्रयोगे नियतत्वात् तस्मादिति वचनाद्धा
नित्यत्वात् अक्रियमाणइति प्रतियोगे प्रत्ययसंज्ञोपस्थानात्तस्यैव विकल्पः स्यात् कृते त्वस्मिन्परशब्दे प्रतियोगम ६
पास्येतेपरो वा भवति परत्वोपलक्षितः पक्षे भवति पक्षे नैव भवतीत्यर्थः संपद्यते ॥ ॥ ॥

नित्यत्वात्सन इति हन्निपद्ते नित्य एव सन्निष्यते कर्तुमिच्छतीत्यत्रापि द्वैनैव सनउत्पत्तिः प्राप्नोतीति प्रत्याख्यानेवा वचने प्रयोगनियमार्थमिदं। सिद्धे तस्मादिति वचनात्परत्वे नित्यं परः प्रत्ययो यथा स्यात् मा कदाचित्परो न प्रयोजि इत्येवं सामर्थ्यादुभयनियमलाभः आद्युदात्तश्च अ

तत्र नित्यत्वात्सन इति प्रयोगनियमार्थमेव तर्हि परग्रहणं कर्तव्यं अथैतस्मिन्प्रयोगनियमार्थे किमयं प्रत्ययनियमः प्रकृतिपर एव प्रत्ययः प्रयोक्तव्यः अप्रकृतिपरो नेति आहोस्वित्प्रकृतिनियमः प्रत्ययपरैव प्रकृतिः प्रयोक्तव्या अप्रत्ययपरा नेति कश्चात्र विशेषः तत्र प्रत्ययनियमे प्रकृतिनियमाभावः तत्र प्रत्ययनियमे सति प्रकृतेर्नियमो न प्राप्नोति अप्रत्ययिकायाः प्रकृतेः प्रयोगः प्राप्नोति कन्यदेवदत्तः कुमयज्ञदत्तः मंडुलमक इति अस्तु तर्हि प्रकृतिनियमः प्रकृतिनियमे सति प्रत्ययनियमो न प्राप्नोति किमस्य मात्रं कार्यतिथीति अप्रकृतिकस्य प्रत्ययस्य प्रयोगः प्राप्नोति सिद्धं तूभयनियमात् सिद्धमेतत् कथं उभयनियमात् उभयनियमोयं प्रकृतिपर एव प्रत्ययः प्रयोक्तव्यः प्रत्ययपरैव च प्रकृतिरिति किं वक्तव्यमेतत् नहि कथमनुच्यमानं गंस्यते परग्रहणसामर्थ्याद न्तरेणापि परग्रहणं स्यादेवायं परः स एव स्यादित्येवमपरग्रहणम् आद्युदात्तश्च किमर्थमिदमुच्यते आद्युदात्तो यथा स्यात् अन्तोदात्तो माभूदिति नैतदस्ति प्रयोजनं यमिच्छत्यन्तोदात्तं करोति तत्र चकारमनुबंधं आह च चितोंऽतोदात्त इति मध्योदात्तस्तर्हि माभूदिति मध्योदात्तं तर्हि माभूदिति मध्योदात्तमपि यमिच्छति तत्र रेफमनुबंधं करोति आह चोपोत्तमं रितीति अनुदात्तस्तर्हि माभूदिति अनुदात्तमपि यमिच्छति तत्र पकारमनुबंधं करोति आह च अनुदात्तौ सुप्पिताविति स्वरितस्तर्हि माभूदिति स्वरितमपि यमिच्छति करोति तत्र तकारमनुबंधं आह च तित्स्वरितमिति यदिदानीमतोन्यः प्रत्ययः शेषः सोन्तरेणापि वचनमाद्युदात्त एव भविष्यतीति नार्थ आद्युदात्तवचनेन ॥ ॥ ॥

स्वरकस्याचाउच्चारणाभावात्स्वरांतस्य प्रयोगांतरेषु नियतत्वात्परिशेष्यादाद्युदात्त एव प्रत्ययो भविष्यतीति प्रश्नः किमर्थमिति ॥

भा॰ के॰ ७
7

एषामेवेति चिदाङ्गादीनामनियतस्वरप्राप्तौ अन्तोदात्त एव चिदित्येवं नियमो नेषामेव नियतस्वरत्वं स्यात् अन्येषां त्वनियतस्वरप्रसंग इत्य
र्थः प्रत्ययाश्रयाणामिति तद्धितग्रहणादीनामित्यर्थः आद्युदात्तश्चेत्यस्य प्रतियोगमपस्थानेऽसत्युच्यमान एव तस्यादिराद्युदात्तो
एवमपि येषामेव प्रत्ययानां स्वरो नियम्यते त एव नियतस्वराः स्युः यस्त्विदानीमनियतस्वरः स कदाचिदाद्युदात्तः कदाचिदन्तोदात्तः कदा
चिन्मध्योदात्तः कदाचिदनुदात्तः कदाचित्स्वरितः स्यात् आद्युदात्त एव यथा स्यादित्येवमर्थमिदमुच्यते अथ किमर्थं प्रत्ययसं
ज्ञासंनियोगेनाद्युदात्तत्वमनुदात्तत्वं चोच्यते न यत्रैवायमणुच्यते श्नित्यादिर्नित्यं प्रत्ययस्य च अनुपदेशाल्लसार्वधातुकमनु
दात्तसुप्पितौ वेति तत्रायमप्यर्थः हि राद्युदात्तग्रहणं न कर्तव्यं भवति प्रकृतमनुवर्तते अत उत्तरं पठति आद्युदात्तस्य प्रत्य
यसंज्ञासन्नियोगे प्रयोजनं यस्य संज्ञाकरणं तस्याद्युदात्तार्थं आद्युदात्तस्य प्रत्ययसंज्ञासंनियोगकरणे एतत् प्रयोजनं य
स्य संज्ञा संक्रियते तस्याद्युदात्तत्वं यथा स्यात् असन्नियोगे हि यस्मात्स विहितस्तदादेराद्युदात्तत्वं तदन्तस्य चानुदात्तत्वं अक्रियमा
णे हि प्रत्ययसंज्ञासन्नियोगेनाद्युदात्तत्वे प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेर्ग्रहणं भवतीति तदादेरेवाद्युदात्तत्वं प्रसज्ये
त तदन्तस्य चानुदात्तत्वं अथ क्रियमाणेऽपि प्रत्ययसंज्ञासंनियोगेनाद्युदात्तत्वे अनुदात्तत्वे च कस्मादेव तदादेराद्युदात्तत्वं न
भवति तदन्तस्य चानुदात्तत्वं उत्पन्नः प्रत्ययः प्रत्ययाश्रयाणां कार्याणां निमित्तं भवति नोत्पद्यमानः तद्यथा कृतो घटो घटा
श्रयाणां कार्याणां निमित्तं भवति न क्रियमाणः नवा प्रकृतेराद्युदात्तवचनं ज्ञापकं तदादेर्ग्रहणस्य नैष दोषः किं कारणं य
दयं श्नित्यादिर्नित्यमिति प्रकृतेराद्युदात्तत्वं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यः न तदादेराद्युदात्तत्वं भवतीति तदन्तस्य तर्ह्यनुदात्तत्वं
प्राप्नोति प्रकृतिस्वरस्य विधानसामर्थ्यात्प्रत्ययस्वराभावः यदयं धातोरन्तः प्रातिपदिकस्य चान्त इति प्रकृतेरन्तोदात्तत्वं शास्ति
भवत्येवेति वादिरनुदात्त इति दोषाभावः चदाश्रयाणामिति उदकाहरणादीनामित्यर्थः यदयमिति प्रत्ययस्य चेत्यनेनाद्युदात्तत्वे सिद्धे श्नित्या

यत्र ह्रीणिया नी इत्यादौ पिति प्रत्यये धातोरुदात्तत्वं भवति धातोर्यां नी इत्यादौ तु प्रत्ययाद्युदात्तत्वेन सतिशिष्टत्वाद्बाध्यते कुरुतः इत्यादौ च प्राति
दिकान्तोदात्तत्वं प्राप्यते यदि च प्रत्ययान्तस्यान्तोदात्तत्वं स्यात् निर्विषयं धातुप्रातिपदिकान्तोदात्तत्वं स्यादित्यर्थः आस्ते शेते इत्यादौ लुसा
र्वधातुकानुदात्तत्वे सति धातुस्वरस्य सविषयत्वाद्बाधकत्वमिति चेत् तत्रापि न तदन्तविधिप्रसंगात् बाधकत्वमेव आगमानुदात्तार्थं वेति
वाशब्दः लस्य स्थाने लवितव्यमित्यादौ तव्यस्यान्त्ये काल एवाद्युदात्तत्वे कृते पश्चाद् इडागमः शेषनिघातेनानुदात्तो भवति अन्यथा पर

यत्र ह्यानुदात्तः प्रत्ययकृतिस्वरस्तत्र प्रयोजयति आगमानुदात्तार्थं वा आगमानुदात्तार्थेन हि प्रत्ययसंज्ञासन्नियोगेनाद्युदा
त्तत्वमुच्यते प्रत्ययसंज्ञासंज्ञासन्नियोगेनाद्युदात्तत्वे कृते आगमानुदात्ताय यथा स्युरिति न वा आगमानुदात्तवचनात् न वा ए
तदपि प्रयोजनमस्ति किं कारणं आगमानुदात्तवचनात् आगमानुदात्ता भवन्तीति निवक्ष्यामीति के पुनरागमाः अनुदात्तत्वे
प्रयोजयन्ति इट् लविता इट् न्नाव न प्रयोजयति इदमिह संप्रधार्यं इट् क्रियतां आद्युदात्तत्वमिति किमत्र कर्तव्यं परत्वादिट् नि
त्यमाद्युदात्तत्वं कृतेवाटि प्राप्नोति अकृतेपि प्राप्नोति इडपि नित्यः कृतेप्याद्युदात्तत्वे प्राप्नोति अकृतेपि अनित्य इट् अ
न्यथा स्वरस्य कृते आद्युदात्तत्वे प्राप्नोति अन्यथा स्वरस्याकृते प्राप्नोति स्वरभिन्नस्य प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति आद्यु
दात्तत्वं कान्तरंगानमेपि अनित्यं अन्यस्य कृते इट् प्राप्नोति अन्यस्याकृते शब्दान्तरस्य प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति उभ
योरनित्ययोः परत्वादिडागमः अन्तरंगं तर्हि आद्युदात्तत्वं कान्तरंगता उत्पत्तिसन्नियोगेनाद्युदात्तत्वमुच्यते उत्पन्ने प्र
त्यये प्रकृतिप्रत्ययावाश्रित्यांगस्येडागमः आद्युदात्तत्वमपि नान्तरंगं यावता प्रत्ययमाश्रित्य कृतिरप्याश्रिता भवति ॥

त्वादिडागमे कृते तस्य तदङ्गत्वात् प्रत्ययग्रहणेन ग्रहणादाद्युदात्तत्वे क्रियमाणे इटस्य प्रसज्येतेत्यर्थः के पुनरिति अन्योत्र
प्रष्टव्यः ननु येन नव्येनयुक्तमेव इत्यनिविरोधात् लविनेति लटाति परइट् अत्र यदि टोनुदात्तत्वं न स्यात् तदा तासि भक्त
त्वादिउदात्तः स्यात् शेषनिघाते न च नाम्याकारोनुदात्त इत्युदात्तत्वे याभावादुदात्तनिवृत्तिस्वरः अकारस्य न स्यात् इटस्त्वनुदा

१
भा. कै.
८ ४

अंतरंगमेवेति ननु दूरात्प्रयोजयतीत्यर्थः लविधीयेति आशिषि लिङ् अत्र विशेषविहितत्वात्तद्धापरत्वाद्धा पूर्वं सीयुट् क्रियते पश्चा ल्लादेशः तत्र प्रत्ययाद्युदात्तत्वं क्रियमाणे सीयुटएवस्यात् आगमानुदात्ता इति तु वचनात्सीयुटो नुदात्तत्वे सति इट्टो द्विलकारेण

अंतरंगमेवाद्युदात्तत्वं कथमिदानीमेवमुक्तं तत्प्रत्ययस्वरविधौ लादिविधिर्भवतीति सीयुट्तर्हि प्रयोजयति अवचनेहि सीयुडादेशाद्युदात्तत्वं अक्रियमाणेहि आगमानुदात्तत्वे क्रियमाणेपि प्रत्ययसंज्ञासन्नियोगेनाद्युदात्तत्वे सीयुडादेर्लिङ् आद्युदात्तत्वप्रसंगेन तल्लविधीयततत्तर्हि वक्तव्यं आगमा अनुदात्ता भवंतीति न वक्तव्यं आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति आगमा अनुदात्ता भवंतीति यदयं यासुट्परस्मैपदेषूदात्तो ङिच्चेत्याह नैतदस्ति ज्ञापकं वक्तनेन तु यासुटो ङिद्वचनं पिदर्थमुदा त्तवचनं चेति शक्यमनेनैवं वक्तुं यासुट्परस्मैपदेषु भवति अपिच्च लिङ् भवतीति सोयमेवं लघीयसा न्यासेन सिद्धे सति यद्गरीयांसं यत्नमारभते तज्ज्ञापयत्याचार्यः आगमा अनुदात्ता भवंतीति शक्यमेवं लघुं यच्चैव वचनादथापिज्ञा पकात् आगमा अनुदात्ता भवंतीति आगमैस्त्वस्य यद्धितत्वाद्याद्युदात्तत्वं न प्राप्नोति आगमा अविद्यमानवद्भवंतीति वक्ष्यामि यद्यागमा अविद्यमानवद्भवंतीत्युच्यते लविता अवादेशेन प्राप्नोति स्वरविधाविति वक्ष्यामि एवमपि लविता उ दात्तादनुदात्तस्य स्वरित इति स्वरितत्वं न प्राप्नोति बाष्टिके स्वर इति वक्ष्यामि एवमपि चिनितः निष्ठा च द्व्यजनादिति ए स्वरः प्राप्नोति प्रत्ययस्वरमिति विधाविति वक्ष्यामि न तर्हि आगमा अविद्यमानवद्भवंतीति वक्तव्यं न वक्तव्यं आचार्यप्रवृत्ति र्ज्ञापयति आगमा अविद्यमानवद्भवंतीति ॥ ॥ ॥

दात्तत्वं सिद्ध्यतीत्यर्थः पिदर्थमिति चिनुयादित्यादौ पिद्ङित्त्वाद्यासुटोनुदात्तत्वप्रसंगे उदात्तवचनमित्यज्ञापकमित्यर्थः आगमैरिति विच्छिन्नत्वादाद्युदात्तत्वस्य लविधौ येनादौ प्रत्ययस्याद्युदात्तत्वं न प्राप्नोतीत्यर्थः आरव्येन सूत्रे प्रत्ययसंज्ञासन्नियोगेन कृ ते आद्युदात्तत्वे भवेत्यागमा इति न दोषः एवमपि लक्षितेति तत्त्वनत्वादाद्युदात्तमेतत् ॥

८

पदयमिति यदि प्रत्ययाद्युदात्तत्वे कर्तव्ये आदित्वमागमा विहन्युः तदा चित्तुपानामित्यादौ याट्ः प्रत्ययादित्वात्सिद्धमुदात्तत्वमिति तत्र क्रियेत कृ
तेऽत्र प्रत्ययाद्युदात्तत्वे कर्तव्ये आगमानामविद्यमानत्वं ज्ञापयतीत्यर्थः स्त्रौघ्नीति विभज्यान्वाख्याने स्त्रौघ्न अ ई इति स्थिते प्रत्ययस्य चोत्पाद्युदात्त
त्वात्तद्यस्येति लोपे कृते उदात्तनिवृत्त्यभावादुदात्तनिवृत्तिस्वरईकारस्य न स्यात् प्रत्ययसंज्ञासन्नियोगेन त्वाद्युदात्तविधानेन दोषः बहिरंगल
पदयं याट्टाप्यासै पदे षूदात्तो ङित्वेऽप्याह नैतदस्ति ज्ञापकं वक्ष्यत्येतत् याडटोऽङिद्वचनं पिदर्थमुदात्तवचनं चेति शक्यमनेन वक्तुं
याडट्पासैं यदेषु भवति अपित्त्वलिङ् भवतीति सोयमेवं लघीयसा न्यासेन सिद्धे सति यद्गरीयांसं यत्नमारभते तत् ज्ञापयत्याचार्यः आ
गमा अविद्यमानवद्भवन्तीति आद्युदात्तस्य वा लोपार्थं आद्युदात्तस्य तर्हि लोपार्थं प्रत्ययसंज्ञासंनियोगेनाद्युदात्तत्वमुच्यते प्रत्य
यसंज्ञासन्नियोगेनाद्युदात्तत्वे कृते लोपे उदात्तनिवृत्तिस्वरः सिद्धो भवति स्त्रौघ्नी माथुरी अत्र हि परत्वाल्लोपः स्वरं बाधेत न वा बहि
रंगलक्षणत्वात् स चैतदभिधि प्रयोजनमस्ति किं कारणं बहिरंगं बहिरंगलक्षणत्वात् बहिरंगलक्षणो लोपः अन्तरंगः स्वरः अ
सिद्धं बहिरंगमन्तरंगे अवश्यं चैषा परिभाषा आश्रयितव्या अवचने हि श्विक्लित्वं ति प्रसंगः आक्रियमाणायां ह्यस्यां परिभाषायां
क्रियमाणेऽपि प्रत्ययसंज्ञासन्नियोगेनाद्युदात्तत्वे ञ्नित्कित्स्वरोऽपि प्रसंगः स्यात् औत्सीकं सिकी आत्रेयीति अत्र हि परत्वाल्लो
पो ञ्नित्कित्स्वरान्बाधेत नैष दोषः ञ्नित्कित्स्वराः प्रत्ययस्वरस्यापवादाः न चापवादविषये उत्सर्गोऽभिनिविशते विधाने पूर्वं
ह्यपवादा अभिनिविशन्ते पश्चादुत्सर्गाः प्रकल्प्य वा अपवादविषयं तत उत्सर्गोऽभिनिविशते [illegible] न तावदेव
लक्षणमिति स्वार्थादानो क्रमेण प्रतीतिरिति स्त्रीत्वनिमित्त ईकारो बहिरंग इति तन्निमित्तो यो बहिरंगः अथवा गस्य भस्येत्याद्येन लक्षणेन लोपो बहि
रंगः औत्सीति उत्सजाता उत्सादिभ्योऽञ् ङीप् यस्येति परत्वाल्लोपः आद्युदात्तत्वं ञ्नित्लक्षणं बाधेत तदा प्रत्ययस्याद्युदात्तत्वादुदात्तनिवृत्तिस्वर ई
कारस्य स्यादवकं सिकीति कंसेन क्रीता कंसादिठन्निति ठिन्निङीपि वटकारस्याकृत इटादेशो उदात्तत्वं मन्यते आत्रेयीति अत्रेरपत्यं स्त्री इत
श्चानिञ इति ढक् आपन्नादिषु उपदेशिवद्वचनं स्वरसिद्ध्यर्थमिति पूर्वं यादेशः ङीप् अत्रोदात्तनिवृत्तिस्वरो न स्यात् अन्तरंगत्वेन स्वरस्याश्री

संसिक्तमिति ठचास्मिन्कारणात्पूर्वमेकादेशः ततः प्रत्ययाद्युदात्तत्वमिति नाप्युदात्तलोप इत्यर्थः किन्त्वरमिति नन उदात्तनिवृत्तिस्वरो नस्या
दित्यर्थः इदानीं प्रत्ययसंज्ञासन्नियोगेन स्वरविधौ प्रयोजनमाह प्रत्ययाद्युदात्तत्वादिति यदा ञ्नित्यादिर्नित्यमित्यस्यानन्तरं प्रत्ययस्य चेन्नु

२ भा० कै० ५

कंसिकयां भूयान्परिहारः अन्यस्यात्र उदात्तत्वं अस्य लोपः आदेरुदात्तत्वं अन्त्यस्य लोपः इदं तर्हि आत्रेयी परत्वाल्लोपः किन्त्वरं बाधेन
तस्मादेषा परिभाषा आश्रयितव्या एतस्याश्च एतस्याश्च सत्याशकं प्रत्ययसंज्ञासन्नियोगेनाद्युदात्तत्वमवक्तुं प्रत्ययाद्युदात्तान्नु धा
तोरेतः प्रत्ययाद्युदात्तात् धातोरेत इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन प्रत्ययाद्युदात्तत्वस्यावकाशः यत्रानुदात्ता प्रकृतिः समन्वं सिमन्वं
धातोरेत इत्येतस्यावकाशः यत्रानुदात्तः प्रत्ययः पचति पठतीति इहोभयं प्राप्नोति योगोपायति धूपायति धातोरेत इत्येतद्भव
ति विप्रतिषेधेन पित्स्वरात् तित्स्वरस्तापि पित्स्वरात् तित्स्वरस्तापि भवति विप्रतिषेधेन पित्स्वरस्यावकाशः पचति पठति तित्स्वर
स्यावकाशः कार्यं हार्यं इहोभयं प्राप्नोति कार्या हार्या तित्स्वरो भवति विप्रतिषेधेन चित्स्वरात् पित्स्वराच्चित्स्वरः आपि भवति
विप्रतिषेधेन चित्स्वरस्यावकाशः चलनः कंपनः पित्स्वरस्यैव इहोभयं प्राप्नोति आवष्ट्यायी वीयी चित्स्वरो भवति विप्रति
षेधेन नवाद्युदात्तत्वस्य प्रत्ययसंज्ञासन्नियोगात् नवार्थो विप्रतिषेधेन किं कारणं आद्युदात्तत्वस्य प्रत्ययसंज्ञासन्नियोगा
त् प्रत्ययसंज्ञासन्नियोगेनाद्युदात्तत्वे कृते सतिशिष्टत्वादन्तस्वरो भविष्यति अयं चाप्ययुक्तो विप्रतिषेधः पित्स्वरस्य ति
त्स्वरस्य च किं कारणं टापि स्वरिते नैकादेशः टाप्यपि स्वरिते नैकादेशो भविष्यति इदमिह संप्रधार्यं स्वरितत्वं क्रियता
मेकादेश इति किमत्र कर्तव्यम्

चेत तदा परत्वादन्तस्वरं प्रत्ययस्वरो बाधेत यथान्यासे तु प्रत्ययस्वरं धातुस्वरो बाधते पित्स्वरादिति
एतदत्रानुदात्तत्वविधाने सिद्धमिति नान्यत्रेति भावः कार्येति स्वरितत्वात्प्रागेकादेशं मन्यते न त्वेकादेशस्य पूर्वप्रत्यन्तवद्भावाच्चित्स्व
रः प्राप्नोति परप्रत्यादिवद्भावात्तु पित्स्वरप्रसंगः नवेति प्रत्यसंज्ञासन्नियुक्तस्वरस्यान्तरंगत्वान्नास्ति विप्रतिषेध इति भावः ॥ ५

परत्वात्स्वरितत्वमिति अंतरंगत्वं स्वरितत्वस्यानपेक्षेत्तदुक्तं स्त्रीत्वापेक्षत्वात्त्रिमित्रोद्देशकादेशो बहिरंगः आंतर्यतस्तु स्वरितत्वं तु दा
त्तोपि विद्यत इति स्वरितानुदात्तयोः स्वरितो न तु तमः चापीति यदि सामान्यग्रहणं विज्ञानार्थत्वमेव चकारस्याभविष्यत् टाप्यकरणं
एवं यद् इष्टापत्यं चास्यते इति भावः गाप्नि च कि· गाप्निति अनुक्रमप्रदर्शनाय कितिः पठितो न त्वयमनुदात्तेत् गपादिषु इति नित्यस्य
परत्वात्स्वरितत्वं नित्य एकादेशः कृतेपि स्वरितत्वे प्राप्नोति अकृतेपि स्वरितत्वमपि नित्यं कृतेपि एकादेशे प्राप्तो अकृतेपि
अनित्यं स्वरितत्वं अन्यस्य कृते एकादेशे प्राप्नोत्यन्यस्याकृते शब्दान्तरस्य च प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति एकादेशोप्यनित्यः अ
न्यथा स्वरस्य कृते स्वरितत्वे प्राप्नोति अन्यथा स्वरस्याकृते स्वरभिन्नस्य प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति अंतरंगस्तर्हि एकादेशः कान्त
रंगता वर्णाश्रितैकादेशः पदस्य स्वरितत्वं स्वरितत्वमप्यंतरंगं कथं वहुपत्येत् पदग्रहणं परिमाणार्थमिति उभयोरन्तरंगयोः
परत्वात्स्वरितत्वे स्वरितत्वे कृते आंतर्यतः स्वरितानुदात्तयोरेकादेशः स्वरितो भविष्यति अयं चाप्ययुक्तो विप्रतिषेधः पित्स्वर
स्य चित्स्वरस्य च किं कारणं चापि चित्करणात् चापि चित्करणसामर्थ्यादंतोदात्तत्वं भविष्यति गाप्निज् किम्पः सन् गपतिजकि
तमानाम नुदात्तेतः गपादिष्वनुबंधकरणं किमर्थं गपादिष्वनुबंधकरणमात्मनेपदार्थं गपादिष्वनुबंधाः क्रियंते आत्म
नेपदं यथा स्यात् अयं क्रियमाणोपि च अनुबंधे पेषु आत्मनेपदं न प्राप्नोति किं कारणं सनायवहितत्वात् पूर्ववत्सन इत्येव
भविष्यति पूर्ववत्सन इत्युच्यते न चैतेभ्यः प्राक् सन आत्मनेपदं नापि परस्मैपदं पश्यामः एवं तर्हि अनुबंधकरणसामर्थ्याद्द्विभाषिति
न्विषयत्वात्केवलेभ्यो लडाद्यनुत्पादात् प्रश्नः आत्मनेपदार्थमिति सन्नंतेभ्य इति भावः न चैतेभ्य इति कार्यातिदेशाः सोलिंगातिदेशे
ऽनुचिकीर्षतीत्यादावप्यात्मनेपदप्रसंग इति भावः एवं तर्हीति सनाद्यव्यवधानेपीति भावः ॥ ॥

भा॰ कै॰ १० 10

अथ येति यत्रावयवे लिंगं संगस्य प्रयोजनं नास्ति तत्र समुदायार्थ एवासाविति भावः शिष्टं भाष्ये पूर्ववत्सन इत्यत्र विस्तरेण व्याख्या

ते तन्न एव धार्य मान्वयसामान्यविधेर्विशेषविधिर्बाधकार इत्याह अभ्यासदीर्घ इति अथ कथमिति यथाभ्यासस्येति वचनादी

अथवा अवयवे कृतं लिंगसमुदायस्य विशेषकं भवति तद्यथा गोः सक्थनि कर्णे वा कृतं लिंगं गोर्विशेषकं भवति यदि

अवयवलिंगसमुदायस्य विशेषकं भवति तदा ज्ञपयति मीमांसयतीत्यत्रापि प्राप्नोति अवयवे कृतं लिंगं तस्य स

मुदायस्य विशेषकं भवति यं समुदायं योऽवयवो न व्यभिचरति समुदायं तमेव चनव्यभिचरति णिजं तु पुनर्व्यभिचरति

तद्यथा गोः सक्थनि कर्णे वा कृतं लिंगं गोरेव विशेषकं भवति न गोमण्डलस्य मान्वय अभ्यासदीर्घ एतस्य वंदीर्घ प्रसं

गः अभ्यासदीर्घत्वेऽवर्णस्य दीर्घत्वं प्राप्नोति मीमांसते ननु यइत्वे कृते दीर्घत्वं भविष्यति कथं पुनरत्यन्तसन्नियो

गेन दीर्घत्वमुच्यमानं इत्वं प्रतीक्षते अथ कथमभ्यासं प्रतीक्षते वचनादभ्यासं प्रतीक्षते अभ्यासस्य दीर्घत्वविधा

नात् इत्वं पुनर्न प्रतीक्षते नवाभ्यासविकारेषु अपवादस्योत्सर्गबाधकत्वात् अभ्यासविकारेषु अपवादा उत्सर्गा

न्न बाधन्त इत्येवं दीर्घत्वमुच्यमानं इत्वं न बाधिष्यते अथवा मानवादधान् शान् भ्यः ईच्चाभ्यासस्येति वक्ष्यामि एव

मपि हलादिशेषापवादः ईकारः प्राप्नोति ईवाच इति वक्ष्यामि अथवा मान् शान् भ्यो दीर्घश्चेतोऽभ्यासस्येति वक्ष्या वयवदान्

मि सिद्धाति सूत्रं तर्हि भिद्यते यथान्यासमेवास्तु ननु चोक्तं अभ्यासदीर्घत्वे अवर्णादीर्घत्वप्रसंग इति परिहृतमेतत्

नवाभ्यासविकारेषु अपवादस्योत्सर्गाबाधकत्वादिति अथवा नैवं विज्ञायते दीर्घश्चाभ्यासस्येति कथं तर्हि दीर्घश्च अ

भ्यासस्येति किमिदमाभ्यासस्येति ॥ ॥ ॥ ॥ १०

र्घत्वमभ्याससमपेक्षते तथा वचनान्तरविहितमित्वमपीति भावः अभ्यासविकारेष्विति एतच्च दीर्घो कित इत्यत्राकितग्रह

...भवति ॥

अभ्यासस्य विकार इति सचेत्त्वमेवं न यथाहि लोपस्य तावदादेशो विधातुमशक्यः तस्याभावरूपत्वात् यदि ह्रस्वस्य दीर्घत्वं स्यात्
तर्हि तन्निर्देशोऽनर्थकः स्यात् दीर्घश्रुत्यावयपरिभाषोपस्थानादज्झलोर्दीर्घविधानात् दीर्घस्य ह्रस्वस्य वा दीर्घविधाने विशेषाभावा
त्स्यादित्वमेव तर्हि तेन मन्यामहे अथवा ह्रस्वस्य नियोगविहितो विकारः सन्वत इति नस्यैव ग्रहणं विज्ञायते ह्रस्वस्य मानादीनामिव वपेरपि
पर्जन्यवल्लक्षणप्रवृत्त्या भवति धातोः कर्मणः धातोरर्थद्वारके कर्मत्वसामानकर्तृकत्वे ते चेच्छायाः प्रत्यार्थत्वेपि सन्निधानात्तदपेक्ष्य
वगह्येते एवं च प्रकृत्यर्थोपसर्जनः प्रत्ययार्थो भवति अन्यथा प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरसंबंधः स्यात् वार्तिकावतारणाय प्रश्नं करोति

नस्येति

अभ्यासस्य विकार अभ्यासः धातोः कर्मणः धातोरिति किमर्थं प्रकर्तुमैच्छत् प्राचिकीर्षत् सोपसर्गादुत्पत्तिर्माभूदिति कर्मग्र
हणात्सन्विधौ धातुग्रहणमनर्थकं कर्मग्रहणात्सन्विधौ धातुग्रहणमनर्थकं कर्मणः समानकर्तृकात् इच्छायां वा सन्भवा
तीत्येव धातोरुत्पत्तिर्भविष्यति सोपसर्गात् कर्म सोपसर्गकमिह वै कर्म तत्र तु न्यायैः प्राप्नोति सोपसर्गात् कर्मेति चेत् क
र्मविशेषकत्वात् उपसर्गस्यानुपसर्गं कर्म सोपसर्गकर्मेति चेत् कर्मविशेषकत्वात् उपसर्गः अनुपसर्गमेव हि कर्म अवश्यं

धातोरिति किमर्थं कर्तुमैच्छत् मिति अयं भावः धातोरेव क्रियावाची उपसर्गस्तु विशेषकः तत्र स्वार्थद्वारके — चैतदेवं विज्ञेयम्
कर्मत्वसमानकर्तृकत्वे धातोरेव संभवत इति सोपसर्गादिति संघातेन विशिष्टा क्रिया प्रतिपाद्यत इति तत एव सन्नुत्पत्तिप्रसंगः
तत्र संघातादेव द्विर्वचनादिप्रसंग इति भावः कर्मविशेषकर्मग्रहणादिति एतदुपलक्षणं तेन समानकर्तृकग्रहणादित्यपि बो
द्धव्यं सोपसर्गमिति संघातस्य क्रियाविशेषाभिधायित्वादिति भावः कर्मविशेषक इति अत एव वनानाम्यपीसमासप्रतिषेधो
नित्यः अयमर्थः धातोरेव क्रियावाचीति तदर्थस्यैव कर्मत्वं तत्र उपसर्गार्थस्यापि यथोक्तं करणकर्म तत्सामानाधिकरण्यात्तु भी
ष्मादिभ्योऽहितीयाभविष्यतीति अथापि विशेषणस्य पृथक् कर्मत्वं यथोक्तं कटोपि कर्मभीष्मादयोपीति तथापि कर्मसम

दायस्याकर्मत्वात्समदायादुत्पत्त्यात्रैत्रैमविष्यति ॥

सोपसर्गस्य ह्रीति यदि संघातस्यार्थद्वारकं कर्मत्वं स्यात् तदा अवयवस्याकर्मत्वात्ततः सन्प्रत्ययो न स्यात् कर्मणा इत्येषा हि पंचमी षष्ठ्यां
त्तु सत्यां कर्मणोऽवयवाद्धेतोः सन्निन्याधीयमाणोऽनुपसर्गान्न स्यात् तस्मात् श्रद्धादीनां व्यवस्थायै पृथक्त्वेन मकल्पनात् धातूपसर्गयोर्था
तः क्रियावाचीति निर्णयः सर्वनादिति विकल्पितत्वात्सनः पक्षे सावकाशाः क्यजादय इति भावः प्रातिपदिकादित्यनेनोक्ते कर्म
ण इति वचनात्कर्मत्वे च सति सर्वनता या अवश्यंभावात् क्यजादीनामिति कर्ममात्रात्सन्विधिः कर्मविशेषात्सर्वनात् क्यजादय
इति भावः यत्र चोत्सर्गापवादौ विभाषा तत्रापवादेन मुक्त उत्सर्गो न भवति अपितु वाक्यमेव इयेनावदिति लक्षणा अपलक्ष्य

सोपसर्गस्य हि कर्मत्वे धात्वधिकारेऽपि सनो विधानमकर्मत्वात् योऽहि मन्यते सोपसंगकर्मेति क्रियमाणोऽपि तस्य धातुग्रहणे सनोः ।
विधिः स्यात्किं कारणमकर्मत्वात् इदं तर्हि प्रयोजनं सर्वनादुत्पत्तिनिमित्तं सर्वनात्त्वाप्रसंगः क्यजादीनामपवादत्वात् सर्वनात्त्वा ।
सनोऽप्रसंगः किं कारणं क्यजादीनामपवादत्वात् सर्वनात्क्यजादयो विधीयन्ते तेऽपवादत्वात् बाधका भविष्यन्ति अनभिधाना
द्वा अथवा अनभिधानात्सर्वनादुत्पत्तिर्न भविष्यति नहि सर्वनादुत्पद्यमानेन सनाइच्छाभिधानमस्ति इयेनावदगतिका गतिः
यदुच्यते अनभिधानादीनादिति यदप्युच्यते सर्वनात्त्वाप्रसंगः क्यजादीनामपवादत्वादिति भवेत्कस्माच्चिदप्रसंगः स्यादिति
आत्मेच्छायां परेच्छायां न प्राप्नोति राज्ञः पुत्रमिच्छतीति एवं तर्हि इदमिह व्यपदेशं सदावार्यो न व्यपदिशति किं समानकर्तृ
कादिच्छायां वेत्युच्यते न च सर्वनस्य समानः कर्तास्ति एवमपि भवेत् कस्माच्चिदप्रसंगः स्यात् यस्य कर्ता नास्ति इह प्राप्नोति ॥

स्य व्यवस्थान्याय्या लक्षणाश्रयेण तु लक्षणाव्यवस्थानं गत्यन्तराभावादिति भावः व्यपदेशं प्रसदिति सर्छोपनेयद्यपदेशार्हं तत्त्वव्यपदिश
ति न च सर्वनस्येति पुत्रादेः सत्त्वभूतार्थाभिधायित्वात्साध्यस्यैवत्यापनसंवंधयोग्यत्वादिति भावः कटं करोतीत्यादावपि सर्व
तत्र सिद्धरूपोऽर्थोऽभिधीयते शाब्दान्तरसन्निधानात्तु साध्यता प्रतीयते यथोक्तं हरिणा निर्वर्त्यो वा विकार्यो वा प्राप्यो वा साधनाश्रयः

॥ क्रियाणामेव साध्यत्वात्सिद्धरूपोऽभिधीयत इति ॥

आसितुमिच्छतीति तुमुनेतस्यसाध्यरूपाविधायित्वादस्तिकर्त्रायोगइतिभावः क्वाचिमांनाव्ययमतिषेधइतिवचनात्प्रतिषिद्धतुमुनोत्
क्त्वादिति तुमुन्निमित्तेनेच्छतीत्यनेनेत्यर्थः नचेच्छतीत्यस्यप्रयोगंबाधित्वासन्भवतीतियुज्यतेवक्तुं उपपदनिमित्तत्वात्तुमुनस्तदभा
वेऽप्रभावप्रसंगात् आसनमिच्छतीति ल्युट्भावमात्रेविधीयते नत्विच्छार्थेषूपपदेष्वितिभावः धातुवाच्यक्रियापेक्षंचसमानकर्तृत्व
मिति इहद्वयोविशेषइतिसमानशब्दस्तदंतवाच्योऽर्थः उपाधिस्यस्तविशेषइतिभावः क्वचित्वभेदेनव्यवहारः आसितुमिच्छतीति

आसितुमिच्छतिशयितुमिच्छतीति इच्छायामर्थेसन्विधीयतेइच्छार्थेषुचतुमुन् तत्रतुमुनोक्तत्वात्सनार्थस्यसन् नभविष्यति
एवमपीष्टप्राप्नोतिआसनमिच्छति शयनमिच्छतीति इहद्वयोविशेषउपादीयतेतुपार्थिवी द्योत्येतस्मिंस्तेनभवितव्यं यस्मिन्ना
र्थोगम्यते आसितुमिच्छतिशयितुमिच्छतीतिस्वपंतांक्रियांकर्तुमिच्छतीतिनासाविहगम्यते आसनमिच्छतिशयनमि
च्छतीतिअन्यस्याप्यासनमिच्छतीत्येषोर्थोगम्यते अवश्यंचैतदेवंविज्ञेयं योहिमन्यते अद्योत्येपितस्मिंस्तेनभवि
तव्यमितिक्रियमाणेपिहितस्यधातुग्रहणाद्दृष्टप्रसज्येत संगतमिच्छतियज्ञदत्तोदेवदत्तेनेति ॥ ॥

वृत्तिसमानार्थेनभवितव्यं आसिसिषतइत्यस्यचासितुमिच्छतीतिसमानार्थंभवतीतिभवत्यासेः सन्प्रत्ययः आसनमिच्छती
त्यत्रतुकिमात्मनआसनमिच्छति अथपरस्येतिसंदेहात्समानकर्तृकत्वाप्रतीतिपत्तिरित्यासनशब्दात्सन्प्रत्ययोनभविष्यति नह्य
तःसन्नत्यच्यमानः समानकर्तृकत्वलक्षणंविशेषमंतर्भावयितुंशक्नोतीतिभावः संगतमिच्छतमि केवलस्यधातोःप्रयो
गाभावात् क्तप्रत्ययोपादानंधातोरेवतुसन्प्रसंगइतिउच्यते अत्रचकिमात्मकर्तृकेसंगतमिच्छति अथपरकर्तृकमिति
संदेहाद्यदासमानकर्तृकर्तृकत्वेनावधार्यतेतदानभाव्ययदातुसमानकर्तृकत्वेप्रतिपादयिषितेतदाभवितव्यमेवस
नासंजिगंसतेवत्सोमात्रेति ॥

३ भा॰ कै॰ १२ 12

कर्मेति इच्छायां कर्मणा वश्यं भाव्यमिति प्रत्यासत्त्या प्रकृत्यर्थापेक्षकर्मत्वेनाश्रयिष्यते न तु तद्व्यतिरिक्तमिति गमनेनेच्छती-
ति सन्नं भविष्यति प्रत्यासत्त्यैव च समानकर्तृकत्वमाश्रयिष्यत इति देवदत्तस्य भोजनमिच्छतीत्यत्रापि न भविष्यतीत्येतन्न्याय

कर्मसमानकर्तृकग्रहणानर्थक्यं चेच्छाभिधाने प्रत्ययविधानात् कर्मसमानकर्तृकग्रहणं चानर्थकं किं का-
रणं इच्छाभिधाने प्रत्ययविधानात् इच्छायामभिधेयायां सन् विधीयते न चाकर्मणोऽसमानकर्तृकाद्वा नन्व उत्प-
द्यमानेन सना इच्छाया अभिधानं स्यात् अनभिधानात् तत उत्पत्तिर्न भविष्यति ॥ ८

मूलमनभिधानं इह नित्यानां शब्दानां सङ्कीर्णप्रयोगदर्शने सति साध्वसाधुविभागाय यत्नारम्भः न च गमनेनेच्छति देवदेव- १२
दत्तस्य भोजनमिच्छतीत्यर्थे जिगमिषति बुभुक्षत इत्यादिप्रयोगोऽस्तीति किं तन्निवृत्त्यर्थेन विशेषणोपादानेनेत्यर्थः ॥

अंगपरिमाणार्थत्वेति इष्या यां वे ऽनावत्तुच्यमाने यद्यपि प्रत्ययपरत्वेन पूर्वाप्रकृतिराक्षिप्यते तथापि प्राचिकीर्षेदित्यादौ सोपसर्गस्यांगत्वं स्यात् प्रदात्तुसाक्षात्प्रकृति विशि
ष्टानिर्दिश्यते तदांगपरिमाणं ज्ञाप्यते अन्यतरदिति त्रितयप्रत्याख्याने ऽन्यतमस्मिन्वक्तव्ये समानकर्तृकग्रह [redacted] णं न कर्त्तव्यमेव गोरव [redacted] प्रसंगादिति मत्वा मत
वदिस्युक्तं धातुग्रहणमेवेति कार्यान्तरस्यापि संपादनादित्यर्थः धातुशब्दोच्चारणेन धातोर्विहितस्यार्द्धधातुकसंज्ञोक्ता तथा च एवं सन्नद्यर्थे विहितस्य सन्नस्तरभावाज्ज्वगुप्सतइत्या
दाविडभावः एतत्सन्नविहितस्यान्तर्सन आर्द्धधातुकत्वाच्छिशपि च न इत्यादावपि गुणो भवतः नन्विकोमस्तिति किन्त्वमार्द्धधातुकत्वनिमित्तगुणनिषेधार्थमन आर्द्धधातुकसंज्ञापिता
कं भविष्यति नेनदर्शित्सामामेनज्ञापके व्याख्यायमाने सर्वत्र सनः प्रसंगः विशेषविषयेत्विगंतप्रकृतेरेव स्यादिति धातुग्रहणं कर्त्तव्यं स्यपक्षइति यद्यपि सर्वत्र एव स्वय

अंगपरिणामार्थत्वे तु अंगपरिमाणार्थं तदन्यतरत्कर्त्तव्यं धातुग्रहणं ज्ञास्यामीति किं पुनरत्र ज्ञापकः धातुग्रहणमेव ज्ञापकः अंगपरिमाणं चेत्
विज्ञातं भवति अपि च धातोर्विहितः प्रत्ययः शेष आर्द्धधातुकसंज्ञो भवतीति सनः आर्द्धधातुकसंज्ञापि सिद्धा भवति यच्चापि
तदुक्तं कर्मग्रहणात्सन्नविधौ धातुग्रहणानर्थक्यं सोपसर्गकर्मेति चेन्न कर्मविशेषकत्वादुपसर्गस्यानुपसर्गकर्मसोपस
र्गस्य हि कर्मत्वे धात्वधिकारेपि सनो ऽविधानमकर्मत्वादिति तत्पक्षो नेनव शोनतः युक्तमिह इष्यं किं न्याय्यं कर्मे
क१ ति एतच्चात्रयुक्तं यस्तोपसर्गकर्मस्यात् नन्वचोक्तं सोपसर्गस्य कर्मत्वे धात्वधिकारेपि सनो ऽविधानमकर्मकत्वादिति॥

सं वर्णयति तथापि पूर्वपक्षदूषणाभिनिवेशाद्युक्तोपि स्वपक्षोव र्णितइत्युक्तं भवति युक्तमिति यदेवमाप्यं [redacted] तदेव ग्राह्यं न तु दुरभिनिवेशः कार्य
इत्यर्थः यस्तोपसर्गमिति धातूपसर्गसंघाते न हि क्रियाविशेषसमक्रमाद् र्थद्वारकं तस्यैव कर्मत्वमित्यर्थः विशिष्टेव क्रियासाधनेन निर्वर्त्यते नैतत्सत्त्वास्तीति
शेषणेनान्यत उत्पन्ने नाभिसंबध्यते तत्र यद्यपि धातुर्वाचिकउपसर्गस्तु द्योतकः तथाप्युत्पत्तिधातुग्रहणो वाचकद्योतकविभागस्य शब्दैनेहानंगीकृतत्वात् संघा
तादेवोत्पत्तिः स्यादिति भावः उपपदमतिङिति तत्र च साधनं हि क्रियां निर्वर्त्तयति ता मुपसर्गो विशिनष्टि इत्यत्र तत्र विशिष्टायाएव क्रियाया आश्रित्य सोक्तमित्यविशे
षः अथवा सत्यपि धातोः पूर्वं साधनयोगे इषिकर्मत्वमिह विशिष्टायाएव क्रियायाः प्रतिपाद्यमिति पूर्वमुपसर्गेणासंबंधे धातुग्रहणे सति सोपसर्गात्सन्नुत्पत्ति

= तत्सन्नेति साधानस्य साधनेन करण [redacted] विशेषकमुक्तकर्त्तर्येत्यर्थः। अन्यतरस्यान्नेति यथा प्राप्नोतीति गमनस्यसकर्मकस्यापि विशेषो ऽन्यस्मात् यादिकरणविशेषात्तु सघतमति श्र उपसर्गविशिष्टायाएव क्रियायाइति योगवादिवर्णा

[redacted]

ननु मिरपि मन्दं वि वित्र पि सदं सदधिभिश्च समर्थनामिति नेदर्शयति स्वभाष्याक वीक्षा धातोर्मन्दत्वादि पद स्थस्तेरा पक्षाधुसे विज्ञायमानोऽन्य परविधिः सनवसेवः अन्तरवे हापि वावचनार्थकं स्वभावसिद्धा दिलुचनभाष्य सनर्थ विभाषा संचादः प्रदर्शनाय सनमाह अ

भा०के०३ किं न स्यादिति व्याप्तिग्रहणार्थं षष्ठीपक्ष आश्रीयते पंचम्यां हि सत्यामनुपसर्गादेवोत्पत्तिः स्यान्न तु सोपसर्गात् षष्ठीपक्षे तु सोपसर्गादपि भवति एषापीति प्रयोगभेदान्नानारूपस्य कर्माभिधायिनो

१३ ऽवयवः सनः प्रकृतित्वेनाश्रीयमाणो धातुरित्यर्थः कामयितुमिति इच्छयेत्यर्थः इच्छाया व्याघातो भावादित्यर्थः असामर्थ्यादिति सर्वं तावत् विधानात् तद्विधित्वात्तस्य मर्षयतेरिभाषोपस्थानादिति भावः

13 सन्निधौ नन्वेतदुपस्थानात् सापेक्षादपि सनुत्पत्तिः अथ गौ धातोरेव विशिष्टां क्रियामाह उपसर्गस्तद्द्योतक इति सापेक्षता भावः वावचनानर्थकं चेति इत्यत्रैकार्थीभावविषयत्वात् व्यपेक्षा वि

नैष दोषः कर्मण इति नैषा धातुसमानाधिकरणा पंचमी कर्मणो धातोरिति किं तर्हि अवयवयोग एषा षष्ठी कर्मणो यो धातुरवयव

इति यद्यवयवयोगा षष्ठी केवलादुत्पत्तिर्न प्राप्नोति चिकीर्षति जिहीर्षतीति एषोऽपि व्यपदेशिवद्भावेन कर्मणो धातुरवय

वो भवति कामं तर्ह्यनेनैव हेतुनान्यत्रापि कर्तव्यः महान्तं पुत्रमिच्छतीति कर्मणो यत्स्यन्तमवयव इति न कर्तव्यः असा

मर्थ्यान्न भविष्यति कथमसामर्थ्यं सापेक्षमसमर्थं भवतीति वावचनानर्थक्यं च तत्र नित्यत्वात्सनः वावचनं चानर्थ

कं किं कारणं तत्र नित्यत्वात्सनः इहोभौ पक्षौ वृत्तिपक्षश्चावृत्तिपक्षश्च स्वभावतश्चैतद्भवति वाक्यं च प्रत्ययश्च तत्र स्वाभाविके

त्रिविषये नित्ये प्रत्यये प्राप्ते वावचनेन किमन्यच्छक्यमभिसंबद्धुं अन्यदतः संज्ञायाभावाद्भावा विज्ञायेत तस्मान्नार्थो वाव^संज्ञायां न च

नर चनेन तमुन्तात्साहानस्य चेत्तुग्वचने तमुन्तात्सहासन्वक्तव्यः तस्य च तमुपनो लुग्वक्तव्यः कर्त्तुमिच्छति चिकीर्ष

तीति लिङन्तमाह लिङन्तमाहासन्वक्तव्यः तस्य च लिङो लुग्वक्तव्यः कुर्यामितीच्छति चिकीर्षति ॥ ४ ॥ ७ ॥

षयत्वात् वाक्यसमभिव्याहारार्थं तत्राह्याद्बाधकभावात् संज्ञादिति भावः न च संज्ञापाद इति अनर्थः प्रत्ययग्रहणाद्भवति प्रत्ययसंज्ञापाविकल्पे सति तन्निबंधनकार्यविकल्पप्रसंगात् तुमु

न्तादिति लघुर्वल्लक्षणाभवतीति भावः वचनसामर्थ्याद्वोपपदस्य वृत्तौ ग्रहितापक्षितदीयेर्थे सन्प्रत्ययो भवति इच्छाग्रहणं प्रत्याय्ये निर्देशाय प्रश्नकर्तव्यं अनेनोदयति तमुन्तस्य पद्तान्तुमु रामः

नो लुकि कृते जिघांसतीत्यादौ नलोपादीनि प्राप्नुवन्तौ नैष दोषः तमुनो लुको बहिरंगत्वादसिद्धत्वाच्च लोपादीनि न भविष्यन्तीति एतस्मिन्सूत्रे प्यासेधातोरिति सनो विधानाभावादाईधात १३

ति

आशंकायामिति आशंकासंभावनानन्तर्हि शिशार्थाभिधायिनो धातोः स्वार्थे प्रत्ययः त्वुल्तु िषनइति ऋबल्वञ्चतीयानन्तरनिपातादिष्टप्यते वर्त्तमानसामीप्य इति लङ् प्रत्ययः स्यामुमूर्षतीति श्वनश्चेन्नेपिज्ञी वितस्य पिपतताद्याध्याय भिभवेपिति यन्ता न्मन्नेमिछानास्ति नवेति कार्येणोछानुमीपतइत्नीछानुमानकारणं कार्यलिंगन्ते
स्यमिति वास्तवसदसत्तानपेक्षलौकिकव्यवहाराश्रयकार्यानुमेयेच्छाश्रयेणासनप्रयुज्यतेइत्यर्थः उपमानाद्देतिप्रदिछानि मित्तंकार्यन्तदचेतनेषु नास्ति यन्नास्ति
वै ४ नन्नदिर्छयाः कार्यमिति मत्वापरिहारं [redacted] नरोपन्यासः नेतिङन्तेनेति। तिङन्तार्थेनेत्यर्थः क्रियायाः साध्येकरूसभा वत्वादनिष्पन्नरूपत्वादितिपरामः स्वरि४

आशंकायामचेतनेषूपसंख्यानं आशंकायामचेतनेषूपसंख्यानं कर्त्तव्यं अश्मा त्वुल्तु िषते कूलं पिपतिषति किंपुनः कार
णं नसिध्यति एवंमन्यते चेतनावत एतद्भवतीच्छेति कूलंचाचेतनं अचेतनग्रहणेनानार्थः आशंकायामित्येव इदमपि सि
द्धं भवति श्वामुमूर्षतीति नवा तुल्यकारणत्वादिच्छायाहिप्रवृत्तिनउपलब्धिः नवा वक्तव्यं किंकारणं तुल्यकारणत्वात्
तुल्यंहिकारणंचेतनावति देवदत्ते कूले चाचेतने किंकारणं इच्छाया हि प्रवृत्तिनउपलब्धिर्भवति योप्यसौकटंचिकीर्षु
र्भवति नासावाघोषयति कटंकरिष्यामीति किंतर्हि सनहद्ध्वकीलशल्यपाणिं हस्तानत्तरइच्छागमयते कूलस्यापि पिपतिषतो
लोष्टाः शीर्यन्ते भिदाउपजायन्ते देशान्तरमुपसंक्रामन्ति श्वादयः खल्वपि मु == मूर्षवः एकान्तशीलाः स्वनाक्षास्थ भवंति उपमानाद्वा
सिद्धं उपमानाद्वा सिद्धमेतत्त त्वुल्तु िषतइवत्वुल्तु िषते पिपतिषतीवपिपतिषति नवेतिङ नोपमानमस्ति एवंतर्हि इच्छेवेछा ने

र्शविषयवस्तुगोचरत्वादुपमानोपमेयभावस्येत्यदितिपरामर्शाभावादितिभावः इवशब्दप्रयोगेत्तत्रच्यारोपस्तुविद्यते रोदितीवगायति नश्यतीवगच्छति
देवदत्तइति परिर णांनचम्नूनस्योपमानं भवतिक्रियाचसर्वा साश्रयेसमाप्नेतित्तेनतासंभवत्वंसर्वा तदुक्तं येनैववहेतनाहंसः पतती त्यभिधीयते आतो
तस्यसमाप्तत्वादुपमार्थोनविद्यतइति भिन्नजातीयानांचक्रियाणांसादृश्यनास्तिभङ्क्ते इवगच्छतीति एवंतर्हीति इच्छाशब्दस्यसत्वभूतार्थाभिधायित्वाद
स्तितदर्थस्योपमानत्वे तत्तस्याछासदृशोपिव्यापारेसत्वभवति गौणमुख्यन्यायस्तुकृचिल्लं स्यानेषु यानांगीक्रियते ॥५॥५॥५॥५॥५॥५॥५॥५॥५॥

×अर्थविशेषे निपातनमाश्रितमिति भावः। कांतिकर्मण इति। कांतिः कामनाभिलाषस्तत्क्रियस्येत्यर्थः।×३

भा०के०३ सर्वस्येति आत्माद्वैतदर्शनेनेति भावः ऋषिरिति विदः सर्वभावानां चेतनत्वं प्रतिपादयतीत्यर्थः वै चित्र्येणा चपदार्थानामुपलंभात्सर्वचेतनधर्मप्रसंगः सर्वत्र नोद्भाव
१४ नीयः इमइति श स्त्रा श्वनिक रणा स्वयइत्यर्थः तत्रेति इच्छेतिनिपातनं त्वप्राणामपि संभवतीति मन्यते छत भाविन इति इच्छेति शब्दस्यायोगभावस्य निपातने
१४ छ त्वत्र लक्षणेनैव सिद्धं तत्रश विकरणस्यैव विहितमित्यर्थः यद्येवमिति अनिच्छतीति नोदाहिकस्यैव रूपमिति भावः एवन्तर्हीति अनिच्छतीत्यागवेष यतीत्यर्थः ननु कामयतइ
तितत्त्वभवति अथेष्वेति क्रियाहयमत्निधानाच्च क्रमणादिकामस्यगमनमावेस्सासंभवादस्यस्याचोभयेस्सासंभवात्स्यः इषेरुभेइति यो हि ग्रामागमनमिच्छति

सर्वस्यवाचेतनावत्वात् अथवा सर्वं चेतनावत् एवं ह्याह कंसकाः सर्पन्तिशिशीषोधः स्वपिति स्ववर्चत्वात् आदिसमनुपर्येति॥
आस्कंदक पिलकेत्यत्रे ततु गामास्कंदति अपक्रांतमयः संक्रामति ऋषिः प्रवृत्तिस्थ रोतयावाराः इमे इषयो वहवः पठ्य
ते तत्र न ज्ञापते कस्यापमर्थस्य तत्रविधीयत इति इषेश्छत्वभाविनः यद्येवं कर्तृमनिच्छति कर्तुमन्वेषणा अत्रापि प्राप्नो
ति एवं तर्हि यस्य स्त्रियमिच्छेत्येत द्रूपं निपात्यते कस्य चैतन्निपात्यते कांतिकर्मणः अथ हग्रामं त्वमिच्छतीति गं४
कुस्यकिं कर्म इषेरुभे कर्मणी यद्येवं ग्रामंगं त्वमिच्छति ग्रामाय गंत्वमिच्छतीति गमयथे कर्मणि द्वितीया चतु
र्थी न प्राप्नुतः एवं तर्हि गमेर्ग्रामः कर्म इषेर्गमिः कर्म। एवमपीष्यते ग्रामो गंतुमिति परसाधनत्वसद्यमा
नेनलेनग्रामस्याभिधानं न प्राप्नोति एवं तर्हि गमेर्ग्रामः कर्म इषेरुभे कर्मणी ॥७॥७॥७॥७॥७॥:::

तस्येषिक्रियपो मयमीप्सितं न केवलो ग्रामो नापि केवलं गमनं इत्यर्थः यद्येवमिति इषिकर्मत्वे ग्रामस्य गतिकर्मत्वाभावादिति भावः परसाध
न इति परस्येषेः साधनेयत्वमेव तत्र लकारउत्पद्यते तत्र गमनमेव न तु ग्राम इत्यर्थः एवं तर्हीति इष्यते ग्रामो गन्तुमित्यत्र गमनस्य ग्रामार्थत्वादप्र
धानत्वादिन्नकक्ष्ययोः कर्मणोरेकेन शब्देनाभिधानासंभवात्प्रधाने कार्यं संप्रत्ययात्ग्रामस्येवा भिधानं लकारेण भवति इति क्रियापाश्चात्यस्यान्वाच्य रामः
त्वात्प्राधान्यमिति प्रधानक्रियाश ब्दाभिधाने गु णाक्रियाशक्तेरभिहित वच्चकासनात गमिक्रियापेक्षे द्वितीया चतुर्थ्यौ न भवतः॥७॥७॥७॥ १४

सं२

अप्येति प्रयोगादर्शनाल्लक्षणसङ्गावाच्च एछुनि नभवितव्यमिति एकत्वादिच्छायानस्याश्च सर्वोत्पत्तेनाभिहितत्वादपरः स
त्नभवतीत्यर्थः ननह्रीति इषिगौवधात्तनेच्छायाअभिधानात्सन्न प्राप्नोतीतिभावः एकस्येति इच्छुतीत्यत्रयइषितस्तस्यैषितुमि
त्येतत्पदवाच्यइषिः कर्मेत्यर्थः तथाहि कश्चिदालस्याद्युपहतोऽध्ययनादिविषयामिच्छामेवेति सर्वकालइतिसमानकर्त
केषुतत्सनित्यनेनतुमुनः कालसामान्यविधानात्कोप्यनिष्टः प्रत्ययोनिवार्यते प्रतिव्यक्तिलक्षणप्रवृत्तौवावचनिकोनिषेधः
आकृतिपक्षेतुसकृल्लक्षणप्रवृत्तौतत्प्रवृत्तेः प्राक्तत्वमप्यंतःकृतेसंभवात्तदत्नास्त्यन्ययोत्यात्त्रिर्नभवतीतित्यायाख्यात्तुवादेयः
अथसन्नेतात्सनाभवितव्यं चिकीर्षत्नमिच्छतिजिहीर्षत्नमिच्छतीतिनभवितव्यं किंकारणं अर्थगत्यर्थः शब्दप्रयोगः
अर्थप्रत्याययिष्यामीतिशब्दः प्रयुज्यते नत्रैकेनोक्तत्वात्तस्यार्थस्याऽपरस्यप्रयोगेणनभवितव्यं उक्तार्थानामप्रयोगइ
ति ननहेदानीमिदंभवतिएपितुमिच्छतिशब्दः प्रयुज्यते नत्रैकेनोक्तत्वात्तस्यात्रइष्टेरिषिः साधनंवर्तमानकालश्चप्रत्य
यः अयः अपरस्यवाह्यसाधनंसर्वकालश्चप्रत्ययः इह्यपितर्ह्येकस्येषः करोतिविशिष्टइषिः साधनं वर्तमानकाल
श्चप्रत्ययः अपरस्यवाह्यसाधनंसर्वकालश्चप्रत्ययः येनैवखल्वपिहेतुनाएतद्वाक्यंभवतिचिकीर्षितुमिच्छतीति
तेनैवहेतुनावृत्तिरपिप्राप्नोति तस्मात्सनेतात्सनः प्रतिषेधोवक्तव्यः तेचापिब्रुवताइषिसनइतिवक्तव्यं भवतिहि.
जगमिषतेइति शैषिकात्मत्वर्थीयाच्छैषिकोमत्वर्थिकः सरूपप्रत्ययोनेष्टः सन्नंतात्सननिष्यतेइति इतिश्रीमद्भगव
संपद्यते तत्रशैषिकाच्छैषिकः सरूपोनभवति शालायांभवः शालीयोच्चदः तत्रभवमदकमितिपुनच्छोनभवति वि
रूपस्तुभवति अहिच्छत्रेभवआहिच्छत्रः तत्रभवआहिच्छत्रीयः तथादंडोस्यास्तीति दंडिकः सोस्यास्तीतिपुनष्ठन्नभवति वि
रूपस्तुभवति दंडिमतीसेनेति सन्नंतात्सननिष्यति सरूपइत्येपेक्षते सारूप्येणचात्रसादृश्यंलक्ष्यतेतत्त्वार्थद्वारकमितीच्छास.

३

२
भा॰ कै॰
१५

सुपआत्मनः किमर्थइति वक्ष्यमाणोभिप्रायः शिष्यबुद्धिपरीक्षार्थं परिहाराभासमाह चित्तइति प्रत्ययस्वरेणेति युग्यगन्तथानुस्वरेणभा
वैन तथापि पूर्वप्रत्ययस्वरोभवति यस्मात्तजिष्ठोधातुस्वरइतिक्रमः तदन्तबंधकेति सपदस्यान्तबंधः तस्यग्रहणायस्यन्तसचान्तस्य
तस्यन ग्रहणमित्येवमेतद्वचनसामर्थ्यादाश्रीयेत आत्मेच्छायामिति आत्मनइच्छेतिशेषषष्ठ्यासमासः नत्वकर्तृषष्ठ्यासंबंधेन॥

सुपआत्मनःक्यच् किमर्थश्चकारः स्वरार्थः चित्तोंतउदात्तोभवतीत्यंतोदात्तत्वं यथास्यात् नैतदस्तिप्रयोजनं एकाजयं
नत्रनार्थःस्वरार्थेनचकारेणन्तबंधेन प्रत्ययस्वरेणैवसिद्धं विशेषणार्थस्तर्हिक्कविशेषणार्थेनार्थः अस्यश्चोक्यविधे
ति काइतिहुच्यमानेऽपिकाकः श्येनायतेअत्रापिप्रसज्येत नैतदस्ति तदन्तबंधकग्रहणे अनदन्तबंधकस्यग्रहणं ने
त्येवमेतस्यनभविष्यति सामान्यग्रहणाविघातार्थस्तर्हि क्वचसामान्यग्रहणाविघातार्थेनार्थः नःक्यइति अथात्म
ग्रहणंकिमर्थं आत्मेच्छायांयथास्यात् परेच्छायांमाभूत् राज्ञः पुत्रमिच्छतीति क्रियमाणेऽपिवैआत्मग्रहणेपरेच्छा
यांप्राप्नोति किंकारणं आत्मनइतीयंकर्तरिषष्ठीइच्छेत्यकारोभावे सयश्चैवात्मनइच्छति अथापिपरस्यात्मनए
वेच्छासोभवति नैषदोषः नात्मग्रहणेनेच्छाभिसंबध्यते किंतर्हिसुबंतमभिसंबध्यते आत्मनोयत्सुबंतमिति यद्यात्म
ग्रहणंक्रियतेऽकुंदस्तिपरेच्छायांनप्राप्नोति मान्वाहकाअध्यायवोविदन तस्मान्नार्थ आत्मग्रहणेन कस्मान्नभवतिराज्ञः
पुत्रमिच्छतीति असामर्थ्यात् कथमसामर्थ्यं सापेक्षमसमर्थंभवतीति छंदस्यपितर्हिनप्राप्नोति मान्वाहकाअध्यायवो
विदन् अस्त्यत्रविशेषः अंतरेणाप्यत्रत्वनीयस्यपदस्यप्रयोगंपरेच्छागम्यते कथंपुनरंतरेणाप्यत्रत्वनीयस्यपदस्यप्रयो
गंरकस्मात्मनइच्छयासंबंधः नत्वसाक्षात्तेनायमर्थः आत्मनः स्वकीयस्यपदेच्छतिनदायषष्ठ्यास्यादिति एवंपरेच्छायामितिव्याख्येयं
आत्मनइतीयमितिक्रियाकारकसंबंधलक्षणात्वादितिभावः नात्मग्रहणेनेति आत्मग्रहणोपादानसामर्थ्यात् नह्येषितारमेन

१५

कस्यात्मनइति अहंव्यसनेदुःखमनुभवते नह्यात्मनो नकश्चिदिच्छतीत्यर्थः यदयमिति नवनदाचारक्यजर्थेछंदस्यचशब्दाच्चारेक्यचम ।
कस्यात्मनःअच्चमेषितुमर्हइति अतोंतेरांणापितनीयस्यपदस्यप्रयो नं परेच्छागम्यते यथैवतर्हिछंदस्यचशब्दात्परेच्छायां
क्यच् भवति एवंभाषायामपिप्राप्नोति अचमिच्छतीति तस्मादात्मग्रहणंकर्तव्यं छंदसिकथं आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत्य
चशब्दात्छंदसिपरेच्छायांक्यजिति यदयमाह अश्वाघस्यादिति क्यचिप्रकृतेइत्ववायनार्थ आकारंशास्ति अथसुपग्र
हणंकिमर्थं सर्वनाडुत्पत्तिर्यथास्यात् प्रातिपदिकान्माभूदिति नैतदस्तिप्रयोजनं नास्त्यत्रविशेषः सर्वनाडुत्पन्नेभ्यःस्यात्प्रा
तिपदिकाद्वा अयमस्तिविशेषः सर्वनाडुत्पन्नेभ्यःसत्यांप्रातिपदिकाद्वा अयमस्तिविशेषः सर्वनाडुत्पन्नेभ्यःसत्यांपदसत्यांपदसंज्ञा
सिद्धाभवति प्रातिपदिकात्पुनरुत्पन्नेभ्यःसत्यांपदसंज्ञानप्राप्नोति ननुचप्रातिपदिकादप्युत्पन्नेभ्यःसत्यांपदसंज्ञासिद्धा कथं आ
रभ्यतेनःक्यइति नह्यावश्यंवक्तव्यं सर्वनाडुत्पन्नेभ्यःसत्यांनियमार्थं तदेवप्रातिपदिकादुत्पन्नेभ्यःसत्यांविपर्ययार्थंभविष्यति इदंतर्हि
प्रयोजनंसर्वनाडुत्पत्तिर्यथास्यात् धातोर्माभूदिति एतदपिनास्तिप्रयोजनं धातोःसन्विधीयते सबाधकोभविष्यति अनव
काशाद्विविधयोबाधकाभवंति नसावकाशः सावकाशश्चसन् कोवकाशः परेच्छानपरेच्छायांसना भवितव्यं किंकारणं ।
समानकर्तृकादित्युच्यते यावच्चेहात्मग्रहणं तावच्चानत्रसमानकर्तृकग्रहणं इदंतर्हिप्रयोजनं सर्वनाडुत्पत्तिर्यथास्याद्वा
क्यान्माभूदिति महान्तंपुत्रमिच्छति नवाभवतिमहापुत्रीयतीतिभवति यदिएतद्वाक्यंभवति महान्पुत्रो महापुत्रः महापुत्र
मिच्छतिमहापुत्रीयतीति यदात्वेतद्वाक्यंभवति महान्तंपुत्रमिच्छतीति तदानभवितव्यं तदाचप्राप्नोति तदामाभूदिति अ
पक्रियमाणेपिसुपग्रहणेकस्मादेवात्रनभवितव्यं सर्वतेह्येतत्भवतिवाक्यं नैतत्सर्वतः कथंप्रत्ययग्रहणेयस्मात्
योगाभावादितिभावः महान्तंपुत्रमिच्छतीति यद्यत्रसुवंतसमुदायात्क्यच्प्रत्ययःस्यात् तदाप्रत्ययार्थाभिधानेपदद्वयस्यप्रवर्तमानात्परस्य

[illegible]

नदादेर्ग्रहणंभवतीति अथपदत्रसर्वनेनस्मा
रस्यसमासाभावादुत्तरपदनिबंधनमात्वंनस्यात् ॥

द्वा°

समानाधिकरणानामिति समानाधिकरणानां पदानां मध्ये एकेन पदेनायोगात्समुदायेनैव योगान्न वृत्तिर्न भवतीत्यर्थः सगुणस्य हि शत्रेरस्य
विशेषणसंबंधो न केवलस्येति भावः द्वितीयानुपपत्तिस्त्विति यदि केवलस्य प्रातिपदिकार्थस्य विशेषसंबंधो नेष्यते तदा कर्मत्वाभावात्केवला

२ भा॰ कै॰ समानाधिकरणानां सर्वत्रावृत्तिरयोगादेकेन समानाधिकरणानां सर्वत्र वृत्तिर्न भवति क्व सर्वत्र समासविधौ प्रत्ययविधौ च
१९ समासविधौ तावत् ऋद्धस्य राज्ञः पुरुषः महत्कष्टं श्रित इति प्रत्ययविधौ ऋद्धस्योपगोरपत्यमिति महान्तं पुत्रमिच्छतीति किं का
16 रणं समानाधिकरणानां सर्वत्र वृत्तिर्न भवतीति अयोगादेकेन न ह्यत्रैकेन पदेन योगो भवति इह तावत् ऋद्धस्य राज्ञः पुरुष
इति षष्ठ्यन्तस्य सत्त्वेन सामर्थ्ये सति समासो विधीयते यच्चात्र षष्ठ्यन्तं न तस्य सत्त्वेन सामर्थ्यं यस्य च सामर्थ्यं न तत् षष्ठ्यन्तं श्री
वाक्यं न तत् ऋद्धस्योपगोरपत्यमिति षष्ठीसमर्थादपत्येन योगे प्रत्ययो विधीयते यच्चात्र षष्ठ्यन्तं समर्थं न तस्यापत्येन योगो
न तत् षष्ठीसमर्थं वाक्यं न तत् समानाधिकरणानामित्युच्यते अथ कथं व्यधिकरणानां राज्ञः पुत्रमिच्छतीति एवं तर्हि इदं प
ठितव्यं सविशेषणानां सर्वत्रावृत्तिरयोगादेकेनेति द्वितीयानुपपत्तिस्तु द्वितीया तु नोपपद्यते महान्तं पुत्रमिच्छतीति किं
कारणं न पुत्र इष्टिकर्मा यदि पुत्र इष्टिकर्मा न चावयवे द्वितीयैव किं तर्हि सर्वाः अत्र द्वितीयादयो विभक्तयो न स्युः महता
पुत्रेण कृतं महते पुत्राय देहि महतः पुत्रादानय महतः पुत्रस्य स्वम् इति पुत्रे निधेहीति तस्मान्नैतच्छक्यं वक्तुं न पुत्र इ
ष्टिकर्मेति पुत्र इष्टिकर्म न तत्सामानाधिकरण्यान्महतोऽपि द्वितीया ह्ययो भविष्यति वृत्तिस्तर्हि कस्मान्न भवति ॥

प्रातिपदिकाद्द्वितीया न प्राप्नोति नापि समुदायात्तस्याप्रातिपदिकत्वादेकत्वसंख्याया विवक्षितत्वात् पुत्र एवेति तस्येवेष्यमाणत १९
मत्वात्तद्गुणानां चेष्याप्रकर्षाभावात् स्वयमकर्मत्वेऽपि तत्सामानाधिकरण्यनिबंधना विभक्तिरित्यर्थः ॥

वादितिभावः ॥

सविशेषणानामिति एकस्यैकदाव्ययेस्तैकार्थीभावविरोधादिति भावः आगमकत्वादिति लौकिके प्रयोगे तन्मानादपि गणादिभ्यो गवाद्यर्थप्रतिपत्तिभवत् महान्तं पुत्रमिच्छतीत्यादिवाक्यार्थस्य महान्तं पुत्रीयतीत्यादेः प्रतीतिर्नास्तीत्यर्थः सिद्धानां च शब्दानां संकरनिरासाय अन्वाख्यानं क्रियते ननु प्रयुक्तापूर्वशब्देष्वनुत्पादनाय न क्रम इति अपशब्दो हि लोके प्रयुज्यते साधुशब्दसमाना

सविशेषणानां वृत्तिर्न वृत्तस्य वा विशेषणं न प्रयुज्यत इति वक्तव्यं यदि तर्हि सविशेषणानां वृत्तिर्न वृत्तस्य वा विशेषणं न प्रयुज्यत इति उच्यते मुण्डयति न वृत्तस्य वा विमाणवकं अत्र वृत्तिर्न प्राप्नोति एवं तर्हि मुण्डादीनामिति वक्तव्यं सविशेषणानां वृत्तिर्न वृत्तस्य वा विशेषणं न प्रयुज्यते अमुण्डादीनामिति न वक्तव्यं वृत्तिस्तर्हि कस्मान्न भवति महान्तं पुत्रमिच्छतीति अगमकत्वात् इह समानार्थेन वाक्येन भवितव्यं प्रत्ययान्तेन च यश्चेहार्थो वाक्येन गम्यते महान्तं पुत्रमिच्छतीति नासौ जातुचित्प्रत्ययान्तेन गम्यते महान्तं पुत्रीयतीति एतस्माद्धेतोर्न्नमः आगमकत्वादिति न क्रमः अपशब्दः स्यादिति यत्र च गमकं भवति तत्र वृत्तिस्तद्यथा मुण्डयति माणवकमिति अथास्याकाजेनस्य कानि साधनानि भवन्ति भावः कर्ता च अथ कर्म नास्ति कर्म ननु चायमिषिः सकर्मकः यस्यायमर्थेकश्चिदीप्सितः अभिहितं तत्कर्मान्तर्भूतं धात्वर्थसंपन्नः न चेदानीमन्यत्कर्मास्ति येन सकर्मकः स्यात् ॥ प्र ॥

थैश्च अयेन प्रयुक्तत्वादयः शब्दव्यपदेशस्यापि न भाजनमित्यर्थः भावः कर्ता चेति कर्माभावेति पादनपरमेतत् अपि करणादौ हि ल्युडादयो यथायोगं भवन्त्येव भावस्य लकाराणां त्पत्तिनिमित्तत्वात्साधनव्यपदेशः अभिहितमिति तत्र आजीवतीत्यादिस्याकाजेनस्याकर्मकत्वात्कर्मासिलाद्यभावः न चेदानीमिति नियतविषयायाः इच्छायाः का जं तेन प्रतिपादनान्नस्यात्स्वकर्तृत्वं नारविषयीकरणाभा

कथंतर्हीति अत्रापिद्वत्रकर्मणोरन्तर्भाव इतिप्रश्नः द्वेइतिवाक्यएवकर्मद्वयकामोक्तिमित्यर्थः मंडयतीति मंडगणविशिष्ट

ऊ.
भा. कै.
८
17

कथंनह्ययंसकर्मकोभवति अत्रउत्रमिवाचरतिउत्रीयतिमाणवकमिति अस्यत्रविशेषः द्वेह्यत्रकर्मणीउपमान कर्मोपमेयकर्म्मच उपमानकर्म्मान्तर्भूतउपमेयेनकर्म्मणासकर्मकोभवति नचयथा अपिकाकःश्येनायतइति अत्रद्वौकर्तारौउपमानकर्ताउपमेयकर्ताच उपमानकर्त्तान्तर्भूतःउपमेयकर्त्तासकर्मकोभवति अथतर्हिकथंसकर्म कोभवति मंडयतिमाणवकमिति अत्रापिद्वेकर्मणीसमान्यकर्मविशेषकर्मच सामान्यकर्मान्तर्भूतविशेषक र्मणासकर्मकोभवति ॥

व्यकर्मणोयान्वर्थेन्तर्भावादितिभावः अत्रापीतिएपंनोपानईव्यमात्रमंतर्भावयितुंशक्नोति नतुविशेषंमाणवकादिक। सिनिभावः ८

नन्वेवेति यद्यप्येतच्चोदितं चपरिहृतं चतथापि गमकत्वागमकत्वविषयविभागप्रदर्शनायपुनरुपन्यासः नाग्नेर्भावितेति मौंड्यमेवकरोतिपुत्रकमिति मौंड्यं करोतीत्येवेवार्थे मुंडयतीति ह्यिच्चतुस्यादितद् तथ्यीः मुंडं करोतिमाणवकमित्यत्रतुवाक्येकर्मत्वमेक [redacted] स्येवतत्सामानाधिकरण्यान्न हिती यस्मात् [redacted] द्वितीया न्यायतिः गुणवचनमावस्त्वविवक्षायांवशादिनिय तदतिमाणा वकादयो मौंड्याधारविशेषप्रतिपत्यर्थमुपादीयमानाः करोति प्रयुक्ताभवंतीत्यर्थः मुंडयतेस्त्वक्रियाविशेषवाचित्वान्नदपेक्षंमाणवकादेः कर्मत्वमिति [redacted] माणवकंमुंडयतीत्यादि प्रयोगोपपत्तिः तथ यथेति वल्लीवर्द्धमेवात्मसंबंधित्वेनकरोतितच्चमुंडं करोतीतिप्रयोगप्रतमयोः करोतिकर्मत्वेविशेषितेमुंडयतिवल्लीवर्द्धमितिप्रयोगोनभवतीत्यर्थः कामं नहीति अत्रापि मौंड्यमेवेष्यत इति

च१ नन्वेवमेवात्रनभवितव्यं किंकारणमसामर्थ्यात् कथमसामर्थ्यं सापेक्षमसमर्थं भवतीति नैषदोषः नाग्नेर्भौकरोतियुक्तौमुंडोमाणवकस्य
नहिमाणवकत्वं क्रियते यदाचोभौकरोतियुक्तौभवतः नभवति तदाप्यतिः तद्यथा वल्लीवर्द्दंकरोतीति कामंतस्येनेनैवहेतुनाकाज्जितिमुंडं चैनं करो २
तिकर्तव्यः माणवकंमुंडमिच्छतीति नोभाविषियुक्ताविति नकर्तव्यः उभावत्रेषियुक्तौमुंडोमाणवकस्त्वाकथं नह्यसौमौंड्यमात्रे
णासंतोषंकरोतिमाणवकस्यमसौमौंड्यमिच्छति इहापिर्हि नप्राप्नोतिमुंडयतिमाणवकमिति अत्रापियुक्तौकरोतियुक्तौमुंडोमाण
क२ वकस्त्व नह्यसौमौंड्यमात्रेणासंतोषंकरोतिकिं तर्हिमाणवकस्यमसौमौंड्यंनिर्वर्त्तयति एवंतर्हिमुंडादयोगुणवचनाःगुणवचनाश्च
सापेक्षाः तत्रवचनात्सापेक्षाणांवृत्तिर्भविष्यति अथवाधातवएवमुंडादयः नचैवमयुक्ताश्चादिशंपते क्रियावचनताचगम्यते॥५४॥

माणवकस्यतदाधारविशेषप्रतिपादनायोपादानमितिभावः उभावत्रेति माणवकस्यमौंड्यकरणेनसंस्कार्यत्वादुभयोःकर्मत्वेसापेक्षत्वादेकान्तरत्वमाश्रययोगत्वात्तिर्भवतीत्यर्थः गुणवचनाश्चेति
वचनसामर्थ्यात्सापेक्षेभ्योपिमुंडादिभ्यः प्रत्ययोभवतीतत्वच्छतप्यपत्तनिरपेक्षेभ्यः पुत्रादिभ्यः माणवकाश्चइतिमाणवकंमुंडमिच्छतीत्यादौसापेक्षेभ्योनभवति ननुपद्मपिपिगानुगुणमात्रविवक्षायांसावकाशोमुं
डयपपन्नापितः यथोमौंड्यकरणस्यथावगमात्ततस्त्वद्रव्यविशेषापेक्षायोनप्राप्नोतिनैषदोषःकरोतीतिसिद्धेगतिचित्रनर्द्दिधानमिदंसापेक्षेभ्योपिमुंडादिभ्योयथास्यादित्येवमर्थमेव अतएवेति
प्रोत्तराधातवोमुंडादयस्ते भयमुदादिवत्तार्थिकोणिज्ञित्यर्थः नचैवेति यद्यपिक्रियाविशेषाभिधायित्वंमुंडादीनांनैतेषातेयापिक्तार्भविकत्वादर्थाभिधानस्यप्रयोगादेवगतत्वसीयतइत्यर्थः यथाचकंद्वारयोर्हिवि

=सापेक्षेभ्यपीति-गुणस्यगुणिनापेक्षत्वेपिगुणिषतितेनायस्यान्नसाभावानुनाभिति निसमसाकांक्षत्वमिति देवदत्तस्यकुलमितिव ३ इति स्यादितिनयंकानीपं पंचालानांयोनाजातस्यकृपस्येवपंचालानांनाजपुत्रस्यापनेः राजकस्वानि=
=केन स्वनिरूपितत्वमित्यर्थिनेत्यर्थः नसाद्यस्यान्नकसाकांक्षसापेक्षताभावः देवदत्त पेक्षा२ स्युरपुत्रसंनिसत्वरत्वादिपाद्यागनजनकांक्षा र णकर्तत्वस्यमित्यर्थमति गुणस्यमाद्यस्यासतादिनित्यसापेक्षत्वमितिदिशोषमाशवः॥३=

ग्र

भा०के३० मुंडविशिष्टेनेति एवंस्मिन्परिहारेकर्मविशेषानपेक्षायांप्रत्ययोत्पत्तिरित्युक्तं अस्मिंस्तुपक्षेगौरवधिप्रत्ययइतिस्फुटमत्र इहेगवाशब्दसंबंधःपश्चात्तुगोडहिनाप्रत्ययः एवंमुंडःकरोतिमौंड्यं तत्संब
१८
१४
ध्नतेमौंड्यविशिष्टस्तमाणवकेनत्युच्यते अनेनैवन्यायेनमाणवकंमुंडमिच्छतीतिक्यज्प्राप्तोतीत्याशंक्याह अथवेति व्यापारेणाम्रपणापञ्चप्रत्ययमत्रेणाप्येतसिद्धवादित्यर्थः कान्त्व स्य२
मकत्वान्नभवति तदुक्तंहरिणा मैवंपीड्यंतायाःकर्मत्वंपाचारकल्याणइत्वबाकवाच्यमन्तोपपत्तेर्यथाम्पमःक्रमादिषिति अथेहेति इच्छासंतत्वात्कर्मणिप्रत्ययोस्त्विति प्रकारांतरेणाशंकतेनेत्या
हिपयपत्रकाजूभवतितदिच्छामात्रस्यकाणाभिधानात्स्वरूपंकर्मणोभिधानायतद्विनाप्रत्ययेनोत्पन्न वं पर्याप्तन्नीयतीतिक त्वेभिधानापत्तिणास्वशब्देनेति इष्टशब्दसामानाधिकरण्या

अथवानेदमभ्यर्थम् गपदूवत्तिगकंचप्रत्ययपक्षे पदाणाकांनत्तत्वाप्रत्ययः पदाप्रत्ययः सामान्येन तदाद्वन्निर्भवति तत्रावयवविशेषार्थिनाविशेषोनुप्र
योक्तव्यःमुंडयतिकंमाणवकमिति मुंडविशिष्टंनवाकरोतिनानमात्रमिच्छति अथयोक्तमेतत्तत्रावव्यापारेनुगंतव्यः गमकत्वादिहवृत्तिर्भविष्यतिमुं
डयतिमाणवकमिति अथेहकस्मान्नभवितव्यं इष्टःपुत्रः इष्यतेपुत्रःकेचिन्नाववदाङ्कः नभवितव्यमिति किंकारणं स्वशब्देनोक्तत्वात् अपरआङ्कःभवितव्यमि
ति किंकारणं धात्वर्थेयंक्यज्विधीयते सचधात्वर्थःकेनचिदेवशब्देननिर्दिष्टव्यइति इहभवंतस्त्वाववदाङ्कः नभवितव्यमिति किंकारणं समानार्थेनवाक्येन
भवितव्यंप्रत्ययांतेनच पश्येहार्थोवाक्येन [redacted] गम्यते इष्टःपुत्रःइष्यतेपुत्रइतिनाप्यर्जेत्तुचिन्त्यप्रत्ययांतेनगम्यते कांचिमांताम्यप्रतिषेधः
कांचिमांताम्यपानांप्रतिषेधोवक्तव्यः इहमाभूत इदमिच्छतिकिमिच्छतिउच्चैरिच्छति [redacted] नीचैरिच्छतीति गोसमानाक्षरनांतादितिकेच
क्यमिस्याङ्कः गामिच्छतिगव्यति समानाक्षर घ दीर्घनिर्दधायतिमध्व्यतिकर्त्रीयति नांतात् राज्ञीपतितक्षीयति ॥ ॥ रामायनमोनमः

पुत्रइस्यनेननिर्दिष्टक्रियापेक्षकर्मभावस्यार्थस्यप्रतिपादनादित्यर्थः अयमर्थः यदाक्रियाफलस्यकर्मणःप्राधान्यंप्रतिपिपा दयिषितंतदावाक्यमेवप्रयुज्यते पुत्र
इष्टइत्यादिनतुक्यजंतःतस्याकर्मकत्वात्कर्म णिप्रत्ययानुत्पादात् सचधात्वर्थइति इच्छायाःप्राप्यत्वं प्रदर्शयितुंवाक्यमुपादेयं तत्रवाक्येकर्तृप्रत्ययः प्रयुज्यताकर्मप्रत्ययोवा
प्रत्ययेतुसत्त्वेऽकर्मकत्वात्कर्मे प्रत्ययोनभवति नाप्तोजातुविदिति प्रत्ययांतस्याकर्मकत्वात्कर्मणिप्रत्ययोत्पत्त्यसंभवादित्यर्थः गोसमानाक्षरेति अकारादयोदशसमानाःत राम:
तत्वर्गांतस्यप्रातिपदिकस्यासंभवादुक्तावाणांस च [redacted] समानोग्रहणं अस्मिंस्तुन्यासेव्याप्तिः वाव्यतीत्यापि सिद्धिप्रसंगात भाष्यकारेणात्वमतभेद प्रदर्शनायोयन्यासि ५ १८

काम्यच्च आदित इति अनेपि कृत आदिकृतफलसंपादनादादितः संपद्यते तथाहि यदादौ क्रियते तदा ककारस्यानादित्वादितसं
ज्ञा न भवति एवमनेपि कृतस्मिन्कार्ये नोदात्तत्वे सिद्धे नियमार्थः संपद्यते क्विदेवार्थं व्यपदेष्टव्यः नन्वनुबंधांतरेणकिदिति य

काम्यच्च किमर्थस्थकारः स्वरार्थः चित्रोंत उदात्तो भवतीत्यंतोदात्तत्वं यथास्यात् नैतदस्ति प्रयोजनं धातुस्वरेणाप्येत
त्सिद्धं ककारस्य तर्हीत्संज्ञापरित्राणार्थः आदितस्थकारः कर्तव्यः अतउत्तरं पठति काम्यचश्चित्करणमनर्थकं ककारे
दर्थाभावात् काम्यचश्चित्करणमनर्थकं ककारस्येत्संज्ञाकस्मान्नभवति इदर्थाभावात् इत्कार्याभावादत्रेत्संज्ञा न भवि
ष्यति ननु च लोप एव वेत्कार्ये अकार्यः लोपः इह हि शास्त्रस्य कार्यार्थो वास्यादुपदेशः श्रवणार्थो वा कार्यं चेह नास्ति अ
सति कार्ये यदि श्रवणमपि न स्यात् उपदेशोनर्थकः स्यात् इदमस्ति कार्यं अग्निचित्काम्यति किनीति गुणप्रतिषेधो य
था स्यात् नैतदस्ति प्रयोजनं सार्वधातुकार्धधातुकयोरंगस्य गुण उच्यते धातोश्च विहितः प्रत्ययः शेषः आर्धधा
तुकसंज्ञां लभते न चायं धातोर्विधीयते इदं तर्हि प्रयोजनं उपयट्काम्यति किनीति संप्रसारणं यथा स्यात् एत
दपि नास्ति प्रयोजनं यदादिभिरत्र किं न विशेषयिष्यामः यजादीनां यः किं दिति कश्च यजादीनां कित् यजा
दिभ्यो विहितः अथापि कथंचिदित्कार्यं स्यात् एवमपि न दोषः क्रियते न्यास एव द्विचकारो निर्देशः स्यप आत्मनः
क्यच् च काम्यच्चेति अथवा छांदसमेतत् दृष्टानुविधिः छंदसि भवति न चात्र संप्रसारणं दृश्यते तस्मान्न कर्तव्यश्च

जादिभ्यो यो विहित इति अयं तु सर्वेनाद्विहितः अथापीति यदा यजादिभिः किं त्र विशेष्यते कार्यित्वे नैव यजादयो निर्दिष्टं
त इति भावः अथवेति विज्ञये छंदसीति विव छंदसि विधानात् इहवा काम्यतीति संप्रसारणं किन्कार्यमस्ति तस्मान्नूर्वपरि

उपमानात्क्यचामिति उपमेये सप्तमी अवगतो उपमानमपि समस्तमिति कर्मविवक्षायामेतत् प्रयोगासंभवात् वार्त्तिकारंभः क

२ भाकै. १५ 19 र्त्तुः क्यङ् सलोपविधौ कर्त्तुरिति स्थानषष्ठी सकारेण कर्त्तुर्विशेषणात्तदंतविधिसद्भावात् हंसायत इत्यादौ सलोपाभावः स

उपमानादाचारे अधिकरणाच्च अधिकरणाच्चेति वक्तव्यं इहापि यथा स्यात् कुटीयति प्रासादे प्रासादीयति कुट्यां
कर्त्तुः क्यङ् सलोपश्च सलोपसन्नियोगेनायं क्यङ् विधीयते तेन यत्रैव सलोपस्तत्रैव क्यङ् स्यात् पयायते इत्यत्र न स्यात्
अपि काकः श्येनायते नैतद्दृष्टिप्रधानशिष्टः क्यङ् अन्वाचयशिष्टः सलोपः यत्र च सकारं पश्यसीति तद्यथा क
श्चित्कंचिद्ग्रामे भैक्षं चर देवदत्तं चानय स ग्रामे भैक्षं चरति यदि च देवदत्तं पश्यति तमप्यानयति सलोपो वेति वक्तव्यं
पयायते पयस्यते ओजसोऽप्सरसो नित्यं ओजसोऽप्सरसो नित्यं सलोपो वक्तव्यः ओजायमानो योऽहिं जघान अप्स
रायते अपर आह सलोपोऽप्सरस एव पयस्यतेत्येवं भवितव्यं कथमोजायमानो योऽहिं जघानेति छांदसत्वा
त्सिद्धं आचारेऽवगल्भक्लीबहोडेभ्यः क्विब्वा आचारेऽवगल्भक्लीबहोडेभ्यः क्विब्वा वक्तव्यः अवगल्भते अवगल्भा
यते विक्लीबते विक्लीबायते विहोडते विहोडायते किं प्रयोजनं क्रियावचनता यथा गम्येत नैतदस्ति प्रजननम्
धातवश्चावगल्भादयः

लोपसन्नियोगेनेति एकवाक्यतां सन्नियोगं व्यर्थं च च शब्दं मत्वा चोद्यते वाक्यभेदमन्वाचये च च शब्दमाश्रित्य परिहारः अप
र आहेति मतभेदप्रदर्शनायोपन्यासः नन्वयं स्थितः यदा इत्याह क्रियावचनतेति आचारलक्षणक्रियावचनतेत्यर्थो
विवक्षितो धातुपाठे हि पाठात्तेषां क्रियावचनतासिद्धैव ॥ ॥ ॥ १५

नचैवं ह्यीति अनेकार्थत्वाद्धातूनां भाषायां क्रियावृत्तित्वस्य सिद्धत्वादित्यर्थः अश्वतीति प्रातिपदिकाद्वायं क्विब्विधीयते न सर्वं
नाम्नेन पदत्वाभावादतो गणइति परस्मैपदत्वं भवति यत्तु सर्वेभ्य इति वक्तव्ये सर्वप्रातिपदिकेभ्य इति वचनाल्लभ्यते आत्मनेपदा
र्थानिति वाक्ये ऽकारस्यानुदात्तत्वानुनासिकत्वे प्रतिज्ञाते इति भावः भृशादिभ्यो हलइति हलां भृशादयो विशेष्यन्ते तेन हलन्ता
नचैवं ह्यर्थी आदिश्यते क्रियावचनता च गम्यते इदं तर्हि प्रयोजनं अवगल्भा विक्लीबा विहोडा अप्रत्ययादित्यकारप्रत्य॰
यो यथा स्यात् माभूदेवं गोशब्द हलइत्येवं भविष्यति इदं तर्हि प्रयोजनं अवगल्भांचक्रे विक्लीबांचक्रे विहोडांचक्रे कास्प्रत्यया
दाममन्त्रे लिटीत्याम् प्रत्ययो यथा स्यात् अप आह सर्वप्रातिपदिकेभ्य आचारे क्विब्वक्तव्यः अश्वति गर्दभतीति नैवमर्थं न
तर्हीदानीं गल्भाद्यनुक्रमणं कर्तव्यं कर्तव्यं च किं प्रयोजनं आत्मनेपदार्थानन्तु वैधाना संहृपामीति गल्भक्लीबहो॰ भृ॰
शादिभ्यो हलो लोपः सन्नियोगेनायं क्यङ् विधीयते तेन यत्रैव हलो लोपः तत्रैव प्राप्नोति नैष दोषः प्रधानशिष्टः क्यङ् अ
न्वाचयशिष्टो हलो लोपः यत्र च लोपसंभवीति भृशादिष्वभूततद्भावग्रहणं भृशादिष्वभूततद्भावग्रहणं कर्तव्यं इह माभूत् क्ष
दिवा भृशा भवन्तीति क्विप्रतिषेधानर्थक्यं च भवत्यर्थे क्यङ्वचनात् क्विप्रतिषेधस्यानर्थक्यः किं कारणं भवत्यर्थे क्यङ्वचनात्
भवत्यर्थे क्यङ् विधीयते भवतियोगे च्विर्विधानेभवति नायोगे च्विर्विधीयते तत्र च्विनोक्तत्वात्तस्यार्थस्य क्यङ् न भविष्यति डा
जेनादपि तर्हि न प्राप्नोति पठ्यते डाजपि हि भवतियोगे विधीयते भवत्यर्थे क्यश् विधीयते डाचि वचनप्रामाण्यात् ॥
नामेव क्यङ् लोपाभ्यां भवितव्यमित्यर्थः प्रधानशिष्ट इति वाक्यभेदेन सर्वेभ्यो भृशादिभ्यः क्यङ् विधाय हलन्तानां लोपो विधीयत
इत्यर्थः अन्वयानर्थकः पाठः स्यादहलन्तानां क्षदिवा भृशा भवन्तीति येरात्रौ भृशा आलोकानक्षत्रादयस्ते दिवसे क्षप्रदेशे भवं
तीत्यत्राभूततद्भावाभावः च्विनोक्तत्वादिति च्विसहचरितेन न भवतीत्यर्थः डाचि वचनप्रामाण्यादिति ॥ ॥

२
भा॰ कै॰
२॰
20

अप्रयुक्त एव भवतो भवत्यर्थविवक्षायां वचनप्रामाण्यात्तु ढं विधाय भवत्यर्थे क्विप् द्वितीयत इत्यर्थः यथान्यासमिति अन्वेवेति पर्युदा
सान्वयेन दोषद्वयस्यापि परिहार इत्यर्थः इह कस्मिंश्चिदिति यदा मनःशब्देनाममस्ताप एवं स तु उभय इति पक्षस्तदा प्रत्ययार्थविशेष
णेन भवति मनसः शब्दस्य वृत्तिविषयेन वृत्तिवर्त्तते मनस्वी सह भवति नहि भवति उहि भवति आभिमुख्येन भवतीत्यत्रार्थे
श्रोतिविवचनप्रामाण्यात् भविष्यति किं वचनप्रामाण्यं एवं हि नादिग् अन्यः काम इति इह किंचित् क्रियमाणं चोद्यते
किंचित्तु क्रियमाणं प्रत्याख्यायते सत्र भेदः कुतो भवति यथान्यासमेवास्तु ननु चोक्तमिह कस्मान्न भवति क्वचिदि
वाभ्यां भवतीति नन्वेव युक्तमन्यसदृशाधिकरणे तथा ह्यर्थगतिः नन्वयुक्तमिव युक्तं यत् किंचिदिह दृश्यते न
तु अन्ता अन्यस्मिंस्तत्सदृशे कार्यं विज्ञायते तथा ह्यर्थो गम्यते यथा अब्राह्मणमानयेत्युक्ते ब्राह्मणसदृश एव वा
नीयते नासौ लोष्टमानीय कृती भवति एवमिहाप्यत्वेरिति त्वि प्रतिषेधादस्मिन्नत्वन्ते त्विसदृशे कार्यं विज्ञायते किं
चान्यदतोऽत्वन्ते त्विसदृशं इह कश्चिन्न कृतयः सोपसर्गाः पठ्यन्ते अभिमनस् समनस् उन्मनस् तत्र विचार्यते भृशा
दिषूपसर्गाः प्रत्ययार्थविशेषणं वा स्यात् अभिभवतो संभवतो उद्भवतो दुर्भवताविति प्रकृत्यर्थविशेषणं वा अभि
मनसशब्दात् उन्मनःशब्दात् दुर्मनसशब्दाद्वेति युक्तं तु नृदं विचारयितुं नन्वनेनासंदिग्धेन प्रकृत्यर्थविशेषणे
न भवितव्यं यावता प्राक् प्रकृतेः पठ्यन्ते यदि प्रत्ययार्थविशेषणं स्युः प्राग्भवतेः पठेरन् नेमे शक्याः प्राग्भव
तेः पठितुं एवं हि विशिष्टप्रत्ययार्थस्य प्रादिमात्राद् उत्पत्तिः प्रसज्येत तस्मान्नैव शक्यं न चेदेवं जायते विचारणा
काऽद्यापि अन्ये त्वाहुः प्रास्यर्थस्यापि वृत्तिविषये भवतेर्ग्रहणं तेन मनः कर्मणो भवतेः प्राप्नोतीत्यादिरर्थः काऽत्र तस्य भवति य
दा तु मनःशब्देन स्वादीनां बहुव्रीहिरिति पक्षः तदा प्रकृत्यर्थविशेषणेन भवतीति विचारः क्रियते प्राक् प्रकृतेरिति प्रकृते २॰

विधानमिति मनः श्रद्धानक्वाङ्. कृते समनायन इत्यस्य तिङः तस्य पदस्यातिङः नात्वादेः यदा सद इत्यादुत्तरत्वात् प्रकृत्यर्थविशेषणात्तेन समम
नायत इत्यादि तिङः ते सेयतत्र इतिनन्वतितिकृ पदान्तराभावान्निघाताभावः उपसर्गस्य तु यान्तर्भावात्ततः श्रवमङादौ प्राप्नुतः क्वाङः तेन तस्या
नुप्रवेशात्तद्यतिरिक्तपदाभावात्समासाभावा — यो: प्रसंगः कृताङः नाद्य समनिकृते सोपसर्गस्य द्विर्वचनप्रसंगः अवश्यमिति ग्रामशब्द एव
युद्धे वर्तते सामान्यतो दृष्टाद्वानुमानात् क्रियाविशेषणस्य द्योतकः संशब्दः तथा च वाप्यदातेरेव नि परस्य वर्णविकल्पो भवति उपसर्ग
तिङ्तिङ्इति निघातः प्रसज्येत अस्तु तर्हि प्रकृत्यर्थविशेषणं सोपसर्गादिति चेदद्विदोषः सोपसर्गादिति चेददितो दोषो भवति समना
यतेनेति अत्यल्पमिदमुच्यते अतिदोषो भवतीति अतुल्यपद्विर्वचनेष्वि निवक्तव्यं अतिउदाहृते त्वपि समनाद्य द्विर्वचने अभिमिम
नापि प्राप्नोति नैष दोषः अवयवस्य ग्रामयतेः सोपसर्गादुत्पत्तिर्वक्तव्या असंग्रामयत शूर इत्येवमर्थं तन्नियमार्थं भविष्यति संग्रा
मयतेरेव सोपसर्गान्नान्यस्मात्सोपसर्गादिति यदि नियमः क्रियते स्वरो न सिद्ध्यति एवं तर्हि भूपादिषूपसर्गस्य यत्संगवद्भावं वक्ष्यामि
परियत्संगवद्भावमुच्यते अतुल्यप्द्विर्वचनानि न सिद्ध्यन्ति स्वरविधाविति वक्ष्यामि एवं च कृत्वा स प्रत्ययार्थविशेषणमिति न च योक्ते
भूपादिषूपसर्गः प्रत्ययार्थविशेषणमिति चेत्स्वरे दोष इति स्वरे यत्संगवद्भावेन परिहृतं अथेदानीं प्रत्ययार्थविषयो सत्रि दोषः कङो
कृत्वात्रस्यार्थस्य <u>आङः प्रयोगो न भाति अस्त्यत्र विशेषः एकेनात्र विशिष्टे</u> उपसर्गस्य प्रयोगो न प्राप्नोति किं कारणं उक्तार्थानामप्रयो
ग इति तद्यथा अपि काकः श्येनायते इत्यत्र क्वङोक्तत्वादाचारार्थस्य आङः प्रयोगो न भवति अस्त्यत्र विशेषः एकेनात्र विशिष्टे प्रत्यया
र्थे प्रत्यय उत्पद्यते इह पुनरनेकेन तत्र समनायत इत्युक्ते संदेहः स्यात् अभिभवतो सम्भवतो दुर्भवतो उद्भवतादिति तत्रासंदेहार्थ उपसर्गः प्र
सह प्रानर्थक एवाह्नात्र एवयवेन संग्रामशब्दे भृशुपगम्यमाने परस्य वर्णविकल्पो न स्यात् तत्र ग्रामयुद्ध इत्येव वक्तव्यं संशब्दस्त्र द्योतकः प्रयो
गदर्शनाल्लभ्यते यथा इक् स्मरणे इङ् अध्ययने इत्यनयोः अधिः नियमार्थस्तु संग्रामेति पाठः नियमार्थत्वे च मन्युयोन्यन्नावुपसर्गः पृथक् क्रि
यते अनेनायातो नेषामनन्तर्भावात् यथेष्टमङादिसिद्धिः प्रत्ययार्थविशेषणपक्षे तु विरोधादभेन तन्नद्भावविषयत्वनाश्रीयते असंग्रामय

छ्रोध्रुसनेष्ठान्यर्थमनेवेति ॥

प्रयुज्यते यत्र तर्ह्येकेनः सुखप्यते
यत्राप्यनेकेन कथं पृच्छाडदसनेष
नेति संग्रामयतिरन्तादात्रेसोपमः ॥

लोहितादि भृशादिभ्य इति कण्ड्वादिषु यङन्ताद् प्रत्ययः उरूपेति स्वर्णां हलमिति तृतीयास्थाने यादेशः पित्र्यमिति पितृ गगनमिति पितृर्यत्वेनित्
प्रत्ययः यदिद्‌ इति यदिदी ङ्रावप एव निवर्तते न तु दीर्घ विधावपि नदास्य स्ववस्य शाङ्गाभ्यां पूर्ववद्यादेशो कृते दीर्घाभावादस्तूयावस्तूयेति न

३ भा॰ कै॰ लोहितादि किमर्थः ककारः गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थः किन्निवेति गुणवृद्धिप्रतिषेधो यथा स्यात् नैतदस्ति प्रयोजनं सार्वधातुका
२१ धधातुकयोरंगस्य गुणउच्यते धातोश्च विहितः प्रत्ययः शेषश्चार्धधातुकसंज्ञां लभेते न चायं धातोर्विधीयते लोहितादीनि प्रा
२१ तिप्रातिपदिकानि सामान्यग्रहणार्थस्तर्हि क्वसामान्यग्रहणार्थे नार्थः नः क्व इति नायं नान्ताद्विधीयते इह तर्हि यस्य हलः
क्यस्य विभाषेति नायं हलन्ताद्विधीयते इह तर्हि आपस्य च तद्धिते नामि काङ्‌क्षोश्चेति नायमापन्ताद्विधीयते इह तर्हि क्याच्छ
दसीति याच्छन्दसीत्येव तद्वक्तव्यं चुरण्युः तरण्युर्भुरण्युरित्येवमर्थं इदं तर्हि प्रयोजनं यत्तदकृत्सार्वधातुकारइति दीर्घत्वं न तत्र क्ङित्यग्रह ठि
णमनुवर्तते तदिहापि यथा स्यात् लोहितायते किं पुनः कारणं तत्र क्ङित्यग्रहणमनुवर्तते इह माभूत् उरूपा पूरुस्युयेति
यदि तत्र क्ङित्यग्रहणमनुवर्तते पित्र्यमिति पितुः रीङ्भावे क्ङित्यग्रहणं निवर्तिष्यते यदि निवर्तते कथमस्तूयावस्तूयाच यजा
मह इति अस्तूयतेरस्तूयावस्तूयतेर्वस्तूया अथवा च्छान्दसमेतत् दृष्टानुविधिः छन्दसि भवति यदि च्छान्दसत्वं हेतुः नार्थः क्ङि
त्यग्रहणेनानुवर्तमानेन कस्मान्न भवति उरूपा पूरुस्युयेति च्छान्दसत्वात् अथवा अस्त्वत्र दीर्घत्वं छान्दसं ह्रस्वत्वं भविष्यति तद्यथा
उपगायन्तु मां पत्नयो गर्भिणयो युवतयइति॥

सिध्यति अस्तूयतेः कण्ड्वादिषु गतस्यास्तूया वस्तूयतेरिच्छाकार्जनस्य वस्तूयेत्युत्तरं अथवेति वर्णव्यत्ययेन दीर्घः क्रियत इत्यर्थः यदीति अनेनक २१

इदानीं षकारप्रत्याख्यानाय विचारः क्रियते अथ किमर्थम् इति याप्येति याशादिभ्यो य इति सम्भवेय प्रत्ययः वायादिति सूत्रे विध्यर्थमन्य
ते अपि कृते एकादेशस्थानवद्भावात् प्रत्ययान्तमेतत् नैतदस्तीति सामान्यविहितानामात्मनेपदपरस्मैपदानां नियमार्थं प्रकरण
मित्यदोषः लोहितादिडाज्भ्यः क्यष् इति आदिशब्दः प्रत्याख्यानमेतत् अपठितसंग्रहार्थो व्यादिशब्दो न भवति नस्य वार्त्तिककारेण दृष्ट
अथ किमर्थः षकारः विशेषणार्थः क्व विशेषणार्थेनार्थः वा क्यष इति वायादिति यदुच्यमनेपाक्षपा अत्रापि प्रसज्येत नैत
दस्ति प्रयोजनं परस्मैपदं दिमित्युच्यते न चात्र परस्मैपदं पश्यामः सामान्यग्रहणाविघातार्थस्तर्हि भविष्यति क्व सामान्य
ग्रहणविघातार्थेनार्थः क्वाछंदसी याछंदसीत्येवमन्तद्वक्तव्यं न रणभ्ररण्युरित्येवमर्थं लोहितडाज्भ्यः क्यष्वचनं लोहि
तायति लोहितायते पटपटायति पटपटायते अथान्यानि लोहितादीनि भृशादिष्वित्तराणि भृशादिष्वितराणि पठितव्यानि किं
प्रयोजनं ङितः इति नित्यमात्मनेपदं यथा स्यात् कष्टाय क्रमणे कष्टायते किं निपात्यते कष्टशब्दाच्चतुर्थीसमर्थात् क्रमणे
ऽनार्जवे क्यङ् निपात्यते कष्टाय कर्मणे क्रामति कष्टायते अन्यत्वमिदमत्यनेकष्टायेति सत्रकक्षकष्टकृच्छ्रगहनेभ्यः क
ण्वचिकीर्षायाम् सत्रकक्षकष्टकृच्छ्रगहनेभ्यः कण्वचिकीर्षायामिति वक्तव्यं सत्रसत्रायते कक्षकक्षायते कष्टकष्टा
यते कृच्छ्रकृच्छ्रायते गहनं गहनायते अपर आह सत्रादिभ्यश्चतुर्थीतेभ्यः क्रमणोऽनार्जवे क्यङ् वक्तव्यः एतान्येवो
दाहरणानि सत्रात्रादिभ्य इति किमर्थं कुटिलाय अनुवाकाय क्रामति चतुर्थीतेभ्य इति किमर्थं अन्तः कष्टे क्रामति तत्र
हि वक्तव्यं नेदं प्रत्ययोत निपातनं नादर्थ्येपवाचतुर्थी ॥ ॥ ॥ ॥

तत्त्वात् कष्टाय कष्टायेति किं निपात्यत इति विपोऽनार्जवमेव क्रमणमिति विशेषो न लभ्यते इति क्रमणविशेषलाभाय निपा
तनाश्रयणं सत्रेति सत्रादयो हृद्यन्त्रविषयपापर्यायाः कथं पापमुच्यते कुटिलायेति दुरध्येयत्वादनुवाकस्यानार्जवमस्तीति भावः

कष्टायपदिति कष्टतत्त्वार्थप्रतिपादनाय यत्प्रातिपदिकं प्रयुज्यते तस्मात्क्रमणेऽर्थे क्यङ् भवतीत्यर्थः क्रमणविशेषस्यानार्जवमभिधा
नशक्तिस्वाभाव्याल्लभ्यते व्यवस्थितविभाषाविज्ञानाच्च पापादिभ्यो नातिप्रसंगाभावः कर्मण उद्गीर्णस्येति मुखप्रदेशादाकृष्टस्येत्यर्थः
१ अवगीर्णस्येति अपानप्रदेशान्निःसृतस्येत्यर्थः हनुचलन इति हनुचलनसहचरितं चर्वितस्य मुखप्रदेशादाकृष्य यच्चर्वणं तत्र यथासा
भा॰कै॰ कष्टायपत् प्रातिपदिकं कस्मार्थे यत्प्रातिपदिकमिति कर्मणो रोमन्थ इत्युच्यते कायरोमन्थो नाम उद्गीर्णस्य वावगीर्णस्य वा म
२२ थ्या रोमन्थः यद्येवं हनुचलन इति वक्तव्यं इह मा भूत् कीटो रोमन्थं वर्तयतीति तत्तर्हि वक्तव्यं न वक्तव्यं कस्मान्न भवति कीटो रो
22 मन्थं वर्तयतीति अनभिधानात् तपसः परस्मैपदं च तपसः परस्मैपदं चेति वक्तव्यं तपश्चरति तपस्यति कथं तपस्यते लोकजि
गीषुरग्निः छान्दसत्वात् भविष्यति बाष्पोष्मभ्याम् फेनाच्चेति वक्तव्यं फेनायते शब्दवैर अटा अट्टा शीका कोटा पोटा सोटा प्रुष्वा
प्लुष्वाग्रहणं कर्तव्यं अटा अटायते अट्टा अट्टायते शीका शीकायते कोटा कोटायते पोटा पोटायते सोटा सोटायते प्रुष्वा
प्रुष्वायते प्लुष्वा प्लुष्वायते सुदिनदुर्दिनाभ्यां च सुदिनदुर्दिनाभ्यां चेति वक्तव्यं सुदिनायते दुर्दिनायते नीहाराच्च नीहारा
च्चेति वक्तव्यं नीहारायते सुखादिभ्यः कर्तृवेदनायामिति किमर्थं इह मा भूत् सुखं वेदयति प्रसाधको देवदत्तस्य कर्तृवेदनायामि
त्युच्यमानेऽपि अत्र प्राप्नोति किं कारणं कर्ता हि नीयकर्ता हि षष्ठी वेदनायामिति च अनोभावे सपक्षे वात्मनो वेदयते अथापि
परस्य कर्तृवेदने चासौ भवति न कर्तृग्रहणेन वेदनाभिसंबध्यते किं तर्हि सुखादानाभिसंबध्यते कर्तृयानि सुखादीनीति ॥ ॥

दित्यर्थः कीट इति अपानप्रदेशान्निःसृतमन्नानीत्यर्थः अनभिधानादिति फेमथायत इति क्यङ् तेन लौकिके प्रयोगे चर्वितचर्वणं टि
सैवाभिधानं तत्त्वर्थान्तरस्येत्यर्थः सुखादिभ्यः किं तर्हीति वेदनायाः कर्तारमेतेनेणाभावात्कर्तृग्रहणसामर्थ्यात्सुखादीनि विशेष्यं टि
ते कर्तृग्रहणं च सुपां सुलुगिति षष्ठीलुकानिर्दिष्टं तेन तस्य वेदयितायदात्मसंबन्धीनि सुखादीनि वेदयते तदा प्रत्ययो नान्यदीयस्य टि २२
ते

नमोवरिव प्रकृत्यन्तरत्वादिति नमस्यतिधातुं व्युत्पादयितुं निपातनमःशब्दस्य शब्दान्तरावयवकल्पना क्रियते परमार्थतस्तु अविद्य
मानावयवार्थो नमस्यशब्दः पूजावाचा प्रकृत्यन्तरमित्यर्थः ननु चेति स एवायमिति प्रत्यभिज्ञानान्निपात एवायमिति भावः अर्थवत इति
नमस्यसमुदायस्यैवार्थवत्वादिति भावः अर्थेवेति अर्थवताभ्युपगमेन नमस्कारेण पूजयतीत्यर्थांगीकारेण परिहारान्तरं वक्तव्या

नमोवरि नमसः क्वचिद्द्वितीयानुपपत्तिः नमसः क्वचिद्द्वितीया नोपपद्यते नमस्यति देवानिति किं कारणं नमःशब्देन योगे च
तुर्थी विधीयते सा प्राप्नोति प्रकृत्यन्तरत्वात्सिद्धं नमःशब्देन योगे चतुर्थी विधीयते नमस्यतिशब्दश्चायं ननु च नमस्यतिशब्दे नमः
शब्दोऽस्ति तेन योगे न प्राप्नोति नैष दोषः अर्थवतो नमःशब्दस्य ग्रहणं न च नमस्यतिशब्दे नमःशब्दोऽर्थवान् अथ वोपपदविभ
क्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसीति द्वितीया विभक्तिर्भविष्यति क्यजादिषु प्रत्ययार्थनिर्देशः कर्तव्यः नमसः पूजायां वरिवसः प
रिवसपर्यायां चित्रङ आश्चर्ये भाण्डात्समाचयने चीवरादर्जने परिधाने च पुच्छादुदसने व्यसने पर्यसने चेति किं प्रयोज
नं क्रियावचनता यथा स्यात् नैतदस्ति प्रयोजनं आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति क्रियावचनाः क्यजादय इति यदयं सनाद्यन्ता धात
व इति धातुसंज्ञां शास्ति कथं कृत्वा ज्ञापकं धातुसंज्ञावचन एतत्प्रयोजनं धातोरिति तव्यदादीनामुत्पत्तिर्यथा स्यात् यदि
चात्र क्रियावचनता न स्यात् धातुसंज्ञावचनमनर्थकं स्यात् सत्यामपि धातुसंज्ञायां तव्यदादयो न स्युः किं कारणं साधने त-
व्यदादयो विधीयन्ते साधनं च क्रियायाः क्रियाभावात्साधनाभावः साधनाभावात्सत्यामपि धातुसंज्ञायां तव्यदादयो न स्युः पश्य
ति त्वाचार्यः क्रियावचनाः क्यजादय इति ततः सनाद्यन्ता धातव इति धातुसंज्ञां शास्ति ॥ ॥ ॥

स्तु नमोऽस्तु देवेभ्य इत्यादिरपवादः नमस्करोमि नारायणमित्यत्रापि कारकविव भवति क्यजादिष्विति करग्रहणस्य वेदनाग्रह
णेन व्यवधानादनधिकारे स्वार्थे प्रत्ययः प्रसंग इति वचनं वरिवस इति सपर्या सेवा परिचर्यायामिति पाठान्तरः ॥ ॥

परस्मायनइति शब्दांतरवाच्यायांक्रियायांयत्कर्मादिकारकं तत्रतव्यादीनांवृद्धंयप्रयोपत्यादोद्वितीयादीनामिवस्वार्थिकत्वाद्द्रव्यवाचि
१ त्वेपिकाजाद्यंतानामन्यत्रिःस्यादेवेत्यर्थः नपरस्मायनइति द्वितीयादीनांप्रातिपदिकीद्विधानात् तस्यचद्रव्यवचनत्वाद्वचनप्रामा
भा॰ के एयात्परस्मायनउत्पत्तिर्भवति तव्यादयस्तथात्वेतरेणुक्रियावाचिषुवसायनेसावकाशाः परस्मायनेनोत्पद्यंतइत्यर्थः अथवेति
२२ ननुचेदंप्रयोजनंस्यात् परस्मायनेतव्यदादीनांउत्पत्तिंवक्ष्यामीति नपरस्मायनउत्पन्नाभवितव्यं किंकारणं सायनइतिसंबं
23 धिशब्दोयं संबंधिशब्दाश्चपुनरेवमात्मकाःयदुतसंबंधिनमाक्षिपंति तद्यथा मातरिवर्तितव्यं पितरिशुश्रूषितव्यमिति ना
चोच्यतेस्वस्यांमातरिस्वस्मिन्पितरीति संबंधादेतत्गम्यते यंयस्यमातायश्चयस्यपितेति एवमिहापिसंबंधादेतत्गंत॰
व्यं यस्यधातोर्यत्सायनमिति अथवाधानवपवकजादयः नचेवह्यार्थाआदिश्यंते क्रियावच ताचगम्यते कःखल्वपि
पचादीनांक्रियावचनत्वेयत्नं करोतियेनैवखल्वपिहेतुनायचाहदयः क्रियावचनाःतेनैवकाजादयोपिएवंअर्थखल्वथा
वार्यः वित्रयति क्वचिदयानादिशंति क्वचिन्न एवमप्यर्थादेशनंकर्तव्यं कथमिमेअवुधावुध्येरन्निति अथवाशक्यमेवा॰
र्थादेशनमकर्तुंकथं करणइतिवर्तते करणंवकरोतेः करोतिश्चक्रियासामान्येवर्तते ॥ ॥

अभिधानशक्तिस्वाभाव्यादंतरणामर्थादेशनेविशिष्टक्रियावचनत्वस्यासिद्धत्वादित्यर्थः चित्रचनीति चित्रवैचित्र्यकरणइति॰
चौरादिकस्यरूपंअनेकंमार्गमाश्रयतीत्यर्थः क्रियासामान्येनचविशेषाणामाक्षेपात्कश्चित्प्रत्ययः क्वचिद्विशेषेभवतीत्य २२
र्थः नचवेदनाग्रहणेनकरणस्यविच्छेदः तयोर्विरोधाभावात् ॥ ॥ ॥

मुराडमिश्र कयोरिदंग्रहणमिति किमिकारांतयोः कृतात्वयोर्ग्रहणं आकारांतयोरेवेति प्रश्नः किंप्रयोजनमिति हलिकल्योरेवकस्मान्न क्रियत इत्यर्थः शब्दान्तरस्यैवे
ति यद्यपि वृद्धौ कृतायामपि लोपस्य प्रवृत्तिस्तथापि वाचनिकत्वस्यानित्यत्व अथवान्यस्य प्रवृत्तावप्यन्यस्यानित्यतोऽयं वृद्धौ लोपस्यानित्यत्वं अन्यस्य कृते लोप इति अ
न्तउपधाया इत्यनेनाकारस्येत्यर्थः ननु लोपस्य स्थानिवद्भावात्कथमकारस्य प्राप्नोति नैष दोषः प्राप्नोत्यसत्वात्स्थानिवद्भावे न पाते ... क्रियते एवं दोषस्यानिवद्भावविधाना न्नग्रहणे

मन्त्रभावमितिधार्यं हलिकल्योरनल निपातनं

मुंडमिश्र इत्योः हलिकल्योः इकारांतौ हलिः कलिः अस्ति हलशब्दः कलशब्दश्चाकारांतः कयोरिदं ग्रहणं पाणिका
रांतयोरत्वं निपात्यते किंप्रयोजनं हलिकल्योरत्वनिपातनं क्रियते सन्वद्भावो मा भूदिति अजहलत् अचकल
त नैतदस्ति प्रयोजनं इकारलोपे अग्लोपित्वान्नेति प्रतिषेधो भविष्यति वृद्धौ कृतायां लोपः तत्रासौ लोपं गे भव
ति इदमिह संप्रधार्यं वृद्धिः क्रियतां लोप इति किमत्र कर्तव्यं परत्वाद्वृद्धिः नित्यो लोपः कृतायामपि वृद्धौ प्राप्नोति
अकृतायामपि वृद्धिरपि नित्या कृतेपि लोपे प्राप्नोत्यकृतेपि अनित्यो लोपः अन्यस्य कृतायां वृद्धौ प्राप्नोत्यन्यस्या
कृतायां शब्दान्तरस्य च प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति वृद्धिरप्यनित्या अन्यस्य कृते लोपे प्राप्नोत्यन्यस्याकृते श
ब्दान्तरस्य प्राप्नुवन् विधिरनित्यो भवति उभयोरनित्ययोः परत्वाद्वृद्धिः वृद्धौ कृतायां लोपः तत्रासौ लोपं गे भा
वति अत एतत्सिद्धिः क्रियतां लोप इति यद्यपि परत्वाद्वृद्धिः वृद्धावपि कृतायां अग्लोपित्वमुपपद्यते तस्मात्पृच्छ्यते ह

ऽर्वविधिभावात्स्यानिवद्भावएव न स्यात् यद्यपि भिन्नलक्षणाभिन्नस्वभावाच्च वृद्धिस्तथापि वृद्धिशब्दवाच्यत्वादभेदमाश्रित्य शब्दान्तरप्राप्त्या वृद्धेरनित्यत्वं कथितं तत्वतस्तु
लोपे कृते वृद्धेः प्राप्त्याऽनित्यत्वं कृत्वा न्यायसूत्रादनायत्तत्वाभिहितं सत्वं चेदं ग्लोपित्वं णिपाणिकाद्धात्वर्थे इति णिचि सिद्धे प्रपंचार्थमित्याहुः नचैतत्करोतीत्यादिना तद्धात्व
र्थे नियमः क्रियते राजानमतिक्रान्तवानत्यराजदित्यादावपि णिचो दर्शनात् मुंडं करोतीत्यमीमुण्डदित्यादौ सापेक्षेभ्योपि णिचो दर्शना र्थे वा ॥ छ ॥

= ननु हलेकारांतयोः ... [illegible]

भा० कै० ३ धातोरेकाचो इह समभिहारो नाम भूयस्त्वमनेकस्यैककालस्य भवति धातुवाच्या तु क्रियैकैव युगपदेकेन धातुनानेकस्याभिधानात् सा च निरन्तरभेदसाध्यैकस्मा-
२४ वृत्ता ह्यानुनाधृत्याप्यते अधिश्रयणादीनां चक्रमजन्मनामेकपदव्यवस्थानाभावाच्च क्रियासमभिहारो न संभवतीति मन्यमानः पृच्छति समभिहार इति कोऽयमिति इत्यत्र २२
२५ हु द्विपरीक्षार्थं शब्दव्युत्पत्तिमाह समभिपूर्वादिति यद्यप्येकेति मुख्यस्य समभिहारस्येहासंभवाद्गौणमाश्रयते बुद्धिगोचरानेकसकलावयवक्रियागतः पौनःपुन्येनानु

धातोरेकाचो समभिहार इति कोऽयं शब्दः समभिपूर्वो हरतेर्भावसाधनो घञ् समभिहरणं समभिहा-
र इति तद्यथा मालाभिहारः उत्पलाभिहार इति विषम उपन्यासः बहवस्ताः सुमनसः तत्र युक्तः समभिहार इ-
ह पुनरेका क्रिया यद्यप्येका सामान्यक्रिया अवयवक्रियास्तु बह्व्यः अधिश्रयणोदका-
सेचनतण्डुलावपनैधोपकर्षणक्रियास्ताः कश्चित्कार्त्स्न्येन करोति कश्चिदकार्त्स्न्येन तत्र
यः कार्त्स्न्येन करोति स उच्यते पापच्यत इति पुनः पुनर्वा पचति पापच्यते ॥ ४४४४ ॥

धीयमानप्रधानक्रियाविषयो वेत्यर्थः सामान्यक्रियेति साधारणी समूहरूपा क्रिया धातुवाच्येत्यर्थः तदुक्तं हरिणा गुणभूतैरवयवैः समूहः क्रमजन्मनां बुद्ध्या प्रकल्पिताभेदः
क्रियेति व्यपदिश्यते समूहस्तथाभूतः प्रतिभेदं समूहिषु समाप्यते ततो भेदे कालभेद एव संभवतीति अथ वात्राधिश्रयणादीनां तादर्थ्येन प्रवर्तनात् गुणत्वादव राम:
यवत्वं तत्साम्यसाधारणत्वमुच्यते तदुक्तं अनन्तरफलप्रस्याः कल्पितास्ताः क्रिया विदुः प्रधानभूतास्तादर्थ्यादन्यासां तु तदाख्यता कार्त्स्न्येनेति विजातीयावयवहिताल्पक २४

अथेति धातोरेव समभिहारविशिष्टक्रियावाचीयो न तु कस्तूपसर्गः न तु वाचक इति भावः प्राटनीति धातूपसर्गसमुदायस्य क्रियाविशेषा
वगतिहेतुत्वात्तेनायं द्विःप्रत्ययः स्यात् ततः सोपसर्गस्य द्विर्वचनं प्रसज्येत प्राटाट्यत इति चेदुच्यते सत्यं तत्रोक्तं वक्ष्यति हाराणि निदिशति यङि
अथ धातुग्रहणं किमर्थं इह माभूत् प्राटति भृशमिति अत उत्तरं पठति यङि धातुग्रहणमुक्तं किमुक्तं तत्र तावदुक्तं कर्मग्रहण
स्त्विधौ धातुग्रहणानर्थक्यं सोपसर्गकर्मेति चेन्न कर्मविशेषकत्वादुपसर्गस्यानुपसर्गकर्म सोपसर्गस्य हि कर्मत्वे धात्वधिकारे
पि सतोऽविधानमकर्मत्वादिति एवमिहापि क्रियासमभिहारग्रहणात् यङि धातुग्रहणानर्थक्यं सोपसर्गः क्रियासमभिहारे इ
ति चेन्न क्रियासमभिहारविशेषकत्वादुपसर्गस्यानुपसर्गः क्रियासमभिहारः सोपसर्गस्य क्रियासमभिहारत्वे धात्वधिकारेऽपि
यङोऽविधानमक्रियासमभिहारत्वादिति अथैकाज्हलादिग्रहणं किमर्थं इह माभूत् जागर्ति भृशमीक्षते रामिति एकाज्हला
दिग्रहणे चोक्तं किमुक्तं तत्र तावदुक्तं कर्मसमानकर्तृग्रहणानर्थक्यं चेच्छाभिधाने प्रत्ययविधानात् अकर्मणो ह्यसमानक
र्तृकाद्धा ह्यनभिधानादिति इहापि एकाज्हलादिग्रहणानर्थक्यं क्रियासमभिहारे यङ्वचनात् अनेकाचो हलादेर्ह्यनभिधानमि
ति न त्वावश्यमनभिधानमाश्रयितव्यं क्रियमाणेपि ह्येकाज्हलादिग्रहणे यत्रैकाचोऽस्योत्पद्यमाने न यङर्थस्याभिधानं न भवति
न भवति तत्रोत्पत्तिः तद्यथा भृशं शोभते भृशं रोचते यत्र चानेकाचोऽहलादेर्वोत्पद्यमानेन यङर्थस्याभिधानं भवति न तत्रोत्पत्तिः
तद्यथा अटाट्यते अरार्यते अशाश्यते सोसूच्यते सोसूत्र्यते ऊर्णोनेस्य ऊर्णोनेश्चोपसंख्यानं कर्तव्यं प्रोर्णोनूयते अल्पमिदमुच्य
ते ऊर्णोनेरिति सूचिसूत्रिमूत्र्यट्यर्त्यशूर्णोतीनां ग्रहणं यङ्विधावनेकाजहलाद्यर्थं सोसूच्यते सोसूत्र्यते मोमूत्र्यते अटाट्यते अ
रार्यते अशाश्यते प्रोर्णोनूयते ऊर्णोतेर्नवक्तव्यः
धाविति धात्वधिकारेपीति प्रधायच्चनहन्यादौ ऊर्णोतेश्चेति यथान्यासे सिद्धाभा
वे द्विर्वचनं कार्यमित्यसिद्धयेऽवयत्सूर्णोतेर्णिवद्भावो वाच्यस्तेनैव यङोऽपि सिद्धिरित्याह ॥ ॥ ८

वाच्यइति तत्रयङिभावातिदेशः आमितोस्त्वभावातिदेशात्तयोर्न्नैतेरभावात् इडुपग्रहइट्प्रतिषेधः विभाषागुणाइतिपंचमी फलस्यचात्रहेतुत्वं य
३ भा॰ के॰ थाध्ययनेनवसनीति उदाहरणानि प्रोर्णोनूयते प्रोर्णोनाव प्रोर्णोनवानिति यङ्वच्चक्रियासमभिहारस्यद्योतितत्वान्नित्यवीप्सयोरितिक्रिया
२५ समभिहारेद्विर्भवतइतिवाद्विर्वचनेनभवति यदानुभूयार्थेपि योनः पुणपविवक्ष्यते तदापापच्यत इतिद्विर्वचनंभवत्येव सभवानिति

25

वाच्यकुर्णोन्तवन्नावोयङ् प्रसिद्धिः प्रयोजनं आमन्यप्रतिषेधार्थमेकाचश्चेडुपग्रहणात् क्रियासमभिहारेयङोविप्रतिषेधेनलो
द्विधानं क्रियासमभिहारेयङोलोड्भवतिविप्रतिषेधेन क्रियासमभिहारेयङ्भवतीत्यस्यावकाशः धात्वर्थएकाच्कलादिः क्रियासम
भिहारेवर्तते अधातुसंबंधः लोलूयते पोपूयते लोटोवकाशः धात्वर्थोनेकाच्कलादिः क्रियासमभिहारेवर्तत धातुसंबंधश्च स
भवान्जागृहि जागृहीत्येवायं जागर्ति सभवानीह खेदखेदेत्येवायमीहते धात्वर्थएकाच्कलादिः क्रियासमभिहारेवर्तते धातु
संबंधस्तस्मात् उभयंप्राप्नोति सभवान्लुनीहि लुनीहीत्येवायं लुनाति लोट्भवतिविप्रतिषेधेन ननर्हीदानीमिदंभवति
सभवान्लोलूयस्व लोलूयस्वेत्येवायंलोलूयतइतिभवतिच नवानानार्थत्वार्थत्वात्कर्तृकर्मणोर्हिलविधानेक्रियावि
शेषस्वार्थेयङ् नवार्थोविप्रतिषेधेन किंकारणं नानार्थत्वात् कानानार्थता कर्तृकर्मणोर्हि लोड्विधीयते क्रियाविशेषे
स्वार्थेयङ् नत्रानारंगत्वाद्यङाभावः ननर्हिइदानीमिदंभवति सभवानल्लुनीहीत्येवायंलुनानीति भवतिच विभाषायङ्

यदानङ् तदालोट्

सामान्यविशेषभावेनक्रियाभेदाश्रयोधातुसंबंधः सइति भृशार्थयोनः पुणपयोः प्रतिपिपादयिषितत्वादेकत
रस्मिन्यङ् प्रत्ययः अपरस्मिंस्तुलोट् लोटश्चकेवलस्यसमभिहारमभिव्यक्तुमसमर्थत्वादेतस्यद्विर्वचनंप्रवर्तते तत्रेति लाट्
द्विरंगः कर्तरीच्छपेन्नणाद्धातुसंबंधापेक्षणाच्च विभाषायङिति धातोः कर्मणइत्यतोवेत्यनुवर्तनात् ॥ २५

नित्यं कौ नहीति चङ्क्रम्यते इत्यस्माद्योऽर्थः प्रतीयते नासौ कुटिलं क्रामतीति वाक्येन शक्यः प्रत्याययितुमिति तदर्थाभिधानादेव वा
क्यं न भविष्यति अर्थान्तरे च कौटिल्यमात्रप्रतिपादने वाक्यं निवारयितुमशक्यमिति नित्यग्रहणमनर्थकमित्यर्थः क्रियासमभिहारे इ
ति नन्कौण्डिन्यन्यायेन कौटिल्यभावगर्हाभ्यां यङः क्रियासमभिहाराद्बाधितत्वोक्तत्वादिति भावः सत्यापपाश आचार्यमतभेद

नित्यकौटिल्ये गतौ लुपसदचरजप उत्तरयोर्योगयोर्विग्रहेण विशेषासंप्रत्ययात् नित्यग्रहणानर्थक्यं उत्तरयोर्योगयोर्विग्रहेण
विशेषस्यासंप्रत्ययान्नित्यग्रहणमनर्थकं नहि कुटिलं क्रामतीति चङ्क्रम्यते अथैतेभ्यः क्रियासमभिहारे यङ् भवितव्यम् क्रि इति गम्यते
यासमभिहारे च नैतेभ्यः क्रियासमभिहारे नैतेभ्यो यङ् भवितव्य भृशं जपतीति ब्राह्मणः भृशं समिधो दहतीत्येव सत्यापपाश
सत्यापेति किं निपात्यते सत्यस्य कृत्वा पुक् सत्यस्य कृत्वि आपुक् निपात्यते णिच् सत्यं करोति सत्यापयति अल्पमिदमुच्यते
णिज्विधावर्थवेदसत्यानामापुक्वक्तव्य अर्थापयति वेदापयति सत्यापयति यद्यापुक् क्रियते टिलोपः प्राप्नोति एवं त
र्हि पुक् करिष्यते एवमपि टिलोपः प्राप्नोति एवं तर्हि आक् करिष्यते एवमपि टिलोपः प्राप्नोति एवं तर्ह्यकं करिष्यते एवं तर्ह्याट्क
रिष्यते एवमप्यनाकारान्तत्वात् पुक् प्राप्नोति एवमप्यनेगन्तत्वात् वृद्धिः प्राप्नोति एवं तर्ह्यापुक् करिष्यते अथवा पुनरस्त्वापुगेव
ननु चोक्तं टिलोपः प्राप्नोतीति आपुग्वचनान्न भविष्यति अथवा पुनरस्तु पुगेव ननु चोक्तमेवमपि टिलोपः प्राप्नोतीति
पुग्वचनसामर्थ्यान्न भविष्यति अथवा पुनरस्त्वागेव ननु चोक्तमेवमपि टिलोपः प्राप्नोतीति आग्वचनान्न भविष्यति ॥

प्रदर्शनार्थोनेकपदतोन्यासः टिलोप इति णाविष्ठवदित्यतिदेशादिति भावः आक्करिष्यत इति न त्वपरत्वपेक्षत्वे चोत्थिणीति वृद्धेरुक्
तायां युगागम इति भावः अनाकारान्तत्वादिति यद्यत्र वृद्धिः स्यात् विधानमनर्थकं स्यात् अगागममन्तरेणापि तस्याः प्रसंगात् ततस्त
तद्बाधनार्थं वा गागमः स्यादिति भावः आपुगिति तस्य वर्णान्तभक्तत्वादकारस्य पूर्वस्य टिलोपे सति सत्यापयतीत्यादि सिद्ध्यतीति भावः ॥

३
भा॰ के
२९
26

हेतुमति च कृत्रिमस्य पारिभाषिकस्य प्रयोजकस्य हेतोर्ग्रहणं तदीयो व्यापारः प्रेषणाध्येषणात्मसमर्थाचरणलक्षणो हेतुमानिह गृह्यते
न तु सकलकारकसाध्यपाद्यपेक्षः प्रयोजकस्य हेतुव्यपदेशो न तु तदर्थावान्तरस्वसाध्यप्रेषणाद्यपेक्षः यथा काष्ठस्य पाकाद्यपेक्षं कार
णत्वं न तु ज्वलनाद्यपेक्षं तदपेक्षया तु कर्तृत्वमेव न तु स्वपाकादेरेव हेतुमद्व्यपदेशो युक्तो न तु प्रेषणादेः नैष दोषः णिच्प्रकृत्यर्थान्तु नैव
तस्यार्थस्य प्रकाशितत्वात् प्रयोजनाभावान्नैव वार्थे णिचोनुत्पादात् प्रयोज्योपि हेतुमच्छब्देन गृह्यते तस्य द्रव्यत्वात् णावस्य स्वभावतः
कारणाधिकाराद्धा क्रियावाचित्वात् स्यान्यविशेष्यात्पाकां -र्थोयः प्रेषणादिलक्षणो लक्ष्यपाकाद्यपेक्षो हेतुव्यपदे हेतुत्वोपलक्षित
हेतुमति च कथमिदं विज्ञायते हेतुमत्यभिधेये णिज्भवतीति आहोस्विद्धेतुमति यो धातुर्वर्तते इति युक्तं पुनरिदं विचारयितुं न
त्वेनेनासंदिग्धेन प्रत्ययार्थविशेषणेन भवितव्यं यावता हेतुमति चेत्युच्यते यदि हि प्रकृत्यर्थविशेषणं स्याद्धेतुमत इत्येवं ब्रूया
त् नैतदस्ति भवंति हि विषयसप्तम्योपि तद्यथा प्रमाणेयत्प्रातिपदिकं वर्तते स्त्रियां यत् प्रातिपदिकमिति एवमिहापि हेतुम
त्यभिधेये णिज्भवतीति आहोस्विद्धेतुमति यो धातुर्वर्तते इति जायते विचारणा अत उत्तरं पठति हेतुमतीति कारकोपादानं प्रत्य
यार्थपरिग्रहार्थं यथा तत्कारणेन तः हेतुमतीति कारकमुपादीयते किं प्रयोजनं प्रत्ययार्थपरिग्रहार्थं एवं सति प्रत्ययार्थः स
प्रयोजकसाध्यो व्यापारः स एव गृह्यते कथमिति यदा पचतीत्युक्ते प्रयोज्यसाध्य एव व्यापारो गम्यते न प्रयोजकसाध्योपि तदा प्रत्ययार्थ
स्य करणाधिकारोपस्थापितस्य कारणस्य विशेषणं हेतुमतीति संपद्यते यदा त्वनेकार्थत्वाद्धातूनां तादर्थ्यादपि श्रयणादिवत् प्रयोज
कव्यापारोपि पचादिवाच्यो भवति यथा पचंभिर्हलैः कृषतीति तदा प्रकृतिविशेषणपक्षो भवति तदा तु णिच्प्रत्ययो द्योतकः संपद्यत इ
ति पक्षद्वयस्य संभवाद्दोषदर्शनाच्च प्रश्नः हेतुमत इति हेतुमदर्थाभिधायिन इत्यर्थः कारकोपादानमिति कारकशब्देन प्रत्ययार्थ उच्यते स
हि प्रत्ययं निष्पादयति प्रत्ययार्थ इति प्रत्ययस्यार्थः प्रयोजनं स स्वरूपपरिगृहीतः परिपूर्णो भवति वाचकत्वात्प्रत्ययस्य प्रकृतिविशेषणत्वे
तु प्रत्ययस्यानुवादकत्वाद्द्योतकत्वात्प्रयोजनमपरिपूर्णं स्यादित्यर्थः अथवार्थोभिधेयमुच्यते स चान्वयव्यतिरेकाश्रयव्यवस्थत्वात्से २९

यथानन्तकरणमिति यथाविकरणार्थाः कर्त्रादय इति यत्र स्तदानन्तकरणशब्देन कर्ताभिधीयते तदा साधर्म्येण दृष्टान्तो यदा तु सार्वधातु
कार्थाः कर्त्रादय इति पक्षस्तदा वैधर्म्येण दृष्टान्त इति व्याख्याने यथानन्तकरणं प्रकृत्यर्थोऽनन्यथाहेतुमद्व्यापारादित्यर्थः यस्तु साधर्म्येण
दृष्टान्ते सार्वधातुकार्थत्वं च कर्त्रादीनां मन्यमानस्त्वाह यदि तर्हीति अस्त्विति विनापि णिचा यं च भिहृत्लेः कृषतीति प्रयोजकव्यापाराव
गमात् प्रकृत्यर्थत्वं हेतुमत उपपद्यते पचतीत्यादौ द्योतकोऽणिन्नास्तीति तदप्रतिपत्तिरिति भावः उक्तः करोतीति प्रकृतिविशेषणमेव स्याप
या प्रकृत्याभिहिते प्रयोजकव्यापारे णिज् भवति एवमुक्तादिप्रेषितादिप्राह्याभिहितेऽपि प्राप्नोति हेतुमद्विषयत्वात्करोत्यर्थस्य प्रत्ययार्थ
यथानन्तकरणेन तद्वदिति तत्करणमुपादीयते यदि तर्हि तद्वत्प्रकृत्यर्थविशेषणमिदं भवति प्रकृत्यर्थविशेषणं हि तत्र विज्ञायते तत्
करणक्रियायां तद्वदिति अस्तु प्रकृत्यर्थविशेषणं को दोषः इह हि तेनोक्तः करोति प्रेरितः करोतीति णिच् प्राप्नोति प्रत्ययार्थविशेषणे
सति पुनर्न दोषो भवति स्वपाहेतोरुक्तत्वान्न भविष्यति प्रकृत्यर्थविशेषणेऽपि सति न दोषः यत्र तान्तरेण शब्दमर्थस्य गतिः तत्र शब्दः प्रयु
ज्यते यत्र ह्यन्तरेणापि शब्दमर्थस्य गतिर्भवति न तत्र शब्दः प्रयुज्यते इह तर्हि पाचयत्योदनं देवदत्तो यज्ञदत्तेनेति उभयोः कर्त्रोर्लेनाभि
धाने प्राप्नोति प्रत्ययार्थविशेषणे सति पुनर्न दोषः प्रधानकर्तरि लादयो भवन्तीति प्रधानकर्ता लेनाभिधीयते यस्त्वत्राप्रधानं सिद्धा
स्य विशेषणपक्षे तत्कार्थत्वात्तस्मिन्भावः यत्रेति यस्यार्थस्य द्योतनाय णिज्विधीयते स यदा शब्दान्तरावगतो भवति तदा प्रयोजनाभावा
त्तस्मिन्न भवतीत्यर्थः उभयोरिति धातुवाच्यस्य व्यापारस्य कर्तरि लकारेणोक्तत्वं यदा पचिनाद्वयोरपि प्रयोज्यप्रयोजकयोः
व्यापारोऽभिधीयते णिच्प्रत्ययः केवलं स्वार्थिकत्वात् प्रयोजकव्यापारस्य द्योतकस्तदा धातुवाच्यव्यापारसामान्यात्कर्त्रोरपि सामान्यादभि
ति द्वयोरप्यभिधानं स्यात् ततः पाचयतो देवदत्तयज्ञदत्ताविति प्रसज्येतेत्यर्थः प्रधानकर्त्रेति प्रकृत्यर्थोपसर्जनत्वात् एवार्थस्य प्रा
धान्यात्तस्य कर्तापि प्रधानमिति भावः ॥

३
भा· कै·
२७
27

गमितइति प्रयोजकव्यापारस्य गमिवाच्यत्वात्तस्य कर्तरि प्रयोजकोक्तः प्राप्नोतीत्यर्थः प्रयोज्यस्य तु कर्मत्वात्तत्रैव क्त इष्यते तदुक्तं अप्रधाने दुहा दीनां ण्यन्ते कर्तुश्च कर्मणः इति व्यतिभेदयंतेइति प्रयोजकव्यापारस्य व्यतीहारो न तु प्रयोज्यव्यापारस्येति द्रष्टव्यं भवति हि ज्ञाति एतदर्थस्य प्रा धान्यात्तद्व्यापारो गुणोप्सिततमत्वात् प्रयोज्यस्येत्यर्थः प्रकृत्यर्थविशेषणत्वेन द्वयोरपि प्रयोज्यप्रयोजकव्यापारयोरेकधातुवाच्यत्वा

इह च गमितो ग्रामं देवदत्तो यज्ञदत्तेनेति अव्यतिरिक्तो गत्यर्थ इति कृत्वा गत्यर्थानां क्तः कर्तरीति कर्तरि क्तः प्राप्नोति इह च व्यतिभे दयंते व्यतिछेदयंत इति अव्यतिरिक्तो हिंसार्थ इति कृत्वा न गतिहिंसार्थेभ्य इति प्रतिषेधः प्राप्नोति अस्तु न हि प्रत्ययार्थविशेषणं यदि प्रत्ययार्थविशेषणं पाचयत्योदनं देवदत्तो यज्ञदत्तेनेति प्रयोज्ये कर्तरि कर्मसंज्ञा प्राप्नोति भवति हि तस्य तस्मिन्नीप्सा इ हे च ग्रामं गमयति ग्रामं गमयतीति व्यतिरिक्तो गत्यर्थ इति कृत्वा गत्यर्थकर्मणीति द्वितीया चतुर्थ्यौ न प्राप्नुतः इह चैधो दकस्योपस्कारयतीति व्यतिरिक्तः करोत्यर्थ इति कृत्वा कृञः प्रतियत्न इति षष्ठी न प्राप्नोति इह च भेदिका देवदत्तस्य यज्ञदत्त स्य काष्ठानामिति प्रयोज्ये कर्तरि षष्ठी न प्राप्नोति इह चाभिषावयति पर्यभिषावयतीति व्यतिरिक्तः सुनोत्यर्थ इति कृत्वा उप सर्गात्सुनोतिसुवतीत्यादिना षत्वं न प्राप्नोति नैष दोषः यावता तावदुच्यते पाचयत्योदनं देवदत्तो यज्ञदत्तेनेति प्रयोज्ये क र्तरि कर्मसंज्ञा प्राप्नोतीति गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्माकर्मकाणामणीत्येतन्नियमार्थं भविष्यति ॥ १

ज्ञातु वाच्यव्यापारापेक्षया द्वयोरपि कर्तृत्वात् ल्येनाभिधाने प्राप्नोतीति दोष उक्तः ग्रामं गमयतीति एतदर्थस्यैव ग्रामः प्रयोज्यास्तु क र्मेति भावः षष्ठी न प्राप्नोतीति एतदर्थस्य कर्मत्वादिति भावः तदटं तु करोतिधात्वार्थस्मिन् त्वत्र भावपितद्रूपसन्निधानात्तिष्ठत्येव ते तेन तत्राच चतुर्दत् प्रयोज्ये कर्तरीति तस्य प्राधान्यादिति भावः अभिषावयतीति एतदर्थस्योपसर्गो विशेषक इति भावः ॥ २७

एतेषामेवेति एवमर्थस्य प्राधान्यात्तेनेप्सिततमस्य प्रयोज्यस्य सिद्धा कर्मसंज्ञा न च स्वव्यापारापेक्षया स्वातन्त्र्यात् यः स्वतन्त्रः कर्ता इति संज्ञा प्रा
प्नोतीति युक्तं वक्तुं प्रयोज्यव्यापारस्याप्राधान्यात् प्रधानव्यापारसन्निधौ च प्रधाननिमित्तस्य कार्यस्य युक्तत्वात् नियमेन तु प्रधानप्रयुक्तं का
र्यं स्यात् तेनो गुणनिमित्तकार्यसंज्ञा वा स्यात् कर्तृत्वं भवत्येव ननूक्तं हृ इति गुणक्रियायां स्वातन्त्र्यात् प्रयोगे कर्मणि तेनेतः नियमात् कर्मसंज्ञा याः ग॰
एतेषामेवाणौ कर्ता यः कर्ता स णौ कर्मसंज्ञो भवति नान्येषामिति यदप्युच्यते इह च ग्रामं गमयति ग्रामाय गमयतीति व्यति
रिक्तो गत्यर्थ इति कृत्वा गत्यर्थकर्मणीति द्वितीया चतुर्थ्यौ न प्राप्नुत इति नासावेवं प्रेष्यते गच्छ ग्राममिति किं तर्हि साधनविशिष्टे कथं॰
क्रियामसौ प्रेष्यते ग्रामं गच्छ ग्रामाय गच्छेति यदप्युच्यते इह तु चरणोदकस्योपस्कारयतीति व्यतिरिक्तः करोत्यर्थ इति कृत्वा हृ
नः प्रतियत्न इति षष्ठी न प्राप्नोतीति नासावेवं प्रेष्यते उपस्कुरु पयोदकस्येति कथं तर्हि साधनविशिष्टां क्रियामसौ प्रेष्यते
त्र॰ पयोदकस्योपस्कुरुष्वेति यदप्युच्यते भेदिकादेवदत्तस्य यज्ञदत्तस्य काष्ठानामिति प्रयोज्ये कर्तरि षष्ठी न प्राप्नोति उक्तं न च कृत्य
हणस्य प्रयोजनं कर्तृभूतपूर्वमात्रेऽपि षष्ठी यथा स्यादिति यदप्युच्यते इह चाभिषावयति परिषावयतीति व्यतिरिक्तः सुनोत्य
र्थ इति कृत्वा उपसर्गात्सुनोतीत्यादिना षत्वं न प्राप्नोतीति नासावेवं प्रेष्यते सुनु अभीति किं तर्हि उपसर्गविशिष्टां क्रियामसौ
प्रेष्यते अभिषुणु इति युक्तं किं पुनरिदं किं वार्यमित्येनन्वेतेनासंदिग्धेन प्रत्ययार्थविशेषणेन भवितव्यं यावता व्यर्थमर्थान्तरे

गम्यते पचति पाचयतीति च वाढं युक्तं इह पचेः कः प्रधानार्थः

स्वधर्मेणाभिधीयत इति नासाविति ग्रामः प्रकृत्यर्थस्य कर्म न तु एवमर्थस्येत्यर्थः साधनविशिष्टामिति ग्रामकर्मिकां गमनक्रियां प्र
योज्यः प्रेष्यति प्राप्नोतीत्यर्थः स च प्रेष्यते प्राप्यते कर्तृभूतपूर्वमात्रेऽपीति प्रधानचरेऽपि कर्तरीत्यर्थः सुनु अभीति न प्रयोजक
व्यापारस्याभिसुव्यमभिधानेन द्योत्यत इति अपि तु प्रयोज्यव्यापारस्यैवेत्यर्थः युक्तं पुनरिति संदेह एव विचारनिमित्तं नोपपद्य
ते अन्वयव्यतिरेकाभ्यां भयोदर्शनविषयाभ्यां प्रत्ययार्थविशेषणपक्षस्यैवोपपन्नत्वादिति भावः ॥ ॥

१ भा·कै· २८ 28

घासाविति तदर्थत्वात्कारकग्रामस्य तदनंतरं च फलोत्पादादिति भावः तदुक्तं हरिणा. अनंतरं फलं यस्याः कल्पते तां क्रियां विदुः प्रधानभूतां
तादर्थ्यादन्यासां तु तदाख्यतेति तत्र यथापि अयणादयस्तादर्थ्यान्यथा विवाच्यास्तथा प्रेषणादिरपि द्योतकस्तु णिजेपेक्षत इदमर्थः न का
रकाणामपि तादर्थ्यान्यथाभिधेयत्वप्रसंगः तेषामक्रियात्वतद्रूपत्वाज्ञानोक्तक्रियावाचित्वाद्धि— तिङ्त्वात्र फलानंतरव्यापारो लक्षणं
दृष्टक्रा: पचंतीत्यादौ तस्यासंभवादित्याद्यः पच्यर्थः स्यादिति संभावने लिङ्. संभाव्यते पच्यर्थत्वं प्रेषणादेरनपवसंशयाद्विचार्यप्रत्य
यार्थविशेषणपक्षो भाष्यकारेणाव्यवस्थापितस्तद्दोषाणां परिहृतत्वात् पक्षांतरे दोषाणां चापरिहारात् अथवा प्रकृत्यर्थविशेष

णसौ तेडुल्लानां विक्लित्तः अथेदानीं तदभिसंधिपूर्वकं प्रेषणमध्येषणं वा प्रयुक्तं यत्सर्वं पच्यर्थः स्यात् अथ हेतुमतीति कोऽमर्थः
हेतुः कर्त्रा स्यसहेतुमान् हेतुमतीति हेतुनिर्देशश्च निमित्तमात्रे भिक्षादिषु दर्शनात् हेतुनिर्देशश्च निमित्तमात्रे द्रष्टव्यः या
वद्रूपान्निमित्तं कारणं तावद्धेतुरिति किं प्रयोजनं भिक्षादिषु दर्शनात् भिक्षादिषु हि णिज् दृश्यते भिक्षा वासयति कारीषोऽग्नि
रध्यापयतीति किं पुनः कारणं परिभाषिके हेतौ न सिध्यति एवं मन्यते चेतनावतः एतद्भवति प्रेषणमध्येषणं चेति भिक्षाश्चाचेतनाः
नैषदोषः
णपक्षोपि चातस्तत्यक्तभाविनां दोषाणां स्वपरिहारत्वात् तथाहि यदुक्तं द्वयोः कर्त्रोर्लेनाभिधानं प्राप्नोतीति नायं दोषः प्रकृत्यापयो
ज्यव्यापारोपसर्जनस्य प्रयोजकव्यापारस्याभिधानात्तस्यैव णिचा द्योतनात्प्रधानएव कर्तरि लो— भविष्यति नाप्रधाने णिवाच्यद्यो
तके न प्रधानभूतगत्यर्थत्वं निवर्तितं गमनरूपस्य प्रधानस्यार्थस्याभिधानादिति एतेनात् प्रयोजककर्तरिक्तस्यानुत्पत्तिः व्यतिभेदयेत
इत्यत्रापि हिंसनालक्षणः प्रधानं धात्वर्थो न तु हिंसारूपइत्यात्मनेपदनिषेधाभावः अथेति यद्यपि षष्ठ्यर्थस्य समर्थ्यमनन्वयित्वेन
निर्ज्ञातस्तथापि हेतुशब्दस्यानेकार्थत्वे सति हेत्वर्थापरिज्ञानात्तद्विशिष्टस्यापि मन्वर्थस्यापरिज्ञानात्प्रश्नः स चार्थो हेतुविषय एवावति

हेतौ कीदृशी तादृशी किं प्रयोजककोक्तेः तदत्र कर्तुमात्रं हेतुः कर्तृ इति
प्रयोजककर्तृत्वमात्रगः॥

२८

नावश्यमिति तत्समर्थाचरणमपि प्रयोजकव्यापारस्तत्समुदायाधीनत्वात्प्रयोज्यक्रियासिद्धेरित्यर्थः इच्छतु मां भवानिति प्रेषणाप्रयोज्यस्त
त्प्रेरकः प्रयोजको भवतीति न ह्यव्यापारेणापि च कस्मान्न भवतीति प्रश्नः एकविषयत्वाल्लोडादेर्णिचश्च पर्यायप्रसंगः अकर्तृत्वादिति
स्वतंत्रस्य कर्तुः प्रयोजको हेतुरित्युच्यते प्रयोज्यश्चात्र कर्तानेति प्रयोजको न हेतुसंज्ञ इत्यर्थः तूष्णीमिति निर्व्यापारत्वात्कारकत्वमा
त्रमपि तस्य नास्ति कुतस्तद्विशेषः कर्तृत्वमित्यर्थः कर्तृत्वमेव तस्याधीयमानं प्रश्नः क्रियाः कर्ता त्वं भवेति यथा राजा भव युद्धस्व ।

नावश्यं पूर्व एव वासं प्रयोजयति यश्चाहे उष्यतामिति ब्रवीति किं तर्हि तूष्णीमप्यासीनो यस्तत्समर्थान्याचरति सोऽपि वासं प्रयोजयतीति भि
क्षा अपि प्रचुरा व्यञ्जनवत्यो लभ्यमाना वासं प्रयोजयन्ति तथा शीतोऽग्निर्निवाते एकान्ते सुप्रज्वलितोऽध्ययनं प्रयोजयति इह कश्चि
त्कंचिदाह इच्छतु मां भवान् अनुयुङ्क्तां मा भवान् इति अत्र णिच् कस्मान्न भवति अकर्तृत्वात् न ह्यसौ संप्रति इच्छतीति तूष्णीमा
स्ते किं भो वर्तमानकालाया एव क्रियायाः कर्त्राभवितव्यं न भूतभविष्यत्कालायाः भूतभविष्यत्कालाया अपि भवितव्यं अभि
संबंधस्तत्र क्रियते इमां क्रियामकार्षीत् इमां क्रियां करिष्यतीति इह तु न तेन कश्चिदभिसंबंधः क्रियते न चासौ संप्रति इच्छति नवा
सौ प्रेक्षतीति तूष्णीमास्ते यदि तर्हि कर्ता नास्ति कथं तर्हि कर्तृप्रत्ययेन लोटाभिधीयते अथ कथमस्मिन् अप्रेच्छति प्रयं प्रेक्षिर्वर्तते
अभिसंबंधस्तत्र क्रियते इमां क्रियां कुर्विति कर्त्रापि तर्ह्यभिसंबंधः क्रियते कथं कर्ता अस्याः क्रियाया भवेति एवं न च कर्त्राकर्तृप्र

तिराजत्वमेवाधीयते अस्तु प्रहत्र क्रियः संभावितक्रियो वा प्रयोज्यः कर्ता तस्य प्रयोजको हेतुरित्यत्र णिज्भावः इतरेण वर्तमानक्रियस्ये
वानेन कर्तृत्वमुक्तमिति मत्वा चोदयति प्रेरयति किंच भो इति अभिसंबंध इति भूताया भाविन्याश्च क्रियायाः कर्त्राभिसंबंधो भूतो भा
वी च प्रतिपाद्यत इत्यर्थः अथेति असत्यर्थे प्राग्द्रुप्रयोगासंभवात् अभिसंबंध इति बुद्धिपरिवर्तित्येव हि असत्यपि प्राग्द्रुप्रयोगादि
तिभावः न च कर्त्रेति तस्यैवाधीयमानत्वात् न तुक्तं हेतुणा द्रव्यमात्रस्य तु प्रेषेच्छादेर्लोडादिर्विधीयते सक्रियस्य प्रयोगस्तु यदा सविष

२ भा॰कै॰ २५ 29

अथापीति दुर्बलपक्षाभ्युपगमेनापि परिहारोभिधीयत इति भावः लोटो क्त्वादिति एकविषयत्वाच्चिवोलोडादीनां च यान्तिकत्वाद्यदा लोडुत्पद्यते तदानेनैवाभिहितत्वात्प्रेषस्य णिज्न भविष्यति एकान्तरति कृशाव सामर्थ्यं दर्शयति तूष्णीमासान इति व्यापाराभावकृ यत्नं कश्चिद्धि सामर्थ्यातिशयाद्युगपत्पञ्चभिर्हलैः कृषेत्पर्यायेणैवेति तन्निराकरणाय एकान्तेन तूष्णीमासीन इत्युक्तं तत्र पञ्चभिर्हलै र्भूमिमन्ये कर्षयतीत्यर्थावगमास्मिन्विसति कृशतीति न प्राप्नोतीति तदनुत्पत्तिर्वक्तव्येत्यर्थः प्रतिविधानेपीति अनेकार्थत्वाद्धात्

अथापि कथंचित्कर्ता स्यात् एवमपि न दोषः लोटो क्त्वात्प्रेषणस्य णिज्न भविष्यति विधीयन्तेह्यनेषर्थेषु प्रेषादिषु लोडादयः यत्र च द्वितीयः प्रयोज्योर्थो भवति तत्र णिच् तद्यथा आसय शायेति शयनादिषु वानुत्पत्तिः कृशादिषु चानुत्पत्तिर्वक्तव्या एका न्तेन तूष्णीमासीन उच्यते पञ्चभिर्हलैः कृशतीति तत्र भवितव्यं पञ्चभिर्हलैः कर्षयतीति कृष्यादिषु चानुत्पत्तिर्वक्तव्या नाना क्रियाणां कृष्यर्थत्वात् कृष्यादिषु चानुत्पत्तिः सिद्धा कुतः नानाक्रियाणां कृष्यर्थत्वात् नानाक्रियाः कृषेरर्थाः नावश्यं कृ षतिर्विलेखन एव वर्तते किं तर्हि प्रतिविधत्ते तदहरेव तत्कर्म न प्रयदस्तोमकबीजवलीवर्दैः प्रतिविधानं करोति स कृष्यर्थः आ तश्च प्रतिविधानेपि वर्तते यदहरेवासौ न प्रतिविधत्ते तदहरेव तत्कर्म न प्रवर्तते यत्यादिषु चाविपर्यासः यत्यादिषु चाविप र्यासो वक्तव्यः पुष्यमित्रो यजते याजका याजयन्तीति तत्र भवितव्यं पुष्यमित्रो याजयते याजका यजन्तीति यत्यादिषु चा विपर्यासो नानाक्रियाणां यत्यर्थत्वात् यत्यादिषु विपर्यासः सिद्धः कुतः नानाक्रियाणां यत्यर्थत्वात् ॥ ॥

नां कृषिरेव प्रयोजकव्यापारेण तत्समर्थाचरणलक्षणेन वर्तत इत्यर्थः पातत्नैव चोपपदसहितेन तत्स्यार्थस्य प्रकाशितत्वात्स्मिन्नभा वः विभाषोपपदेन प्रतीयमाने इति पक्षे आत्मनेपदाभावस्य यदा तु कृषिर्विलेखने वर्तते तदा भवत्येव पञ्चभिर्हलैः कर्षय तीति णिच् यत्यादिष्विति यजतः प्रधानेप विशेषवाचित्वात्स्वत्वे पेच कृत्विजां कर्तृत्वाद्यजमानस्य प्रयोजककर्तृत्वात्स्मिन्प्रसंगवारणा २५

नानाक्रियाइति तत्रन्यागवचनाश्रयेण यः प्रयोगस्तद्विपरीतः प्रदेशेपवचने द्रष्टव्यः इह व्याकरणस्येति लक्ष्यलक्षणसमुदायेवा व्याकरणश
ब्दो वर्तत इति भेदनिबंधना षष्ठी यदा तु लक्षणएव सूत्रव्याकरणशब्दो वर्तते तदा व्यपदेशिवद्भावनिमित्ता षष्ठी यदा व्याकरणं सूत्रं करोती
ति सामानाधिकरण्यं तदा यथा मुण्डयति माणवकमिति भवति तथा व्याकरणं सूत्रयतीत्यपि भवति योसाविति वाक्याद्व्यनूपं सूत्रशब्दे
नोच्यते णिचि तूत्पन्ने सत्वभावात्तिवर्तनात्करोत्यर्थाभिधायास्सूत्रशब्दस्संपद्यते तदुक्तं परार्थाभिधाने ह्यन्निरीति पतत्त्वप्रक्रियागत वि

नानाक्रियायजेरर्थः नावश्यंपर्जिह्नविः प्रदेशपरणएववर्तते किं तर्हि त्यागेपिवर्तते तद्यथा अहोयजनतइत्युच्यते यः स्वस्त्यागं करो
ति तं च पुष्पमित्रः करोति याजकाः प्रयोजयंतीति तत्करोतीत्युपसंख्यानं सूत्रयत्याद्यर्थं तत्करोतीत्युपसंख्यानं कर्तव्यं
किं प्रयोजनं सूत्रयत्याद्यर्थं सूत्रं करोति सूत्रयति मूत्रयति इह व्यापाकरणस्य सूत्रं करोतीति वाक्ये षष्ठी उत्पन्ने प्रत्यये द्वितीया
केनैतदेवं भवति योसौ सूत्रव्याकरणयोरभिसंबंधः स उत्पन्ने प्रत्यये प्रत्ययो निवर्तते अस्ति च करोते व्याकरणे न सामर्थ्यमि
ति कृत्वा द्वितीया भविष्यति आख्यानात्कृतस्तदाचष्टे कृल्लुक् प्रकृतिप्रत्यापत्तिः प्रकृतिवच्च कारकं आख्यानात्कृदंतान्निस्
त्वक्तव्यः तदाचष्ट इत्यस्मिन्नर्थे कृल्लुक् प्रकृतिप्रत्यापत्तिः प्रकृतिवच्च कारकं भवतीति वक्तव्य ॥ ॥

भागाश्रयेणोक्तं परमार्थस्तु धात्वेन्तरस्य चिर्विशिष्टक्रियावचनः आख्यानादिति आख्यायत इत्याख्यानमिति हन्त्र मुच्यते प्रकृतिवदिति
णिचोयाप्रकृतिः कंसवधादिः तयात्वल्पकं सादिकारकं भवति यथाख्यानक्रियापेक्षं कंसवधादेः कर्मत्वं तथा कंसादेरपि अप्रतिय
न्नाख्यानकर्मभावस्येत्यर्थः प्रकृति युवद्भावातिदेशेन च कंसादेः इष्टुकत्वात्कंसमघातयदित्यादौ कंसादिशब्दवर्जितस्यागसंज्ञाया
मद्रादयः कंसादेर्न भवति वत्करणाच्च स्वाश्रयमपि भवति पुष्येण योजयतीति पुष्यस्य कर्मत्वाभावः अथवा प्रकृत्यात्वल्पं वर्तत इति प्र
तिवत्प्रकृतेरिव प्रकृतिवत् तेन तस्य कारकमित्युभय यथानिदेशाश्रयणात्कचित्कश्चित्तपरिग्रहात्ते प्रकृतिप्रत्यापत्त्याराजागमनादौ न लो
पाद्यपि निवर्तत इति राजानमागमयतीत्याद्युपपन्नं भवति॥

२ भो·कै· ३· 30

कंसवधमिति यद्यप्यत्र सन्नियोगनिर्दिष्टानामन्यतरापाय उभयोरप्यभाव इति वचनादेशनिवृत्तिर्भविष्यति तथापि पुष्येणयोगं जानाति पुष्येण-
योजयतीति ज्ञात्वस्य सन्नियोगशिष्टत्वाभावान्निवृत्तिर्न सिध्यतीति प्रकृतिप्रत्यापत्तिरुच्यते किंपुनरिति कंसवधनलोपाख्यानादीनीत्यर्थः इ-
ष्टपर्थायामिति यदारामस्योरममाणाणान्नगरगान्प्रतियात्यमाचष्टे एतस्मिन्नवकाशे एवंविधारम्भं न इति तदा प्रतिपाद्यदर्शनार्थाप्रवृत्तिः इष्टपर्था

कंसवधमाचष्टे कंसंघातयति बलिवधमाचष्टे बलिंवधयति आख्यानाच्च प्रतिषेधः आख्यानग्रहणाच्च प्रतिषेधो वक्तव्यः आख्या-
नमाचष्ट इति किंपुनर्यान्येतानि संज्ञाभूतानि आख्यानानि तेभ्य उत्पत्त्या भवितव्यं आहोस्वित् क्रियाख्यानमात्रात् किं चातः यदि संज्ञा-
भूतेभ्यः इष्टं न प्राप्नोति राजागमनमाचष्टे राजानमागमयतीमिति अथ क्रियान्वाख्यानमात्रे न दोषो भवति यथा न दोषस्तथास्तु
इष्टपर्थायां च प्रवृत्तौ णिज्वक्तव्यः कृदन्तात्तदाचष्ट इत्येतस्मिन्नर्थे कृल्लुक् प्रकृतिप्रत्यापत्तिः प्रकृतिवच्च कारकं भवतीति वक्त-
व्यं आरात्रिविवासमाचष्टे रात्रिंविवासयति चित्रीकरणे प्राप्ति चित्रीकरणे प्राप्त्यर्थे कृदन्तात्स्मिन्वक्तव्यः कृल्लुक् प्रकृतिप्र-
कृतिप्रत्यापत्तिः प्रकृतिवच्च कारकं भवतीति वक्तव्यं

यामित्येतच्च मृगरमणादिविषयमेव द्रष्टव्यं राजागमनादिषु न इष्टपर्थप्रवृत्त्यभावेपि णिज्भवति आरात्रिविवासमिति यावद्रात्रेर्विवासो
तिक्रमणं तावत्कथाः कथयतीत्यर्थः चित्रीकरणमिति आश्चर्यकरणे गम्यमाने तत्प्राप्नोतीत्यत्रार्थे णिज्वक्तव्यः ॥ ३·

संभावचनइति सृप्राप्तावात्मनेपदीत्यस्यरूपं बुध्यतोगति बुध्यायोगक्रियायाः कर्तृसहितंचेदमसंसंवध्नाति तत्रोभयप्राप्तौकर्मणीतिनि
नियमात् षष्ठ्याभावेत्ततीयासमासः तत्रप्रकृतेरेवप्रकृतिवदित्येवंप्रकृतिवदितिदेशात्कर्तरितृतीयाभवति लकारस्तुप्रधानप

उज्जयन्याः प्रस्थितोमाहिष्मत्यां सूर्योद्गमनं सम्भावयते सूर्योद्गमयति नक्षत्रयोगेति नक्षत्रयोगेजानात्यर्थे कृदन्तात् णिज्
वक्तव्यः कृल्लुक् प्रकृतिप्रत्यापत्तिः प्रकृतिवच्चकारकंभवतीतिवक्तव्यं पुष्ययोगंजानातिपुष्येणयोजयतिमघायोगंजा
नाति मघाभिर्योजयति ननुहीदेवंद्ववक्तव्यंनवासामान्यकृतत्वाद्धेतुतोह्यविशिष्टंनवावक्तव्यं किंकारणं सामान्यकृत
त्वात्सामान्येनैवात्रणिज्भविष्यति हेतुमतीतिकिंकारणं हेतुतोह्यविशिष्टंहेतुतोह्यविशिष्टमेतत् भवति तथाहिहेतुता
देवदत्तेचादित्येच नस्वतंत्रस्यप्रयोजकोहेतुसंज्ञोभवतीत्युच्यते नचाभावादित्यंप्रयोजयतिस्वतंत्रस्यप्रयोजकत्वात् अप्र
योजकइतिचेत् मुक्तसंशयेनतुल्यंयंभगवान्स्वतंत्रप्रयोजकंमुक्तसंशयंन्याय्यंमन्यते यावयत्योदनंदेवदत्तोयज्ञदत्तेने
ति तेनैनत्तुल्यं कथंप्रवृत्तिर्हि उभयत्रानपेक्षा प्रवृत्तिर्हि उभयत्रानपेक्षैवकिंचित्भवतिदेवदत्तेचादित्येच नेहकश्चित्परोनगृ
हीतव्यइतिप्रवर्तते सर्वइमेस्वभूत्यर्थंप्रवर्तन्ते येनावदेनेगुरुशुश्रूषवोनामतेपिस्वभूत्यर्थंप्रवर्तन्ते पारलौकिकंचनोभवि
ष्यति इहचनःप्रीतोगुरुरध्यापयिष्यतितथा यएतेदासाःकर्मकरानाम एतेपिस्वभूत्यर्थंप्रवर्तन्ते भक्तंचैलंचलप्स्यामहे ॥

वकर्तरितृतीयाभवति लकारस्तुप्रधानएवकर्तरिभवति नातिदेशिके सामान्यकृतत्वादिति सामान्यलक्षणेनैवकृतत्वादित्यर्थः
देवदत्तेति देवदत्तविषयान्यसहेतुनेत्यर्थः ॥ ॥ ॥

२ यदिस्याद्याइति दंडनादिकाः यदभिप्रायेष्विति तदुक्तं हरिणा निमित्तेभ्यः प्रवर्तन्ते सर्व एव स्वभूतयो अभिप्रायानुरोधोपि स्वार्थस्यैव प्रसिद्ध
भा॰ कै॰ यइति सञ्जनइति भाष्यकारवचनादात्मनेपदं परस्मैपदीतसज्ञिः रजस्वपञ्जगनाविति चिरहन्तइति चिरन्तनत्वाद्वयपचानकभावस्य

३१ परिभाषास्मरनर्नेभविष्यंतीति तथायते शिल्पिनोनामएतेचस्वभूत्यर्थंप्रवर्तन्ते वेतनंनेचलस्यामहेमित्राणिचनोभविष्यं
31 तीति एवमेतेषुसर्वेषुस्वभूत्यर्थप्रवर्तमानेषुकुर्वतः प्रयोजकइतिचेन्नत्वंयदिकश्चित्प्रयोजकोनामकुर्वतोभवति तेनैतन्नु॰
त्वं यदितर्हिसर्वइमेस्वभूत्यर्थंप्रवर्तन्तेके : प्रयोज्यार्थः यदभिप्रायेषु त्यज्जनेइटशोयुटकोकुरु आदित्यस्यास्याभिप्रायेस
ङ्गते एषतस्याभिप्रायः उज्जयिन्याः प्रस्थितोमाहिष्मत्यांसूर्योद्गमनंसंभावयियइति तेचाप्यादित्योभिप्रायंनिर्वर्तयति
भवेदिहवर्तमानकालतायुक्तास्यात् उज्जयिन्यांप्रस्थितोमाहिष्मत्यांसूर्योद्गमनंसंभावयते सूर्यमुद्गमयतीति तत्रस्य
स्याह्नितस्यादित्यउदेति इहतुकथंवर्तमानकालेवर्तमानकालता कंसंघातयतीतिबंधयतीति चिरहन्तेकंसेचिरबद्धेच।
वलौ अत्रापियुक्ताकथंएतावदेनेशोभिकानामएनेप्रत्यक्षंकंसंघातयंतिप्रत्यक्षंबंधयंतीति चित्रेषुकथं चित्रेष्वपिउद्गूर्णा
नियतितास्यप्रहाराहर्षणेनेकंसस्यचकृष्णस्यच ॥ ॥ ॥

प्रयोजकव्यापारस्यवर्तमानत्वासंभवादुपसंख्यानारंभेतुनदोषः आख्यानस्यतुवर्तमानत्वादित्यर्थः शोभिकाइति कंसाद्यनु
कारिणं नटानांव्याख्यानोपाध्यायः कंसानुकारीनटः सामाजिकैः कंसबुद्ध्यागृहीतः कंसोभाष्येविवक्षितः ॥ ३१

ग्रंथिकेष्विति कथं केष्वित्यर्थः नेपीति नन्दुक्तं हरिणा शाक्षोपहितरूपं स्तुबुद्धेर्विषयतां गतान् प्रत्यक्षमिव कंसादीन् साधनत्वेन मन्यत इ
ति शिष्टं भाष्यं स्पष्टं इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकृत कैयटकृते भाष्यप्रदीपे तृतीयस्याध्यायस्य प्रथमपादे द्वितीयमाह्निकम् २ कंड्वादिभ्यो यक्

ग्रंथिकेषु कथं यत्र प्रादुर्मात्रं लक्ष्यते नेपि तेचाप्युत्पत्तिप्रभृत्याविनाशात् बुद्धीर्व्याचक्षाणाः सतो बुद्धिविषयान् प्रकाशयंति आत
श्च सतो व्यामिश्रा हि दृश्यंते केचित्कंसभक्ता भवंतीति केचिद्वासुदेवभक्ताः वर्णान्यत्वं खल्वपि पुष्यंति केचित्कालमुखा भ
वंति केचिद्रक्तमुखाः त्रैकाल्यं खल्वपि लोके लक्ष्यते गच्छ हन्यते सः किं गतगतेन हतः कंसः इति इति श्रीमद्भगवत्पतंजलि
मह्रा॰ विरचिते व्याकरणभाष्ये तृतीयस्य प्रथमे पादे द्वितीयमाह्निकम् २ कंड्वादिभ्यो यक् किमर्थः ककारः गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थः
क्ङितीति गुणवृद्धिप्रतिषेधो यथा स्यात् नैतदस्ति प्रयोजनं सार्वधातुकार्धधातुकयोरंगस्य गुण उच्यते धातोश्च विहितः प्रत्य
यः शेष आर्धधातुकसंज्ञां लभते न चातो विधीयते कंड्वादीनि हि प्रातिपदिकानि कंड्वादिभ्यो वा वचनं कंड्वादिभ्यो वा वेति व
क्तव्यं अवचने हि नित्यप्रत्ययत्वं अक्रियमाणे हि वावचने नित्यः प्रत्ययविधिः प्रसज्यते तत्र को दोषः ॥ ॥

किमर्थ इति द्वैविध्यं कंड्वादीनां दर्शयितुमयं न्यासः कारकप्रयोजनमेव दर्शयितुं वक्ष्यंतरमुपक्षिप्यते कंड्वादिभ्यो वा वचनमिति यदा
कंड्वादीनि प्रातिपदिकानि तदा वेति वक्तव्यमित्यर्थः तत्र को दोष इति नित्येपि प्रत्यये क्रियाकंडूरित्यादि सिद्ध्यतीति भावः क्रिया
पथेष्टं रूपं न सिद्ध्यतीति दर्शयितुमाह ॥

२ मा॰ कै॰ ३२ 32

तत्रेति कंडूयधातोः क्विपि विहिते ऽकारलोपस्य स्थानिवत्त्वमवङि. कर्तव्ये नास्ति क्विलुगुपधात्ववङ्. परनिह्रासऊन्वेष्विति निषेधात् अथा
पि स्थानिवत्त्वादवङ्स्यात् तथापि वकारस्योट्करिष्यते आदिष्टाच्चाचः पूर्वो वकार इत्यूहि कर्तव्ये स्थानिवत्त्वाभावः अतएवोठः पुनरुवङ्.

तत्र धातुविधि तुक् प्रतिषेधः तत्र धातुविधेस्तुकश्च प्रतिषेधो वक्तव्यः स्यात् कंडौ कंडूः अचि श्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवङाविति उव
ङादेशः प्रसज्येत इहच कंडूः कंडूरिति नोङ्धात्वोरिति प्रतिषेधः प्रसज्येत तुक्च प्रतिषेध्यः वल्युमतुरिति ह्रस्वस्य पिति कृति तु
गिति तक् प्राप्नोति ह्रस्वयलोपौ च ह्रस्वयलोपौ च वक्तव्यौ स्यातां ह्रस्वत्वं मतुर्वल्युरिति किमर्थमिदं न ह्रस्व एवायं अनंगत्वा
त् अकृत्सार्वधातुकयोरिति दीर्घत्वं प्राप्नोति ह्रस्वः यलोपश्च वक्तव्यः कंडुमतुर्वल्युरिति किमर्थमिदं नवलीत्येव सिद्धं वलीत्युच्यते ।
नचात्र वलं पश्यामः ननु च क्विद्वलादिः क्विपो लोपे कृते वलाद्यभावान्न प्राप्नोति इदमिह संप्रधार्यं क्विपलोपः क्रियतां वलि
लोप इति किमत्र कर्तव्यं परत्वात् क्विलोपः नित्यः खल्वपि क्विल्लोपः कृतेयलोपे प्राप्नोति अकृतेपि परत्वात् नित्यत्वाच्च क्वि
ल्लोपे कृते च वलाद्यभावात् न प्राप्नोति एवं तर्हि प्रत्ययलक्षणेन भविष्यति वर्णाश्रयेनास्ति प्रत्ययलक्षणं अथ क्रियमाणेपि
वावचनेयगंतात् क्विप् तदेते दोषाः कस्मान्न भवंति नचैतेभ्यस्तदा क्विबुत्पद्यते किंकारणं अन्यापि दृश्यत इत्युच्यते भ्यः तदा क्वि
पदृश्यते यथैव तर्हि क्रियमाणेपि वावचने अन्येभ्योपि दृश्यत इत्येवमत्र क्विप् न भवति एवं अक्रियमाणेपि न भविष्यति ॥

न भवति तत्र कंडूशब्दादौजसोः कृतयोरुवङ् प्राप्नोति ओः सुपीति यणादेशोः संयोगपूर्वस्योक्तः नित्यत्वाच्चेति वेरपृक्तलोपात्पूर्वंव
लिलोप इत्येतदनाश्रित्येदमुच्यते वर्णाश्रय इति वलश्च पाश्रयो व्योर्लोपः न तु प्रत्ययाश्रयः वावचनेन तु सन्निपत्तेयगन्तत्वाद्यथे
ष्टसिद्धिः नैतेभ्य इति कर्त्तरि क्विपो विधानात् कंडूरिति च कर्तव्यर्थानवगमादिति भावः ॥ ॥ ३२

अवश्यमिति संवदादित्वाज्ज्ञावेकर्तव्य इति भावः वेदनामात्रस्येति वेदनाचसत्वरूपा प्रतीयते नचसाध्यरूपेति भावः तत्रधात्वधिकाराज्ज्ञात

मप्यवस्वार्थेयगभवति प्रातिपदिकेभ्यस्तत्वास्तुत्वन्नोसत्पाकंडूरित्यादिरूपसिद्धिः कस्येकेति धातुविधानप्रतिवद्धार्थधातुकसंज्ञाप्र

अवश्यमेतेभ्यः क्विबेवितव्यः किंप्रयोजनं एतानिरूपाणि यथास्युरिति तत्रहिवावचनं कर्तव्यं नकर्तव्यं उभयं कंड्वादीनिधातवश्चो

वप्रातिपदिकानिच आतश्चोभयं कंडूयतीति क्रियां कुर्वाणे प्रयुज्यते अस्तिमेकंडूरिति चवेदनामात्रस्यसंनिधेः अपरआह धातुप्र

करणाज्ज्ञातः कस्यचासंजनादपि आहचायेमिमं दीर्घं मन्ये धातुर्विभाषितः कमेर्णिङ् इत्यर्थः अचोञ्णितीति वृद्धिर्यथास्यादि

ति क्रियमाणेपिवैणकारेवृद्धिर्नप्राप्नोति किं कारणं क्ङितिचप्रतिषेधात् णित्करणसामर्थ्याद्भविष्यति अनउत्त्वं पठति णि

ङि पित्करणस्यसावकाशत्वात् वृद्धिप्रतिषेधप्रसंगः णिङि णित्करणं सावकाशं कोवकाशः सासामान्यग्रहणार्थो णकारः क्ङसा

मान्यग्रहणार्थेनार्थो णकारेणलट णेरनिटीति णिङि णित्करणस्यसावकाशत्वात् वृद्धिः प्रतिषेधः प्राप्नोति ङित्करणमपिसाव

काशं कोवकाशः सामान्यग्रहणाविघातार्थो ङकारः क्ङसामान्यग्रहणाविघातार्थेनार्थः अत्रैव शक्योत्रसामान्यग्रहणावि

घातार्थोऽन्योनुबंधआसक्तुं अत्रउकारानुबंधात् वृद्धिप्रतिषेधं प्राप्नोति अवश्यमत्रात्मनेपदार्थो ङकारोनुबंधआसंक्तव्यः ङित

इत्यात्मनेपदं यथास्यात् एवमप्युभयोः सावकाशयोः प्रतिषेधस्यबलीयस्त्वात्प्र'तिषेधः प्राप्नोति एवं तर्हि आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञा

पयति नकमेर्वृद्धिप्रतिषेधोभवतीति यदयंनकस्यमिचमामिनिमिन्त्वंताया: प्रतिषेधं शास्ति मित्प्रतिषेधस्यचार्थवत्त्वाद्वृद्धिप्रति

षेधः प्राप्नोति अर्थवन्मित्प्रतिषेधः कोर्थः

यगणनिषेधार्थान्ककारासंजनादपिधातुः कं णिङ्‌न्दिर्यकमुत्पादयतीति तायनन्त्वर्थः आह

चेतिदीर्घानिपाठाच्चयादितकं धातुत्वमेषांनिश्चीयते निर्देहिधातुत्वेनित्येवयकिं संति अहकृयकारइतिदीर्घस्यसिद्धत्वाद्दीर्घपाठोनकः स्या

दित्यर्थः कमेर्णिङ् प्रतिषेधबलीयस्त्वादिति प्रतिषेधस्यविषयवा

दन्त्वाद्व्यापकत्वाद्बलीयस्त्वं ॥

१
भा॰कै॰
३३
33

णिङ्ऽतस्येति कामयमानं प्रयुंक्त इति णिच् णिङ्ञेवेति णाविनिमित्तायां वृद्धिस्तस्या णिङ्गि मितं ह्रस्वत्वं माभूत् दित्येवमर्थो मित्प्रतिषेधः स्यादि
त्यज्ञापको णिङ्ङ् हृद्धेरित्यर्थः णिङि चेति ह्रस्वत्वमिति शेषः असिद्धमिति ह्रस्वे कर्तव्ये वृद्धिं गाहृद्धित्यर्थः स्थानिवद्भावादिति क्लिगुपधान्वे
णिङ्ऽतस्य णिचि या वृद्धिस्तस्या ह्रस्वत्वं माभूदिति ननु तस्या अपि क्ङिति चेति प्रतिषेधेन भवितव्यं न भवितव्यं उक्तमेतत् क्ङिति प्रति
षेधेन निमित्तग्रहणमिति एवं तर्हि णिङ्ऽतस्य णिचि या वृद्धिस्तस्या ह्रस्वं न प्राप्नोति किं कारणं णिङा व्यवहितत्वात् लोपे कृते नास्ति
व्यवधानं स्थानिवद्भावाद्व्यवधानमेव णिङ्ञेव तर्हि माभूदिति णिङि च न प्राप्नोति किं कारणं असिद्धं बहिरङ्गलक्षणमिति नैव वाष्ठ
नो णिङ्ऽतस्य णिचि वृद्धिः प्राप्नोति किं कारणं णिङा व्यवहितत्वात् लोपे कृते नास्ति व्यवधानं स्थानिवद्भावाद्व्यवधानमेवं इदं तर्हि प्रयो
जनं यत्र द्विः सम्मु लो दीर्घो न्यतरस्यामिति दीर्घत्वं तत्क्रमे णिङि माभूदिति किं पुनः कारणं तत्र दीर्घो न्यतरस्यामित्येवोच्यते यथा शा
स्येकमेह्रस्वत्वमेवं तन्नाय्यमर्थः ह्रस्वग्रहणं न कर्तव्यं भवति प्रकृतमनुवर्तते क्व प्रकृतं मितां ह्रस्व इति कान्त्यसिद्धिः अशशामि अशा
मिषं मषाम षामं षामं हृत्वा सिद्धं न सिध्यति नोदात्तोपदेशस्य मान्तस्यानाचमेरिति वृद्धिप्रतिषेधः प्राप्नोति नैव दोषः विण्कृ
तोः स वृद्धिप्रतिषेधो न णावि इह तर्हि अजनि अजानि जनं जनं जानं जानं जनिवध्योश्चेति वृद्धिप्रतिषेधः प्राप्नोति सोपि सिद्धः कृतो
रेव न णिचि णाव्यवहितेषु तर्हि यङ् लोपे चोपसंख्यानं कर्तव्यं स्यात् शामयते न प्रयोजितवान् अशशामि अशशामि शामषामं शामं शोषाम
यतेः अशीशामि अशीशशामि शोषाम शांषामं शांषामं किं पुनः कारणं न सिध्यति विस्मल्लपरेणेमितामंगानां ह्रस्वो भवतीत्युच्य
ते यस्मात्तेणः विस्मल्लपरः न तस्मिन्निमित्तं दंग यस्मिन्नंगं नासो ण्यमन्तरः णिलोपेन हि कृते विस्मल्लपरः स्थानिवद्भावान्न विस
ल्लपयाविपौ स्थानिवन्निषेधः प्रयवि पावेवेति नत्रौ वेञ्जि तथा च पटयतीत्यत्र टेर्लोपे कर्तव्ये यान्निषेधो न भवति किं पुनरिति क मे णिङि
वृद्धिप्रतिषेधात् नित्यं ह्रस्वत्वमेव स्यान्न मिति प्रतिषेधो न कर्तव्यो भवति क्रियमाणे त्विणिङि वृद्धेर्ज्ञापकत्वेतिभावः उपसंख्यानं कर्तव्यं स्यादिति

ष्यं

चिण

२२

२४

एतदिदानीमिति तत्रस्थपाक्षिकदीर्घनिवृत्त्यर्थोमित्प्रतिषेधो न ज्ञापकः यदेति आणाडुंनात्कमेर्यदाणाचक्रियतेनतदाह्रस्वनिवृत्त्यर्थो
मित्प्रतिषेधःस्यादित्यर्थः आयादयः आर्धधातुके इति परसप्तमीमाश्रित्यपक्षद्वयविचारः द्वयोरपिचपक्षयोर्दोषइतिमत्वाप्रश्नः क
थमितिआहोस्विदन्यतरस्मिन्निति निवृत्तिशब्दउत्पत्तेःप्रध्वंसोवानिर्देष्टव्यइतिमन्यतेयदानावदिति एतद्वाक्यनिरपेक्षतायादिविधा
एतदिदानीं दीर्घग्रहणस्यप्रयोजनं दीर्घविधिप्रतितस्यानैवदिति अजादेशस्यस्थानिवत्प्रतिषेधःसिद्धोभवति यदापुनरत्वाप्या
यादयआर्धधातुकेवाभवंतितदाणाडुं नास्तितदर्थंचमित्प्रतिषेधःस्यात् तस्मात्प्रतिषेधःप्राप्नोति उक्तेवाकिमनुक्तेतद्विन
कोस्यौ रिकप्रकरणादितिइट्ग्रहणयोगेनह्यण्योः प्रतिषेधः नचैषाइट्ग्रहणगृहीः आयादयआर्धधातुकेवा कथमिदंविज्ञा
यते आयादिभ्योयदार्धधातुकंतस्मिन्नवस्थितेवाआयादीनांनिवृत्तिर्भवतीति आहोस्विदायादिप्रकृतेर्यदार्धधातुकंतस्मि
न्नवस्थितेवाआयादीनांनिवृत्तिर्भवतीति किंगतमेतदित्यनाख्यातेन आहोस्विदन्यतरस्मिन्नितिभूयःस्त्रेकर्तव्यं गतमिमार्थं
हकथंयदानावदायादिभ्योयदार्धधातुकंतस्मिन्नवस्थितेवाःयादीनांनिवृत्तिर्भवतीति तदाऽविशेषेणसर्वमायादिप्रकर
णमनुक्रम्य आयादयआर्धधातुकेवेत्युच्यते यदाप्यायादिप्रकृतेर्यदार्धधातुकंतस्मिन्नवस्थितेवाआयादीनामनुवृत्तिर्भवती
तितदैकंवाक्यंतत्रेदंविग्रहएवविशिष्टियाणायनिभ्यआयआर्धधातुकेवा ऋतेरीयङ् आर्धधातुकेवाकमेर्णिङ् आर्धधातुकेवेति
कस्मात्रविशेषः आयादिभ्योयदार्धधातुकंआयादिप्रकृतेर्यदार्धधातुकमितिचोभयथानिषेधप्रसंगः आयादिभ्योयदार्धधातुक
मायादिप्रकृतेर्यदार्धधातुकमितिवोभयथानिषेधप्राप्नोति यदिविज्ञायते आयादिभ्योयदार्धधातुकंतस्मिन्नवस्थितेवाआ
नवाक्येपरनिमित्तापेक्षाआयादयोयदाविधीयन्ते तदानेनार्धधातुकेतेषांप्रवृत्तिनिवृत्तिःक्रियतेयद्यपिनिमित्ताशङ्काःतथापिशास्त्रप्रक्रि
यायांक्वचिदुत्पन्नस्यलोपादिद्वारेणनिवृत्तिःक्रियतेक्वचिदपवादविधानेनोत्सर्गस्यनिवृत्तिर्ज्ञाप्यते ततोनिवृत्तिपक्षोनानुपपन्नःय
देति यदासूत्रयमप्यायेयोगःशेषस्तदैकवाक्यतायासत्यामार्धधातुकेपरतआयादयोविकल्पेनोत्पद्यन्तेइतिपक्षःयदितर्ह्येकवा
क्यतातनःसार्वधातुकआयादयोनोत्पद्येरन् नैषदोषः गुपूधूपेत्यत्रैवार्धधातुकेवेतिवक्तव्येपृथक्पाठात्सार्वधातुकेप्यायादयोभ

यादीनां निवृत्तिर्भवतीति॥

वंतीति ज्ञायते आर्धधातुकयत्वेकवाक्यतया विकल्पेन विधीयते॥

३ गुप्रिरिति गोपायशब्दस्य प्रत्ययान्तत्वादकारेणाक्तिनो वाधनाद्गुप्तिर्न सिध्यति आमिपरआयस्य पाक्षिकत्वान्निवृत्तौ जुगोपेति न सिद्ध्यति दोषो

भा·कै· पलक्षणं चैतत् गुप्तम् इत्यपि न सिद्ध्यति क्तप्रत्यये परत आयस्य निवृत्तौ सत्यां प्रत्ययलक्षणेन गुणप्रसंगात् न च प्रत्ययलोपस्त्वेलोपसं

३५ गुप्तिः जुगोपेति चेष्टं न सिध्यति इदं चानिष्टं प्राप्नोति गोपायीचकार गोपेति इदं त्विष्टं सिद्ध्यति गोपायांचकार गोपायेति अथ विज्ञाय

34 ते आयादिप्रकृतेर्यदार्धधातुकं तस्मिन्नवस्थिते वाऽयादीनामुत्पत्तिर्भवतीति गुप्तिः जुगोपेति चेष्टं सिद्धं भवति इदं चानिष्टं न प्रा

प्नोति गोपायीचकार गोपेति इदं त्विष्टं न सिद्ध्यति गोपायांचकार गोपायेति इदं तर्हि विदिष्टं सिद्धं भवति गोपायांचकारेति कथं अ

स्त्वत्रायादिप्रकृतेर्यदार्धधातुकं लिट् तस्मिन्नवस्थिते वा आयादयः आम् अप्रे भविष्यति यथा विकरणास्तद्वत् इदं तर्हि

ष्टं न सिद्ध्यति गोपायेति सिद्धं तु सार्वधातुके नित्यवचनादनाम्नित्यवाविधाने सिद्धमेतत् कथं अविशेषेणायादीनां वाविधिः ।

न्त्वा सार्वधातुके नित्यमिति वक्ष्यामि स्यादिबलीयस्त्वं तु विप्रतिषेधेन तुल्यनिमित्तत्वात् स्यादिभिस्त्वायादीनां बाधनं प्राप्नोति

किं कारणं विप्रतिषेधेन तुल्यनिमित्तत्वात् तुल्यं हि निमित्तमायादीनां स्यादीनां च स्यादीनामवकाशः करिष्यति हरिष्य

ति आयादीनामवकाशः गोपायति धूपायति इहोभयं प्राप्नोति गोपायिष्यति धूपायिष्यति परत्वात्स्यादयः प्राप्नुवंति नवाया

दिविधानस्यानवकाशत्वात् नैष दोषः किं कारणं आयादिविधानस्यानवकाशत्वात् अनवकाशा आयादयः उच्यंते च ते

वचनाद्भविष्यंति ननु चेदानीमेवावकाशः प्रक्लृप्तः गोपायति धूपायतीति अत्रापि शप्स्यादिर्भवति यद्यत्रापि शप्स्यादिर्भ

वति नन्वत्रास्ति विशेषः सति वा शप्यसति वा ॥ ॥ ॥

त्वा स्तुत्वेवानङ्गाविन ग्रहणमाम्निन गोपायतीति विशेषाभावादत्र शपो नुत्पत्तिरित्यायादीनामवकाशं मन्यते ॥ ३५

अन्यदिदानीमिति विशेषाभावेपि लक्षणवशान्नवत्यं प्राप्नोतीति भावः कामयतइत्यत्र तु विशेषोस्त्येव शपमंतरेणास्य रूपस्याभावा
त् यथापुनरिति वार्तिककारेणानसिद्धं सार्वधातुके नित्यवचनादिति ब्रुवतास्तत्र भेदेन परिहार उक्तः वष्पकर्तव्येच सूत्रभेदेश
पि नित्यमिति न्यासः कर्तव्योयेन दोषो न भवतीत्यर्थः ननु नौदादिकत्वाद्विकरणेन भाव्यं न तु शपा एवं तर्हि न्यासभेदोपलक्षणार्थ
अन्यदिदानीमुच्यते नास्ति विशेष इति यत्तु तदुक्तं आयादीनां स्यादिभिरव्याप्तावकाशा इति सनाद्यवकाशः अवयपस्त्वल्प
प्यत्रशरास्यादि शेषितव्यः किं प्रयोजनं गोपायतीति धूपायतीत्यत्र शपपरत्वेनो नित्यमिति नित्यो न स्यात् यदि तर्हि अन
वकाशाआयादयः आयादिभिः स्यादीनां बाधनं प्राप्नोति यथापुनरयं सत्र भेदेन परिहारः यदि पुनः शपि नित्यमित्युच्यते
सिद्ध्यति सूत्रं तर्हि भिद्यते यथान्यासमेवास्तु ननु चोक्तं आयादिभ्यो यदार्धधातुकमायादिप्रकृतेर्यदार्धधातुकमिति वोभ
यथानिष्टप्रसंगः इति नैष दोषः आर्धधातुक इति नैषा परसप्तमी किं तर्हि विषयसप्तमी आर्धधातुके विषय इति न चार्धधा
तुके विषये आयादिप्रकृतेः शपादिषु कृतेषु योयतः प्राप्नोति प्रत्ययः स ततो भविष्यति सनाद्यन्ता धातवः अंतग्रहणं किमर्थं
नसनादयो धातवइत्येवोच्यमाने केनेदानीं तदंतानां भविष्यति तदंतविधिना अतउत्तरं पठति सनादिष्वंतग्रहणमुक्तं किमु
क्तं पदसंज्ञायामंतवचनमन्यत्र संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदंतविधिप्रतिषेधार्थमिति इदं चापि प्रत्ययग्रहणं अयं चापि
संज्ञाविधिः किमुक्तं पदसंज्ञायामंतवचनमन्यत्र संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदंतविधिप्रतिषेधार्थमिति इदं चापि प्र
त्ययग्रहणं अयं चापि संज्ञाविधिः किमर्थं पुनरिदमुच्यते न भूवादयो धातवइत्येव सिद्धं न सिद्ध्यति पाठेनैव संज्ञा कि
मिदमिति शिति नित्यमिति तु न्यासः कर्तव्यः सनाद्यंता भूवादयइत्येवेति भूवो वादयो भूवादय इत्यर्थाश्रयणादिति भावः
ततश्च क्रियावाचित्वात्सनाद्यंतानां धातुसंज्ञासिद्धेत्यर्थः पाठेनेति आदिशब्दस्य प्रत्येकं संबंधादर्थपाठाभ्यां धातुसंज्ञा
विहिता तेनाणवपत्यादयः समानशब्दाश्च सर्वनामादयो निवर्तिता भवंतीति भावः स्थानिवद्भावेन धातुसंज्ञासिद्धिं वक्ष्यामीति हृदि ॥

कथं तर्हीति ननु भूवचिख्याशब्दाः धातुपाठे पठिता एव नैतदस्ति नहि ये धातुपाठे पठितास्त इहादिश्यन्ते शब्दान्तरत्वादादेशा
नां जग्ध्यादीनां तु पाठसंका पि नास्ति येषां त्वर्थ इति इष्यादीनामित्यर्थः न चेमइति गृहिशाहृस्यादेशशब्दस्य तत्र ग्रहणं येषा
मेव स्थानिनि वृत्त्यादेशात्व प्रसिद्धं तेषामेव तत्र ग्रहणमित्यर्थः इमेपीति क्रियानिमित्तकस्यादेशशाहृस्य तत्र ग्रहणमित्यर्थः अ
त्र चोदयति यदि स्थानिवद्भावेन स्नादीनां धातुसंज्ञा विधीयते तदा नदं न विधाभावान्मया नामे वा गसंज्ञा निवृत्य नान्यदादीनि
कथं नर्ह्यन्येषामपठ्यमानानां धातुसंज्ञा भवति अस्तेर्भूः ब्रुवो वचिः चक्षिङः ख्याञ् इतिपठ्यन्ते नत्र न पठन्ते प्रकृतयस्त्वे
षां नत्र पठ्यन्ते नत्र स्थानिवद्भावात्सिद्धं इमेपि तर्हि यद्यपि तत्र न पठ्यन्ते येषां त्वर्थ आदिश्यन्ते तान्तत्र पठ्यन्ते नत्र स्था
निवद्भावात्सिद्धं न सिद्ध्यति आदेशाः स्थानिवदित्युच्यते न चेमे आदेशाः इमे अप्यादेशाः कथं आदिश्यन्ते यः स आदे
शः इमे चाप्यादिश्यन्ते षष्ठीनिर्दिष्टस्यादेशाः स्थानिवद्भवन्तीत्युच्यते न चेमे षष्ठीनिर्दिष्टस्यादेशाः षष्ठीनिर्दिष्टग्रह
णं निवर्तिष्यते यदि निवर्तते अपवादे उत्सर्गकृतं प्राप्नोति कर्मण्यण् आतोनुपसर्गे क इति केप्यणकृतं प्राप्नो
ति नैष दोषः आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नापवादे उत्सर्गकृतं भवतीति यदयं श्यनादीन् कांश्चिच्छितः करोति श्य

न् श्नम् श्नाश्नुरिति

प्राप्नुवन्ति प्रत्ययान्तानां चेष्यते यङ्प्रत्ययस्य स ... मभिहारविशिष्टक्रियावचनाद्धातोः स्वार्थे विधीयते आया
दयस्त्वर्थ एव स्वार्थे विधीयन्त इति तेषां स्थानिनः कस्यचिन्निरुत्यभावात्स्थानिवत्त्वाभावाद्धातुसंज्ञा न प्राप्नोति अत्रोच्यते
कर्तुमिच्छतीति करणाग इच्छार्थे सर्वे सर्वपदादेशा इति न्यायात् तेमानस्य इषेः प्रसंगे चिकीर्षशब्दस्तत्र आदिश्यत इ
ति सिद्धं तदेतस्य धातुत्वं एवं समभिहारविशिष्टलवनक्रियावाचिलूशब्दप्रयोगप्रसंगे लोलूयशब्द आदिश्यते गपेः

स्यतासी उत्सर्गापवादधर्मज्ञानायपृच्छति इमइति यगुत्सर्गइति भावकर्मग्रहणेनतुहन्त्याःसार्वधातुकमात्रेविधानादितिभावः

स्यतासीलृलुटोः इमेविकरणाःपठ्यन्ते तत्रनज्ञायतेकउत्सर्गः कोऽपवादइति तत्रवक्तव्यं अयमुत्सर्गः अयमपवादइति
इमेब्रूमः यगुत्सर्गः अपवादः शबादिः स्यादयश्चयद्येवं अपवादविप्रतिषेधाच्छबादिबाधनं अपवादविप्रतिषेधाच्छबा
दिभिःस्यादीनांबाधनंप्राप्नोति शबादीनामवकाशः पचतिपठति स्यादीनामवकाशः पक्ष्यतेपक्ष्यते इहोभयंप्राप्नोति
पक्ष्यति परत्वाच्छबादयःप्राप्नुवन्ति अपवादोनामानेकलक्षणप्रसंगः ॥ ॥

अपवादविप्रतिषेधादिति यगपवादाःउभयेषांशबादीनांस्यादीनांचविप्रतिषेधेसतिपरत्वाच्छबादयःस्युरित्यर्थः ॥ ८

अपवाद इति यस्यापवादोत्सर्गलक्षणस्यापवादलक्षणस्य च प्रसंगः तत्रापवादव्यवहारः यग्विधौ तु भावकर्मग्रहणानुवर्तना

२
भा॰कै॰
३९
36

अपवादो नाम स सम्भवति यत्रानेकलक्षणप्रसंगः तत्र भावकर्मणोर्यग्विधीयते कर्तरि शप एकः प्रसंगः यत्भावकर्मणो
यक् कर्तरि शबादयो बाधेरन् एवं न हि यक् शपायावुत्सर्गौ अपवादाः श्यनादयः स्यादयश्च एवमपि अपवादविप्रतिषेधा
च्छ्यनादिबाधनं अपवादविप्रतिषेधाच्छ्यनादिभिः स्यादीनां बाधनं प्राप्नोति श्यनादीनामवकाशः दीव्यति सीव्यति
स्यादीनामवकाशः पक्ष्यति यक्ष्यति इहोभयं प्राप्नोति देविष्यति सेविष्यति परत्वाच्छ्यनादयः प्राप्नुवन्ति ॥

कर्तरि यकोऽप्रसंगान्नास्ति तदपवादत्वमित्यर्थः ॥ ॥ ॥ ३९

लावस्थायामिति नन्वेवपरत्वाल्लादेशैर्भाव्यं नच ल्लादेशानामनित्यत्वं कृतेष्वपि स्यादिषु आन्ततीय परिसमाप्तेर्धात्वधिकारेऽपि
धातोर्विहितस्य लस्यैवं विहितविशेषणाश्रयणाल्लादेशानां प्रसंगात् एवं तर्हि कृतेष्वपि लादेशेषु स्यादयो भवन्तोऽन्तरंगा एव

नैष दोषः शबादेशाः श्यनादयः करिष्यन्ते शपस्त्वादिभिर्बाध्यते न तु दिवादिभ्यः स्यादिविषये शबेव नास्ति कुतः श्यना
दयः तर्हि शपो ग्रहणं कर्तव्यं न कर्तव्यं प्रकृतमनुवर्तते क्व प्रकृतं कर्तरि शबिति तद्वै प्रथमानिर्दिष्टं षष्ठीनिर्दिष्टेन
चेहार्थः नैष दोषः दिवादिभ्य इत्येषा पंचमी शबिति प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति तस्मादित्युत्तरस्येति प्रत्ययवि
धिरयं नच प्रत्ययविधौ पंचम्यः प्रकल्पिका भवन्ति नायं प्रत्य- विधिः विहितः प्रत्ययः प्रकृतस्त्वनुवर्तते ॥

भवन्ति न हि तद्धितयोः शब्देन सार्वधातुकत्वमर्थविशेषो वा कर्त्रादिराश्रितः श्यनादयस्तु तदाश्रितत्वाद्बहिरंगाः अवश्यं चैतद
भ्युपगन्तव्यं कृतेषु लादेशेषु स्यादयः क्रियन्त इति अन्यथा तासेः परस्य लस्य सार्वधातुकस्यानुदात्तत्वविधानेन विकरणस्य स्व

३
भा· के·
३७
37

रोलसार्वधातुकस्वंवायल्लइत्यस्यार्थस्यकथंज्ञापकंस्यात् यदिह्निलावस्थायांनासिः क्रियेत पश्चात्सार्वधातुकं तदा सतिषि
ष्टत्वाल्लसार्वधातुकस्योदात्तत्वेप्रासेः प्राप्तानुदात्तार्थंवचनमितिज्ञापकत्वंनोपपद्येत येत्वाहुः सत्त्वा विधानवाक्येस्येकवा

अथवानुह्नत्तिः करिष्यते सार्वधातुके यक् स्यतासील्ल्लुटोः ह्निल्लङि· सिज्भवति कर्त्तरिशपस्यतासील्ल्लु
ङि· च्लेः सिज्भवति दिवादिभ्यः श्यन् स्यतासील्ल्लुटोः ह्निल्लङि· च्लेः सिज्भवति अथवांतरंगाः स्यादयः काकां^
तरंगता लावस्थायामेवस्यादयः सार्वधातुकेश्यनादयः ॥ ॥

वचनार्यांल्लादेशानांवहिरंगत्वाल्लावस्थायामेवांतरंगत्वात्प्रतिपदविधानाच्चस्यादयोभवंतीतितेस्तासेः परस्यलसार्वधातु ३७
कस्यानुदात्तविधानस्यपूर्वोक्तार्थज्ञापकत्वमसत्त्वमर्थितेभवति ॥ ॥

सिद्धकुलं सिद्धुत्सर्ग इति परनिमित्तमनुपादायसनादिर्गे धातोः सिद्धिधेयः तेनतदंतस्यधातुसंज्ञायांसत्यांनेषत्वादीनि सिद्ध्यन्तिनी ष्वास्ति

सिद्धकुलंलेरि सिद्धुत्सर्गश्छंदसि सिद्धुत्सर्गश्छंदसिकर्तव्यः सनाद्यंतेनेषत्वाद्यर्थः सनाद्यंताधिका
रेचवक्तव्यः किंप्रयोजनं नेषत्वाद्यर्थः इंद्रोनस्तनेनेषत्वगावोनेष्टादिति प्रकृत्यंतरत्वात्सिद्धं प्रकृ
त्यंतरत्वात्सिद्धमेतत् कथंप्रकृत्यंतरं नेषः नेषत्वनेष्टादितिदर्शनात् नेषतु नेष्टादितिहिदृश्यते
अथकिमर्थः प्रकारः स्वरार्थः अनुदात्तोह्यपित्वाविशेषस्वरोयथास्यादिति पित्करणानर्थक्यं =
चानेकत्वात् पित्करणंचानर्थकं कुतः अनेकत्वात् अनेकोपं तत्रनार्थः स्वरार्थेनानुबंधेनप्रकारेण ॥ ७८
इटिकृतेसाक्योभविष्यति इडनुदात्तार्थ इतिचेदागमानुदात्तत्वात्सिद्धं आगमानुदात्तत्वेनैवेटोनुदात्तत्वंभवि छ

=लोरितिचकारालेगोगनाविसृगागमः अधिकरणेवाच्यांदमलात् नेषादिसत्वतु सिवयनलस्याभावमाने =रितिविमोमः ॥ १ ॥ नकर्तव्यइति अंशपभोनेकादिसयमाकूकृष्यंदमजतिप्रथ्यं ॥ १ ॥

ष्यतिगुरोश्चहलंतेलोरिचनेषत्वमितितद्रूपंप्रकृत्यन्तरत्वादिति जेष्टनेष्टेष्टगतावितिपाठात्पयोर्थउत्सर्गोनकर्तव्यः अगयासिसीष्टाइत्याद्यर्थत्तु कर्तव्यःएवं

=भातेरिति आर्द्धधातुकेन धातोर्नाक्षेपात्तिपः स्थानिमध्येपाठेनतदंतस्य धातुग्रहणेनेति भावः= [redacted] मिति उः सस्वरतानामंतदादेश ॥१॥ नन्वनचः परिभाषा तु पदेऽनुदात्तेति विधानात् भावात् अन्तस्य सनादिप्रत्यये पाठात् तेषु देशे तु

सवयमिति सन्नादिमध्ये नैव वेति भावः यदवया मिसीष्ठा इति यातेर्वध्वर्गत्तस्य शलिङ्यास्सु सद्सीष्ठ सवृत्तसां गसाने काज्वात्ता पुडादिरिङागमो भवति यदिपुनः सिक्रियेत तदावश्यमिकारउच्चारणार्थो व्याख्येयः अन्यथा तस्य स्वराणस्योत नत्वसिवंतस्यधातोरेकाज्वादिट् प्रतिषेधः प्रसज्येत ननु यो वषात्वरुपदेशेऽनुदात्तो याशद्वः न तस्मात् परमार्धधातुकमस्ति पामवधानात् यस्मात्वसिवंतात्परमार्धधातुकं नासावुपदेशेऽनुदात्तः एवंतर्हि सना द्यंताधातवइत्यस्य पदास नाद्यवयवाधातवो भवंतीत्यर्थो व्याख्यायते तदासिपोपाद्यवयवत्वाद्धातिग्रहणेनग्रहणादिट्प्रतिषेध संगः यदापिस्या म०

एवंतर्हि सवयंकर्तव्यः किंप्रयोजनं यदवया मिसीष्ठाः एकाजुलक्षणाइट्प्रतिषेधोमाभूदिति क्वाप्रमकारः श्रूयते नक्वचिच्छ्रूयते लोपोस्य भविष्यति अतोलोपः आर्द्धधातुकइति प्रतिनक्वचिच्छ्रूयते नार्थः स्वरार्थं नपकारेणानुबंधेन एवमपिकर्तव्यः किंप्रयोजनं अनुदात्तस्यलो पेयथास्यादुदात्तस्यलोपोमाभूदिति किंचस्यात् उदात्तनिवृत्तिस्वरः प्रसज्येत सिवङ्कुलच्छेदमिशि इहकव्यः सविनाधर्मस्याविषत्त प्राग्राप्र षिताविषत कास्यात्ययात् कासग्रहणेचकासउपसंख्यानं कासग्रहणेचकासउपसंख्यानंकर्तव्यं चकासांचकार नकर्तव्यं [redacted] चकास्प्रत्ययादितिवक्ष्यामि चकासग्रहणेकासउपसंख्यानं चकासग्रहणेकासउप संख्यानंकर्तव्यं कासांचक्रे सत्त्वंचभिधते यथान्यासमेवास्तु नन्वचोक्तंकासग्रहणे चकासउपसंख्यानमिति नैषदोषः चकास शद्वेकासशद्वोस्तितत्र कास्प्रत्ययादित्येवसिद्धं नसिध्यति किंकारणं अर्थवतः कासशद्वस्यग्रहणं नचचकासशद्वेकासशद्वोर्थवा न एवंतर्हि कास्यनेकाचइतिवक्तव्यं किंप्रयोजनं चुलुंपाघर्षं चुलुंपांचकारइत्यादि चकार ॥ ॥ रामायरामचंद्रायनमोनमः

निवृत्ताविष्वयणो नस्तत्व प्रत्याख्यानंतदास्यानि वृत्ताविनान्तुदात्ताद्देकाचः स्यमाणात्वान्नोत्सेवेट् प्रतिषेधः अर्थवेत्तत्रदेशपाठाख्यमेतद्वाक्यं उदात्तत्वे ति छंदस्युभयथेति सार्वधातुकत्वादिडुपदेशादितिलसार्वधातुकानुदात्तत्वेसतिप्रत्ययस्वरेणाधातुस्वरेणावासर्वशकारस्योदात्तत्वाडुदात्तनि वृत्तिस्वरःप्रसज्येत पकारेतुसतिअनुदात्तएवेडु भवतिपित्करणसामर्थ्यादेवच सर्वशकारस्यधातुस्वरोनभवतिएतत्सर्वदेशपाठाद्धाक्यशद्धेभवत् भवति तिङ्गतिङ इतियो निघातसंनिपातेर्थघरातिप्रति सिद्धः अवशस्यतिङोदात्तवत्तीतिनिपातः स्माविषदिति हृष्टेरणाइत्यस्यलेटिरूपंतारिषदिति रतेः रामः ३८

जर्भैतिन्नत्रपक्षेआर्द्धधातुकस्यान्यस्मात्प्रत्ययोभावात्तेविसस्यविशेषणं पतिसिपेवाप्रदमेवनिराकरोति पुररकानुपदेशे अनुदात्तादिति निवृत्ति विधिचधातोर्विहितस्योपदेशेनुदात्तान्नेकाचोगसरस्य सर्वत्रैयणालन्तंतस्यांगस्यातोसासादिति वेधोभवति

[redacted] =मत्रगुरुमतमिति· णलिपरत्वाकुरुक्षेत्रमान्नोती तिभावः।१२=सवर्णदीर्घइति· इर्वेविवचनवद्बहुवचनयोर्विकल्पमस्य मावकाशत्वं यद्गुरुकं नाद्विर्वचनापेक्षमाविलसाधोभ्युं· साइमरा

[illegible]

इजादेः उक्तेषेति नलन्नोषविदेति विकल्पेनामाभाश्च अत्राङ्कः द्विवचनेर्वचनयोर्ग्रहणाभ्यामन्तु रुमत्वाभावाद्विकल्पः सावकाशइतियेत्रगुरुमतंतत्रनित्य मेवाम्प्राप्नोति एतच्च विप्रतिषेधेपरमितिप्रतिपदविधेश्चबलवत्त्वमनाश्रित्य भाष्यकारेणोदाहृतं तत्रयाश्रिते विकल्पएवभविष्यतीति नैतदिहेदन्यस नीयं गुरुमहत्त्वनमिति ईषत्तरी भुरित्यत्रापिसंवत्सर्दीर्घगुरुमत्वादिजादेः सर्वत्रागुरुमतादामाभवितव्यमिति गुरुमहत्त्वनमाममग्णोदुपदेशावस्था यांगुरुमतइत्याश्रयिष्यतइतिभावः राल्मन्नमइति एतच्चोपलक्षणंतेनघल्लपिगहचेत इयषइयाजियेति लिघभ्यामस्संप्रसारणेकृतेयजादि

इजादेश्च गुरुमतश्चाम्विधाने लिरिनमित्तात्प्रतिषेधः गुरुमतश्चाम्विधाने लिरिनमित्तात् गुरुमतः प्रतिषेधोवक्तव्यः इयेषउ गेषगुरोकृते इजादेश्च गुरुमतोनृच्छ इत्याम्प्रसज्येत गुरुमहत्त्वचनंइदानीं किमर्थंस्यात् गुरुमद्वचनमितिचेत्न राल्मन्नमेयजादि प्रतिषेधार्थं गुरुमद्वचनंकिमर्थमितिचेत् राल्मिडन्नमेयजादीनांमाभूदिति इयजस्त्रहउपस्त्रहं उपदेशवचनात्सिद्धं उपदेशेगु रुमतइतिवक्तव्यं यद्युपदेशग्रहणंक्रियते उच्छेरामवक्तव्यः उच्छांचकारसूर्णवकार ऋच्छिप्रतिषेधोज्ञापकउच्छेराम्वस्य। पदयमनच्छइतिप्रतिषेधंशास्तितद्ज्ञापयत्याचार्यः नत्रिमित्तापस्यगुरुमत्त्वाभवतितस्मादामिति मतहिज्ञापकार्थंऋच्छिप्र तिषेधोवक्तव्यः नवावक्तव्यंप्राप्त्यर्थोपिवक्तव्यः नार्थःप्राप्त्यर्थेनंऋच्छत्यृतामिति ऋच्छेर्लिटिगुणावचनंज्ञापकंनेर्च्छेर्लिघामभवती।६

यइजादयोभवन्तीति उपदेशवचनादिति वचनंव्याख्यानमभिप्रेतंत्र्यथावचनेनवचनान्तरस्यनिरासेकोगुराःस्यात्तत्स्मान्नित्ययोगेमतुपत्राश्र यणादुपदेशावस्थायांगुरुमतइत्याश्रयिष्यतइत्यर्थः उपदेशग्रहणाशब्देनाप्युपदेशोगृह्यतेनैतिव्युत्पत्त्याव्याख्यानमेवोच्यते उच्छेरिति उच्छीविवा सइत्युपदेशेगुरोरपाठान्नायंगुरुराणानित्ययुक्तः तुच्छिमितेति त्वग्रहणामागममात्रोपलक्षणं तेनेर्च्छांचकारेत्यत्रापिभवति प्राप्त्यर्थोपीति प्रतिषेधप्रा प्त्यर्थइत्यर्थः ऋच्छेरिति ऋामामवधानेपिवचनात्गुणोभविष्यतीतिचेदेवंसतितस्मिन्नितिनिर्दिष्टइत्येततद्बाधेततस्मादामएवाभावोगुराविधानेनज्ञा

सामित्यादिवसाद्यप्यत्रेदि द्विर्वचनं वा सितन्निमित्तं ॥ अपवर्तनेऽपि निमित्तं रात्रं रवाधकाभावात् अचिकीर्षितं द्विर्वचनं निमित्ते वर्तत एव ॥

भा०कै०३ सामर्थ्यादिति अगतिश्च परत्वेऽपि रिमसवर्णदीर्घत्वादेशः कृतो नान्तरंगादेश अछिरिति द्विर्वचनं इत्यर्थः अछिरिति शितिश्चकादेशविधानाच्छिटिति द्वन्द्वभावः तिष्ठते इ
३९ ति अत्रापि स्य शितिति शादेश कृत्वा निर्देशः कृतः तत्रानेन रूपेण स्थाशाद्वय एव प्रतीयत इत्यर्थः द्विर्वचन इति परत्वादेशात्सर्ववित्प्रतिषेधे न हि द्विर्वचनं क्रियते तथा हि
39 सन्निस्थानिवद्भावशास्त्रे द्वयोरपि परा द्विर्वचनयोर्निमित्तमिति विप्रतिषेध उपद्यते अथवा यथा निमित्तरित्यत्र यणादेशेन भवितव्यमिति द्विर्वचनात्पूर्वमेव द्वे
नैतदस्तिज्ञापकं अन्यार्थमेतत्स्मात् कथं पुनरछिलिटि गुणाउच्यमानोन्यार्थः शक्यो विज्ञातुं सामर्थ्यात् अछिलिटि नास्तीति कृत्वा प्रकृतसंवि
ज्ञायते तद्यथा तिष्ठतेरित् जिघ्रतेर्वेति चङि तिष्ठति जिघ्रतीति नृत्ताइतिकृत्वा प्रकृतसर्वविज्ञायते किं पुनरत्रेलिटि गुणाग्वचनेप्रयोजनं आरतुः
आरुः एतद् प्रयोजनमस्मात् किंपुनः कारणं न सिध्यति द्विवचनेकृते सवर्णदीर्घत्वे च पदितावद्दानुग्रहणं न ग्रहणं कारणतानांलिटि गुणो भवतीति
२५४ [redacted] गुणो कृते रेत्वेवस्यारतुः अरुरिति न द्विरुपससेनेन अथाभ्यासग्रहणे न ग्रहणं उरत्वं रपरत्वे हलादिशेषः अतस्सादेरिति दीर्घत्वं तत्र
तो लोपइटिचेत्याकारलोपे अतुः उरिति वचनमेव अयेन गुणोपनः सति गुणे कृते रेत्वे च द्विर्वचनेहलादिशेषः अतस्सादेरिति दीर्घत्वं तत ॥ २५५
तः सिद्धं भवति यथाच्यारतुः आरुरिति किंपुनः कारणं सवर्णदीर्घत्वं तावद्भवति नपुनरुरत्वं परत्वादुरत्वेन भवितव्यं अन्तरंगत्वा
त्सवर्णदीर्घत्वं अन्तरंगसवर्णदीर्घत्वं [redacted] बहिरंगमुरत्वं कांतर
गत्वा वर्णागाश्रित्वसवर्णदीर्घत्वस्य अंगस्योरत्वं उरत्वमप्यंतरंगं कथं वक्ष्यते तस्यागमसन्निकारे भोगाधिकारइति उभयोरन्तरंगयोः प
रत्वादुरत्वं उरत्वे च कृते रपरत्वे हलादिशेषः अतस्सादेरिति दीर्घत्वं परस्परूपस्य परादेशे सिद्धं भवति आरतुः आरुरिति ॥ ४४ ॥
पङ्नप्रवर्तते तथैव हापि द्विर्वचने कृते सवर्णदीर्घत्वाभावमिति परान प्रवर्तते सतिवा यणि तस्य स्थानिवद्भावाद्विर्वचनं तत्र कृते यणादेशात्परत्वात्सवर्णदीर्घ ॥ १ उक्तस्य तात्
त्वं य दितावदिति अन्तादिवद्भावाद्भयादेशस्यान्तरतोऽपदेशात् स्थानिवद्भावाद्वेति भावः अन्तरंगत्वादिति वर्णाद्रागंवलीय इत्येतत्तु समानाश्रयांग वा ॥ रामः
र्णविषयं यथाकारकस्य पवनमिति गुणाद्वृद्धी भवतो य णादेशात इहत्तरत्वं लिड्द्वयं वर्णद्वयाश्रयत्वं सवर्णदीर्घत्वमिति भिन्नाश्रयत्वमनयोः ॥ ४४ ॥ ३९
= अन्तरंगं स्यैव मत्वाप्य यत्नात् सिद्धिप्रयोगेण धातुत्वं परादि वाहादेशादेशे निर्दिश्यते स्थानिवद्भावेन धातुत्वस्य भावे न धातुत्वाभावाच्चानल्विधाविति निषेधाभावइति भावः ॥ २ =

=आगमेदि॰ आगमानित्यं ततुकमसंपस्मात्सैंधानर्वैमित्यर्थः।१८= भावे कृतमिति॰ आगमास्यपियाते भ्योंगाधिकारमित्याश्रयणेनेति भावः। जिन्विगुणः सिद्धधातोरिति आम सप्तमपरिसमाप्तेरंगाधिकारः समेष्वर्थादिति भावः।१७= ननुगुणविधिस्वरूप्राप्यते=
=नत्वापकेन ऋच्छेरामो॰ आमो भन्नेष्वेस्मस्तापितेपिचानित्यार्थ्यांभावे न आह॰ अनृच्छ्रती इति नाम्ग गमवधानुप्रदानेपि दनुपासनं॰ शाकामे दुर्बोध्यमत्रैते धातुविभिन्नत्वित्॥२=अथ वेति॰ तापिमिथ्यत्वमिति चाभितामाव्यांभावे विद्यापकोभवतीत्यनुपागमेदगुणमित्युक्तंमितिवोपं॥२=

अथापीति आसप्तमपरिसमाप्तेरंगाधिकारो वक्ष्यते त्वादिति सिद्धयश्चाश्रितइति भावः। आकारोपीति बहुवचननिर्देशादिति भावः। इहापीति आरतिवर्गग्रहणात्तदं
तविधिसंज्ञादिति भावः संयोगादेरिति अकेवलस्यवर्णात्तरसहितस्येत्यर्थः ततश्च धातोरेवग्रहणमवतिष्ठते सएषइति आमनामिमित्तगुरुमतधातवइत्यर्थः अ
नृच्छइतिपर्युदासाश्रयेणातत्सदृशधातुग्रहणात्तुच्छेरामभवति अथवायद्यपिगुणविधानेनकाच्छेरामभवतीतिज्ञायते तथाप्यनृच्छइतिप्रतिषेधःशास्त्रिसंभावनया
क्रियमाणोज्ञापकोयथोक्तस्यार्थस्य भवति उपदेशग्रहणमिति गुरुमतइतिगुरुमत्वाश्रयोमत्वपूर्वयथापितत्वमानितिनित्ययोगइतिव्याख्यास्यतइत्यर्थः सन्निपा

अथापिकथं विदेर्न्ने लिटि गुणो नार्थः स्यात् एवमपि न दोषः आच्छस्य इतामिति आकारोपिच्छ निर्दिश्यते कथं बहुवचननिर्देशात् आच्छतिआकृतं
आच्छत्स्य इतामिति इहापि तर्हि प्राप्नोति चकास्त्वन्स्यकृरिति संयोगादिग्रहणं नियमार्थं भविष्यति संयोगादेरेव अकेवलस्य नान्यस्य अकेवलस्येति
तदेतदं तं तोरेणाप्नोत्ति लिटि गुणः वचनं हूपमिदं अन्तरेणापि चकाभ्यियहणं अस्ति लिटि गुणः सिद्धः सएषः अनर्थार्थं आच्छि प्रतिषेधार्थ्मुक्तः उच्छां
चो आमपक्वम्यः उभयं न वक्तव्यं उपदेशग्रहणं न करिष्यते तस्मान्न भवतिइयेषउवोषेति उक्तं वा किमुक्तं सन्निपाततक्षणो विधिरनिमि
त्तं तद्विघातस्येति ऊर्णोतेश्चोपसंख्यानं कर्तव्यं प्रोर्णुनाव न कर्तव्यं गच्छऊर्णोतेर्नुवद्भावो यदुक्तं प्रसिद्धिः प्रयोजनं आमश्च प्रतिषे
धार्थमेकाचश्चेदुपग्रहात् अथवा उकारोपिछवानिर्दिश्यते कथं अविभक्तिको निर्देशः अनृच्छउअनृच्छोदयापामस्वेति उषा
विद विदेराम किन्त विदेराम किद्वक्तव्यः विदाचकार न वक्तव्यः विदिरकारान्तः वेत्तीति गुणो न सिद्ध्यति लिट्सन्निपातेन एवमपि यथाकारान्तः२
विवेदेति न सिद्ध्यति एवं तर्हि आमसन्नियोगेन भारद्वाजीयाः पठन्ति विदेराम किन्निपातनाद्वा अगुणत्वमिति॥छछ८

तल्लक्षणइति लिट्सन्निपातनिमित्तोगुणस्तद्विघातनिमित्तस्यामो निमित्तं न भवति आमि सति हिलेर्लुकाभावमिति लिट्सन्निपातस्य विघातः स्यात् ऊ
र्णोतेरिति प्रतिषेधइत्यर्थः उकारोपीति तेनोकारान्तस्योर्णोतेरामभवतिसंहितया च सूत्रपाठइति दर्शयति अनृच्छोदयायासश्चेति उषविद विदिरका
रान्तइति सूत्रेऽकारान्तत्वं विदेर्निपात्यतइति भावः इतरेधातुपाठ एवाकारान्तत्वमनेन विदेरकमितिमत्वाह यदीति गुणो न सिद्ध्यतीति इकारस्योप
धात्वाभावात्कारलोपाभावाद्वविदतीतिस्यादित्यर्थः आमसंनियोगेनेति आमः प्राधान्येन विधीयमानत्वात्तदनुपादितस्येत्यर्थः॥ छछछछछ१
६ म

मा० कौ०
४०
40

मो० ह्यो द्विर्वचनमेव विधेयं किमतिदेशेनेति चेद्भिन्नः अवदतिदेशइति नलुमताङ्गस्येति गुणप्रतिषेधो न भवति प्रत्ययलोपइत्यस्य सा:भ्राम परयतिषेधोनत्राम्नौसौञानिरस्ति कृञ्चानुकिम
धमिति अनेनेणपि स्त्रात्रं भमनुप्रयोगः सिद्धः कालसाधनसंख्यायुक्तः क्रादिष्विति पारस्मायलिङ्परस्मकञ्चः आमन्ताद्धिकालविशिष्टएव वस्रीयुते नत्वयोतरं तत्समानार्थस्यधा
तोरनुप्रयोगो नभविष्यति अथाम्बोधेति उक्तेरेखोरुत्तरार्थमभिधानादामन्तस्यानर्थकत्वसंगात् नापिभिन्नार्थस्येहोपपाचेति आमन्तस्वहृत्साधनायसंबन्धगान् कृञन्तसामान्यवचनःसा
मान्यविशेषयोस्त्वप्रयोगोर्थविशेषइति पारदेनेतुगुणाइतिभावः अनुप्रयोगइति यथ्यमामन्तात्मकत्वार्थाभिधक्रिर्नेभवति तथापिप्रकरणादिवशाद्विष्यतितस्मादनुप्रयोगसिद्धयेमिदंवक्तव्य

मो० ह्यो भूत्वा अनुवदतिदेशे किंप्रयोजनं अनुवदतिदेशप्रयोजनं द्वितेते विमर्शं चकार कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि किमर्थमिदमुच्यते अनुप्रयोगेयथास्या
त् नैतदस्तिप्रयोजनं आमन्तमव्यक्तपदार्थकं तेनापरिसमाप्तोर्थइतिकृत्वानुप्रयोगो भविष्यति अतउत्तरंपठति कृञोनुप्रयोग वचनमस्तिभुवोःप्रति
षेधार्थं कृञोऽनुप्रयोगवचनं क्रियते अस्तिभुवोरनुप्रयोगोमाभूदिति आत्मनेपदविध्यर्थं च कृञोनुप्रयोगवचनंक्रियते आत्मनेपदं यथास्या ।
त् उभयमानेषेतस्मिन्नवश्यमात्मनेपदार्थो यत्नः कर्तव्यः अस्तिभूप्रतिषेधार्थेनापि ═ नार्थः इष्टः सर्वानुप्रयोगः सर्वेषामेवकृभ्वस्तीनाम
नुप्रयोगइष्यते किमिष्यतएव आहोस्वित्साधोति इष्यतेच प्राप्नोतिच तथाहिकृञिति निर्देशात् ग्रहणं किंतर्हि प्रत्याहारग्रहणं क्वसंनिवि
ष्टानां प्रत्याहारः कृभ्वस्तियोगइत्यतः प्रभृत्याकृञोञकारात् सर्वानुप्रयोगइतिचेदशिष्यमर्थाभावात् सर्वानुप्रयोगइतिचेदशिष्यंकृ
ञोनुप्रयोगवचनं किंकारणं अर्थाभावात् आमन्तमव्यक्तपदार्थकं तेनापरिसमाप्तोर्थइतिकृत्वा अनुप्रयोगो भविष्यति ॥ ध्रु

मितिभावः आमन्तमिति पूर्वोक्तानामर्थानां प्रकरणादिवशाद्दृश्यत्वात्प्रतिपत्तिरितितदर्थाभिधानायानुप्रयोगः सिध्यत्येवेतिभावः करो तेरेवानुप्रयोगोयथास्यात्भ्वस्त्यो
र्माभूदितिनियमार्थमेतदितिदर्शयितुमाह कृञइति आत्मनेपदेति सिद्धेकृञोऽनुप्रयोगेतुनर्वचनमतिशयेनानुगुणास्यानुप्रयोगार्थं तेनात्मनेपदप्रकृतेरामन्तस्यात्मने
पदंतएवकरोतिरनुप्रयुज्यतेईक्षाञ्चक्रेईहाञ्चक्रे इति सूत्रेनकर्तव्यंभवतीत्यर्थः अवश्यमिति परस्मैपदेनापिकर्त्रर्थस्यावगमात्तदन्तस्यानुप्रयोगःस्यादितिभावः प्रत्याहारग्रहणमिति एत
न्माम्नातपवदितिवत्कृञ्ग्रहणान्नुक्तिनिरस्यमाहितायते संप्रदस्य विरोधात्तभ विष्यत्यनुप्रयोगः अशिष्यमिति वियतिनिद्दत्यर्थमपि नोपयुज्यते प्रयुक्तानामन्वाख्यानात्तस्यवा

तर मूर

क्रिया

सिद्धान्तकौमुदी ॥

रामः
४०

नवेति द्वयोरेकार्थयोः प्रयोगाभावादिति भावः सामान्यप्रदर्शनार्थं च सामान्यवाचिनोरित्युक्तं न तु सामान्यवाचिभ्यः क्रियाभ्यस्तिङ्भ्य एवाभिधानमस्ति
सामान्यवाचिनस्त्वार्थं द्योतयितुं विशेषवचनो न शक्तः प्रत्युत विशेषान्तरख्यापनात् स्वार्थविरोधी लङ्परस्येति भूतविशेषसामान्येन प्रतिपादनाद्भूतस्य
इत्या

इदं तर्हि प्रयोजनं क्रियन्तीनामेवानुप्रयोगो यथा स्यात् पचादीनां मा भूदिति एतदपि नास्ति प्रयोजनं अर्थाभावाद्वा मस्य सिद्धं क्रि।
भ्वस्त्यादयः क्रियासामान्यवाचिनः क्रियाविशेषवाचिनः पचादयः न च सामान्यवाचिनोरेव वा विशेषवाचिनोरेव वा प्रयोगो भवति तत्र वि।
शेषवाचिनः उत्पत्तिः सामान्यवचनोऽनुप्रयोक्ष्यते लिङ्परार्थं वा लिङ्परार्थं तर्हि कृञोऽनुप्रयोगवचनं क्रियते लिङ्परस्यैवानुप्रयोगो
यथा स्यात् अन्यपरस्य मा भूदिति किं परस्य पुनः प्राप्नोति लङ्परस्य न लङ्परस्यानुप्रयोगेणाभूतकालो विशेषितः स्यात् निष्ठापरस्य
तर्हि मा भूत् न निष्ठापरस्यानुप्रयोगेणाप्रत्यक्षोपयुक्तो विशेषितो स्यात् ता लुङ्परस्य तर्हि मा भूत् न लुङ्परस्यानुप्रयोगेणानद्यतन
भूतकालो विशेषितः स्यात् लङ्परस्य तर्हि मा भूत् न लङ्परस्यानुप्रयोगेणानद्यतनः परोक्षः कालो विशेषितः स्यात्॥ छ॥

=गिञानासीदिसारोयथा॰१=

पि भूत पूर्वा वर्तमानता मा भूदिति लङ्प्रयोगः स्यादिति भावः नलङ्परस्येति आमन्तार्थाभिव्यक्त्यर्थत्वादनुयोगस्य विरुद्धकालाभिधायिलङनु
प्रयोगो न भविष्यति न च सांप्रतिकवर्तमानतासंभवे भूतपूर्वाश्रयो लङ्प्रयोग उपपद्यत इत्यर्थः॥ छ॥ छ॥ छ॥ छ॥

भा०कै०२ एकस्मादिति वेदलोकप्रसिद्धोऽयं न्यायः तथाहि खादिरे बध्नाति पालाशे बध्नातीत्यादौ विकल्पितेषु साधनेषु येनैव साधनेनोपक्रान्ता क्रिया तेनैव निर्वाह्यते तत्र यदि कदाचित्खदिरस्याप्रेषो भवति तदा तत्सदृशः कदरः साहश्यात्खदिरबुद्ध्या प्रतिनिधीयते न तु पलाशः परिगृह्यते

४१ साधनभेदेन क्रियान्यत्वाद् उपक्रान्तक्रियाया निर्वाहप्रसंगात् लोकेऽपि यदा स्वस्वामिभावप्रतिपादनापगवां स्वामीति षष्ठ्युपक्रम्यते तदा

41 स्वामी चेत्यन्नापि तन्निर्वाहं स्वापसेव निर्वाह्यते अन्यथा ऽवैषुचे ऽधिकरणप्रतिपत्तिरपि स्यात् इस्वेषु चतिष्ठतीति तस्माद्योर्थयया

अर्थसमाप्तिरनुप्रयोगेनिस्यात् आमन्तेन समाप्तयोर्थ इति तानुप्रयोगस्य स्यात्

अयं तर्हि भूते परोक्षे न घनते लङ् विधीयते इह शश्वन्नो लिङ् इत्येव तत्र परस्य मा भूदिति एतदपि नास्ति प्रयोजनं एकस्मादा

कृते स्वरितः प्रयोगो हि तीयस्मात्ततीयस्मान्न भविष्यति तद्यथा गोषु स्वामी अश्वेषु चेति न भवति गोषु चाश्वानां च स्वा

मीति अर्थसमाप्तेर्वानुप्रयोगो न स्यात् एतदपि नास्ति प्रयोजनं इदानीमेव ह्युक्तं आमन्तं मत्वर्थकपदार्थकं तेनापरिसमा

प्तोर्थ इति कृत्वानुप्रयोगो भविष्यति विपर्यासनिवृत्त्यर्थेन विपर्यासनिवृत्त्यर्थेनानुप्रयोगवचनं क्रियते ईहां चक्रे चक्रे ई ।८

हामिति माभूत् व्यवहितनिवृत्त्यर्थं च व्यवहितनिवृत्त्यर्थं च कृञोनुप्रयोगवचनं क्रियते अन्येनानुप्रयोगो यथा स्यात् ईहां च

क्रे व्यवहितस्य माभूत् ईहां देवदत्तश्चक्रे इति इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये तृतीयाध्यायस्य प्रथमे पादे द्वितीयमाह्निकं

शब्दाकृत्याप्रतिपादयितुमुपक्रान्तं तस्य तेनैवासौ निर्वाह्यो न तु तस्य या शब्दाकृत्येत्यर्थः एवं हि प्रतिपत्तिलाघवं भवति अर्थसमाप्तेर्वेति आमं

तपदं यावन्न सर्वमभिधातुं शक्नोति तावदनर्थं स्तत्रैवापरिसमाप्त इत्यनुप्रयोगो न स्यादिति भावः एतद्भाष्यकारो दूषयितुमाह एतदपीति

अविरोधमर्थाभावादिति कृत्वात् विपर्यासनिवृत्त्यर्थं वेति सिद्धे कृञ्प्रयोगे देशनियमार्थं वचनं अनुशब्दस्य पश्चादर्थत्वात्तेनामन्तस्य पश्चा

देव कृञ् प्रयुज्यते न तु पूर्वं नापि व्यवहितमित्यर्थसंपत्तिः ॥ ॥इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे तृतीयस्याध्यायस्य प्रथमपादे द्वितीयं

= [illegible] मिति यत्र तु धातुसंबंधाधिकारे यथाविध्यनुप्रयोगः सर्वस्मिन्नपि येसामान्यवचनस्य कृञादिषु यथाविध्यनु (प्रयोग) प्रयोगः स्यात्तु प्रयोगविधानं यथाविध्येव सामान्यवचनस्यैवेत्येवमाकारं नियमार्थं सोपपद [illegible] पश्चादेव प्रयोगः [illegible] नियमो ना

= [illegible] प्रमाणाभावात् [illegible] प्रयोगोनुप्रयोगस्य [illegible] प्रतीतिः यथा च प्रयोगाः [illegible] इति भगवज्जातायाः सिंहनादस्थानपदं [illegible] समापः [illegible]

= [illegible] संज्ञा [illegible] प्रत्याख्याने [illegible] मंगल [illegible] इति [illegible] अचिं [illegible] इति [illegible]

= [illegible] मंगलभीरुः [illegible] पुनःपुनर्वचनात् [illegible] भवति [illegible] अनेकार्थः [illegible] तत्र प्रथमे [illegible] सकृदेव पुनः [illegible] अनेकानेक [illegible]

च्लिलुङि । आदेशैः सर्वत्र बाधितत्वात्तस्य प्रयोगः प्रयोजनं नापि किंचा सी नामित्त्वकार्यार्थता दृश्यते ततोऽस्यानर्थकं विधानमिति पृच्छति कार्यमिति । च्लिरुत्सर्ग इति स्यादेरुत्सर्गः स्याद्देशेन वाध्य
ते सिज्जुत्सर्ग इत्यत्र तु सामान्यविधिरुत्सर्गशब्देनोच्यते ज्ञुत्सर्ग इति च्लेरुत्सर्गो धातुमात्राद्विधानमित्यर्थः तत्रापरमत इति यथा गोतातवद्वत्वयं पकर्त्तव्यं जनेनत्वदीपजनेनितिशोर्यदि हि
तस्य विशेषमंत्रेप दिल्लुग्दृश्यते तदा तत्र्यस्यापि ग्रहणं कर्त्तव्यमित्यवरत इत्युक्तं तत्र धयते राकारो तत्त्वान्नरर्थं चङ् सिजश्च ग्रहणं कर्त्तव्यं चाल नस्य गमार्थमङ् ग्रहणं धातोरुत्पर्थे सिजश्च ग्रहणमि
त्यर्थः क्सविधावपि इति च्लिरित्येतत्तल्ले विशेषणाय प्रयोगादित्यर्थः तथा हि पद्यनिर्दूहरोनधातुर्विशेष्यते यस्मात्क्समेवेडागमो नस्यादिति विषयोत्तरगतमनिह्नमाश्रयत्वाविसलुआदेशानांसाव

च्लिलुङि । कार्यं च्लेः क्रियते न कश्चित् क्रियते एतस्य सिजादय आदेशा उच्यन्ते पृदिन कचिच्छ्रूयते किमर्थं च्लिरुत्सर्गः क्रियते न सिजुत्सर्ग एव कर्त्त
व्यः तस्य क्सादयोऽपवादा भविष्यन्ति अत उत्तरं पठति ज्ञुत्सर्गः सामान्यग्रहणार्थः ज्ञुत्सर्गः क्रियते सामान्यग्रहणार्थः क्व सामान्यग्रहणार्थेनार्थः
मंत्रे घसह्वरणशवृदहादृच्कृगमिजनिभ्यो लेरिति तत्रावरत्य्वयाणां ग्रहणं कर्त्तव्यं स्यात् चङ्क्सः सिच इति क्सविधाने चानिट्वचने च्लिसंप
त्ययार्थः क्सविधाने चानिट्वचने च्लिसंप्रत्ययार्थः च्लिरुत्सर्गः क्रियते च्लेरनिट इति क्सः सिद्धो भवति घञ्त्लभावे च घञ्त्लभावे चक्षोतेरल्टिदितऽ
इत्यङ् सिद्धो भवति अथ चित्करणं किमर्थं च्लेः चित्करणं विशेषणार्थं च्लेश्चित्करणं क्रियते किमर्थं विशेषणार्थं क्व विशेषणार्थेना
र्थः च्लेः सिजिति लेः सिजित्युच्यमाने लिङ्लिटोरपि प्रसज्येत नैतदस्ति प्रयोजनं लुङ्ग्युच्यते न च लुङि लिङ्लिटो स्तः ॥ ४४४४४४॥

= तत्र चङ्क्षो यथा ग्रहणं कर्त्तव्यमिति =
= धुगादिभ्य स्तत्र कृतः सरस्वत्रव =
= सिद्धमित्रपाणं कार्यं ग्रहणमिति स =

धातुकत्वादिटः प्राप्त्यभावान्न तत्र गुहादिभ्यः क्सो न स्यात् तेषां विकल्पितेनेटा सेट्त्वात् अथापि पाक्षिके नेडभावे तेषामनिट्त्वं स्यात् तथापि निसंक्सः स्यात् च्लेस्तु विशेष्य
माणोपादानस्यानास्तितदा क्सो भवति अघुक्षदिति यदा त्विड्भवति तदा सिजेव अगूहीदिति घञ्त्लभावे चेति लुङि युदाधे धातकं तत्रादेघञ्त्लभावो विधीयते तत्र च्लेः परत्वाद्घञ्त्ल
भावेन तत्र सिद्धाति अन्यथा सिजेव घञ्त्लभावः स्यात् ततश्च सिचः श्रवणं स्यात् नहि प्रवृत्तस्योत्सर्गस्यापवादेन बाधः कर्त्तुं शक्यत इति भावः तथा मंत्रे घसेति यदा सिचोऽलु
क्रियते तदोत्रादिः सिचो न्यतरस्यामिति स्वरः स्यात् लुमता लुप्ते पित्त्वे सिचः स्वरलक्षणो नास्य स्वरस्य दृष्टत्वात् लुङीत्युच्यत इति लुङीत्युच्यते नइत्यर्थः तदन्तवंधकयग्रहणाद
न्यथमपि परिहारोऽत्र सूत्रं भवति भाष्यकारेणात्तु प्रकारान्तरेण परिहृतत्वान्नोक्तः ॥ ॥४४४४४४॥

= इतरेणपीकि तथा चतत्रनये [redacted] ग्रहणमंचकमसज्ञावेपि मिज्लुकी तिग्रहणाद्य यस्मेतने एणपिकरण गृहणेनमनेवाधिकमवाविध्यतस्नु निमावः ॥ व लाघवमिति सिवइत्समाकरणेनसाधवमित मर्थः न वममांगन्तेगातिस्मे सत्रमितर तस्य सततान सैवमंन

नि२

भा०के०३ आमइति तत्रसामान्यग्रहणेसतियथासंभवंकार्यंविज्ञापनइतिभावः अत्रैवेति अन्यथा तदन्तुवंधपरिभाषणा ऽसे ग्रहणंसान तनलि दकानश्वामइत्यनेनलिटोलुङ्‌सा
४२ हित्सर्थः तामेवेति ञ्लिङ्लेरिति सिज्लुडीसनत्र इतरेणापिकर्त्तव्यं मंत्रेघसेत्यत्र चुङोः सिच इति तामेवत्राणीतिसर्थः ञुत्सर्गबाधाह यदेतदिति लेरितिवक्ष्या
42 मीतिदेतेवमंत्रेघसेत्यत्रानुवर्त्तिष्यते तत्तश्चलाघवंभवतीत्यर्थः धेटइति विभाषाघ्राधेटइत्यत्रलिग्रहणानुवृत्तौसत्यांलेराद्देशोभवतितथस्या

अथेदिकरणंकिमर्थं इदित्करणंसामान्यग्रहणार्थं इदित्करणंक्रियते सामान्यग्रहणार्थं कसामान्यग्रहणार्थेनार्थः मंत्रेघ
क सङ्करणा शहदहाङुगमिजनिभ्योल्लेरिति आम इतिच इकारोच्चेरणीसामान्यग्रहणार्थे किंयमाणो अवयवसामान्यग्रहणाविद्या
तार्थश्चकारः कर्त्तव्यः कसामान्यग्रहणाविघातार्थेनार्थश्चकारेण अत्रैव यत्नावक्ष्यतेञ्लिरुत्सर्गः सामान्यग्रहणार्थं इति क्रिय
माणेपिवैलक्षणत्सर्गेतामेवत्राणिग्रहणानि भवंति ञ्लिल्लुङिल्लेः सिचल्लेरिति यदेतल्लेरितिएतत्सर्वार्थं भ विष्यति कथं यदेत
ञितिस्याघुणाभ्यः सिचःपरस्मैपदेष्विति अत्रसिचोग्रहणं एतल्लेरितिवक्ष्यामियदिल्लेरित्युच्यते धेटश्वातुःशब्दं प्राप्नोति॥
अदधत अधात अधासीत अदधादितेनदपिप्राप्नोति नचङोल्लुकिद्विवचनं नचङोल्लुकिद्विवचनेनभाव्यं किंकार
णं चङ्यल्लुच्यतेनचात्रचङुपश्यामः प्रत्ययलक्षणेन न ल्लुमतानस्मिन्नितिप्रत्ययलक्षणप्रतिषेधः बहुवचनेनतर्हि
चातुःशब्दंप्राप्नोति अदधन्अधुः अधामिषुः अधानिसपिप्राप्नोति ॥ ॥ ॥८५॥

निवङ्गावानलिग्रहणेनतेषांग्रहणाल्लुकिकृतेचङिःमिन्नंद्विर्वचनंप्राप्नोतीत्यदधादित्यपिस्यात नन्वचङोपसस्थानिवङ्गावादाकारलोपेसत्यदहि
तिभाव्यंतत्कथमुच्यतेअदधादितिप्राप्नोतीति नैषदोषः क्विल्लुगुपधात्वेतिल्लुकाल्लुप्तस्थानिवत्वनिषेधात्र [redacted] रामः
ल्लुमतांगस्येतिप्रत्ययलक्षणनिषेधाच्चाकारलोपाभावात ॥ ॥ रामायरामचन्द्रायनमोनमः ॥ ८२

आतइति विप्यर्यमेतद्भविष्यति ननुनियमार्थमित्यर्थः एवंह्रीति अकृतेषदिशेषुतदपवादोलेदेवलुगिविधास्यते तेनाभू वन्निति जस्तभविष्यति आतइत्येतत्त्वविप्यर्यंभविष्यति अदुरपुरित्यादिति— प्यर्थमितिभावः तस्मादिति स्वरसिद्धये

नैषदोषः आतइतिजुसभावोभविष्यति नसिद्यतिसिज्ग्रहणंतत्रानुवर्तते सिज्ग्रहणंनिवर्तिष्यते अभूवनितिप्र त्ययलक्षणेनजुसभावःप्राप्नोति एवंतर्हिलुकसिजपवादोविज्ञास्यते यदिलुकसिजपवादोविज्ञायते माह्विदा तामहिथानामित्यत्रआदिस्सिचोन्यतरस्यामित्येषस्वरोनप्राप्नोति तस्मान्नैतच्छक्यं वक्तुं लुकसिजपवादइति नचेदेवमुच्यते अभूवन्निितिप्रत्ययलक्षणेनजुसभावःप्राप्नोति तस्मादातइत्यत्रसिज्ग्रहणमनुवर्त्यं तस्मिंश्चा नुवर्तमानेयेटश्चातःशक्यंप्राप्नोति तस्माद्धातिस्याघुपाभूभ्यः सिचःपरस्मैपदेष्वित्यत्रसिज्ग्रहणंकर्तव्यं तस्मिं श्चक्रियमाणेतान्येवत्रीणिग्रहणानिभवंति द्विर्लुङि. द्वेःसिचलेरिति यद्यप्युच्यते क्त्वाविधानेचानिड्वचनेद्वि संप्रत्ययार्थइति धातुमेवात्रानिजन्तेनविशेषयिष्यामः धातोरनिटइति कथंपुनर्ह्यतेनामानिद्रस्वान् धातुरेवा निट्कथं

आदेशेहृतेलुक्कर्तव्यइत्यर्थः कथमिति अर्धधातुकस्यहाट्ठीयते तदेवतदभावादनिडितिव्यपदिश्यते मत्वर्थेवद्भ्रीहिविज्ञा

३ भा० कै ५२ 43

अनिमित्तमिति धातोरिटश्च निमित्तं निमित्तिभावोस्तीति नानुपपन्नः षष्ठ्यर्थे बहुव्रीहिरिति भावः नवास्मादिति अनिट् इति वचनसा
मर्थ्यात्वंचमर्थे बहुव्रीहिराश्रयिष्यत इत्यर्थः क्ङ्योर्निडिति अस्तेर्लिङि विधाने विकरणोन वज्ञेनानिट्त्वाश्रयेण भाव्यं तत्राप्यस्मिन्विषय इ
टः प्रा प्त्यभावाद्विषयान्तरमनिट्त्वस्यापेक्षणीयमिति प्रश्नः निष्ठायामिति यद्यार्धधातुकेमात्रे परिगृह्यते ततो गुहादिभ्य ऊदिद्भ्यो
नस्यादिति निष्ठाश्रयणं तदाश्रये च गुहादिभ्यो नित्यं क्तः प्रसज्येत विकल्पितश्चेष्यते रुषिरिषिश्रिषुष्टुषादीनां च निष्ठायामनिट्त्वा
त्क्तः प्राप्नोति न तु नर्यत्रेति गुहादयो विकल्पितेट् इटो भावाभावाभ्यां सिद्धं नेतत्रयेसट्त्तेभ्यः सिद्धं भविष्यति अनिडुक्तस्तक्त इति
अनिमित्तं वाइटः अनिटः नवास्मादिड् इति सोयमनिडिति अथ धातोर्विशेष्यमाणे क्ङ्योर्निडिति विशेषयिष्यसि किंचातः
यदि विज्ञायते निष्ठायामनिट् इति भूयिष्ठेभ्यः प्राप्नोति भूयिष्ठा हि शालेताइगुपधा निष्ठायामनिटः अथ विज्ञायते लिटि यो ^
निडिति न कृतश्चित्प्राप्नोति सर्वे हि शालेताइगुपधा लिटि सेटः किं पुनः कारणं धातोर्विशेष्यमाणे एतयोर्विषये यो विशेष =
यिष्यसि न तु नर्यत्र सामान्येनेटोविधिप्रतिषेधौ क्ङ्सामान्ये वइट्विधिप्रतिषेधौ बलादार्धधातुके यदप्युच्यते यत्क्ले भावे ष्ट
चेति आर्धधातुकीयाः सामान्येन भवेति आनवस्थितेषु प्रत्ययेषु तत्रार्धधातुकसामान्ये यत्क्ले भावे कृते लादितइति अङ्. भवि छि

नकश्चिद्दोषः आर्धधातुकसामान्य इति अङ्.प्रत्ययगतमार्धधातुकसामान्यं लुङि.शेषितमाश्रयिष्यत इत्यर्थः यदि तर्हि क्तिः प्रत्या
ख्यायते न तदामत्रेय्यसेति क्षिचोल्लव्यादिःक्षिवइति स्वरः प्राप्नोति नैष दोषः तत्र हि छन्दसि क्वादिदडाटोन्तदात्वेन भाव्यं क्वचित्निडि.चातेन
यत्र त्वडादोस्ति ङि.चातस्य च निषेधः प्रत्ययस्वरश्चेष्यते स विषयश्छन्दसि नास्ति एतच्च भाष्यकारेण क्तेः प्रत्याख्यानाद्विज्ञायते मो ५२
दितावीदित्यादौ तु क्षिच एव चिन्त्येनानन्यार्थेन चागमानुदात्तत्वं बाधिष्यत इति तदर्थोप्यनुबंधासंगार्थः क्तिर्न कर्तव्यः ॥

स्नेः सिच अग्रिरिति सोचपरस्मैपदेषुचेतिसमुच्चयो विज्ञायेततथाचात्रापिस्यात् सावितिचसिस्तुशब्दयोः सायारणेनिर्देशः
स्यात् आगंतुनाचेकारेणसकारेणनिर्दिश्येतेतिभावः नचात्रेति पृथग्विभक्तिनिर्देशाद्गंगागिभावोत्रनतुसमुच्चयइतिभावः
स्वरार्थइति सिचोऽनक्तत्वेपिचितस्सप्रकृतेरितिवचनात्मद्दिकार्ष्टामित्याथातोन्तदार्थइत्यर्थः अनक्तोयमिति माहिकी दै॰

स्नेसिच् किमर्थस्सकारःविशेषणार्थः क्तविशेषणार्थेनार्थःसिचिवृद्धिः परस्मैपदेष्विति सोवृद्धिरित्युच्यमानेअग्रिर्वा
पुरित्यत्रापिप्रसज्येत नैतदस्तिप्रयोजनं परस्मैपदेष्वित्युच्यते नचात्रपरस्मैपदंपश्यामः स्वरार्थस्तर्हिचितोंतउदात्तोभ
वतीतिअंतोदात्तत्वं यथास्यात् एतदपिनास्तिप्रयोजनं अनक्तोयं तत्रनार्थः स्वरार्थेनचकारेणानुबंधेन इदिहृतेसा
क्तोभविष्यति तत्रप्रत्ययाद्युदात्तत्वेनेटउदात्तत्वंभविष्यतिनसिद्ध्यति आगमाअनुदात्ताभवंतीतिअनुदात्तत्वंप्राप्नोति
अतउत्तरंपठति सिचश्चित्करणमनर्थकंस्थानिवत्वात् सिचश्चित्करणमनर्थकंकिंकारणं स्थानिवत्वात् चितोपमा
देशः स्थानिवत्वाच्चिद्भविष्यति अर्थवत्तुचित्करणंसामर्थ्यादीटउदात्तत्वम् ॥ ॥

ष्टामित्यादावादिसिचोन्यतरस्यामितिपाक्षिकेनोदात्तत्वेनभाव्यमितिचित्स्वरस्यायमविषयइतिभावः अर्थवत्त्विति चित्त्व
करणस्यसामान्यग्रहणाविघातार्थत्वान्माहिलावीदित्यादौस्थानिवद्भावप्राप्तेस्वरणमानुदात्तत्वंबाधनेतस्मादंतोदात्ता
र्थंसिचश्चित्त्वमित्यर्थः ॥ ॥ ॥ ॥

३ भा॰ कै॰ ४४ 44

नष्टाचो ध्वने अवयवलोपिनास्तनोलोपोनास्तीति ॥

नैषदोषइति सिचश्चित्करणमनर्थकमितियउक्तस्यनास्तीत्यर्थः अत्रकेचिदाहुः प्रत्ययस्वरस्यह्यवयवादौ आगमानुदात्तत्वंयास्त
डित्यनुदात्ताविततदेकं चित्स्वरस्यसार्वधातुकस्तत्रापवादविप्रतिषेधात् चित्स्वरएवभविष्यतिनार्थः सिचश्चित्त्वेनेति नैतदस्ति नहिप्रत्यय
स्वरस्यैतावपवादौप्रकृत्यागमानामानुनादीनांतदप्रसंगात् ॐडिनजादीनांचचितांस्थानिवदित्ययंचकार्यातिदेशइतिपरत्वमपि
नैषदोषः अर्थवत्त्वात्सिचश्चित्करणं कोर्थः चित्स्यामर्थ्यादिः उदात्तत्वंभविष्यति नप्राप्तेप्रत्ययस्वरेआगमानुदात्तत्वंभविष्यति
मारभ्यनेतच्चैवप्रत्ययस्वरबाधते एवंस्थानिवद्भावादपियाप्राप्तिस्तामपिबाधेत तस्माच्चित्करणं तस्माच्चकारःकर्तव्यः ।
अथेदित्करणंकिमर्थं इदित्करणंनकारलोपाभावार्थः इदित्करणंक्रियते नकारलोपोमाभूदिति अमस्तअमंस्याः अति
दितांहलउपधायाःक्ङितीति नवाहृतेःसिचः कित्करणंज्ञापकं नकारलोपाभावस्यनचैतत्प्रयोजनमस्ति किंकारणं य
दयंहनःसिजितिहृतेःसिचःकित्वंशास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यः नसिजंतस्यनकारलोपोभवतीति नैतदस्तिज्ञापकं अ
स्तिह्यन्यदेतस्यवचनेप्रयोजनंकिं सिच्येवलोपोयथास्यात् परस्मिन्निमित्तेमाभूदिति कः पुनरत्रविशेषः सिचिवानलो
पेसतिपरस्मिन्निमित्तेवा अयमस्तिविशेषः सिचिनलोपेसतिनलोपस्यासिद्धत्वादकारलोपोनभवति परस्मिंस्तुनिमित्ते
सतिनकारलोपेकृते अकारलोपःप्रसज्येत समानाश्रयमसिद्धंव्याश्रयंतुसिद्धमेव व्याश्रयंचेदंनतुचपरस्मिन्नपिनिमित्ते
नकारलोपेसति अकारलोपोनभवतिकथं असिद्धंबहिरंगमंतरंगइति तदेतद्धृतेःसिचःकित्करणंज्ञापकमेव नसिजंतस्य
नकारलोपोनभवतीति इदिद्ध्यास्थानिवत्वात् अथाप्यनेनेदितार्थःस्यात्इतिनोयमादेशः स्थानिवद्भावादिदिद्भविष्यति
चित्स्वरस्यनात्यागमानुदात्तत्वेनचाविशेषात्सर्वःस्वरोबाध्यः तस्मात्तज्ज्ञापनार्थं सिचश्चित्त्वकर्तव्यमितिस्थितं परस्मिन्निति सि
चःपरेयत्सार्वधातुकं तस्मिन्नित्यर्थः असिद्धमिति वाह्यसार्वधातुकाश्रयस्यनलोपस्यबहिरंगत्वादसिद्धत्वमित्यर्थः आर्धधातु

स्थानिवत्वशङ्कापदपोसिन्ना

कोपदेशेपदकारान्तस्यलोपःपरत्वेवंवादंनेरनेलोपोनभविष्यति

४४

स्पृशेतित्रिभ्यः क्सेप्राप्तेह्लाभ्यांपुषाद्यङि परत्वात्त्रिपीयते ह्नेश्चिल्करणमिति ततश्चप्रयोजनाभावाच्चकारस्येत्संज्ञानास्तीति ह्नेन।
लोपः शेषहेतोः मागमेकृतेसिच अमभावपक्षेतु क्स इतिद्वयोरपि ग्रहणं नकार्यमित्यर्थः अमस्येति अस्यग्रहणमनुपलक्षणं चङादे
स्पृशमृशकृषतृपदृपांसिज्वेतिवक्तव्यं स्पृश अस्प्राक्षीत् अस्पृक्षत् मृश अम्राक्षीत् अमृक्षत् कृष अक्राक्षीत् अकृक्षत् तृ
प अतृपत् अत्राप्सीत् दृप अदृपत् अद्राप्सीत् किंप्रयोजनं सिचयथास्यात् अथवक्तः सिद्धः कथं शलइगुपधादनिटः क्सः इ
त्येवक्तिजयिसिद्धः कथं ह्नेः श्चिल्करणंप्रत्याख्यायते नत्वप्रावेवअमूलादिलक्षणोऽमागमेकृतेवि हतनिमित्तत्वात् क्सो नभवि
ष्यति यद्येवमंत्यस्यसिजादयः प्राप्नुवंति सिद्धंतुस्यचोयादित्वात् सिद्धमेतत्कथं सिचोयादित्वात् यादिः सिच करिष्यते सो
ऽनेकाल्शित्सर्वस्येतिसर्वादेशोभविष्यति किं पुनर्नश्रूयते यकारः लुप्तनिर्दिष्टोयकारः चङ्ङोः कथं चङोऽप्रश्लिष्टनिर्दे
शात्सिद्धं चङ्ङोऽपिप्रश्लिष्टनिर्देशोऽयं चअङ् चङ् अङ् अङ् अङ् अनेकाल्शित्सर्वस्येतिसर्वादेशोभविष्यति च्लेः कथं
च्लेर्णेऽनि" त्वात् च्लेः अनित्वात्सिद्धं किमिदमनित्वादिति अंत्यस्यार्थस्थानेभवन्नप्रत्ययः स्यात् असत्यांप्रत्ययसंज्ञाया
मित्संज्ञान अंसत्यामित्संज्ञायांलोपोन असतिलोपेऽनेकाल् यदाऽनेकाल्तदासर्वादेशः यदासर्वादेशस्तदाप्रत्ययः य
यदेत्संज्ञा" दाप्रत्ययः तदेत्संज्ञातदालोपः एषचतत्रवार्तिककारस्यनिर्णयः सप्रयोजनंचित्करणमिति अपिचत्रेशब्दंनप्रकल्पयते
अस्पृक्षत् अस्प्राक्षीत् अस्पार्क्षीदितिनसिद्ध्यति सिचिपुनः सतिविभाषासिच् सिच्यपिकलादिलक्षणोऽमागमोविभाषा ॥
योह्लादेः परेस्यत्यादेःप्राप्नुवंति च्लेर्णनित्वादिति च्लिभावकर्मणोरित्यत्रधातुग्रहणंनापेक्षतइति आदेःपरस्येतिनभविष्यतिपदे
र्घीपादिभ्यश्चादेःपरस्येतिप्राप्नोतितस्माद्विहितविशेषणमाश्रयेणपरिहर्तव्यं सप्रयोजनमितिसामान्यग्रहणविघातार्थत्वस्या
कत्वात् सतिचप्रयोजनेचकारस्येत्संज्ञयाभाव्यं लकारश्चफलंनभवतीत्यमागमाभावात् क्सएवप्रसज्येतेत्यर्थः ॥

३
भा॰वै॰
५५
45

यस्य विभाषेति ग्रहणाद्यदुपस्थिते इति विशेषणमिदं युक्तमागमेष्वर्थे वर्तते इति परिभाषया शालङ्कृत्य क्तविधानमिति विशेषणासंभवाल्लक्षणदोषमुद्भावयति भूतपूर्व ग
त्याश्रये विहितविशेषणाश्रयेण वा लक्ष्यसिद्धिः किं तर्हि कारणेन क्तस्यावीति विशेषणार्थ यत्स्यादित्यादौ लोपनिवृत्तये स्यात् नवा क्तस्येति भूत
पूर्वगत्याश्रये किल मनर्थकं स्यादिति सामर्थ्यं वैयर्थ्यं तूपमनावकाशमित्याह गुणस्य बाधकमित्यर्थः नच क्तस्यावीति विशेषणार्थ किं त्व
प्रत्ययत्वादर्थवत्त्वाच्चास्यैव क्तस्य तत्र ग्रहणात्सिद्धत्वाद्गुणादीनामप्रवृत्तेर्नाप्यत्वादित्यादौ प्रसंगाभावात् अनिट्त्वमिति अनिटइ

यस्य विभाषा इडो निमित्तं नवि हन्यते सः स्यादेव तस्मात्तु इष्ट्यनेन शाकुशान्त वर्णा सिज्वेति शालङ्गपाद्यादनिटः क्तः
क्तविधानइडपथाभावः क्तो गुणनिमित्तत्वात् क्तविधाने इडपथत्वस्याभावः किं कारणं क्तो गुणनिमित्तत्वात् क्तिगुणस्य निमित्ते नत्व
द्भावेव गणे कृतेइडपथादिति क्तो न प्राप्नोति नवा क्तस्यानवकाशत्वादपवादो गुणस्य नवा पषदोषः किं कारणं क्तस्यानवका
शत्वात् अनवकाशः क्तो गुणं बाधिष्यति अनिट्वचनमविशेषणं क्तेर्नित्यादिष्टत्वात् अनिट्वचनमविशेषणं किं कारणं क्तेर्नित्यादिष्ट
त्वात् नित्यादिष्टः क्तिः नक्वचिच्छ्रूयते तत्र क्तेरनिट इति क्तो न प्राप्नोति नवा क्तस्य सिजपवादत्वात् तस्य चानिडाश्रयत्वादनिटि प्रसि
द्धे क्तविधिः नवैषदोषः किं कारणं क्तस्य सिजपवादत्वात् सिजपवादः क्तः स चानिडाश्रयः नचापवादविषयमुत्सर्गोऽभिनिवि
शते पूर्वं ह्यपवादाः प्रवर्तन्ते पश्चादुत्सर्गाः प्रकल्प्य वापवादविषयमुत्सर्गोऽभिनिविशते तन्न तावदत्र कदाचित् सिज्भवति क्तमपवा
दं प्रतीक्षते क्तस्य सिजपवादत्वात् तस्य चानिडाश्रयत्वात् अनिट्प्रसिद्धः अनिटि प्रसिद्धे क्तविधिः अनिटि प्रसिद्धे क्तो भविष्यति
ति सिजिदानीं क्व भविष्यति शेषे सिज्विधाने शेषे सिज्विधाने भविष्यति अकोषीत् अमोषीत्

सेनत क्तेर्विशेषणं यथा स्यात् सिद्धिरिति क्तिरुत्सर्गः कृत इत्युक्तं तत्रास्य सिचा नित्यं भाव्यमिति ऽभावोपलक्षितमस्य रूपं न क्वचिद्दृश्यत इति
क्तेरनिट इति विशेषणस्याप्रसिद्धिरित्यर्थः नवा क्तस्येति अयं भावः लिङ्लिट इति स्थिते सिचानभाव्यं क्तस्याये विषय इति क्तेनापि न
तावद्भाव्यं यावदस्यानिट्त्वं नज्ञातं तत्र लकारस्यैवेटः प्राप्तेस्तन्निषेधादनिट्त्वमस्तीति क्सः सिद्धः अलिङ्लिटादिति यत्रानिटः प्रतिषेधोना

लिङ्लिटावेव विषयाविति ॥

राम॰
५५

श्लिषश्च। किमर्थमिति। किं भूषादिपाठादङ्प्राप्नेतद्बाधनाय विध्यर्थं [redacted] मथ एवैराकेसिद्धे नियमार्थमिति प्रश्नः। इतरोवक्ष्यमाणायोगविभागं मनसिकृत्वा

श्लिषश्चालिंगने। किमर्थमिदमुच्यते नियमार्थं नियमार्थोयमारंभः श्लिषश्चालिंगन एव क्तोयथास्यात
इह माभूत उपाश्लिषज्जतुकाष्ठं च समाश्लिषत ब्राह्मणकुलमिति अतउत्तरं पठति श्लिषश्चालिंग
नेनियमानुपपत्तिर्विधेयभावात श्लिषश्चालिंगन इति नियमस्यानुपपत्तिः किंकारणं विधेयभावा
त केऽमर्थान्नियमोभवति विधेयं नास्तीति कृत्वा इह चास्ति विधेयं किं भूषादिपाठादङ् प्राप्तः त
द्बाधनार्थः क्तो विधेयः तत्रापूर्वो विधिरस्तु नियमो वेति अपूर्व एव विधिः स्यात न नियमः किं
च स्यात यद्यपि नियमो न स्यात आत्मनेपदे आलिंगनेऽनालिंगने च क्तः प्रसज्येत यथैव क्तो ऽङं
बाधते एवं चिरणामपि बाधेत उपाश्लेषिक माद्देवदत्तेनेति ॥ ॥श्री रामायरामचंद्राय नमो नमः

आत्मनेपदेष्विति। कर्मप्रसङ्गे उपाश्लेषिकन्यां देवदत्तेनेत्यालिंगनेऽनालिंगने तु यस्तु पाश्लिक्षनकानाज्ञानिकर्मव्यतिहारे च सर्वः। न तु कर्मप्रसङ्गे शालङ् उपधा इति सामान्येन आत्मनेपदे समस्या च एण पवलाजाधः श्लि

ह। नियमार्थमिति। उपाश्लिषदिति। प्रत्यासत्त्या च श्लिषिर्वर्तते नालिंगने। अङ् प्राप्त इति। श्लिषेर्नोपधाप्तेऽङ्। क्तस्यारंभाद्बाधकत्वमित्यर्थः। यथैवेति। विध्यर्थत्वे दोषांतरोद्भावनं

सिद्धं त्विति पूर्वं राक्ते सिद्धे नियमार्थमेतद्वचनं कर्तव्यं अचिरितविषय इति अनेन नियमार्थत्वं समर्थ्यते अन्यथा चिरितबाधनाय तद्विषये
विध्यर्थमेतत्स्मात् न तु नियमार्थं अड्ङिधान इति ततस्त्वालिंगने ऽङ्‌प्रतिषेधाच्छ्लिषआलिंगने ऽचिरितविषय इति नियमार्थं भवत्यन्यथा विध्य

सिद्धं तु श्लिषआलिंगने ऽचिरितविषये सिद्धमेतत् कथं श्लिषआलिंगने अचिरितविषये क्सो भवतीति वक्तव्यं [redacted] अड्ङिधाने च श्लिषो नालिंगने अड्ङिधाने च श्लिषो नालिंगन इति वक्तव्यं सिद्धमिति सत्येतद्धि
क्रियते यथान्यासमेवास्तु ननु चोक्तं श्लिषआलिंगने नियमानुपपत्तिर्विधेयभावादिति नैष दोषः योगविभागात्सिद्धं
योगविभागः करिष्यते श्लिषः श्लिषः क्सो भवति किमर्थमिदं पुषादिपाठादङ् प्राप्नोति तद्बाधनार्थं ततः आलिंगने आ
लिंगने च श्लिषः क्सो भवति इदमिदानीं किमर्थं स्यात् नियमार्थं श्लिषआलिंगन एव क्स माभूत् उपाश्लिषज्जतु च काष्ठं च समा
श्लिषत्त्वा स्नराकुलमिति यदप्युच्यते पूर्वे वक्सोऽङ्‌बाधत एवं चिरितमपि बाधेतेति पुरस्तादपवादा अनंतरान्विधीन्बाधंते नोत्तरा
निति क्सोऽङ्‌बाधिष्यते न चिरितं अथवा तत्र वक्ष्यतिचिरितं तत्र वर्त्तते तत्र स्त्विरायहरात् योज्ञनं चिरितवद्यथा स्यात् यदप्यनुवर्त्तते तन्मा

मा० स्य
थमेतत्स्मात् श्लिषः क्स इति श्लिषइत्यस्यानिटइत्यनुवर्तनाद्वा हार्थस्य सेटोऽयहणाभावः सानुबंधकत्वाद्वा तत्र पुषादित्वादनुमितोऽङ्‌प्रत्ययक्षश्लि
षेनक्सेनबाध्यते अथवेति समुदायापेक्षापांपुरस्तादपवादा इति परिभाषा नास्तीति परिहारान्तरोपन्यासः ॥ ॥ रामाय रामचंद्राय नमो नमः

णिश्रिद्रुकमेरिति आर्धधातुके विकल्पेन णिङो विधानात् णिङ्पक्षे णिश्रिभ्यामेव चङ् तत्राचकमतेति भवति णिङ्पक्षे तु सन्वद्भावाद् अचीकमतेति सन्वल्लघुनि चङ्परे इति वक्ष्यमाणस्य हणसामर्थ्यात् दस्मपदार्थो णिणाश्रीयते अन्यस्यासंभवात् नचेङ्परेणो यद्धलघुधात्वक्षरं तत्त्वपरतोऽभ्यासस्य सन्वत्कार्यं भवतीत्यर्थः नाकमिष्टसुखमिति नाकं स्वर्गमिष्टसुखं यान्ति सुयुक्तैर्वडवारथैः कमेल्लुङि किंरूपं भवतीति एतच्चकृन्तेस्तु ते येऽचीकमतेत्युक्ते ते पत्काषिणो यान्ति लक्षणानुस्मरणात् निंदार्थं वादोयं लक्षणस्मरणादरार्थं अम

णिश्रिद्रु णिश्रिद्रुस्रुभ्यः कमेरुपसंख्यानं णिश्रिद्रुस्रुभ्यः कमेरुपसंख्यानं कर्तव्यं नाकमिष्टसुखं यान्ति सुयुक्तैर्वडवारथैः अथ पत्काषिणो यान्ति येऽचीकमतभाषिणः कर्मकर्तरि च कर्मकर्तरि चोपसंख्यानं कर्तव्यं कारयति कटं देवदत्तः अचीकरत कटः स्वयमेव उच्छ्राययति कटं देवदत्तः उदशिश्रियत कटः स्वयमेवेति ननु कर्मणि विधानात् कर्तृत्वाच्च कर्मकर्तुः सिद्धं न ह्यकर्तव्यं किं कारणं कर्मणि विधानात् नहि कश्चित् कर्मणि विधीयते यश्चङ् गाधेन कर्तृत्वाच्च कर्मकर्तुः सिद्धं अस्ति तु कर्मकर्तरि कर्तृत्वमिति कृत्वा चङ् भविष्यति ननु चायकर्मणि विधीयते चिणभावकर्मणोरिति प्रतिषिध्यते तत्र यक्चिणोः यक्चिणोः प्रतिषेधे हेतुमण्णिश्रिब्रूञामुपसंख्यानमिति पक्षे हि न हेतुमण्णिच उदपुपुच्छत गौः स्वयमेवेति अत्रापि पृथाभारद्वाजीयाः पठंति तथा भवितव्यं प्रतिषेधेन यक्चिणोः प्रतिषेधे णिश्रिग्रन्थिग्रन्थिब्रूञात्मनेपदाकर्मकाणामुपसंख्यानमिति ॥ ३१ ॥ णामयं॰

त्वाङः अकमिष्ट नियेन कं तरण वो पचारादकमिष्टशब्देनानुकरणशब्देनोच्यते अनुकार्यानुकरणयोर्भेदस्याविवक्षितत्वात् हि मक्तिर्न कृता ते सुयुक्तैरपि वडवारथैर्गच्छंतः सुखं न प्राप्नुवंति अपशब्दोच्चारणात् ये त्वचीकमत भाषिणस्ते पत्काषिणोपि सुखं यान्तीति कर्मकर्तरि चेति कर्तृत्वमानस्य चङ् कर्मकर्तरि न प्राप्नोतीति वचनं उदपुपुच्छतेति पुच्छमुदस्यति उत्पुच्छयते गौस्तत्र यथा भावितरायर्थत्वादस्मगवासकर्मकत्वं भवति तदोस्त्वचयते गामिति भवति तु न गौरेव यदा सौकर्यातिशयेन कर्तृत्वं विवक्ष्यते भूतकाले

=उपचारादिति ॥ दस्मचीकमतेत्येवं पदं तात्स्थ्यात्तेणिनिश्रिस्रुभिश्च लङ्परत्नुभाषणं भावः स विपुलेयेषां ते भाषिणस्तत्रच निर्विभक्तकं नानुकरणस्य कर्मत्वेनाचीकमतेत्यस्य वाकमिष्टस्य स्तथैवाल्पमसुखुच्यते तदोपचारमतं नेणणप्रसिद्धे
=ख्यान्यत्काषिणोपी निपत्काषित्वदोषस्तु तेषां साधुशब्दोच्चारणात्स्वर्गावाप्तावपि कर्मविशेषरूपेण संस्कारात्स्मरणकृतः ॥ णिङ्न्ताच्चिङुपात्तिर्णमतत्वेन कामयतिं विषयीकरोति न कामिन्वरूपेण नपाच विशेषरूपेण च कमनतीत्यस्मात्

भा० कै० ३ अस्यतीति पुषादयश्चागणान्तात् अन्तराले ह्यन्यत्कारणं रधादिसमाप्त्यर्थं न तु पुषादिपरिसमाप्त्यर्थमिति प्रतिपादनाय सूत्रं हन्त तत्राचार्य आह अस्यतिग्रहणमिति अनुपीति आ
५७ तिदेशिकस्यैकस्य कार्यस्यैकस्य चिह्नविधानात्वाश्रयं कार्यं प्रतिबन्धकाभावात्सर्वत्रैव इति भावः उक्तमप्यस्यतेरिति अनेकार्थत्वाद्धातूनामत्र विशेषार्थभेदो न प्रयोजकस्तु भ
47

अस्यति वक्ति ख्यातिभ्योऽङ् अस्यतिग्रहणं किमर्थं अस्यतिग्रहणमात्मनेपदार्थं पुषादित्वात् अस्यतिग्रहणमात्मनेपदा-
र्थं तु एवं किमुच्यते आत्मनेपदार्थमिति न पुनः परस्मैपदार्थमपि स्यात् पुषादित्वात् पुषादिपाठात्परस्मैपदेष्वङ् भविष्यति
कर्मकर्त्तरि च कर्मकर्त्तरि चोपसंख्यानं कर्त्तव्यं पर्यास्यत कुण्डलं स्वयमेव अत्रापि न वा कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः इति विधानात् कर्त्तरि च कर्म
कर्त्तैः सिद्धमित्येव उक्तं स तु इदं स्तुचिग्रहणं तु चिग्रहणं च क्रियते अन्यतरस्यां कामं कर्त्तुं यदि तावत्स्तुचिग्रहणं क्रियते स्तु
चिग्रहणं न करिष्यते तेनैव सिद्धं न्यस्तुवत न्यस्तौचीत इदमिदानीं स्तुचेरूपं मास्तुचीत अथ स्तुचिग्रहणं क्रिय
ते स्तुचिग्रहणं न करिष्यते तेनैव सिद्धं मास्तुवत मास्तुंचीत इदमिदानीं स्तुचेरूपं परूपं मास्तोचीदिति चिण्ते पदः २८
अयं तन शब्दोऽस्त्येवात्मनेपदं अस्ति परस्मैपदं अस्त्येकवचनं अस्ति बहुवचनं कस्येदं ग्रहणं यः पदेरस्ति कस्य पदेरा
त्मनेपदिर्यमात्मनेपदी चिणो भावकर्मणोः चिणिति वर्त्तमाने पुनश्चिण्ग्रहणं किमर्थं नेत्येवं तदभूत् विपर्यमिदं स
यादेवेत्येवं तदभूत् निरत्यायमिदं अथवा चिणिति वर्त्तमाने पुनश्चिण्ग्रहणस्यैतत्प्रयोजनं चिणो वर्यथा स्यात् तपरस्मैपदं त्वात्रेति तन्मा

योपादानस्येति भावः यत्नमयोपादानसामर्थ्यान्न स्तुचेरङि न लोपो न भवति मास्तुचदिति केचिद्दम्भयापितज्ञाप्यविरोधादनादरणीयं चिणो भावेत्येवमिति प्रतिषेधसंबद्धं रामः
तदभ्युदितमर्थः ननु त्रयाणामभावान्नेति नायं क्षिप्यत इत्याह अथवेति किं कल्पापि एवमेव निषेधेन निवर्त्तितत्वान्नापेक्षिष्यत इत्याह अथवेति तेनोपाश्लेषीतिर्के सा न भवति २५ ५७

सार्वधातुः इह पचाम इति वक्ष्यमाणस्य वाक्यार्थस्य दर्शितक्रियायां कर्मत्वं यथा पचत्यन्नो धावतीति मृगकर्तृकायास्तत्र क्रियायाः इह क्रियाप्र
धानमाख्यातं सा च क्रिया साध्यरूपत्वान्निर्वृत्तभेदा न तदुक्तं निर्वृत्तभेदाः सर्वेषु क्रिया आख्यातेऽभिधीयन्ते कृतेरशक्या भेदानां प्रविभागप्रकल्पनेति
तत्र यथा साधनभेदात्कर्तृकर्माभिधायिनि लकारे द्विवचने बहुवचने भवतस्तथा भावाभिधायि प्रसज्यतः अथैकपदवाच्यसाधनसंख्या
श्रये द्विवचनबहुवचने भवत इति पच्यन्ते तायाकौ पाकाः इत्यत्र न प्राप्नुतः साधनस्य च त्वाभिधानादिति प्रश्नः कर्मानेकमिति कर्मशब्देना
धारोद्दिष्टव्यमनेकं शक्तिशक्तिमतोश्च शब्देन प्रतिभेदो न प्रतिपाद्यत इति शब्दाभिधायिना प्याख्याते नेदनः पच्यत इति प्राक्तिमद्ध्या

सार्वधातुके यक् इह पचाम: कर्मणि द्विवचनबहुवचनान्युदाह्रियंते पच्येते ओदनौ पच्यन्ते ओदना इति भावे पुनः एकव
चनमेव आस्यते भवता आस्यते भवद्भ्यां आस्यते भवद्भिरिति केनैतदेवं भवति कर्मानेकं तस्यानेकत्वात् द्विवचनबहुवचना
नि भवंति भावः पुनरेक एव कथं तर्हि इह द्विवचनबहुवचनानि भवंति पाकौ पाका इति आश्रयभेदात् यदसौ द्रव्यं श्रितो भवति
भावस्तस्य भेदात् द्विवचनबहुवचनानि भवंति इहापि तर्हि यावंतस्ते तां क्रियां कुर्वंति सर्वे ते तस्या आश्रयभूता भवंति तद्भेदा
त् द्विवचनबहुवचनानि प्राप्नुवंति ॥ ॥ ॥

वाचिन ओदनशब्दस्य सामानाधिकरण्यं भवति भावः पुनरिति भेदाभावलक्षणमेकत्वं भावस्य न त्वेकत्वसंख्याख्यातवाच्यस्य भावा
स्यास्ति न स्याद् द्रव्यधर्मत्वादसत्त्वभूतत्वाच्चाख्यातवाच्यस्य भावस्य आश्रयभेदादिति गडतिलोदनादीनामाश्रयाणां भेदादाश्रितोपि
पाको भिद्यते ७ कृदादिभिश्च सत्त्वरूपोर्थोभिधीयत इति द्रव्यधर्मसंख्याभेदाश्रयो वचनभेदो न विरुध्यत इति भावः इहापीति
आख्यातवाच्यस्यापि भावस्याश्रयभेदाद्भेदोस्तु ततश्च वचनभेदप्रसंग इत्यर्थः ॥ ॥ ॥

२ भा० कै० ५८ 48

पाकविशेषानिति केचित्पाकशब्दं कर्मसाधनं व्याचक्षते पक्तव्यविशेषान् गुडादीनित्यर्थः तत्त्वयुक्तं असंज्ञायां कर्मणि घञो दुर्लभत्वात् तस्मादाश्रयप्रकारादिभेदभिन्नान्पाकविशेषानित्ययमर्थः अथवा संज्ञाग्रहणस्य प्रायिकत्वादसंज्ञायामपि कर्मणि घञ् भवति उष्ट्रासिका आस्यन्त इति अत्राश्रयाणामुष्ट्राणां भेदादनेकप्रकारयुक्तान्यासनानि भिन्नानि तत्सामानाधिकरण्यात्त्वाख्यातवाच्यभावभेदादास्यन्त इति बहुवचनमित्यर्थः इवशब्दप्रयोगमन्तरेणापि चेवार्थगतिरिति तदयमर्थः यादृशान्युष्ट्राणामनेकप्रकाराण्यासनानि तादृशानि देवदत्तादिभिः क्रियन्त इति भवद्भिरास्यत इत्यत्राश्रयभेदादाश्रितभेदस्य प्रतिपन्नत्वात्प्रयोजनाभावाद्भावो भेदेनोपादत्त

एवं तर्हि इदं तावदयं प्रष्टव्यः किमिति समीक्ष्यैतत्प्रयुज्यते पाकौ पाका इति यदि तावत्पाकविशेषानभिसमीक्ष्य यश्चौदनस्य पाकः यश्च गुडस्य यश्च तिलानां बहवस्ते पाकाः स्वरूपाश्च तत्र युक्तं बहुवचनमेकशेषश्च तिङभिहितेनापि तथाभावे बहुवचनं श्रूयते तद्यथा उष्ट्रासिका आस्यन्ते हतशायिकाः शय्यन्त इति अथ कालविशेषानभिसमीक्ष्य यश्चाद्यतनः पाकः यश्च ह्यस्तनः यश्च श्वस्तनस्तेऽपि बहवः पाकाः स्वरूपाश्च तत्र युक्तं बहुवचनमेकशेषश्च तिङभिहितेनापि तथाभावेऽसारूप्यादेकशेषो न भवति आसिष्यास्यन्ते आसिष्यत इति

इत्येकवचनमेव भवति यथा ताम्रः पलाशेषु बभूवरा इति न च सर्वत्राश्रयभेदादाश्रितभेदस्य प्रतीतिः घटान्पचतीत्यादौ पाकस्याभिन्नस्यैवावगमात् केचित्तु उष्ट्रासिका आस्यन्त इति कर्मणि लकारमिच्छन्ति उष्ट्रासिकालक्षणस्य भावस्य कर्मत्वात् यथा गोदोहं स्वप्यत इति एतत्तु विवक्षान्तरे भवत्येवेति भाष्यकारेण भावेऽपि लविधानेन बहुवचनमुपपादितं तेऽपि बहवश्च इति भिन्नकालत्वादवतीति भावः तत्र युक्तमिति शास्त्रेणैकशेषस्त्वेकस्यानेकार्थाभिधायित्वात् अन्तरेणैकशेषारम्भसरूपाणामेकशेषस्यैव स्वभावतोऽनेकार्थत्वादिति भावः तिङभिहित इति नह्येकं तिङन्तमनेककालभावप्रत्यायनसमर्थं किंचिदस्तीति भिन्नकालासन्नक्रियाप्रत्यापनाय भिन्ना एव पाकाः प्रयुज्यन्त इति ॥

५८

प्र

द्रव्यवदिति द्रव्यत्वेन प्रसिद्धो यो घटादिस्तद्वदयं भावो भवति लिंगसंख्यासाधनसंबंधप्रतिपत्त्या तत्र वस्तूपलक्षणं यत्रेति द्रव्यलक्षणयोगेपि प्रसिद्धाप्रसिद्धापेक्ष उपमानोपमेयभावः क्रियाक्रियेयेति न तु भवति पचति पश्यन्गोयावति कर्तृकर्मभावेन क्रियाक्रियया संबध्यते एवमेवं तर्हि करणादिरूपेण समवायं न गच्छतीति विवक्षितं न तु साध्यत्वात्क्रियायाः कथं क्रियांतरं प्रति कर्मकर्तृभावः विषयभेदादेकस्याप्यर्थस्य साध्यसाधनभावसंबंधसंभवाददोषः तदुक्तं हरिणा तत्त्वं प्रति साध्यत्वमसिद्धा ते प्रतिक्रियासिद्धा तु यस्मिन्साध्य

अस्ति खल्वपि विशेषः तिङभिहितस्य भावस्य कृदभिहितस्य च कृदभिहितो भावो द्रव्यवद्भवति किमिदं द्रव्यवदिति द्रव्यं क्रियासमवायं गच्छति कं समवायं गच्छति द्रव्यं क्रियाभिर्निर्वृत्तो साधनत्वमुपैति तद्वच्चास्य भावस्य कृदभिहितस्य भवति पाको वर्तत इति क्रियावन्न भवति किमिदं क्रियावदिति क्रियाक्रियया समवायं न गच्छति पचति पठतीति तद्वच्चास्य कृदभिहितस्य न भवति पाको वर्तत इति अस्ति खल्वपि विशेषः कृदभिहितस्य भावस्य तिङभिहितस्य च तिङभिहितेन भावेन कालपुरुषोपग्रहा व्यज्यन्ते कृदभिहिते न पुनर्व्यज्यन्ते अस्ति खल्वपि विशेषः तिङभिहितस्य भावस्य कृदभिहितस्य च तिङभिहितो भावः कर्त्रा संप्रयुज्यते ॥

त्वं न तमेव पुनः प्रति स्वगोयावति पश्येपति साध्यसाधनरूपता तथा विषयभेदेन स्मरणस्योपपद्यत इति तत्र कर्तृकर्मत्वमाख्यातवाच्यस्य भावस्य न विरुद्धं तथा हि न भवति क्रियापेक्षमेव तस्य कर्तृत्वं सर्वश्चार्थः स्वेन रूपेण भवतीति भवते कर्तृत्वमुपपन्नमेव कर्मापि क्रियाफलत्वात्प्रधानमिति कर्मत्वमपि तस्योपपद्यते करणत्वादीनि तु सर्वात्मना गुणभावमंतरेण नोपपद्यंत इति प्रधान्येनात्यंतविरोधात्तस्य नोपपद्यंते कालेति पुरुषशब्देन तदर्थः प्रत्यक्तापरभावोऽभिधीयते उपग्रहोऽनेकप्रकारः स्वार्थपरार्थत्वादिकः ॥ ॥ ॥ ॥

३
भा·कै·
धा५
49

कृदभिहित इति ननु कृदभिहितस्यापि भावस्य भवति कर्त्रा योगः यथाक्षाणानां प्रादुर्भाव इति तत्राह एकपदवाच्येन कर्त्रा न युज्यते यथा
पचतीति कर्ता वाच्यो नैवं पाक इति शब्दस्यैव भावस्य प्रत्यायनात् अथ वाचजादिभिः सिद्धरूपता भावस्याभिधीयत इति तेन रूपेण कर्त्रा योगा
भावः धातुरूपप्रतिपाद्यधातुसाध्यतया कर्त्रा योगो भवति अथवोपलक्षणभावेन भावः कर्त्रा युज्यते कृत्स्य पाचक इति तिङ्युक्तप
चतीति साध्यमानतया प्राधान्येन तत्र कृत्सु प्राधान्येन कर्त्रा योगो नास्तीत्ययमत्रार्थः इदं विचार्यत इति विचरति नानागच्छति यद्व।
स्तितद्विचार्यते नानात्वं नीयत इत्यर्थः इहान्वयव्यतिरेकाश्रया शास्त्रीया पदावयवानामावापोद्धारिकार्थवत्ता नो चान्वयव्यतिरे

कृदभिहितः पुनर्न संप्रयुज्यते यावती किंचित्सामान्यं कश्चिच्च विशेषः युक्तं पदमपि विशेषः स्याल्लिंगकृतः संख्याकृतश्च इदं
विचार्यते भावकर्मकर्तारः सार्वधातुकार्था वा स्युः विकरणार्था वेति कथं च सार्वधातुकार्थाः कथं च विकरणार्थाः भावकर्म
वाचिनि सार्वधातुके यक् भवति कर्तृवाचिनि सार्वधातुके शप् भवतीति सार्वधातुकार्थाः भावकर्मणोर्यक् भवति सर्वधा
तुके कर्तरि शप् भवति सार्वधातुक इति विकरणार्थाः कश्चात्र विशेषः भावकर्मकर्तारः सार्वधातुकार्थाश्चेदेकद्विबहुषु नि
यमानुपपत्तिरनर्थकत्वात् भावकर्मकर्तारः सार्वधातुकार्थाश्चेत् एकद्विबहुषु नियमस्यानुपपत्तिः किं कारणं अनर्थकत्वा।
त्तेन हीदानीमेकत्वादयः एकविभक्त्यर्थाः किं तर्हि भावकर्मकर्तारोऽपि सन्तु तर्हि विकरणार्थाः ॥ ॥

कावेकत्वस्यापि न व्यावर्तिष्येते सार्वधातुकमन्तरेणापि कर्त्राद्यवगमात् यथा गच्छतां नाममपायि भवता अकारि कट इति तथा विक
रणाभावेऽपि कर्त्राद्यवतिरस्ति लविषीष्टेदं त्रमिति उभयाभावेऽप्यस्ति अजागर्भवानिति क्वचित् भयसन्निधौ कर्त्राद्यवगतिः पचतिप
च्यत इति तत्र निश्चयाभावाद्विचारः क्रियते कः पक्ष आश्रीयमाणः न्याय्यं न विरुणद्धीति एकद्विबहुष्विति एकत्वमेवैकवचनेनार्थां
तर इति यो नियमः स नोपपद्यते कर्त्रादीनामपि तदर्थत्वादित्यर्थः अनर्थकत्वादिति सामर्थ्याद्भावधारणमाश्रीयते न तान्येवैकत्वा

॥ [illegible] ॥
धा५

कृताभिहित इति क्वचिदेव प्रकृतिविकरणो विधीयते न सर्वत्रेति कृत एव कर्तरि कृदिति कर्तार्थो निर्दिश्यते तेनैव च कर्तृकृत्वात्तदभिधायी विकरणो न प्राप्नोति ततस्तु धातुः प्रत्ययात् तावत् सति प्राप्ति गुणो न स्यात् न लेनार्थीति लः कर्मणि चेति वचनाल्लादेशेष्वपि कर्त्रादेरभिधानमिति तत्रापि विकरणप्राप्तिः किं न चोद्यत इत्यर्थः ततः लः कर्मणीति वचनात् कर्त्रादीनां विकरणार्थत्वं नैव तं भवतीत्युक्तं भवति एवं वक्ष्यामीति व्याख्यास्यामीत्यर्थः लः कर्मणि वर्तमानाद्धि करणादिति व्याख्यास्यत इत्यर्थः नत्र कर्माभिधायी विकरणः कर्मशब्देन

विकरणार्थ इति चेत् कृताभिहिते विकरणाभावः विकरणार्था इति चेत् कृताभिहिते विकरणो न प्राप्नोति धात्वर्थः धात्वर्थ इति किमुच्यते कृताभिहित इति न लेनाप्यभिधानं भवति न शक्यं लेनाभिधानमाश्रयितुं पक्षान्तरमिदमाश्रियते भावकर्मकर्त्रादेः सार्वधातुकार्था वा स्युर्विकरणार्था वेति यदि च लेनाप्यभिधाने स्यात् नेदं पक्षान्तरं स्यात् कथमशक्यं यदा भवानेवाह लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्य इति एवं वक्ष्यामि लः कर्मणि भावाच्चाकर्मकेभ्य इति यस्मिंस्तर्हि ले विकरणा न श्रूयन्ते कस्तत्र भावकर्मकर्तॄनभिधास्यति क्वचन श्रूयते एते लुग्विकरणाः स्युर्विकरणस्य अत्राप्युक्ते कर्तृत्वे लुग्भविष्यति यस्मिंस्तर्हि ले विकरणा नैवोत्पद्यन्ते कस्तत्र भावकर्मकर्तॄनभिधास्यति क्वचनैवोत्पद्यन्ते लिङ्लिटोस्तस्मान्नैवं शक्यं न लेनाप्यभिधानं भवति ॥

भाष्य उक्तः ननु सार्वधातुकनिमित्तो विकरणनिमित्तो लकारः तत्कार्यमेवं व्याख्यायते एवं तर्हि प्रकृते लकारे सार्वधातुक इति विषयसप्तम्याश्रयणात्कृते विकरणे लः कर्मणि चेत्यनेन भावकर्मकर्त्रभिधायिनो विकरणात्परो लः एतावद्भवतीति व्याख्यानाददोषः अत्राप्युक्त इति विकरणलोपद्वारेण प्रकृतिरेव तत्तत्कर्त्राद्यभिधायिनीति प्रतिज्ञातं यस्मिंस्तर्हीति ततस्तु विकरणानुत्पादाल्लादेशस्यासाधुत्वप्रसंगो विधानसामर्थ्याद्वा साधुत्वे भावाद्यर्थावगतिर्न स्यात् कर्तरि कृदिति वचनात्कर्तर्येव लकारः स्यादित्यर्थः ॥

३ भा॰ कै॰ ५॰ 60

भवति चेदिति ननस्य विकरणार्थपक्षोऽनुपपन्न एवेति भावः एवं तर्हीति प्रकारान्तरेण विकरणार्थत्वपक्षं समर्थयते यथा ग्रामं गच्छतीति
गमिक्रियायाः कर्तृकर्मणी साधने तत्र कर्तरि लकारः कर्मणि द्वितीया तथात्राप्येकस्मिन्नर्थे सार्वधातुकमपरस्मिन्विकरणो भवि
ष्यतीति भावः इदमस्येति अयमर्थः यत्र पदद्वयवाच्ये कर्तृकर्मणी तत्र विरोधाभावान्न विबन्धनः कार्यभेदोऽयुक्तः एकस्मिंस्तु पदे विरुद्धार्थ
योर्विकरणसार्वधातुकयोर्विशिष्टार्थप्रतिपादने साहाय्यकाभावात्परस्परानुपकारादप्रयोग एव स्यात् तथा हि पचतीति क्रियाविशि
ष्टः कर्ताभिधीयते पच्यत इति क्रियाविशिष्टं कर्म न त्वेकेन साधनद्वयं क्रियाविशिष्टं प्रतिपादयितुं शक्यते एकपक्षोऽमृतमिति एकप

भवति चेदभिहिते विकरणाभाव इत्येव एवं तर्हीदं स्यात् यदा भावकर्मणोर्लः तदा कर्त्रादिविकरणाः यदा कर्तरि लः तदा भावक
र्मणोर्विकरणाः इदमस्य यद्येव स्वाभाविकं अथापि वाचनिकं प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थं सह ब्रूत इति न चास्ति संभवः यदेकस्याः प्र
कृतेर्द्वयोर्नानार्थयोर्युगपत्सहायी भावः स्यात् एवं च बहुत्वाप्येकपक्षीभूतमेवेदं भवति सार्वधातुकार्थ एवेति ननु चोक्तं भावक
र्मकर्त्रोः सार्वधातुकार्थत्वे चेदेकद्विबहुषु नियमानुपपत्तिः अतदर्थत्वात् इति नैष दोषः सुपां कर्मादयोऽप्यर्थाः संख्या चैव त
था तिङां सुपां तिङां च संख्यैवार्थः कर्मादयस्तु प्रसिद्धा नियमस्तत्र प्रसिद्धस्तत्र नियमः नियमः प्रकृतेषु वा अथवा प्रकृतान
र्थानपेक्ष्य नियमः के च प्रकृताः एकत्वादयः एकस्मिन्नेवैकवचनं न द्वयोर्न बहुषु द्वयोरेव द्विवचनं नैकस्मिन्न बहुषु बहुष्वेव ब
हुवचनं नैकस्मिन्न द्वयोरिति

वपक्षः सार्वधातुकार्थाः कर्मादय इत्यर्थः पूर्वभेदा पेक्षस्य द्विप्रत्ययनिर्देशः प्रसिद्धो नियम इति अर्थनियम
इत्यर्थः कर्माद्यर्थान्तरनिर्देशात्तु न प्रत्ययनियमः प्रमाणोपसिद्धः तत्रैकत्वैकवचनमेवेत्येवमेकत्वादिरर्थो नियम्यते न तु प्रत्यय इति ५॰
न स्यार्थान्तरमपि कर्मादिना विरुद्ध्यते अथवेति कर्माद्यर्थविधानसामर्थ्यात्तुल्यजातीयसंख्यापेक्षणैव नियम इत्यर्थः ॥

कर्मकर्त्तरीति कर्म्मवदित्यतिदेशेनस्वाश्रयस्यकार्यस्याबाधं शल्कर्त्रीश्रयविकरणाप्राप्तौवचनं विप्रतिषेधादिति यदाशास्त्रातिदेशापत्तेस्त
भावकर्मणोर्यग्विधानेकर्मकर्त्तर्युपसंख्यानं भावकर्मणोर्यग्विधानेकर्मकर्त्तर्युपसंख्यानंकर्त्तव्यं पच्यतेस्वयमेव पठ्यतेस्वयमे
व किंपुनःकारणंनसिद्ध्यति विप्रतिषेधाद्धिशपोबलीयस्त्वंविप्रतिषेधाद्धिशपोबलीयस्त्वंप्राप्नोति शपोवकाशः पचतिपठति
यकोवकाशः पच्यतेओदनोदेवदत्तेन पठ्यतेविद्यादेवदत्तेनेति इहोभयंप्राप्नोति पच्यतेस्वयमेवपठ्यतस्वेयमेव परत्वात्शप्
प्राप्नोति योगविभागात्सिद्ध योगविभागःकरिष्यते चिणभावकर्मणोः सार्वधातुकेयक्भावयथा कर्मणोः ततःकर्त्तरि कर्त्तरि
यक्भवति भावकर्मणोः यथैवतर्हिकर्मणिकर्त्तरियक्भवति एवंकर्त्तरिभावेप्राप्नोति इतिजीवंतमानंदः नास्यकिंचिद्रुज
तियोगइति द्वितीयायोगविभागःकरिष्यते चिणभावे ततःकर्मणिकर्मणिचचिणभवतीति ततःसार्वधातुकेयक् भवति
भावेकर्मणिच ततःकर्त्तरि कर्त्तरियग्भवति कर्मणीत्यनुवर्त्तते भावइतिनिवृत्तं ततःशप् शपचभवतिकर्त्तरीत्येवकर्म्म
णीत्यपिनिवृत्तं एवमप्युपसंख्यानंकर्त्तव्यं विप्रतिषेधाद्धिश्यनोबलीयस्त्वं विप्रतिषेधाद्धिश्यनोबलीयस्त्वंप्राप्नोति श्यनो
वकाशः दीव्यतिसीव्यति यकोवकाशः पच्यतेओदनोदेवदत्तेन पठ्यतेविद्यादेवदत्तेनेति इहोभयंप्राप्नोति दीव्यते
स्वयमेव सीव्यतेस्वयमेवेतिपरत्वात्श्यन्प्राप्नोति ननुचैतदपियोगविभागेनसिद्धं नसिद्ध्यति अनंतरायाप्रा
प्तिःसायोगविभागेनशक्याबाधितुंकृतनपतनत् अनंतरस्यविधिर्वाभवति प्रतिषेधोवेति ॥

दाशपोबलीयस्त्वंकार्यमितिदेशोनुयकएवबलीयस्त्वं ननुचैतदिति सर्वाप्राप्तिर्योगविभागेनबाधिष्यतइतिभावः ॥ ॥

१
भा·कै
५१
51

परप्राप्तिरिति परत्वाद्बलीयस्त्वादित्यर्थः ननु चेयमिति योगविभागप्राप्तिः पूर्वविप्रतिषेधेन वाधिका भविष्यतीत्यर्थः नोत्सहत इति न्याय्यविप्रतिषेधाश्रयणस्य युक्तत्वात् दुर्बलो योगविभागप्राप्तिरित्यर्थः इहेति सार्वधातुके यगभवतीति सामान्योक्तावपि कर्तरि शवाद्य

परप्राप्तिरप्रतिषिद्धा तया प्राप्नोति ननु चेयं प्राप्तिः परां प्राप्तिं वाध्यते नोत्सहते प्रतिषिद्धा सती वाधितुं एवं तर्हि शवादेशाः श्य नादयः करिष्यंते शप्चयकावाध्यत तत्र दिवादिभ्यो यग्विषये शवेव नास्ति कुतः श्यनादयः तत्रार्हि शयोग्रहणं कर्तव्यं न कर्तव्यं प्रकृतमनुवर्तते क्व प्रकृतं कर्तरि शवितित तद्वै प्रथमानिर्दिष्टं षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः दिवादिभ्यइत्येषा पंचमी शवि ति प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति तस्मादित्युत्तरस्येति प्रत्ययविधिरयं नच प्रत्ययविधौ पंचम्यः प्रकल्पिका भवंति नायं प्र त्ययविधिः विहितः प्रत्ययः प्रकृतश्चानुवर्तते अथवा भावकर्मणोरित्यनुवृत्त्या विना सिद्धे सति अनुवृत्तिरर्थको भावाय इह सार्वधातुके यगिति अंतरेण भावकर्मणोरित्यनुवृत्तिसिद्धं सोयमेवं सिद्धे सति यद्भावकर्मग्रहणमनुवर्तयति तस्यैतत्प्र योजनं कर्मकर्तर्यपि यथा स्यादिति कर्तरीति च योगविभागः पुनः पूर्वविप्रतिषेधावचनात्कर्तरीति च योगविभा गः कर्तव्यः पुनः पूर्वविप्रतिषेधं मावोचमिति अथवा कर्मकदावचनसामर्थ्याद्यक् भविष्यति अस्त्यन्यत् कर्मवद्भाव वचने प्रयोजनं किं आत्मनेपदं यथा स्यात्

पवादविधानाद्भावकर्मणोरेव यग्भविष्यतीति भावकर्मानुवृत्तिरर्थिकोयलइति कर्तर्यपि यग्भविष्यतीत्यर्थः अत्रापि व्याख्याने यो गविभागः कर्तव्य इत्येत्याह कर्तरीति चेति अन्यथा भावकर्मानुवृत्तिर्यत्नात् कय एवानंतरस्य वाधा स्यात् ननु स्पशनादीनां योगविभा [illegible] ॥ ५१

वचनादिति कर्तरि कर्मव्यतिहारे इत्यत्र कर्तरीति योगविभागात्तत्र च कर्मग्रहणानुवर्तनात् दंनरेणष्यतिदेशमात्मनेपदं भविष्यतीत्य
र्थः चिणापीति चिण्ग्रहणेनानुवर्तमाने पुनश्चिण्ग्रहणमधिकविधानार्थमिति कर्मकर्तर्यपि चिण्भविष्यतीत्यर्थः नैकमिति
वचनादात्मनेपदं भविष्यति चिण्तर्हि यथा स्यात् चिणापि वचनाद्भविष्यति चिण्वद्भावस्तर्हि यथा स्यात् नैकं प्रयोजनं प्रयो
गारंभं प्रयोजयति तत्र कर्मवद्भाववचनसामर्थ्यात् यक् भविष्यति अथवा आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति कर्मकर्तरि यक् भव
तीति यदयं न दुहस्नुनमां यक्चिणाविति यक्चिणोः प्रतिषेधं शास्ति यसोऽनुपसर्गात् अनुपसर्गादिति किमर्थं आयस्य
ति प्रयस्यति अनुपसर्गादिति शक्यमकर्तुं कथमायस्यति प्रयस्यतीति संयसश्चेत्येतन्नियमार्थं भविष्यति संपूर्वादे
व यसः नान्यपूर्वादिति रुधादिभ्यः श्नम् किमर्थः शकारः सार्वधातुकार्थः शित्सार्वधातुकमिति सार्वधातुकसंज्ञा सार्वधा
तुकमपिदिति ङित्वे ङितीति प्रतिषेधो यथा स्यात् भिनत्ति छिनत्तीति नैतदस्ति प्रयोजनं सार्वधातुकार्धधातुकयोरंग
स्य गुण उच्यते यस्माच्च प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गसंज्ञा भवतीति यस्माच्च प्रत्ययविधिः न तत्प्रत्यये परतः यश्च
प्रत्यये परतः न तस्मात्प्रत्ययविधिः इदं तर्हि प्रयोजनं आर्धधातुकसंज्ञा मा भूदिति किं च स्यात् वलादिलक्षण इट्प्र
सज्येत एतदपि नास्ति प्रयोजनं वलादेरार्धधातुकस्याङ्गस्येडुच्यते यस्माच्च प्रत्ययविधिः तदादि प्रत्यये परतोऽङ्गसंज्ञा भ
वति यस्माच्च प्रत्ययविधिः न तत्प्रत्यये परतो यश्च प्रत्यये परतो न तस्मात्प्रत्ययविधिः अत उत्तरं पठति श्नमि शित्करणं धा
दिह्रस्वार्थं श्नमि शित्करणं क्रियते यादिह्रस्वार्थं यादीनां शिति ह्रस्वत्वं यथा स्यात् ॥ ॥ ॥
अन्यथा ह्यसित्साधु इत्यत्रैव कर्मणा तुल्यक्रिये कर्तरीति वाच्यं स्यादित्यर्थः रुधादिभ्य इनन्नीति भीषाहं स्यां गरज्ञानि बंधनो गुणो मा
भूदिति शित्वं कृतमित्यर्थः यस्माच्चेति भिद प्राक्त्वादित्यर्थः तस्यैव रुधादित्वात् न तु तदवयवात् भिन्नाद्धात्वन्यविधानम् ॥

२ हृणातीति ह्रस्व इति क्र्यादिषु पठितौ ताभ्यां व्यत्ययेन श्नम् प्रत्ययः धात्वंतरमिति नौदादिकावित्यर्थः हृणात इमिहृ वरणे इति क्र्या
दिस्तस्माद्व्यत्ययेन श्नम् धासौ अइति छांदसमिति भावः अक्रं इति आन्नलोप इत्यस्यासिद्धवदत्राभादित्यसिद्धत्वादकारस्योपधा

भा॰कै॰ हृणातिस्त्वातिनवाधात्वन्यत्वात् नवाकर्तव्यं किंकारणं धात्वन्यत्वात् धात्वंतरहृणिमरणी यत्रहिनधात्वंतरं यत्रभूभ्यां
५२ हृणसे नैषश्नम् अथवहूस्वत्वं यदिश्रोह्रस्वत्वं स्वरोनसिद्धानि हृणसे अइपदे घणल्सार्वधातुकमनुदात्तंभवतीतिविषस्व
52 रेणप्राप्नोतितस्मात् श्नमेषः यदिश्नम् श्नसोरल्लोपः प्रसज्येत् उपधायाइति वृत्तेत्ते अनुपधात्वान्नभविष्यति नाशांक्यउपधा
याइतिविज्ञाते इहदोषः स्यात् अक्रः अजनीतिति तस्मात् अथतत्र्ह्रस्वत्वं यद्येवस्वरः कथं बहुलंपित्सार्वधातुकंछंदसि
सार्वधातुकस्यछंदसिबहुलंपित्वंवक्तव्यं पितश्चैवापित्वंदृश्यते अपितश्चैवपित्वं पितस्तावदपित्वं मातरंप्रमिणंमिजनि
त्री अपितस्थपित्वं घ्नणानग्रावाणः तत्रहि ह्रस्वत्ववक्तव्यं अवश्यंछंदसि ह्रस्वत्वंवक्तव्यं उपगायंतमांपत्नयोगर्भिणोया
युवतयइत्येवमर्थं विशेषणार्थं तर्हि क्वविशेषणार्थेनार्थः आन्नलोपइति नान्नलोपइत्युच्यमाने यतानां यल्लनामित्य
त्रापिप्रसज्येत दीर्घत्वेकृते नभविष्यति इदमिहसंप्रधार्यंदीर्घत्वंक्रियतां नान्नलोपइति किमत्रकर्तव्यं परत्वान्नलोपःस्या
त् तस्मात् णाकारः कर्तव्यः अथक्रियमाणेपिणाकारे इहकस्मान्नभवति विश्वानां प्रश्नानामिति ॥

त्वाभावः प्रमिणीमीतिमीजोमीनातेर्निगमइति ह्रस्वः मियोपित्वात् ङित्वे सतीत्वं परत्वादिति यत्रस्तपिवेति दीर्घत्वेतत्सन्निपा ५२
तलक्षणपरिभाषावशान्नप्रवर्तते यत्वन्यत्रोक्तं नाष्टदीर्घात्परत्वात्तपिचेतिभवितव्यमितितत्सन्निपातपरिभाषायाअनित्या ह्रस्वत्वविधिनातिरोपिः ॥

लक्षणोति लाक्षणिकस्यानुमीयमानत्वात् प्रतिपदोक्तस्य तु प्रत्यक्षत्वादिति भावः तनादिविभाषात्वुगिति ननु येन नाप्रा
प्तिन्यायेन लुका ह्रस्वादङ्गादिति लोपो बाध्यताम् तु कथं लुगभावपक्षे लोपः स्यात् नैष दोषः यत्र पक्षे लुक् प्रवर्तते तत्रासौ लोपस्य

लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति तनादिकृञ्भ्य उः किमर्थं कृञो नेः पृथग्ग्रहणं तनादिभ्य इत्येवोच्यते अ
न्यानि तनोत्यादिकार्याणि माभूवन्निति कानि अनुनासिकलोपादीनि देवस्क्ताः किंशुकाः अनुनासिकाभावादेवा
नुनासिकलोपो न भविष्यति इदं तर्हि तनादिकार्यं माभूत् तनादिभ्यस्तथासोरिति ननु च भवत्येवात्र ह्रस्वादङ्गादिति
तेनैव पक्षे स्यात् अनेन माभूदिति कः पुनरत्र विशेषः तेनैव वा सत्यनेन वा तेन सति सिज्लोपस्यासिद्धत्वाच्चिराव
द्भावे सिद्धो भवति अनेन पुनः सिचि चिरावद्भावो न स्यात् अनेनापि सति सिद्धश्चिरावद्भावः कथं विभाषा लुक् यदा न
लुक् तदा सिज्लोपस्यासिद्धत्वाच्चिरावद्भावो भविष्यति तनादित्वात् कृञः सिद्धः सिज्लोपे च न दुष्यति चिरावद्भावेन
दोषः स्यात् सोऽपि प्रोक्तो विभाषा चिण्वत्कराव्योरच क्वायमकारः श्रूयते न क्वचिच्छ्रूयते लोपोऽस्य भविष्यति अतो लो
प आर्धधातुक इति यदि न क्वचिच्छ्रूयते किमर्थमयमुच्यते न लोप इत्येवोच्यते नैवं शक्यं लोपे सति गुणः प्रसज्ये
त अन्ते पुनः इति अकारलोपस्य स्थानिवद्भावात् गुणो न भविष्यति ननु च लोपेऽपि सति न धातुलोप आर्धधातुक
इति प्रतिषेधो भविष्यति आर्धधातुकनिमित्ते लोपे सति प्रतिषेधः ॥ ॥

बाधकः नत्वप्रवर्तमानः चिण्वि आर्धधातुक इति धातुलोप इति बज्ग्री

ह्वाग्रहणादिति भावः॥

३ भा॰कै॰ ५३ 53

नचैवमिति सन्नियोगादिशात्वान्निमित्तनिमित्तिभावाभावः अन्वेकृत इति अकारान्तरः स्यादित्यर्थः

नचैवमार्धधातुकमितिमितेोलोपः अपिच प्रत्याख्यायते खल्वपि संयोगः तस्मिन्प्रत्याख्याते गुणः स्यादेव तस्मादत्वेव
क्तव्यं अथ किमर्थं नुमनुषक्तयोर्द्विनिवृत्त एवमाग्रहणं क्रियते नधिविकृत्योरित्येवोच्यते धिविकृत्योरित्नीयत्नुव्यमा
नेअन्वेकृते अनिष्टदेशो नुम्प्रसज्येत इदमिहसंप्रधार्यं नुम्क्रियतामत्वमिति किमत्र कर्तव्यं परत्वान्नुमागमः अंत
रंगमत्वं कांतरंगता प्रत्ययोत्पत्तिसन्नियोगेनात्वमुच्यते उत्पन्ने प्रत्यये प्रकृतिप्रत्ययावाश्रित्यांगस्य नुमागमः नुम
प्यंतरंगः कथं वद्धपतेनन्नुतिसन्नियोगेनात्वम्विधावुपदेशिवद्वचनं प्रत्ययविध्यर्थमिति उभयोरंतरंगयोः परत्वा
न्नुमागमः तस्माद्धिविकृत्योरितिवक्तव्यं हलः श्नः किमर्थं शाकारः शित्सार्वधातुकमिति सार्वधातुकसंज्ञा सार्व
धातुकमपिद्ङिद्वद्भवतीति गुणप्रतिषेधो यथा स्यात् कुषाण पुषाणेति अनडुत्तरं पठंति आविकारस्य शि
त्करणमनर्थकं स्थानिवत्त्वात् आविकारस्य शित्करणमनर्थकं किंकारणं स्थानिवत्त्वात् शिनोपमादेशः स्थानिव
द्भावात् शिद्भविष्यति अर्थवत्तु ज्ञापके सार्वधातुकादेशे अनुवंधा स्थानिवत्त्वस्य अर्थवत्तु आविकारस्य शित्करणं ज्ञा
कार्थः ज्ञापकार्थः किं ज्ञाप्यते एतत् ज्ञापयत्याचार्यः सार्वधातुकादेशे अनुवंधा न स्थानिवद्भवंतीति किमेतस्य ज्ञाप
नप्रयोजनं प्रयोजनं हिनातङोरपि ङित्त्वं हेः पित्त्वं न प्रतिषेध्यं पिनोपमादेशः स्थानिपदङ्गावात्पित्स्यात् सार्वधातुका
देशे अनुवंधा न स्थानिवद्भवंतीति नापित् भविष्यति तातङि चङ्कारेणेोच्चार्यो भवति पिनोपमादेशः स्थानिवद्भा

उत्पन्ने प्रत्यय इति नुम्विधावंगाधिकारादिति भावः हलः श्नः शा ॥

त्पित्स्यात्सार्वधातुकादेशोऽनु

नवादिष्विति नप्रनत्यनाप्नोति श्णोनेत्यादौ येनङ्गादिङितां आदेशाविधीयते तेनवादयः एवमपीति पित्वनिमित्तमनुदात्तत्वं भवत्वा
ताङ्गवानितीडागमस्य ङित्वनिमित्तस्य गुणवृद्धिप्रतिषेध इत्यर्थः पित्वेति अपिदिति प्रसज्यप्रतिषेध आश्रीयते पिद्भवत् ङित्वं भवतीत्य
तवादिषु चाङित्वं नवादिषु चाङित्वे न प्रतिषेधः श्णो न ग्रावाणः ङितरमे आदेशास्थानिवद्भावान्ङितः स्तुः सार्वधातुकादेशो
ऽनुबन्धानस्थानिवद्भावं नीतिनेमे ङितो भविष्यन्ति तस्य दोषो मिय आदेशे पिद्भावः तस्यैतस्य लक्षणस्य दोषो मिय आदेशे
पिद्भावः तस्यैतस्य लक्षणस्य दोषो मिय आदेशे पितोः भावः अचिनवमकरव पितोयमादेशः स्थानिकदावात्पिद्भवति ।
सार्वधातुकादेशो अनुबन्धानस्थानिवद्भावं नीतिनार्यपित्स्यात् आत्वत्यमिदमिदमुच्यते मिय आदेश इति तिपसि सिपामा
देशा इति वक्तव्यं वेदवेत्थ विदेर्वसोः पित्वे विदेर्वसोः पित्वं वक्तव्यं पितोयमादेशः स्थानिवद्भावात्पिद्भवति सार्वधातुकादेश
ऽनुबन्धानस्थानिवद्भावं नीतिनार्यपित्स्यात् किं कारणं ह्रासिद्धं अथवा अवधव्यमत्र सामान्यग्रहणाविघातार्थः ककारो
नुबन्धः कार्येण कृसामान्यविघातार्थेनार्थः वसोः संप्रसारणमिति तेनैव यत्नेन गुणो न भविष्यति तस्य ज्ञापकस्य सं
सन्ति दोषाः सन्ति च प्रयोजनानि समादोषाभूयांसो वा तस्मान्नार्थो नेन ज्ञापकेन कथं यानि प्रयोजनानि तानि क्रिय
तेन्यासएव एवमपि भवेत् पित्करणसामर्थ्यात्पित्कृतं स्यात् ङित्करणसामर्थ्याद्ङित्कृतं यत्तु खल्वपि तिङित्कृतं प्रा
प्नोति ङिति च पित्कृतं केनतन्नस्यात् तस्माद्वक्तव्यं पिन्न ङिद्भवति ङिच्च पिन्न भवतीति न वक्तव्यं एवं वदामि सार्वधा
तुके ङिद्भवति पिन्न एवं तावत्पितो ङित्वप्रतिषिद्धं ततः असंयोगाल्लिट् किद्भवति ङिच्च पिन्न भवतीति एवं ङितः पित्वप्रति
षेधः योगविभागाच्च यावता सार्वधातुकस्याङित्वप्राप्तिः सर्वा सौ निषिध्यते असंयोगादिति अत्र ङिदपिदिति वर्तते तेन ङिद्भवत्

२
मा·कै·
५४
54

छंदसि अलुकमायदिति स्के नु भुः सोत्रोभात्तः लडि·ति ए अनसः शायच अडागमः लिड्वाशि हशेरगीति अड़ि·गुणः स्यात् उपस्येयामिति
छंदसि शायजपि शायच छंदसि सर्वत्र शायच छंदसि सर्वत्रेति वक्तव्यं क्रसर्वत्र हो वा ह्ये च किंप्रयोजनं महीअलभायत् योअ
लकभायत् उदगभायत् उन्मथायत इत्येवमर्थं व्यत्ययो योगविभागः कर्तव्यः व्यत्ययो भवति स्यादीनामिति अोडाश्वस्यभेदति
भिनत्तीत्येवं प्राप्ते सचनेमरातिनश्यिय नरुतिप्राप्ते ततो वक्तव्यं छंदसि विषये सर्वे विधयो भवंतीति सुपां व्यत्ययः तिङां व्य
त्ययः वर्णव्यत्ययः लिंगव्यत्ययः पुरुषव्यत्ययः कालव्यत्ययः आत्मनेपदव्यत्ययः परस्मैपदव्यत्यय इति सुपां व्यत्ययः
युक्ता माता सीद्धुरिदक्षिणायाः दक्षिणायामिति प्राप्ते तिङां व्यत्ययः चषालं ये अश्वयूपाय तक्षति तक्षंतीति प्राप्ते वर्णव्यत्ययः
त्रिष्टुभौजः शुभितमुग्रवीरं शुधितमिति प्राप्ते लिंगव्यत्ययः मधोर्गृभ्णामि मध्वेत्प्राह्वासते मधुन इति प्राप्ते पुरुषव्यत्य
यः अधासवीरैर्दशभिर्वियूयाः वियूयादिति प्राप्ते कालव्यत्ययः श्वोग्नीनाधास्यमानेन श्वः सोमेन यक्ष्यमाणेन आधाना
यक्षेति प्राप्ते आत्मनेपदव्य· ब्रह्मचारिणमिच्छते इच्छतीति प्राप्ते परस्मैपदव्यत्ययः प्रतीपमन्य ऊर्मिर्युध्यति युध्यत इ
ति प्राप्ते सुप्तिङुपग्रहलिंगनराणां कालहलच्स्वरकर्तृयङां च व्यत्ययमिच्छति शास्त्रकृदेषां सोपि च सिध्यति बाहु
लके न लिङ्याशिष्यङ्· अयमाशिषि अङ्· विधीयते तस्य किं प्रयोजनं आशिष्यङः प्रयोजनं स्यागाम्यागमिव चिविदयः
स्यादुपस्थेयं वृषभं तुग्रियाणां गा अजसा तत्स्वमय गेषंगागमि यज्ञेन प्रतिष्ठां गामेयं गमिवचि मंत्रे वाचे [illegible]ये वचिवि·
दिविदेयमेनां मनसि प्रविष्टा विद शकि· रुहोश्चेति वक्तव्यं शकेमत्वा समिधं अश्ववंतीमारुहेमा स्वस्तये दृशेरक पितरं च
दृशेयं मातरं च दृशेरग्वक्तव्यः पितरं च दृशेयं मातरं चेत्येवमर्थम् इह उपस्थेयामेति आत्राषि वक्तव्यं नह्यङ्· वसिद्धानि न
स्याल्लिङ्मस्यामस्त्वङ्· अकारलोपः स लोपश्च अतो येय इति इय मस्याडागमः कार्यो न्यथा यलोपे सति उपस्थेमेति स्यात् इति श्रीमन्म

मात्र
५४

कर्मवत्कर्मणा वत्करणमिति विनापि वतिना यथार्थं शब्दप्रयोगात्तदर्थलाभ इति भावः स्वाश्रयमपीति आसनिवत्करणे कर्तृकर्मतेना
विज्ञायते ननु स्वाकर्मकव्यपदेशाभावाद्भावे ला नस्मात् वत्करणे तमतिकर्मकार्याणि कर्त्र इति दिश्यते नन्तु स्वाश्रयं कार्यनिर्वीयेन
इति भावे लस्सिद्धोभवतीति लादेशेन कर्तुरनभिधानात्तृतीया भवति भिद्यते कुसूलेनेति नचास्यापि वत्करणेलान्तस्य कर्तृत्वे निव
तमानेनभावेलस्सिद्ध्यति यस्माद्भावे लविधिर्लनिस्य कार्यमिति स्वाश्रयनिवारणस्यादेव कर्मणेतिकिमिति धातुवाच्यक्रिया
कर्तृकर्मणोरेवसमवेतानान्न कर्तृस्य याक्रियया तुल्यक्रियः कर्ता न संभवतीति कर्मस्थैव क्रियाश्रीयवन इति भावः साधुस्तिष्ठ
तीति ननु करणादिव्यापारो धातुना नाभिधीयते तदानेषां कर्तृत्वमेव ननु करणादिरूपतानवकर्तृकर्मव्यतिरेकेण कारकी

कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः वत्करणं किमर्थं स्वाश्रयमपि यथास्यात् भिद्यते कुसूलेनेति अकर्मकाणां भा
वे लोभवतीति भावे लो यथास्यात् कर्मणेति किमर्थं करणाधिकरणाभ्यां तुल्यक्रियः कर्ता यद्वत्कर्मव
न्माभूत् साधुरसिः छिनत्ति साधुस्थाली पचतीति ॥ ॥ ॥

तदाश्रयत्वं क्रियाया उपपद्यते नैष दोषः यद्यपि करणादिव्यापारो धातुवाच्यो न भवति तथापि स्वव्यापारं कुर्वन्ति करणादी
नि प्रधानक्रियां साधयन्तीति तत्रावस्थं तुल्यक्रियत्वं कर्तुराश्रयितुमवस्थान्तरमपेक्षणीयं अवस्थान्तरयुक्तक्रियया तुल्यक्रि
यः कर्तेति ततश्च कर्मावस्थावत्करणाद्यवस्था आश्रीयेरन् प्रधानव्यापारस्य कर्तृकर्मणोरेव स्थितेनानुत्वंतरव्यापारोपि
तस्य सर्वत्रैव कारके व्यवस्थाद्यद्यपि स्वव्यापारे कर्तृत्वं तस्य तथापि प्रधानक्रियापेक्षतलब्धकरणादिव्यपदेशावस्थाव्यव
स्थितक्रियातुल्यत्वग्रहणनिवारणाय कर्मणेति कर्तव्यमेव यद्यपि करणादिव्यापारस्य धातुवाच्यत्वं नास्ति तथापीह
सूत्रे धातुवाच्यत्वस्य शब्देनानाश्रयणं वस्तुसद्भावाश्रयेणप्रसङ्गः स्यादेव साधुस्थाली पचतीति स्यात्पाऽधिकारणत्वेया

दृशा धारणासंभवानादिरूपाक्रियानारूपेव कर्तृत्वेपीति
स्यात्कर्मवत्त्वं ॥

३
भा॰कै॰
५५
55

तुल्यक्रिय इति किमर्थमिति कर्मणेति तृतीयान्तत्तुल्यपदाध्याहारेण व्याख्यास्यते तुल्यक्रियत्वाच्च कर्तुस्तुल्यत्वमिति प्रश्नः अथ वाक्रियमाणेऽपि तुल्यक्रियग्रहणेति प्रसंग इति प्रश्नः पचत्योदनमिति सहार्थेऽपि तृतीया विज्ञायेत तेन कर्मणा सह यः कर्ता प्रतिपाद्य त इति भावः अकर्मकाणि हन्त्यर्था कर्मस्थानिः स्याद्दात्रेणेन इति अत्रापीति तुल्यशब्दस्य साधारणवचनत्वात् कर्तृकर्मसाध्यत्वाच्चात्र क्रियाया इति भावः समानक्रियत्वमिति साधारणक्रियत्वमित्यर्थः एतच्च तुल्यक्रियग्रहणादेव लभ्यते अन्यथा कर्मवत्कर्मणेत्येव ब्रूयात् यस्मिन्निति सादृश्यवाची तुल्यशब्द आश्रीयत इत्यर्थः कर्तृभूत इति चेद्विकल्पेन विधानादत्राभावः कर्त्रेति संपन्न इत्यर्थः अथवाभू

तुल्यक्रिय इति किमर्थं पचत्योदनं देवदत्तः तुल्यक्रिय इत्युच्यमाने तु प्राप्नोति अत्रापि हि कर्मणा तुल्यक्रियः कर्ता न तुल्यक्रियग्रहणेन समानक्रियत्वमभिधीयते किं तर्हि यस्मिन् कर्मणि कर्तृभूतेऽपि तद्वत्क्रिया लक्ष्यते यथा कर्मणि सकर्मणां तुल्यक्रियः कर्ता कर्मवद्भवतीति कर्मवदकर्मस्य कर्ता अकर्मकस्य कर्ता कर्मवद्भवतीति वक्तव्यं किं प्रयोजनं सकर्मकस्य कर्ता कर्मवन्मा भूत् भिद्यमानः कुसूलः पात्राणि भिनत्तीति ॥ ॥ ॥

प्राप्तावित्यस्याप्राध्याहेति निषेधो विकल्पनाद्रूपमेतत् तेन कर्तृत्वं प्राप्त इत्यर्थः वृत्तिविषये कर्तृशब्दः कर्तृत्वे वर्तते कर्तृकर्मणोर्वस्याभेदाच्च एकस्यापि क्रियाया भेदाश्रयं सादृश्यमुपपद्यते कर्मणेति कर्मस्था या क्रिया तयेत्यर्थः साध्यसाधनयोरत्यन्तभेदात्तुल्यत्वासंभवात् कर्मस्था क्रिया कर्मशब्देनोच्यते भवति हि ताच्छब्द्यं यथा मञ्चाः क्रोशन्तीति तत्र पचत्योदनमित्यत्र कर्तृकर्मव्यापारयोरत्यन्तभेदात्सादृश्याभावान्न कर्मवद्भावः लूयते केदारः स्वयमेवेत्यत्र तु केदारस्य द्विधाभवनलक्षणा कर्मावस्थायां यादृशी क्रिया तादृश्येव कर्त्रवस्थायामपीति भवति कर्मवद्भावः भिद्यमान इति पात्राणामपि द्विधाभवनं कुसूलस्यापीति प्राप्नोति कर्मवद्भावः ॥ ५५

कर्मवदिति समानधात्वेकस्मिन्धातौ कर्तुः कर्मत्वेन यदि दृष्टो भवति तदा कर्मवद्भावो यदा तु अन्यस्मिन्धातौ कर्मान्यस्मिंश्च कर्ता तदा माभूत्
कर्मवद्भाव इत्यर्थः पचत्योदनमिति ओदनस्य कर्मत्वे यादृशी क्रिया विक्लित्तिलक्षणा तादृश्येव कर्तृत्वेपि राध्यते विक्लित्तिवचनत्वा
त्तथास्य वाक्यद्वयस्य युगपत्प्रयोगः कर्मस्थक्रियातुल्यत्वप्रतिपादनाय तत्वाक्यद्वयोपन्यासः अन्यथा समानधाताववि व्याख्यातृ
भिः कथं तत्तुल्यक्रियत्वे प्रदर्श्यते यथा वैतल्लुनाति केदारस्य कर्मत्वमिति लावयति इति आस्ति समावधानत्वं अन्ये तात्तूः लावयतीति

तथा कर्मवद्दृष्टस्तु समानधातौ कर्मवद्दृष्टस्तु समानधाताविति वक्तव्यं इह माभूत् पचत्योदनं देवदत्तः राध्यत्योदनः स्वय
मेवेति तथा कर्मस्थभावकानां कर्मस्थक्रियाणां च कर्मस्थभावकानां कर्मस्थक्रियाणां च कर्ता कर्मवद्भवतीति वक्तव्यं
कर्तृस्थभावकानां कर्तृस्थक्रियाणां च कर्मवन्माभूदिति कर्मस्थभावकानां आसयति देवदत्तं पाययति देवदत्तं स्थापयति
देवदत्तं कर्मस्थक्रियाणां ग्राममवरुणद्धि करोति करं कर्तृस्थभावकानां चिन्तयति मन्त्रयते कर्तृस्थक्रियाणां गच्छति धा
वति हसति यत्तावदुच्यते अकर्मकस्य कर्ता कर्मवद्भवतीति वक्तव्यमिति न वक्तव्यं वचनेनैतत् सकर्मका
णां प्रतिषेधः अन्योन्यमाश्लिष्यत इति ॥ ॥

केदारस्य कर्तृत्वं कर्मत्वं चेति दोषाभावः कर्मस्थभावकानामिति अपरिस्पन्दनसाधनसाध्यो धात्वर्थो भावः सपरिस्पन्दनसाधन
साध्यस्तु क्रिया यत्र च क्रियाकृतविशेषदर्शनं तत्रस्था क्रियोच्यते तत आपृच्छति राजा स्वयमेव आरोहति हस्ती स्वयमेवेति कर्म
वद्भावाभावः सकर्मकाणामिति अन्योन्यमाश्लिष्यत इत्युदाहरणमात्रमेतत्तत्रत्यनीदार विशिष्टक्रियाविषयकर्मवद्भावप्रतिषे
धप्रतिपादनार्थमित्यर्थः ॥

३ भा॰ कै॰ ५६ 56

धातोः कर्मणस्त्वयति कर्मणः सतः कर्तुरित्यर्थः कर्मणेति वोपादानादयमर्थो लभ्यते यस्य धातोर्यत् कर्म तस्य यया क्रियया तुल्यक्रियः क
र्त्ता तस्यैव धातोर्यदि भवति ततः कर्मवद्भवति आहरकं भमिति समर्थपरिभाषोपस्थानमनेनोपायेन भवत्येवेष्टसिद्धिरिति प्रदर्शनायो
पन्यासः कर्तारमिति कर्तृस्थां क्रियामित्यर्थः किं पुनरिति किमतिदेशेन स्वाश्रयं निवर्त्यते आहोस्वित्नेति प्रश्नः यद्यपि स्वाश्रयमपि य
यदप्युच्यते कर्मदृष्टश्चेत् समानधाताविति वक्तव्यमिति न वक्तव्यं धातोरिति निवर्तते धातोः कर्मणः कर्ता यं कर्मवद्भाव उच्यते
तत्र संबन्धादेतद् गन्तव्यं यस्य धातोर्यत् कर्म तस्यैवेत् कर्ता स्यादिति न ह्यन्यस्य धातोः कर्मण्यपरः भवतीति तत्र संबन्धादेतद् गम्य
ते यस्य धातोर्यत्कर्मेति इह माभूत् आहरकं भं करोति कटमिति यदप्युच्यते कर्मस्थभावकानां कर्मस्थक्रियाणां च कर्ता कर्म
वद्भवतीति वक्तव्यं कर्तृस्थभावकानां कर्तृस्थक्रियाणां वा कर्ता कर्मवन्माभूदिति न वक्तव्यं कर्मस्थया क्रियया यं कर्तारमनु
पमिमीते न च कर्तृस्थभावकानां कर्तृस्थक्रियाणां वा कर्ता कर्मवन्माभूदिति न वक्तव्यं कर्मस्थया क्रियया यं कर्तारमुपमि
मीते न च कर्तृस्थभावकानां कर्तृस्थक्रियाणां वा कर्मणि क्रियायाः प्रवृत्तिरस्ति किं पुनः कर्मकर्तरि कर्माश्रयमेव भवति आ
होस्वित् कर्त्राश्रयमपि किं वातः यदि कर्माश्रयमेव चङ् शप् कृद्विधयो न सिद्ध्यन्ति चङ् अचीकरत् कटः स्वयमेव चङ् शप्
नमते दण्डः स्वयमेव शप् कृद्विधिः भिदुरं काष्ठं स्वयमेव अथ कर्त्राश्रयमपि सिद्धमेतत् भवति किं न हीति आत्मनेपदशावादि
यासादित्यत्र निर्णयः कृतः तथापि दोषभावना यत्पुनर्विचार्यते अचीकरतेति अङ्क्षिणोः प्रतिषेधेपि स्वाश्रयो चङ् शपैन शप्तुनः भिदुरस्य
ति कर्तरि कृदन्तन प्राप्नोति लं तस्य कर्ता कर्मवदिति तता वस्यापि न सिति कृद्विधेरसिद्धिरुक्ता उभयमिति कर्त्तैव यः कर्ता तत्र परस्मैप
दमिति परस्मैपदाभावादात्मनेपदं भवति कर्तरि शबित्यत्र कर्तरीति योगविभागेन शबादीनां यकादीनां बाधनं भवति कार्यातिदेशो वा यमा ५८

स्वातंत्र्यस्येति पच्यते ओदनः स्वयमेवेति विक्लित्तिमात्रवाचीपचिस्तत्रौदनस्य कर्तृत्वमेवं लूयते केदारः इति द्विधाभवनवाचीलुनाति
स्तया च केदारस्य कर्तृत्वं क्रिया चेति विशरणक्रियेत्यर्थः किं च भोः इति कारणाभावे विशरणाख्यकार्याभावादवश्यं केनचिद्दात्रादि

किमर्थं पुनरिदमुच्यते कर्मकर्तरि कर्तृत्वं स्वातंत्र्यस्य विवक्षितत्वात् कर्मकर्तरि कर्तृत्वमस्ति कुतः स्वातंत्र्यस्य विवक्षि
तत्वात् स्वातंत्र्येणैवात्र कर्ता विवक्षितः किं पुनः सतः स्वातंत्र्यस्य विवक्षाहोस्विद्विवक्षामात्रं सत इत्याह कथं ज्ञा
यते इह हि भिद्यते कुसूलेनेति न चान्यः कर्ता दृश्यते क्रिया चोपलभ्यते किं च भोः बिग्रहवत्येव क्रियायाः कर्त्रा भवितव्यं
न पुनर्वातातपकाला अपि कर्तारः स्युः भवेत्सिद्धं यदि वातातपकालानां अन्यतमः कर्ता स्यात् यस्तु खलु
निवाते निरश्मिवर्षे अचिरकालकृतः स्वयमेव भिद्यते तस्य नान्यः कर्ता भवति अन्यदतः कुसूलात्
यद्यपि तावदत्रैतच्छक्यतेवक्तुं यत्रान्यः कर्ता नास्ति इह तु कथं स्यात् लूयते केदारः स्वयमे
वेति यत्रासौ देवदत्तो दात्रहस्तः समंततो विपरियन्दृश्यते अत्रापि यासौ सुक
रता नाम तस्या नान्यः कर्ता भवति अन्यदतः केदारात् ॥ ८

नाकारणेन भाव्यमिति भावः अन्यदत इति कुसूलस्यैव विशरणक्रियायां कारणत्वोपपन्नावदृश्यमानकारणान्तरकल्प
नाया अयुक्तत्वादिति भावः सुकरतेति द्विधाभवनलक्षणक्रियेत्यर्थः अन्यथा पर्वतमपि देवदत्तो लुनीयादिति भावः ॥

२
भा० कै०
५७
57

लूनस्य कर्त्रेति लूनवाच्यो यः कर्ता स लूनकार्य एव कर्मवद्भवतीत्यर्थः तेन कर्मणि विधीयमानाः कृत्यादयो तिदेशात्कर्मकर्त्तरि
न भवन्तीति भाव एवोत्पद्यन्ते ततस्तैः कर्त्तरनभिहितत्वात्कर्त्तरि विभक्तौ षष्ठी तृतीये भवतः भेत्तव्यं कुसूलस्य भेत्तव्यं कुसूलेनेति भि
त्तिप्रयोजनमेतत् किं तर्हीति तत्र लूनस्य कर्मवदतिदेशः लूनस्य कर्मवदतिदेशः कर्त्तव्यः लूनस्य कर्ता कर्मवद्भवती
ति वक्तव्यं अन्यथा हि कृत्यक्तखलर्थेषु प्रतिषेधः अक्रियमाणो हिल ग्रहणे कृत्यक्तखलर्थेषु प्रतिषेधो वक्तव्यः स्यात् कृ
त्यभेत्तव्यः कुसूलः इति कर्म स यदा स्वातन्त्र्येण विवक्षितस्तदास्य कर्मवद्भावः स्यात् तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः तस्मिन् प्रतिषि
द्धे अकर्मकाणां भावे कृत्या भवन्तीति भावे कृत्यो यथा स्यात् भेत्तव्यं कुसूलेनेति क्तभिन्नः कुसूल इति कर्म स यदा स्वातन्त्र्येण
विवक्षितो भवति तदास्य कर्मवद्भावः स्यात् तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः तस्मिन् प्रतिषिद्धे अकर्मकाणां भावे क्तो भवतीति भावे
क्तो यथा स्यात् भिन्नं कुसूलेनेति खलर्थे ईषद्भेदः कुसूल इति कर्म स यदा स्वातन्त्र्येण विवक्षितो भवति तदास्य क
र्मवद्भावः स्यात् तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः तस्मिन् प्रतिषिद्धेऽकर्मकाणां भावे खल् भवतीति भावे खल् यथा स्यात् ईषद्भे
दं कुसूलेनेति तत्र हि लहिलग्रहणं कर्त्तव्यं न कर्त्तव्यं क्रियते न्यास एव लिङ्याशिष्यङिति हिलकारको निर्देशः सि
सिद्धं तु प्राकृतकर्मत्वात् सिद्धमेतत् कथं प्राकृतकर्मत्वात् प्राकृतमेवैतत् कर्म यथा कटं करोति शकटं करोतीति कथं पु
यते कुसूलः इत्यत्र चाद्वितीयानभवति क्तग्रहणास्यात्र प्रयोजनं नेनहश्यते गवादुग्धं पयः इत्यत्र दृश्यते इत्याङ्ः तथा ह्यकर्मकत्वाद्
त्यर्थाकर्मकेति वचनात्कर्त्तरि भवितव्यमेव क्तेन भिन्नः कुसूलः स्वयमेवेति तथा चषितो नेत्र क्लिकर्मकर्तृकस्येति वक्तव्यमिति
सितो ग्रासः स्वयमेवेति क्तः कर्त्तरि उदाहरिष्यते सिद्धं त्विति प्राकृतं स्वाभाविकमेवैतत्कर्मत्वातिदेशिकमित्यर्थः ॥ ॥ ५७

आत्मसंयोग इति एकस्यैव वस्तुनो भेदेनात्मा कर्मत्वेन कर्तृत्वेन च विवक्षित इत्यर्थः तदुक्तं एकस्यैवावस्थाभिर्भेदे च परिकल्पिते क
र्मत्वं करणत्वं च कर्तृत्वं चोपजायत इति कर्म दृश्यत इति कर्मत्वेन दृश्यत इत्यर्थः विषम उपन्यास इति अयं भावः दृष्टान्ते आत्मभेदस्य शब्दे
न प्रतिपादितत्वाद्युक्तं कर्मत्वं इह तु लूयते केदारः पच्यते ओदन इत्यादौ यदा स्वयमिति शब्दो न प्रयुज्यते तदात्मभेदाविवक्षायां कर्मत्वा
भावात् कर्तृत्वमेव द्विधाभवनादौ केदारादीनामिति कर्मवदतिदेशः कर्तव्य एव नमते दण्ड इत्यादौ च प्राकृतकर्मत्वे यक्चिणोः प्रति
षेधे प्राप्ते च ते न स्यातां भिद्यते कुसूलेनेति च सकर्मकत्वाज्ज्ञानो मीवेलो न स्यात् कर्म दृश्यत इति आत्मानं इति द्वितीयान्तवाच्यं

आत्मसंयोगेऽकर्मकर्तुः कर्मदर्शनात् आत्मसंयोगेऽकर्मकर्तुः कर्म दृश्यते क्व हन्त्यात्मानमात्मना हन्यत इति विषम उपन्या
सः हन्त्यात्मानमिति कर्म दृश्यते कर्ता न दृश्यते आत्मना हन्यत इति च कर्ता दृश्यते न कर्म दृश्यते पदलोपश्च पदलोपः
अत्र द्रष्टव्यः हन्त्यात्मानमात्मा आत्मना हन्यत आत्मेति कः पुनरात्मानं हन्ति को वात्मना हन्यते द्वावात्मानौ शरीरात्मा अन्तरा
त्मा च शरीरात्मा तत्कर्म करोति येनान्तरात्मा सुखदुःखे अनुभवति अन्तरात्मा तत्कर्म करोति येन शरीरात्मा सुखदुःखे अनुभवति

कर्ता न दृश्यत इति हन्तीति कर्तरि लकारेणात्मनो वापि कर्तृविशेषानुपादानादिति भावः कर्ता दृश्यत इति न कर्म तत्रेणोक्तियाया अभावा
दात्मनेत्यनद्याच्य इति भावः कर्म न दृश्यत इति कर्तृव्यतिरेकेणान्यस्यात्र कर्मणो ऽनुपपादनादिति भावः पदलोपश्चेति गम्यमाना
र्थत्वादप्रयोगः पदस्येत्यर्थः यत्र लूयते केदारः स्वयमेवेति हन्त्रिकौरैः केदाह्रियते न त्र कर्तृन्तराभावप्रतिपादनेन केदारस्यैव कर्तृत्व
प्रतिपादनाय स्वयंशब्दः प्रयुज्यते नन्वेवं कर्मवद्भावस्योदाहरणं स्वयंशब्दस्यात्मनेति तृतीयान्तार्थे वर्तमानादात्मनः कर्तृत्वे केदा
रस्य प्राकृतकर्मत्वसद्भावात् द्वावात्मनाविति ण्णोरणाविन्यत्र व्याख्यातमिति नन्वेवावधार्यम् ॥ ॥

आश्लिष्यत इति क्रियाफलस्य संयोगस्य कर्मणि दर्शनात्कर्मस्थक्रियात्वमत्र द्रष्टव्यं तपेर्वेति तप इति योगविभागेन नियमः क्रियत इति
३ भावः ननु तप्यते तपस्तापस इत्यत्र कर्मस्थक्रियया तुल्यक्रियत्वे कर्तृत्वं नास्ति उपवासादेस्तपसः कर्तृत्वे तपेर्दुःखार्थत्वात्ताप
भा॰कै॰ सस्य कर्तृत्वे दुःखनार्थत्वात् नैष दोषः शरीरसंतापलक्षणायाः क्रियायास्तुल्यत्वादवस्थाद्वयेपि शरीरसंतापलक्षणमेवाजनना
५८
58

सकर्मकाणां प्रतिषेधोऽन्योन्यमाश्लिष्यत इति सकर्मकाणां प्रतिषेधो वक्तव्यः किं प्रयोजनं अन्योन्यमाश्लिष्यतः अन्योन्यं
संस्पृशतः अन्योन्यं गृह्णीत इति तपेर्वा सकर्मकस्य वचनं नियमार्थं तपेर्वा पुनः सकर्मकस्य वचनं नियमार्थं भविष्यति
तपेरेव सकर्मकस्य नान्यस्य सकर्मकस्येति तस्य तर्ह्यकर्मकस्यापि प्राप्नोति उत्तपति सुवर्णं सुवर्णकारः उत्तप्यमानं सुव
च॰ र्णं सुवर्णकारमुत्तपति तस्य च तपः कर्मकस्यैव तस्येति तपः कर्मकस्यैव कर्ता कर्मवद्भवति नान्यकर्मकस्य किमिदं तप इति
तपेरयमौणादिकः अस्कारो भावसाधनः कः प्रकृत्यर्थः कः प्रत्ययार्थः स एव संतापः कथं पुनः स एव नाम प्रकृत्यर्थः ^
स्यात्स एव च प्रत्ययार्थः सामान्यतपेरवयवतपिः कर्म भवति तद्यथा सपतान् योधानपुष्यत् गोपोषमश्वपोषं इति सा
मान्यपुषेरवयवपुषिः कर्म भवति एवमिहापि सामान्यतपेरवयवतपिः कर्म भवति दुहिपच्योर्बहुलं सकर्मकयोः दुहि
पच्योः सकर्मकयोः कर्ता कर्मवद्बहुलं भवतीति वक्तव्यं ॥

पसस्य यतो व्यापारः कः प्रत्ययार्थ इति तापसेन तपस्तप्यत इति कर्मणि लकारोत्पत्तौ प्रकृत्यर्थस्यैव क्रियारूपस्य प्रत्ययार्थित्वं दृष्टमने
क्रियाकर्मणोश्च साध्यसाधनभावाद्भेदेन भाव्यं इह तु भेदाभावात्प्रकृतिप्रत्ययार्थानुपपत्तिः अथवा तपः कर्मस्येति वचनात् प्र ५८
कृत्यर्थस्यैव कर्मत्वमाश्रितं न च विरुद्धमिति भावः अवयवतपिरिति विशेषतपिः ज्ञानलक्षणं तप इत्यर्थः ॥ ॥

दुग्धेगोरिति गोर्भवतिपयइत्यर्थः दुहेर्द्विकर्मकत्वात्कर्मस्याक्रियानुल्पाक्रियत्वेपिसकर्मकत्वादप्राप्तेवचने फलंपच्यतेइत्यत्रवृत्त
स्यकर्तृत्वविवक्षायामत्यंतमप्राप्तेवचने अन्येत्वाहुः यद्विरत्रविषयेद्विकर्मकोवृक्षस्यपाकमंतरेणफलपाकासंभवात् हेतोः
कथ्यते कर्मतस्यैवचयदाकर्तृत्वविवक्षानदायंकर्मवद्भावः एवंविधएवचविषयेकर्मवद्भावइष्यतेनपुनरोदनंपचतीत्यादौष्य
द्रोपपन्नइतिश्रद्धायुक्तेकर्तरीत्यर्थः चिणात्मनेपदार्थइति श्यनायगेववाध्यते नतुचिणोत्यर्थः श्यनितप्रकृतेरात्मदात्तत्वंभ
दुग्धेगोः पयः स्वयमेवतस्मादुडुंवरः सहलोपिहितंफलंपच्यते बहुलवचनंकिमर्थंपरस्मैपदार्थंयद्येवंनार्थो बहुलवचनेनन
हियरस्मैपदमिष्यते सृजियुज्योः श्यंस्तु सृजियुज्योः सकर्मकयोः कर्ताबहुलंकर्मवद्भवतीतिवक्तव्यं श्यंस्तुभवति सृ
जेः श्रद्धोपपन्नेकर्तरिकर्मवद्भावोवाच्यः चिणात्मनेपदार्थः सृज्यतेमालां असर्जिमालामिति युजेस्तुत्याप्येकर्तरियको
ऽभावाययुज्यतेब्रह्मचारीयोगं करणेनतल्पाक्रियः कर्ताबहुलंकर्मवद्भवतीतिवक्तव्यं परिवारयंतिकंटकैर्वृक्षं परिवार्
यतेकंटकावृक्षं स्रवत्यादीनांप्रतिषेधः स्रवत्यादीनांप्रतिषेधोवक्तव्यः स्रवतिकुंडिकाउदकं स्रवतिकुंडिकायाउदकं
स्रवंतिवलीकान्युदकं स्रवतिवलीकेभ्यउदकं सनर्हिप्रतिषेधोवक्तव्यः तल्पाक्रियइत्युच्यते क्रियांतरंचात्रगम्यते इहता
वत् स्रवतिकुंडिकाउदकमितिविसृजतीतिगम्यते स्रवतिकुंडिकायाउदकमितिष्क्रामतीतिगम्यते स्रवंतिवलीकान्यु
दकमिति विसृजंतीतिगम्य
वतिपयकिंतुल्लसावंधातुकान्तदात्तत्वेयकएवोदात्तत्वमितिएतन्यकोरत्रस्वरेविशेषः सृजतेमालामिति श्रद्धयामालांनिष्पादयती
त्यर्थः असर्जिमालामिति मालांनिष्पादितवानित्यर्थः यकोभावायेति अकारप्रश्लेषात् यकवाधनायेत्यर्थः युज्यतइति योगो
ब्रह्मचारिणंयुनक्तिसंवध्नातीत्यर्थः ततोब्रह्मचारिणः कर्तृत्वविवक्षायांयुज्यतेब्रह्मचारीयोगमितिभवति करणेनेति बहुलग्रह
णात्साधसिद्धिनत्वीत्यादौनभवति स्रवतिकुंडिकेतिनिष्क्रामउदकंनिष्क्रामयतीत्यस्मिन्नर्थेतल्पाक्रियत्वात्प्राप्तः कर्मवद्भा

वोत्निषिध्यते विसृजतीतिगम्यतेइति तथाचलोकेकथ्यते कृपणोसौ नाकंचित्स्रवतीति विसर्गेस्रवदानमुच्यतेइति तल्पाक्रियत्वाभावः ॥

गेयमनीयेतिगमसूत्रे ॥

३
भा· कै·
५५
59

भूषाकर्मेति कर्मधातुः क्रियावाची भूषाफलं च शोभात्वं कर्मणि गृह्यते इति कर्मस्था भूषा अलंकृतार्थं च भूषाग्रहणं अलंकृतानां च वक्ष्यमाणेन यक्चिणोः प्रतिषेधस्य सिद्धत्वात् तेनालंकुरुते स्वयमेव कन्या अलमकृत कन्येति भवति अवकिरत इति हस्ति नं कश्चित्पांस्वादिनाव किरति तत्रसौ कार्यान्तर्तत्वेन हस्ती विवक्ष्यते चिकीर्षत इति किरोति क्रियापेक्षमत्र कर्मस्थक्रियत्वमिच्छा तु कर्तृस्थैवाथी च्चकर्तोः प्राधान्यं तदर्थत्वादिच्छायाः नड यक्चिणोरिति आत्मनेपदविधावकर्मकार्य यानवोनि र्दिष्टा स्त्रे पदानभावित एपर्यास

भूषाकर्मकिरादीनां चान्यत्रात्मनेपदात् भूषाकर्मकिरादिसनां चान्यत्रात्मनेपदात् प्रतिषेधो वक्तव्यः भूषयते कन्या स्वयमेव अभूषत कन्या स्वयमेव मंडयते कन्या स्वयमेव अमंडत कन्या स्वयमेव किरतिम्नवकिरते हस्ती स्वयमेव अवाकीष्ट हस्ती स्वयमेव सन् चिकीर्षते कटः स्वयमेव अचिकीर्षिष्ट कटः स्वयमेव नडु हस्तनमीयक्चिणोः यक्चिणोः प्रतिषेधे हेतुमण्णिश्रिब्रूञामुपसंख्यानं यक्चिणोः प्रतिषेधे हेतुमण्णिश्रिब्रूञामुपसंख्यानं कर्तव्यं णि कारयते कटः स्वयमेव अचीकरत कटः स्वयमेवा णिश्रि उच्छ्रायते दंडः स्वयमेव उदशिश्रियत दंडः स्वयमेव शिब्रूञ् ब्रूते कथा स्वयमेव अवोचत कथा स्वयमेव भारद्वाजीयाः पठंति यक्चिणोः प्रतिषेधे णिश्रन्थिग्रन्थिब्रूञात्मनेपदाकर्मकाणामुपसंख्यानमिति ॥

कर्मकाभवंति तदाकर्मवद्भावात् प्राप्तौ यक्चिणोः प्रतिषिध्येते यथा विकुर्वते सैंधवा वल्गंतीत्यर्थः नान्यदा अन्यो वल्गयति तदा नेषां कर्मत्वं पुनस्तो कर्यातिशयात्कर्तृत्व विवक्षायां विकुर्वते सैंधवाः स्वयमेव व्यकृषत सैंधवाः स्वयमेवेति यक्चिणो भवतः इत्युच्यते गोरित्यत्राप्यंतर्भावितण्यर्थत्वात्कर्मवद्भावाद्यक्चिणोः प्राप्तिः ब्रूते कथेति वचनेशब्दप्रकाशनफलत्वात्कर्मस्थम् ॥ ५८

ऊषिरञ्जोः यकि प्राप्नोत्यश्यन् विधीयते तेनेन श्यनि जिनित्यादिरित्याद्युदात्तं पदं भवति श्यप्श्यनोर्निन्नमितितित्स्व स्वरेणाद्युदात्तः ऊर्ध्वं नीजं चेति सार्वधातुकवचनमिति सार्वधातुके विषये भूते श्यन्पर स्मैपदे भवतन्स्यर्थः ऊस्मानाऽऽति ताछीस्वचनेति चानप्र नत्वशान्

ऊषिरञ्जोः ऊषिरञ्जोः श्यन् विधाने सार्वधातुकवचनं ऊषिरञ्जोः श्यनन्विधाने सार्वधातुकग्रहणं कर्तव्यं अवचने हि लि
ङ्लिटोः प्रतिषेधः अक्रियमाणे हि सार्वधातुकग्रहणे लिङ्लिटोः प्रतिषेधो वक्तव्यः स्यात् चुकुषे पादः स्वयमेव ररंजेव
स्त्रं स्वयमेव रंजी एवं स्त्रं स्वयमेव कोषिषीष्ट पादः स्वयमेव क्रियमाणे चापि सार्वधातुग्रहणे कनीहक्रस्मानाः पादा इ
ति अत्रापि प्राप्नोति श्यनाचस्यादीनां बाधनं प्राप्नोति कोशिष्यते पादः स्वयमेव अकोषि पादः स्वयमेव रंक्ष्यते वस्त्रं स्वय
मेव अरंजि वस्त्रं स्वयमेव यनावक्तव्ये सार्वधातुकग्रहणं कर्तव्यमिति नकर्तव्यं प्रकृतमनुवर्तने क्व प्रकृते सार्वधातु
के यगिति यदि तदनुवर्तते पूर्वस्मिन्योगे किं समुच्चयः लेच सार्वधातुके चेति आहोस्विल्लग्रहणं सार्वधातुकविशेष
णं किं चातः यदि समुच्चयः कनीहभिंदानाः ऊसुल्ला इत्यत्रापि प्राप्नोति अथ लग्रहणं सार्वधातुकविशेषणं लिङ्
लिटोर्न सिद्ध्यति विभिदे ऊसुलः स्वयमेवं भित्सीष्ट ऊसुलः स्वयमेवेति अस्तु लग्रहणं सार्वधातुकविशेषणं ननु
चोक्तं लिङ्लिटोर्न सिध्यतीति लिङ्लिङ्ग्रहणमपि प्रकृतमनुवर्तने क्व प्रकृतं कास्प्रत्ययादाममंत्रे लिटि लिङ्याशि
ष्यङिति च एवं कृत्वा सोप्यदोषो भवति यदुक्तं कनीह ऊस्मानाः पादा इत्यत्रापि प्राप्नोतीति इहापि ल विशिष्टं सार्वधा
तुकग्रहणमनुवर्तते ॥

प्राप्नोति परस्मैपदं त्वा व यशिष्टं मन्यते

श्यनाचोक्ते विशेषविहितत्वादिति भावः ॥

यक्प्रतिषेधसंबंधेनेति तेनयत्रयकःप्राप्तस्यप्रतिषेधस्तत्रश्यन्परस्मैपदेभवतोनान्यत्रेति स्यादिविषयेनभवतः लावस्थायामेवे
ति अकृतेष्वेवलादेशेषुविशेषविहिताःस्यादयोभवंति शर्वेनैस्यश्यनोविरोधात् बाधितत्वात्संनियोगशिष्टपरस्मैपदमपिभवति।

३ भा॰ कै॰ ५॰ यदप्युच्यते श्यनाचस्यादीनांबाधनंप्राप्नोतीति यक्प्रतिषेधसंबंधेनश्यनंवक्ष्यामि नडुहस्नुननमांयक्चिणो ततःकुषिरजोः
60 श्यन् प्राचांयक्चिणोनभवतः ततःपरस्मैपदंचेति यथैवतर्हियकोविषयेश्यन्भवति एवंचिणोपिविषयेप्राप्नोति अकोपिपा
दःस्वयमेवअरंजिवसंस्वयमेव एवंतर्हिद्वितीयोयोगविभागःकरिष्यते नडुहस्नुनमांचिणभवति ततोयक् यक्चनभवति
दुहस्नुनमां ततःकुषिरजोःप्राचांयक्नभवति ततःश्यन्परस्मैपदंचेति अथवाअनन्तरहानिःकरिष्यते स्यतासीलृलुटोः
च्लिलुङि च्लेःसिच्भवतीति कर्तरिशप् स्यतासीलृलुटोःच्लिलुङि. च्लेःसिज्भवतीति दिवादिभ्यःश्यन् स्यतासीलृलु
टोः च्लिलुङि. च्लेःसिज्भवतीति कुषिरजोःप्राचांश्यन्परस्मैपदंच स्यतासीलृलुटोः च्लिलुङि. च्लेःसिच्भवतीति अ
यवांतरंगाःस्यादयःकातरंगता लावस्थायामेवस्यादयःसार्वधातुकेश्यन् धातोः आकुतोयंधात्वधिकारः किमातृ
तीयाध्यायपरिसमाप्तेः आहोस्वित् प्राग्लादेशात् धात्वधिकारः प्राक्लादेशात् प्राग्लादेशाद्धात्वधिकारः लादेशो।
हिव्यवहितत्वादप्रसिद्धिः अनुवर्तमानेहिलादेशोधात्वधिकारेव्यवहितत्वादप्रसिद्धिःस्यात् किंचस्यात् ॥ ।

धातोःस्वरितत्वप्रतिज्ञानादधिकारत्वमस्यज्ञायते नत्ववधिविशेषः अन्यथापिस्वरितेसतिनाधिकारोभवतीति व्याख्यानं राम॰ ५॰
स्व॰ तथापिदुर्लक्षत्वात्ज्ञापकेषुस्वरितत्वंधात्वधिकारनिवृत्त्यर्थंप्रतिज्ञातमितिष्टव्यमिति आकुतइति ॥ ॥

आद्येयोग इति तिप्तस्झीत्यत्र विकरणौ इति स्यादयोऽत्र विकरणा अभिप्रेता नशावादयस्तेषां सार्वधातुकाश्रयत्वाद् अकृतेऽल्लादेशे प्रा
प्त्यभावात् यदा तु सार्वधातुक इति विषयसप्तमी एतत्तदा कृतेऽपि ल्लादेशे शबादीनां प्राप्तिरस्ति द्वयोरेकारयोरिति यद्यप्येकस्या
आद्येयोगे न व्यवायो लिङः स्तु आद्येयोगे विकरणौर्व्यवहितत्वाल्लिङो न स्तु पचानिपठति इदमिहसंप्रधार्यं विकरणाः क्रियन्ता
मादेशाः इति किमत्र कर्तव्यं परत्वादादेशाः नित्या विकरणाः कृतेष्वप्यादेशेषु प्राप्नुवन्ति नित्यत्वाद्विकरणेषु कृतेषु विकरणै
र्व्यवहितत्वादेशा न प्राप्नुवन्ति अनवकाशास्तर्ह्यादेशाः सावकाशा आदेशाः कोऽवकाशः यच्चेल्लुग्विकरणाः स्तु विकरणाः
लिङ्लिटौ च न स्यादेत्वे दिष्टितां वैस्यादैत्वे यद्यपि पचेते यद्धादितं संज्ञानां पत्वं विपचते न ह्य विकरणैर्व्यवहितत्वात्तस्मात् एशः शित्वं
एकारस्य शित्कर्तव्यः किं प्रयोजनं शित्सर्वस्येति सर्वादेशो यथा स्यात् अक्रियमाणे हि शकारे एतस्मादिति नुनरस्य आदेः परस्येति
नकारस्यैत्वे कृते द्वयोरेकारयोः श्रवणं प्रसज्येत निर्हतेष्वनल्लादेशो यात्वधिकारे अलोऽन्त्यस्य विधयो भवन्तीत्येकारस्य एका
रवचने प्रयोजनं नास्तीति कृत्वा अन्तरेणापि शकारं सर्वादेशो भविष्यति यच्च लोटो विधत्ते न ह्य विकरणैर्व्यवहितत्वा
त्तस्मात् किं पुनस्तल्लोटो लङ्वत् एरुः सेर्ह्यपिच्च वाच्छन्दसीति यच्चाप्युक्तं लङ्लिटोस्तच्च न स्यात् किं पुनस्तत् नित्यं
ङितः इतश्च तस्थस्थमिपां तान्तन्तामः लिङः सीयुट् यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङिच्चेति तस्मात् आह्लाद्यातोऽन्यत्र अधिकारः अ
कारः शित्कर्तव्यः किं प्रयोजनं शित्सर्वस्येति सर्वादेशो यथा स्यात् अनुवर्तमाने पुनर्ल्लादेशो धा
त्वधिकारे तस्मादिति नुत्तरस्य आदेः परस्येति ॥

तथाप्यादेशश्रवणाद्वारेणात्रस्यापि श्रवणप्रसंग इति भावः अकार इति यस्य यस्य स्थाने विधीयते ॥ ॥

यकारस्यात्वमिति ननु पचयमिति स्थिते परत्वादिट् प्राप्नोति नैष दोषः अकारो नित्यः कृतेपीटि प्राप्नोत्यकृतेपि इट् त्वकृते अकारे वलादित्वाभावा
त्. यकारस्यात्वे कृते द्वयोरकारयोः पररूपेण सिद्धं रूपं स्यात् येच पूर्वं च क्रमित्रमिति ननु चानिहत्वेपि लादेशो धात्वधिकारे अलों त्यस्य वि
ययो भवतीत्यकारस्याकारवचने प्रयोजनं नास्तीति कृत्वा तरेण यि शकारं सर्वादेशो भविष्यति अथाप्यदकारस्याकारस्याका
रवचने प्रयोजनं किं वक्तव्ये तत् अकारस्याकारवचनं समसंख्यार्थमिति आर्धधातुकसंज्ञायां धातुग्रहणं कर्तव्यं धातोः प
रस्यार्धधातुकसंज्ञा यथा स्यात् इह माभूत् वृक्षत्वं वृक्षतेति तस्माल्लादेशो धात्वधिकारे नानुवर्त्यः ननु चोक्तं आद्ये योगेन व्यवा
ये तिङः स्युरिति नैष दोषः आनुपूर्व्यात्सिद्धमेतत् नात्राकृते ष्वादेशेषु विकरणाः प्राप्नुवन्ति किं कारणं सार्वधातुके विकरणा उ
च्यन्ते न चाकृते ष्वादेशेषु सार्वधातुकं भवति येन र्हि नैतस्मिन्विशेषे विधीयन्ते के तु न स्तस्यादयः अत्रापि धातुग्रहणं विशेषणं धा
तोर्विहितस्य लस्येति यद्येवं विंदतीति णलादयः प्राप्नुवन्ति धातुनात्र विहितं विशेषयिष्यामः विदिनाआनन्तर्यं धातोर्विहि
तस्य लस्य तेनास्य विपर्यन्तं तरस्येति दहन्तार्हि अजहित्ष्यन् अजागरिष्यन् इति अभ्यस्तात् के स्नुस् भवन्तीति जुस्भावः प्राप्नोति
अत्रापि धातुनाविहितं विशेषयिष्यामः अभ्यस्तेनानन्तर्यं धातोर्विहितस्याभ्यस्तादनन्तरस्येति आनन्तर्ये तत्र कथं विशेषयिष्य
सि यदि तावद्धातुग्रहणं विहितविशेषणं आकारग्रहणमानन्तर्यविशेषणं अलुनन् अपुनन् इत्यत्रापि प्राप्नोति अथाकार
ग्रहणं विहितविशेषणं धातुग्रहणमानन्तर्यविशेषणं अपिबन् अजिघ्रन् इत्यत्रापि प्राप्नोति अस्त्वन्तर्हि धातुग्रहणं विहितविशे
षणं ननु चोक्तमलुनन्नपुनन्नित्यत्रापि प्राप्नोतीति नैष दोषः लोपे कृते न भविष्यति नात्र लोपः प्राप्नोति किं कारणं ईत्वेन बा
ध्यते नात्रेत्वं प्राप्नोति किं कारणं श्नाभावेन बाध्यते नात्रातिभावः किं कारणं जुस्भावेन बाध्यते नात्र जुस्भावः प्राप्नोति किं
कारणं लोपेन बाध्यते लोप ईत्वेन ईत्वं श्नाभावेन श्नाभावो जुस्भावेन जुस्भावो लोपेनेति चक्रकमव्यवस्थाप्रसज्येत ना
त प्राप्नोतीत्यनित्यः यद्यपि शक्नोनरस्य प्राप्त्या अकारस्यानित्यत्वं तथापि कृताकृतप्रसंगित्वान्नित्यत्वमस्त्येव न च शत्रान्तरप्राप्तिकृतमनि

नावन्येवेति कृत एव सिध्यन्ति कृत एव विकरणा इत्यर्थः आपन्नादिषूपदेशिवद्वचनादुपदेशिकाल एव उपसर्गस्यैनादेशो न भाव्यमिति भावः प्र
तिपादिकान्माभूवन्निति द्वितीयादिवदिति भावः साधन इति प्रकृतिवाच्यान्तरंगक्रियासाधनसंभवे शब्दान्तरवाच्यवदिदं रंगक्रियासाधने
न त्यदादयो न भविष्यन्ति द्वितीयादयस्तु प्रातिपदिकादेव विधीयमानाः शब्दान्तरवाच्यक्रियापेक्षा एव साधने वचनसामर्थ्याद्भवन्तीति भावः
स्वपादिष्विति येऽपभ्रंशरूपाः क्रियावचना आणवयत्यादिरूपास्तेभ्यस्त्यदादयो माभूवन् नहि तेषां तत्र पाठेन धातुसंज्ञा यास्ते॥
नावन्येवाङ्गेति भावेन भवितव्यं अन्येति भावे कृते लोपः लोपे न व्यवस्था भविष्यति यदप्युच्यते पशः पितव्यमिति क्रियते न्यास एव॥
कानि पुनरस्य योगस्य प्रयोजनानि प्रयोजनं प्रातिपदिकप्रतिषेधः प्रातिपदिकप्रतिषेधः प्रयोजनं धातोस्त्यदादयो यथा स्युः
प्रातिपदिकान्माभूवन्निति नैतदस्ति प्रयोजनं साधने त्यदादयो विधीयन्ते साधनं च क्रियायाः क्रियाभावात्साधनाभावः साध
नाभावादसत्यपि धात्वधिकारे प्रातिपदिकात्त्यदादयो न भविष्यन्ति स्वपादिषु स्वपादिषु तर्हि प्रयोजनं स्वपिति स्वपनीतिमा
भूत् अंगसंज्ञा च प्रयोजनं यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गमिति धातोरङ्गसंज्ञा सिद्धा भवति कृत्संज्ञा च कृत्संज्ञा च प्रयो
जनं धातोर्विहितः कृत्संज्ञो भवतीति उपपदसंज्ञा च प्रयोजनं तत्रैतस्मिन्धात्वधिकारे यत्सप्तमीनिर्दिष्टं तदुपपदसंज्ञं भवती
त्युपपदसंज्ञा सिद्धा भवति॥

धातोरत्वात् ततः स्वपितीति प्रयोक्तव्ये स्वप   तीति प्रयोगोऽपभ्रंशः ततः प्रत्ययोत्पत्तिर्माभूदित्यर्थः
अङ्गसंज्ञेति अस्ति धात्वधिकारे धातूपसर्गसमुदायस्य क्रियाविशेषवाचित्वात्ततः प्रत्ययविधाने तस्यैवाङ्गसंज्ञायां सत्यामडादि
प्रसंगः धातोस्त्विनेत्यादावित्यर्थः तत्रैतस्मिन्निति सत्यस्मिन्धात्वधिकारे तत्रोपपदमित्यत्र तच्छब्देन परामर्शादुपपद्यते नान्यथा॥

ऌ भा·कै· ९२ 62

यदयमिति यद्यविशेषेण धातुमात्रात्सिच् स्यात् तदाकरणे करोत्यर्थे विधीयमाने हेतुमत्यधिकरणे सिद्ध इति पुनस्तत्र णिचं न विदध्यादि
त्यर्थः चुरादिग्रहणेन प्रातिपदिकाद्धात्वर्थ इत्याद्यर्थं स्यादित्यज्ञापकं व्यपदेशिवद्वचनादिति धातुव्यपदेशो विद्यते एषां ते पचादयो।
धातुपाठपठिता व्यपदेशिनस्तेषु लुप्यकारणादयो वर्तन्ते यकः किन्त्वेन तेषां धातुत्वानुमानात् तदयमर्थः यदि धातुमात्राद्यक
क्रडुपपदसंज्ञेनावत्प्रयोजयतः अधिकारादप्येतेसिद्धे सुपादिषु तर्हि अङ्गसंज्ञा च प्रयोजनं धातुग्रहणमनर्थकं यङ्विधौ
धात्वधिकारात् धातुग्रहणमनर्थकं किं कारणं यङ्विधौ धात्वधिकारात् यङ्विधौ धातुग्रहणं प्रकृतमनुवर्तते तत्रावा।
प्यमनुवर्त्यं अनधिकारे ह्यङ्गसंज्ञाभावः अनधिकारे हि सति अङ्गसंज्ञाया अभावः स्यात् करिष्यति यदि तदनुवर्तते च
णिचुरादिभ्यो णिज्भवति धातोश्चेति धातुमात्रात्सिच् प्राप्नोति हेतुमद्वचनं तज्ज्ञापकमन्यत्राभावस्य यदयं हेतुमति चे
त्याह तत् ज्ञापयत्याचार्यो न धातुमात्रात्सिज्भवतीति इह तर्हि कण्ड्वादिभ्यो यक् भवतीति धातोश्चेति धातुमात्राद्यक् प्रा
प्नोति कण्ड्वादिषु च व्यपदेशिवद्वचनात् यदयं कण्ड्वादिभ्यो यग्भवतीत्याह तत् ज्ञापयत्याचार्यो न धातुमात्रा
द्यग्भवतीति अथवा कण्ड्वादिनेवात्र धातुग्रहणेन सम्भन्त्स्यामः कण्ड्वादिभ्यो धातुभ्य इति ॥

त्ययः स्यात् ततः कण्ड्वादिग्रहणमनर्थकं स्यात् तेषामपि क्रियावाचित्वात् धातुमात्राद्यकः सिद्धत्वात् अथवेति सामानाधिक
रण्येन संबन्धे संभवति सम्बन्धषष्ठ्या आश्रयणस्यायुक्तत्वादिति भावः आर्धधातुकसंज्ञार्थोऽप्ययं धात्वधिकारो नोपयुज्यते यङ्विधावेवो
धात्रस्यानुवृत्तस्य विहितविशेषणार्थत्वाज्जुगुप्सते तं भ्यामित्यादावार्धधातुकसंज्ञानिवृत्तेः सिद्धत्वात् यामिधातोरित्यतो ग्रहणीय।

॥ पं

राम· ९२

तत्रोपपदं स्थग्रहणमिति सप्तमीशब्देन स्वाहचर्यात्तत्रेषु सप्तमीनिर्दिष्टग्रहणं ब्धं न इति प्रश्नः यत्रैव सप्तमीति सत्यार्थसंभवे गौणग्र।
हणस्यान्याय्यत्वात्सप्तम्याएवोपपदसंज्ञास्यात् संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे न तदंतविधेः प्रतिषेधात् समासस्तु लोमर्थे पदविभावो यस्याना
त्रिदं तस्यैव स्यात् यत्रैवेति सप्तमीतिपदत्ववग्रहणे न स्थाने स्तितिसप्तम्यां जने ऊ इत्यादावेव स्यात् उपसर्जनादिसिद्ध्यर्थं कुंभकारादिषु नैव।
स्यादित्यर्थः स्थग्रहणमिति स्थग्रहणे सति सौत्र सप्तम्युपलक्षितं तस्य संज्ञाविधानात्सर्वत्र सिद्ध्यतीत्यर्थः अथ तत्रग्रहणमिति धातो।

तत्रोपपदं सप्तमीस्थं स्थग्रहणं किमर्थं तत्रोपपदं सप्तमीतीयत्युच्यमाने यत्रैव सप्तमी श्रूयते तत्रैव स्यात् स्तंबेरमः करो
जियः यत्र वा एतेन शब्देन निर्देशः क्रियते सप्तम्यां जनेर्डः इति इह न स्यात् कुंभकारो नगरकारः इति स्थग्रहणे पुनः क्रियमा
णे यत्र सप्तमी न श्रूयते यत्र वैतेन शब्देन निर्देशः क्रियते यत्र वान्येन सप्तमीस्थमात्रे सिद्धं भवति अथ तत्रग्रहणं किम
र्थं तत्रग्रहणं विषयार्थं विषयः प्रतिनिर्दिश्यते तत्रैतस्मिन्धात्वधिकारे सप्तमीनिर्दिष्टमुपपदसंज्ञं भवतीत्युपदसंज्ञा
सिद्धा भवति ॥

त्रिन्नवर्तनादस्मिन्नेव धात्वधिकारे उपपदसंज्ञा भविष्यतीति प्रश्नः तत्रैतस्मिन्निति तत्रग्रहणेनाप्यधिकारपदाग
मर्थस्य स्पष्टप्रतिपत्तिर्भवतीति भावः अथ वोपपदसंज्ञोत्तरत्राधिकारादत्रैव धात्वधिकारे भविष्यतीति प्रश्नः प्रतिसूत्रमधिका
रश्राश्रीयमाणे गौरवं स्यात् तत्रग्रहणे तु क्रियमाणे अनेनैव वाक्येन परिस्फुरणत्वात्संज्ञा विधीयत इति प्रतिपत्तिर्लाघवं भविष्य

२
भा॰कै॰
६२
63

समर्थवचनमिति इह पदात्रिकः प्रातिपदिकार्थः स्वार्थद्रव्यलिंगलक्षणस्तदाविभक्तिमंतरेण कर्मादियिकरणाद्युपपदं न भविष्यतीत्य
वश्यंणत्वत्रंत्वं विभक्त्यतन स्वपदविधित्वात्समर्थपरिभाषाया उपस्थानं भवत्येव वाक्यपक्षे पंचकपक्षे वा प्रातिपदिकस्यैव कर्मादित्वा
विन्वान्पदविधित्वाभावात्समर्थपरिभाषानुपस्थानात्समर्थवचनं कर्तव्यमिति भावः आह रकुंभमिति कुंभशब्द उपपदे करोतेरणप्रत्ययः स्या
त् उपपदसमासस्तु सामर्थ्याभावान्न स्यात् महान्तं कुंभमिति महत्त्वयुक्तस्य कुंभस्य करोतिना सामर्थ्यमस्तीति भावः यदि चात्र प्रत्ययः स्या
उपपदसंज्ञायां समर्थवचने उपपदसंज्ञायां समर्थग्रहणं कर्तव्यं समर्थमुपपदं प्रत्ययस्येति वक्तव्यं इह माभूदाहरकुंभं करोति कट
मिति अथ क्रियमाणे चापि समर्थग्रहणे महान्तं कुंभं करोतीत्यत्रापि प्राप्नोति न वा भवितव्यं महाकुंभकार इति भवितव्यं यदे
तद्वाक्यं भवति महान्कुंभो महाकुंभः महाकुंभं करोतीति महाकुंभकारः यदा त्वेतद्वाक्यं भवति महान्तं कुंभं करोतीति तदा न
भवितव्यं तदा च प्राप्नोति तदा माभूदिति यत्रावदुच्यते समर्थग्रहणं कर्तव्यमिति न कर्तव्यं धातोरिति वर्तते धातोः कर्मण
ण भवति न चासंबंधादेतद्भवति यस्य धातोर्यत्कर्मेति यद्यप्युच्यते क्रियमाणे चापि समर्थग्रहणे महान्तं कुंभं करोतीत्यत्रापि प्रा
प्नोतीति उपपदमिति महतीयं संज्ञा क्रियते संज्ञा च नाम यतो न लघीयः कृतः पुनरेतत् लघ्वर्थं हि संज्ञाकरणं तत्र महत्याः संज्ञायाः
करणे एतत्प्रयोजनमन्वर्थसंज्ञा यथा विज्ञायेत उपोच्चारि पदमुपपदमिति यच्चात्रोपोच्चारि तत्पदं यच्च पदं तदुपोच्चारि यावता चे
त् तदा कुंभशब्दस्य कारशब्देन समासे कृते कारकार्थीभावान्महच्छब्देन समासो न स्यात् समुदायस्य वृत्तत्वादुपपदसमा
सेऽन्तर्नीयानस्य तु ग्रहणस्य निहतत्वात्पृथग्भावात्स्यादेवं नास्य मासाभावः न तत्पदमिति पदसमुदायत्वादिति भावः यच्च पद
मिति महान्तमित्येतत् कुंभमित्येतच्चाप्युपपदं भवति उपोच्चारि च न तथापि सापेक्षत्वादसामर्थ्यात्प्रत्ययो न सतिनि मित्तं भवति अन्व

२ २
ने॰ ने॰

राम
६२

पदविधिरिति पदनिमित्तत्वात्प्रत्ययविधेरिति भावः अयमुद्धृत इति इहक्वाचित्सापेक्षत्वे प्रत्ययो न भवति महान्तं कुम्भं करोतीति क्वचित्तु भवति
माणवकं मुण्डयतीति तत्र संदेहात्प्रश्नः अत्र न समर्थवृत्त्यवयवत्वे पि कर्मत्वमस्त्येव सत्यम् तत्तस्या निवर्तनात् प्रकृतिविवक्षायामिति प्रकृति
विकारयोरभेदविवक्षायां च्विर्विधीयते तत्रावश्यं विकारेण प्रकृतिविशेषापेक्षणीयः तदनपेक्षायां च्वेरभावात् ततश्च यथा महान्तं
कुम्भं करोतीत्यत्राण्न भवति एवं मृदं कुम्भं करोत्यादावपीत्यर्थः काशान्करोतीत्यत्र तु विशेषणं प्रत्ययो भवति तस्मिंस्तु तत्त्वे काशशब्दात्
पदविधिरयं भवति पदविधिश्च समर्थानां भवति तत्र सामर्थ्यं न भविष्यति अयमुद्धृत उपपदे किमणा भवितव्यं अकुम्भं कुम्भं क
रोतीति कुम्भीकरोति मृदमिति न भवितव्यं किं कारणं प्रकृतिविवक्षितत्वात् प्रकृतिविवक्षायां च्विर्विधीयते तत्सापेक्षत्वात्
त्र चासमर्थं भवति तर्हि इदानीमिदं भवति एकाम्य कटं काशकटीकारमिति इष्टमेवैतद्यो नद्येति यस्य निमित्तोपादानं च निमित्तोपा
दाने च कर्तव्यं निमित्तमुपपदे प्रत्ययस्य निवक्तव्यं अनुपादाने ह्यनुपपदे प्रत्ययप्रसंगः अक्रियमाणे हि निमित्तोपादाने अ
नुपपदेपि प्रत्ययः प्रसज्येत निर्देश इदानीं किमर्थः स्यात् निर्देशः संज्ञाकरणार्थः यदा उपपदे प्रत्ययस्तदोपपदसंज्ञा वक्तव्या
कृयोगे षष्ठीत्यस्याः षष्ठीति समासः समासस्तूपस्यैव चेष्टत्वेनोपात्तत्वात् काशानां कटीकार इति वाक्यं न भवतीत्याह निर्देश इति क
र्मणीति सप्तमीविज्ञानात्सत्येव कर्मणि प्रत्ययो भविष्यतीति भावः निर्देशः संज्ञाकरणार्थ इति यद्यन्वर्थसंज्ञार्थमनुनासिकत्वं प्रतिज्ञायते
तथार्थं निरपेक्षा कर्मणीत्यादिसप्तम्युपपदसंज्ञालिंगं सो त्री इति भावः अर्थापेक्षायां तु सप्तम्या मण् प्रत्ययस्याभिधेयं कर्मणि श्रुतिनित्ता
या च उपपदत्वेन प्रतीयेत अर्थानपेक्षत्वे च सप्तम्या धातोरण् भवति कर्मवोपपदसंज्ञमित्ययमर्थः स्यादिति कर्मणः प्रत्ययोत्पत्तिनिमित्तं इ

कर्म स्यात् पर्याय ५ २

तत्रवचनमिति तत्रैव सति प्रत्ययो भवति नासतीत्यत्रग्रहणाल्लभ्यते कथमिति चेत् उच्यते प्रत्ययइत्यत्रानुवर्त्तते तत्रायमर्थः सप्तमीस्थमु
भा॰ कै॰ पपदसंज्ञं भवति तत्रैवोपपदे प्रत्ययो भवतीति कृदतिङ् स्थानिवद्भावइति अतिङिति प्रतिषेधः स्वाश्रयामेव तिङः कृत्संज्ञां बाधितुमर्हत्

८५ तत्रवचनमुपपदसंज्ञासंनियोगार्थं तत्रवचने क्रियमाणे तदुपपदसंज्ञासन्नियोगार्थं भविष्यति कर्म्मण्यणित्येवधीयते तत्रव

64 प्रत्ययो भवतीति ननु चान्यदस्य तत्रग्रहणस्य प्रयोजनमुक्तं किं तत्रग्रहणं विषयार्थमिति अधिकारादप्येतत्सिद्धं कृदति
ङ् अतिङिति किमर्थं पचति करोति अतिङिति वाक्यमकर्त्ते कस्मान्न भवति पचति करोतीति धातोः परस्य कृत्संज्ञाप्रा।
कृ लादेशाद्वान्यधिकारः एवमपि स्थानिवद्भावात्प्राप्नोति अप्रयातिङि तव्यमाने यावन्नास्थानिवद्भावः कथमेवैतत्सि।
ध्यति प्रतिषेधवचनसामर्थ्यात् अथवा तिङ् विभाविनो लकारस्य कृत्संज्ञाप्रतिषेधः किं च स्यात् यद्यत्र कृत
संज्ञा स्यात् कृत्प्रातिपदिकमिति प्रातिपदिकसंज्ञा स्यात् ङ्याप्प्रातिपदिकादिति स्वाद्युत्पत्तिः प्रसज्येत
नैष दोषः एकत्वादिषु स्वादयो विधीयन्ते नेह तिङोक्ता एकत्वादय इति कृत्वा उक्तार्थत्वान्न
भविष्यन्ति ॥

सहते तत्र निर्देशः कस्मात्तेन प्रसक्तो अनेन तस्य वि   धिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति वचनादिति भावः प्रतिषेधेति अन्यथा राम॰
अनर्थकः प्रतिषेधः स्यादिति भावः अथवेति तिङ् भावी लकार एव तिङ् शब्देनोच्यत इति मूलोच्छिदेव कृत्संज्ञाप्रतिषेधेन क्रियते ॥ ८५

यवादय इति यथासाधनाश्रयसंख्याभिन्नैकवचनाद्युत्पत्तिस्तथैव तद्धितलिंगाश्रया टावादयः स्युरिति भावः स्त्रियामिति शब्दप्राप्तिरस्या
भावात्साधनाश्रयसंख्योपादानमस्ति तिङस्तस्य लिंगोपादानमिति भावः धातोरिति धात्वादेरित्यर्थः एकादेश इति ननु स्थानिवद्भाव
वयित्वात्परत्वादंतवद्भावेन भाव्यं नैष दोषः परशास्त्रस्येष्टवा विशिष्टत्वात् स्थानिवद्भाव एवांतवद्भावस्य बाधकः नन्वतिङ इति प्रत्या
ख्यायमाने पचेरन्निति प्रातिपदिकान्तत्वान्नकारलोपः प्राप्नोति मस्य रन्निति नकारोच्चारणसामर्थ्यान्न भविष्यति इदं तर्हि विचीया
टाबादयस्तर्हि तिङन्तान्मा भूवन्निति स्त्रियां टाबादयो विधीयन्ते न च तिङन्तस्य स्त्रीत्वेन योगोस्ति अणादयस्तर्हि तिङन्तान्मा
भूवन्निति अपत्यादिष्वर्थेष्वणादयो विधीयन्ते न च तिङन्तस्यापत्यादिभिर्योगोस्ति अथापि कथंचिद्योगः स्यात् एवमपि न
दोषः आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न तिङन्तादणादयो भवन्तीति यदयं कश्चित्तद्धितविधौ तिङ्ग्रहणं करोति अतिशायने तम
विष्ठनौ तिङश्च इह तर्हि पचति पठति ह्रस्वस्य पिति कृति तुग्भवतीति तुक् प्राप्नोति धातोरिति वचनात् एवमपि चिकीर्षतीत्यत्रा
पि प्राप्नोति अत्रापि शपा व्यवधानात् एकादेशे कृते नास्ति व्यवधानं एकादेशः पूर्वविधौ स्थानिवद्भवतीति स्थानिवद्भा
वाद्व्यवधानमेवेति इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये तृतीयस्याध्यायस्य प्रथमे पादे पंचममाह्निकम्
दिति कृत्यकारत्वाद्दीर्घो न प्राप्नोति एषोप्यदोषः सार्वधातुकप्रतिषेधो ज्ञापयत्यकृदिति प्रतिषेधस्तिङो न भवतीति यदि हि स्यात्
स्तनुयादित्यत्रापि सार्वधातुके कृत्प्रतिषेधेन दीर्घो न भविष्यतीति पृथक्सार्वधातुकप्रतिषेधे तिङो न भवतीति यदि
हि स्यात् स्तनुयाः अनर्थकः इत्युपाध्यायजैय्यटपुत्रकैय्यटविरचिते भाष्यप्रदीपे तृतीयस्याध्यायस्य प्रथमे पादे पंचममाह्निकम् ५

३
भा·कै·
९५
65

वासरूपोऽस्त्रियां कथमिति स्त्रियामित्यभिधेयसप्तमी वा स्यात् स्त्रियामित्यस्यैव वासरूपस्य निषेधः स्यात् स्त्रियामित्युच्चार्य प्रत्यया विधीयं
ते तेषु वासरूपो न भवतीति संदेहात् पृच्छति लव्येति अचो यदिति यत्तव्यादीनां नित्यं बाधकं प्राप्नोतीत्यर्थः व्यावक्रोशीति कर्म ॥

वासरूपोऽस्त्रियां कथमिदं विज्ञायते स्त्रियामभिधेयायां वाऽसरूपो भवतीति आहोस्वित् स्त्रीप्रत्ययेष्विति किं चातः यदि वि
ज्ञायते स्त्रियामभिधेयायामिति लव्या लवितव्या अत्र वाऽसरूपो न प्राप्नोति अथ विज्ञायते स्त्रीप्रत्ययेष्विति व्यावक्रोशी
व्यावचर्चीति न सिध्यति एवं तर्हि नैवं विज्ञायते स्त्रियामभिधेयायां नापि स्त्रीप्रत्ययेष्विति कथं तर्हि स्त्रीग्रहणं स्व
र्यिष्यते तत्र स्वरितेनाधिकारगतिर्भवतीति स्त्रियामित्यधिकृत्य ये प्रत्यया विहितास्तेषां प्रतिषेधो विज्ञास्यते किमर्
थं पुनरिदमुच्यते असरूपस्य वावचनमुत्सर्गस्य बाधकविषयेऽनिवृत्त्यर्थं असरूपस्य वावचनं क्रियते उत्सर्गस्य बा
धकविषयेऽनिवृत्तिर्यथा स्यात् तव्यत्तव्यानीयर उत्सर्गास्तेषामजन्ताद्यदपवादः चेयं चेतव्यमित्यपि यथा स्यात् नैतद
स्ति प्रयोजनं अजन्ताद्यद्विधीयते हलन्तात्ण्यद्विधीयते एतावन्तश्च धातवो यदुताजन्ता हलन्ताश्च उच्यन्ते च तव्यदा
दयस्ते वचनाद्भविष्यन्ति एवं तर्हि ण्वुल्तृचावुत्सर्गौ तयोः पचादिभ्योऽजपवादः पचतीति पचः पक्ता पाचक इत्यपि यथा
स्यात् एतदपि नास्ति प्रयोजनं वक्ष्यत्येतत् अजपि सर्वधातुभ्यो वक्तव्य इति एवं तर्हि ण्वुल्तृजच उत्सर्गाः तेषामिगुपधा
त्कोऽपवादः विक्षिपः विलिखः विक्षेप्ता विक्षेपक इत्यपि यथा स्यात् अस्ति प्रयोजनमेतत् किं तर्हीति ॥

व्यतिहारे णच् स्त्रियामिति णचा क्तिनो बाधः प्राप्नोतीत्यर्थः स्त्रियामित्यधिकृत्येति स्त्रियां क्तिन्नित्यस्मिन्नस्त्र्यधिकारे ये उत्सर्गापवा

राम
९५

नत्रोत्पत्तिर्वा प्रसंग इति वा सनूप इत्येतावद्धूयते तत्र वा ग्रहणेन किं भावो विकल्प्यतां असनूपो पवादो वा भवति पक्षे न भवती।
ति अथ बाधकत्वं विकल्प्यतां वा बाधको भवति पक्षे न बाधक इति तत्रानारंगत्वात्तत्रायाप्येक विकल्पः स्यात् यथोक्तं यत्रान्यत्
क्रियापदं न श्रूयते तत्रास्तिर्भवंतीपर इति ननु वहिरंगस्य बाधकत्वस्येन्तुत्पत्तेरेव विकल्पः स्यात् पक्षे तु न कश्चित्प्रत्यय उत्प

नत्रोत्पत्तिर्वा प्रसंगो यथा तद्धिते तत्र उत्पत्तिर्विभाषा प्राप्तेति यथा तद्धिते अत्र यदा विहितो विलिखेद् इत्येतत्त तदावि
दोपकरत्वेन इष्यते पक्षे न लभ्येत कृतं स्यात् तत्र न लभ्य किं कारणं यथा तद्धित इत्युच्यते तद्धिते पुच सर्वमेवोत्
सर्गापवादं विभाषा उत्पद्यते वा नवा सिद्धं त्वसनूपस्य बाधकस्य वा बाधकवचनात् सिद्धमेत् कथं असनूपस्य बा।
धकस्य वा बाधकवचनात् असनूपो बाधको वा भवतीति वक्तव्यं सिद्धाति सूत्रेण हि भिद्यते यथान्यासमेवास्तु ननु यो
क्तं नत्रोत्पत्तिर्वा प्रसंगो यथा तद्धित इति नैष दोषः अस्ति कारणं येन तद्धितेषु विभाषोत्पत्तिर्भवति किं कारणं प्रकृति
तत्र प्रकृत्यर्थे वर्तते

येनेत्यर्थः अस्तिति बाधकाभावे उत्सर्गस्यातिवार्य
नादिति भावः यद्येन दिति अपवादशास्त्रेणोत्सर्गशास्त्र
स्य बाधितत्वादपवादाभावपक्षे पुनरुत्सर्गस्याप्रवर्तनादिति भावः तत्र यथा अन इजिति विकल्पितेनेजा न्यूक्तेपक्षेऽण् न भवति अ
अपितु वाक्यमेव तथेहाप्यपवादाभावपक्षे प्रकृतिरेव क्रीदीनर्थानभिदध्यात् यथाग्निचिदित्यादौ क्विवादिलोपे कृते सिद्धं त्वि

ति नत्र बाधकाभावा उत्सर्गः प्रवर्तते ॥

ति बाधकत्वमिति अत्र विकल्पो विहितो यत्र बाधकस्य...

२ अन्येनेति दक्षस्यापत्यमित्यादावपत्यादिशब्देनेत्यर्थः इह पुनरिति केवला प्रकृतिः स्वार्थमपि नाभिधत्ते किं पुनः कर्त्रादिकमर्थमभि
भा· कै· धास्यति तथा हि प्रकृतिप्रत्ययसमुदाये प्रयुज्यमाने अन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रकृतिः प्रकृत्यर्थे वर्तते प्रत्ययस्तु प्रत्ययार्थ इत्युच्यते
९६ अनन्यत्वं तु प्रत्ययात् प्रकृतिर्न किंचिदर्थं गमयति अथापि हि द्विषेः कर्तेति कर्त्रादिशब्दाः प्रयुज्यन्ते न तथापि करोतिक्रियापेक्षमपि
66 कर्तृत्वं प्रतीयते न तु द्विषिक्रियापेक्षमेव तस्मात्सामर्थ्याद्वाचकत्वं वहिरङ्गमपि विकल्प्यते यद्वेति समयस्यापि वाचकोऽस्ति
अन्येन च शब्देन प्रत्ययार्थोऽभिधीयते इह पुनर्न केवला प्रकृतिः प्रकृत्यर्थे वर्तते न चान्यः शब्दोऽस्ति यस्तमर्थमभिदधीते
ति कृत्वा अनन्यत्वात्त्रिर्न भविष्यति अथवा समयः कृतः न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्या न च केवलः प्रत्यय इति एतस्मा
त्समयादनन्यत्वात्त्रिर्न भविष्यति यद्येवं तस्य समयस्य कर्ता स एवेदमप्याह यद्यसौ तत्र प्रमाणं इहापि प्रमाणं भवितु
मर्हति प्रमाणमसौ तत्र चेह च सामर्थ्यं त्विह द्वयोः शब्दानां प्रयोगेन चानन्यत्वे सामर्थ्यमस्ति तेनानन्यत्वात्त्रिर्न भ
विष्यति कथं तर्हि तद्धिते चानन्यत्वे सामर्थ्यं भवति अन्येन प्रत्ययेन सामर्थ्ये केन षष्ठ्या ॥ ॥
तिभावः सामर्थ्यमिति अर्थप्रत्यायनाय शब्दाः प्रयुज्यन्ते तेन च प्रत्ययस्यानन्यत्वान्नावर्थः प्रत्याययितुं शक्य इत्यर्थः पूर्वस्मिन्नधि
द्वारे प्रकृतेरेव केवलायाः स्वार्थमात्राभिधानेऽपि सामर्थ्यं नास्तीत्युक्तं उत्तरत्र तु समयात्प्रयोग एव केवलाया नास्तीत्युच्यते
कथं तर्हीति समयात्केवलस्य प्रातिपदिकस्य तद्धितानन्यत्वे साधुत्वं न प्राप्नोतीत्यर्थः अन्येनेति दक्षस्यापत्यमिति षष्ठ्यन्त राम·
स्य प्रातिपदिकस्य प्रयोगेन केवलस्य इह तु कृदनन्यत्वे सत्यां केवल एव धातुः स्यात् तस्य च समयात्प्रयोगाभावः ॥ १ ९६

अथवेति असत्युपशाद्वेन भिन्नरूपत्वउच्यते नस्य च भिन्नरूपत्वं तु उत्सर्गापेक्षया भवतीति मतएव पदेऽभ्यनुज्ञायते नन्वरूपान्तराद्भिरित्यर्थः न
चैवास्तीति उत्सर्गविकल्पे अप्राप्तविभाषा अपवादविकल्पे न प्राप्तविभाषेति न कश्चिद्विशेषः अपवादवेलायामिति बाध्यत्वेन यावदु
त्सर्गो नापेक्ष्यते तावदपवादस्य प्रवृत्तिरेव नास्तीत्यर्थः उपदेशावस्थायामिति प्रत्यासत्तेर्न्यायादुपदेशावस्थायामसारूप्यमाश्रीयत
अथवा वस्तुमयमाश्रित्य वा विधिरुच्यते न चानन्यत्वेनीरूपवतीतेनानन्याद्भिर्न भविष्यति एवमभिकृतपतनत् अपवादो विभा
षा भविष्यति न पुनरुत्सर्ग इति न चैवास्ति विशेषो यदपवादो वा विभाषा स्यादुत्सर्गो वा अपि च सापेक्षो यं निर्देशः क्रियते वा
सरूप इति न चोत्सर्गवेलायां किंचिदपेक्ष्यमस्ति अपवादवेलायां पुनरुत्सर्गापेक्षत्वेन यो रूपवानन्यपूर्वो बाधकः प्राप्नोति
स वा बाधको भविष्यति कः पुनरसौ अपवादः यदि योऽरूपवानन्यपूर्वो बाधकः प्राप्नोति स वा बाधको भवतीत्युच्यते क्विबादि
षु समावेशो न प्राप्नोति ग्रामणीः ग्राममणोय इति न ह्येते रूपवन्तः एतेऽपि रूपवन्तः कस्यामवस्थायां उपदेशावस्थायां यद्ये
वं अनन्वयभिन्नेषु विभाषाप्रसंगः अनन्वयभिन्नेषु विभाषा प्राप्नोति कर्मण्यण् आतोऽनुपसर्गे क इति कविषये अणपि प्रा
प्नोति सिद्धमनन्वयस्यानेकान्तत्वात् सिद्धमेतत्कथं अनन्वयस्यानेकान्तत्वात् अनेकान्ता अनन्वयाः अथवा प्रयोगे असरू
पाणां वा विधिर्न्याय्यः प्रयोगे लादेशेषु प्रतिषेधः प्रयोगे लादेशेषु प्रतिषेधो वक्तव्यः ह्योऽपचदित्यत्र लङपि प्राप्नोति श्वः प
इत्यर्थः ह्योऽपचदिति लङ्ग्रहणं लकारप्रत्ययः लुङिन्वपातीदिति ईशाह इति भिन्नरूपत्वात् समावेशप्रसंगः यदयमिति परोक्षे लिडिति
लिटालङः समावेशोऽसारूप्यात्सिद्ध एव विनापि लिङ्ग्रहणेन विहितत्वल्लकाराणामसमावेशं ज्ञापयतीत्यर्थः ॥

अथवेति क्विवादयो न संगृहीताः प्रयोगे तेषां रूपाभावादित्यर्थः क्वचिद्य इति प्रयोग इत्यर्थः उपदेशो हि सर्वस्यैवासारूप्यमित्यसरूपग्रहणमन॥

१ भा॰कै॰ ६८ 67 अथवा प्रयोगे असरूपाणां वा विधिर्न सर्वमिष्टं संगृहीतमिति कृत्वा द्वितीयः प्रयोग उपास्यते कोऽसौ उपदेशो नाम उपदेशो चेतेः सरूपाः न
नु चोक्तमनुबन्धभिन्नेषु विभाषाप्रसंग इति परिहृतमेतत् इह तु मनुबन्धस्यानेकान्तत्वादिति अथैकान्तेषु दोष एव एकान्तेषु च न दोषः आचा
र्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नानुबन्धकृतमसारूप्यं भवतीति यदयं ददातिदधात्योर्विभाषां शास्ति अथवासरूपो वा बाधको भवतीत्युच्यते अपवा
दश्च नामानुबन्धभिन्नो वा भवति रूपान्यत्वेन वा तेनानेनावश्यं किंचित्त्याज्यं किंचित्संगृहीतव्यं तत्रानुबन्धकृतमसारूप्यं न त्वाश्रयितव्यं
यत्तु सारूप्यान्यत्वेनासारूप्यं तदाश्रयिष्यामः अथवा असरूपो वा बाधको भवतीत्युच्यते सर्वश्चासरूपः तत्र प्रकर्षगतिर्विज्ञास्यते सा
धीयो योऽसरूप इति कश्च साधीयः प्रयोगे चशब्दः कृच्च प्रयोगात् अथवा असरूपो वा बाधको भवतीत्युच्यते न चैवं सति कश्चिदपि
सरूपः तत एवं विज्ञास्यामः क्वचिदेऽसरूपा इति अनुबन्धभिन्नाश्च प्रयोगे सरूपाः अथ कथमिदं विज्ञायते अस्त्रियामिति किं स्त्रि
यां न भवतीत्याहोस्वित् प्राक् स्त्रियाभवतीति कश्चात्र विशेषः स्त्रियां प्रतिषेधे क्तल्युट्तुमुन्खलर्थेषु विभाषाप्रसंगः स्त्रि
यां प्रतिषेधे क्तल्युट्तुमुन्खलर्थेषु विभाषा प्राप्नोति कृदृक्षिते छात्रस्य शोभनं वजपि प्राप्नोति ल्युड् हसनं छात्रस्य शोभनं तत्र
पि प्राप्नोति वसनन्द इत्यतिमोक्तं ॥

र्थकं स्यात् कथमिति स्त्र्यधिकारविहितेष्वेव किं प्रतिषेधः परस्तात्स्त्र्यधिकारस्य भवत्येवा वासरूपवि राम॰
धिः अथ स्त्र्यधिकारात् प्राक् वासरूपविधिर्भवति स्त्र्यधिकारेण विच्छिद्यत इति प्रश्नः ॥ ॥ ६८

लिङ्लोटाविति लिङ् चेति लिङ् भवत्येव इच्छार्थेषु लिङ्लोटावित्यत्र लिङ्लोटोः सह निर्देशात् तत्रापि सहनिर्देशः कृतः लिङ् चेति नियमाल्लो
ट् न भविष्यतीति शक्यते वक्तुं ननु तव्यत् भावे कर्मे कर्मणो लिङ्लोटाविति भिन्नार्थत्वात् कुतो बाध्यबाधकभावः नैष दोषः भावेऽपि
लिङ्लोटौ प्रैषादिविधानमिति तद्रूपेण तया बाध्यबाधकभावोऽभिमतः आस्यते भोक्तुमिति भोजनार्थत्वादासनस्य पौर्वकाल्यमत्र गम्य
ते इति समानविषयत्वाद्बाध्यबाधकभावप्रसंगः क्त्वाभावे तत्रैव च लकारोत्पत्तिरत्रेति समानार्थत्वमपि विद्यते न त्वायं निर्णयः
लिङ्लोटावपि प्राप्नुतः खलर्थः ईषत्पानः सोमो भवता खलपि प्राप्नोति एवं तर्हि स्त्रियाः प्रागिति वक्ष्यामि स्त्रियाः प्रागिति वे
क्त्वार्थो वा वचनं स्त्रियाः प्रागिति चेत् क्त्वार्थो वा वचनं कर्तव्यं आसित्वा भुंक्ते आस्यते भोक्तुमित्यपि यथा स्यात् कालादिषु
तुमुन्विधाने वा वचनं कालादिषु तुमुन्विधाने वा वचनं कर्तव्यं कालो भोक्तुं कालो भोजनस्येत्यपि यथा स्यात् अर्हे तृज्विधा
ने अर्हे तृज्विधेयः इमे अर्हे कृत्या विधीयन्ते ते विशेषविहिताः सामान्यविहितं तृचं बाधेरन् नैष दोषः भावकर्मणोः कृत्या
विधीयन्ते कर्तरि तृच् कः प्रसंगो यद्भावकर्मणोः कृत्याः कर्तरि तृचं बाधेरन् एवं तर्हि अर्हे कृत्यतृचां विधाने अर्हे कृत्यतृचो
विधेयाः अयमर्हे लिङ् विधीयते स विशेषविहितः सामान्यविहितान् कृत्यतृचो बाधेत वासरूपो कृत्याः कृत्यसंज्ञायां
प्राङ् ण्वुल्वचनं कृत्यसंज्ञायां प्राङ् ण्वुल इति वक्तव्यं किं प्रयोजनं ण्वुलः कृत्यसंज्ञा याभूत् अर्हे कृत्यतृज्ग्रहणं ज्ञापकं
प्राक् ण्वुल्वचनानर्थकास्य यदयमर्हे कृत्यतृचश्चेति तृज्ग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः प्राक् ण्वुलः कृत्यसंज्ञा भव
तीति एवमपि ण्वुलः कृत्संज्ञा प्राप्नोति योगापेक्षं ज्ञापकं तव्यत्तव्यानीयरः केलिमर उपसंख्यानं केलिमर उपसंख्यानं
स्वाधिकारस्य परस्तादपि वासरूपस्य विधिर्भवति अर्हे कृत्यतृचश्चेत्यत्र तु कृत्यतृज्ग्रहणेन तस्यानित्यत्वं ज्ञाप्यते कृत्याः कृ
त्याः इत्येतावत्सूत्रमित्याह कृत्संज्ञायामिति योगापेक्षमिति ण्वुल्तृचावित्येतस्माद्योगात् प्राक् कृत्यसंज्ञाधिकार इत्येवं तृज्ग्रह

१
भा॰ कै॰
६८

भाष्यकारेणानुकर्मणिप्रदर्शितः वास्तुनिभवइति दिगादित्वाद्यत् प्रत्ययः नित्यानां शाखानां यथाकथंचिदन्वाख्याने कर्तव्यमितिमन्य
ते यथोक्तं उपादायापिदेयाप्रत्यात्न्पायाप्यन्वाचक्षते उपायानां च नियमो नावश्यमवतिष्ठत इति अवास्तव्य इत्यत्र स्वरभेदोपि नास्ति कृ
पचेलिमामाषाः पक्तव्याः भिदेलिमाः सरलाभेत्तव्याः वसेस्तव्यत् कर्तरिणिच्चवसेस्तव्यत् कर्तरि वक्तव्यः णिच्च भवतीति व
क्तव्यं वसतीति वास्तव्यः नह्विनोवा नह्विनोवाधुनरेष भविष्यति वास्तु निभवो वास्तव्यः अचोयत् यतिजनैरिति यतो नाव
आनुग्रहणं किमर्थं अजन्ताद्यथास्यात् हलन्तान्माभूदिति नैतदस्ति प्रयोजनं हलन्तात्ण्यद्विधीयते सबाधको भविष्यति य
थैव तर्हि ण्यच्चर्तवा पते एवं तव्यदादीनपि बाधेत अजग्रहणे पुनः क्रियमाणे अजन्ताद्यद्विधीयते हलन्तात्ण्यत् विधीयते ।
एतावेवनस्याधात वः यहुनाजन्ताद्धलन्ताच्च उच्यते च न तव्यदादयः नेव च ना द्भविष्यन्ति नैतदस्तिप्रयोजनं वासरूपेण तव्यदाद
यो भविष्यन्ति नैतदस्ति प्रयोजनं वासरूपेण तव्यदादयो भविष्यन्ति इदं तर्हि प्रयोजनं अजन्तभूतपूर्वमात्रादपि यथास्यात् ल
व्यं पव्यं आर्धधातुकसामान्ये गुणे कृते पि प्रत्ययसामान्येपि वान्तादेशे कृते हलन्तादिति ण्यत् प्राप्नोति नैष दोषः दित्संधितस्य
आर्धधातुकसामान्ये अकारलोपे कृते हलन्तादिति ण्यत्प्राप्नोति अजग्रहणसामर्थ्याद्यदेव भवति यतिजनेरुपसंख्यानं
यतिजनेरुपसंख्यानं कर्तव्यं जन्यं वस्तेन चान्यल्पमिदमच्यते नकिंचास्ति वतियति जनीनामुपसंख्यानमितिवक्तव्यं न
किनक्तं शक्षि शस्य चतिचत्यं यतियत्यं जनिजन्यं हनोवा वधच हन्तेर्धातोर्वा यद्वक्तव्यः वधइत्ययं चादेशः वध्यः घात्यः न
ह्विनोवा नह्विनोवाधुनरेष भविष्यति वधमर्हतीति वध्यः यदि नह्विनः समासो न प्राप्नोति अस्ति वध्यो मन्त्रस्तव्यइति यतिपुनः
त्वाकेस्तुतिनियदं तोदानन्तेविधीयते नदेव यथनोस्याद्यानदर्थ इत्यनेन अचोयत् यतिजनेरिति यतो नाव इति स्वरार्थं जनेर्यद्विधा
ने जन्यमितिरूपं तत्रण्यता पिसिद्ध्यतिजनिवध्योश्चेति हलिप्रतिषेधात् वधमर्हतीति दण्डादिभ्य इति यत्प्रत्ययः यदि न ह्विन इति तेन सह समा

राम॰
६८

स्वरेहि दोष इति अक्षिवयशाह्याख्यातिसतितित्त्वरितं इति स्वरितः असत्येन कृदन्तेन तु समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण वयशाहः आद्युदात्तो भ
वति तच्चाक्षिवयशाह्यान्नाप्नोति दंडादिषु केवलस्य वयशाहस्य पाठात्तदन्तविध्यभावाच्च अजर्यं तयोरेवेनिवचनाद्भावे अजर्यशाहः प्राप्नो
ति अजर्यं संगतेनेति कर्तरि च संगत इष्यते अजर्यमार्यसंगतमित्यतः पृच्छति किं प्रत्युदाहृयत इति अजर इति कर्तर्ययं प्रत्ययो निया
त्यते ततो हं गविकलतायरिहाराय कर्तैव प्रत्युदाहरणे प्रदर्शनीय इति भावः गत्यर्थानामिति यद्यपि संगमनं संगतमिति भावे इह क्तो

स्वरे हि दोषः स्यात् अक्षिवय्यः एवं स्वरः प्राप्नोति अक्षिवय्य इति चेष्यते अचो गदमदचरयमश्चानुपसर्गे अनुपसर्गाच्चरेराङि
वा गुरौ अनुपसर्गाच्चरेरित्यत्र आङि चागुराविति वक्तव्यं आचार्योदेशः अगुराविति किमर्थं आचार्य उपनयमानः गदमदश्च
र्यः स्वामिवैश्ययोः स्वामिन्यन्तोदात्तत्वं च स्वामिनि अन्तोदात्तत्वं च वक्तव्यं अर्यः स्वामी अजर्यं संगते संगतमिति किं प्रत्युदाह
ह्रियते अजरः कंबलः अजनिनाकंबल इति किं पुनः कारणं कर्तृसाधनः प्रत्युदाह्रियते न भावसाधनः प्रत्युदाहार्यः एवं तर्हि
अजर्या कर्तरि अजर्यं कर्तरीति वक्तव्यं तत्र हि वक्तव्यं न वक्तव्यं गत्यर्थानां क्तः कर्तरि विधीयते तेनेन योगात् अजर्यं कर्तरि
भविष्यति गत्यर्थानां वै क्तः कर्मण्यपि विधीयते तेनेन योगादजर्यं कर्मण्यपि प्राप्नोति जीर्यतिरकर्मकः भावे तर्हि प्राप्नोति सं
गतग्रहणमिदानीं किमर्थं स्यात्

विहितस्तथापि गत्यर्थानां क्तप्रत्ययः कर्तरि दृष्टो गतो ग्रामं देवदत्त इति ततो गत्यर्थधातुसाहच
र्यादजर्यतिति कर्तरि नियातनमिति मन्यते जीर्यतिरकर्मक इति सोपसर्गस्य सकर्मकत्वे पीहानुपसर्गस्य निपातनादकर्मकत्वं बो
द्धव्यं द्रव्यकर्माभावाश्रयेण वाकर्मकत्वमुक्तं कालादिना तु सर्वस्यैव सकर्मकत्वं संगतग्रहणमिति तर्हि गमेर्भावस्य जीर्यतेर्भा
वेन सामानाधिकरण्यमुपपद्यत इति प्रश्नः ॥ ॥ ॥

१
मा॰ कै॰
६५
69

कर्तृविशेषणमिति वैयधिकरण्यमनयोः पदयोः स्यादिति भावः लोमानि हृष्यन्तीति तथा च हृष्टं लोमभिर्हृषितं लोमभिरिति वैयधिकरण्ये
पीढ्हिकल्पो भवति तस्मात्कर्तरीति वक्तव्यं अथवा सामानाधिकरण्यत्यागेन वैयधिकरण्यमाश्रयस्माद्युक्तत्वात् निपातनाद्वा कर्तर्ये
वप्रत्ययो भवतीति स्थितं पदस्यापि कस्य चैनेन हृ[illegible]ति अत्राधिकारस्य विच्छेदोऽवयपरिज्ञानेन वा सिंहावलोकितन्यायाश्रयणं वा तत्रा

कर्तृविशेषणं संगतग्रहणं संगतं कर्तृ चेद्भवतीति तद्यथा हृषेर्लोमस्विति लोमानि चेत्कर्तृणि भवंति अन्यथा पदः स्था॰
पिकस्य पदः स्थ्यनुपसर्गग्रहणं पदः स्थापि अनुपसर्गग्रहणं कर्तव्यं इह माभूत् प्रवाच्यं संवाच्यं तन्नहि कर्तव्यं न कर्तव्यं अनु
प॰ र्ग इत्यनिवर्तते एवं तर्हि अन्वाचष्टे अनुपसर्ग इत्यनिवर्तत इति नैतदन्वाख्येयं अधिकारा अनुवर्तन्त इति एष एव च न्यायः
यदुताधिकारा अनुवर्तन्त इति पदः स्थोभावे भावग्रहणं किमर्थं कर्मणि माभूदिति नैतदस्ति प्रयोजनं भवतिरकर्मकः
अकर्मका अपि धातवः सोपसर्गाः सकर्मका भवंति तेनानुभाव्यमामं त्वर्णामित्यत्रापि प्राप्नोति एतदपि नास्ति प्रयोज
ने अनुपसर्ग इत्यनिवर्तते उत्तरार्थं तर्हि भावग्रहणं कर्तव्यं हनस्त च भावे यथा स्यात् स्वहत्यावर्तते इह माभूत् स्वघात्यो
वृषलइति हनः स्त च हनस्तवित्स्त्रियां छेदसि हनस्त चेत्यत्र वित्स्त्रियां छंदसि इति वक्तव्यः तां भ्रूणहत्यां निरहस्यात् =
चरण अस्यैनां भ्रूणहत्यायै च तन्र्थे परिग्रहणाः स्त्रियामिति किमर्थं अघ्नते दस्युहत्याय छंदसीति किमर्थं स्वहत्यावर्तते ८८

वस्य एव वक्तव्यो विशेषः एवमादौ तु प्रयोजनाभावादवक्तव्य इत्यर्थः भवो भावे भवतिरकर्मक इति न तु प्राप्त्यर्थः सकर्मकोऽस्ति
नैष दोषः प्राधान्यात्तन्त्रार्थस्यैवेह ग्रहणात् ननु कालादिकर्मणि प्राप्नोति अनभिधानात्कालादिकर्मणि न भविष्यतीति राम:
मन्यते हनस्त च दस्युहत्यायेति छंदस्येवैतत्प्रवंततत्सकं भाषायां तु स्त्रीलिंगमेव ॥ ॥ ॥ ६९

पतिलक्षणं अथ वेति पूर्वस्मात्कथं योऽस्यैव लक्षणस्य प्रदर्शनाय कथग्रहणं तेन पूर्वं कथं शब्दं दर्शितं स्त्रियां विद्यते कथं भावितीति ई
डवेदहशंसदुहान्यतश्चेति वार्ये शब्दस्याद्युदात्तविधानादेतज्ज्ञायते नत्र हीडिवेदिभ्यामात्मनेपदिभ्यां स्त्रीहचर्यो हशोद्भूतं ग्रहणमिति
गृह्यते तस्मादुपदेश इति ननु स्वरभेदो भवति कथमिति सत्याद्युदात्तं पदं पठ्यते तस्मात्तस्य सविते नैष दोषः तद्विषयस्यान्तिमं तस्यैवा
द्युदात्तविधानात् न लक्षणेनेति संहितायामेव नित्यत्वं पदविच्छेदस्य तु पौरुषेयत्वे न यावच्चार्थनिष्पत्त्याभावः तत्रावग्रहे
पतिलक्षणा स्त्रहेननुषः कथं शकाविति वर्त्तमाने पुनः कथग्रहणं किमर्थं कथं वेवयथा स्यात् यदन्यत् प्राप्नोति तन्माभूदिति किं।
वा एपन्त्राप्नोति एपन् श्रोत्रावश्यके एपन् स्तौतेः कथं पूर्वविप्रतिषिद्धमिति वक्तव्ये सपूर्वविप्रतिषेधो न पठितव्यो भवति अ
थवा हन्तस्त्विन् स्त्रियां छन्दसि चोदितः स न वक्तव्यो भवति कथं द्विधौ कृत्यग्रहणे कथं द्विधौ कृत्यग्रहणं कर्तव्यं इह माभूत् वाच्या
कत्विजः इति अंजेस्त्रोपसंख्यानं संज्ञायां अंजोस्त्रोपसंख्यानं कर्तव्यं संज्ञायां आज्यं यदि कथं वृद्धिर्न प्राप्नोति तस्माद
प्युपदेशः यदि एपडुपधालोपो न प्राप्नोति तस्मात् कथं वेव ननु चोक्तं वृद्धिर्न प्राप्नोतीति आङ्पूर्वस्य प्रयोगो भविष्यतीति य
दैवमवग्रहः प्राप्नोति न लक्षणेन पदकारा अनुवर्त्याः पदकारैर्नाम लक्षणमनुवर्त्यं यथालक्षणं पदं कर्तव्यं पतिलक्षणा
स्त्रहेन्नई च खनः दीर्घोच्चारणं किमर्थं न ह्रस्वखन उच्चेत काम्यपक्षसिद्धिः एवं आङ्गोन सिद्धं न सिद्ध्यति पत्वन्त कोर सिद्ध्यः।
कादेश इत्येकादेशस्यासिद्धत्वात् कृप्रसंगेन नैतदस्ति दर्यां तपदाद्योरेकादेशोऽसिद्धः नैव पदान्तपदाद्योरेकादेशः तस्मा
न क्रियते तदुक्तं हरिद्रूरनवग्रहात् इति हरिद्रूरित्यत्र किं हरिशाहरकारान्तः अथ हरिशाहस्तकारान्त इति देहात् ई च खनः दार्घो
च्चारणो भाष्यकारेण प्रत्याख्याने केचित्सूत्रेषु निर्देशेन द्वितीयस्कारो येविभाषेत्यात्वस्य पक्षे परत्वाद्भासस्य वा पनार्थ इत्याङ्कः
तदयुक्तं कथं सन्नियोगेन विधीयमानस्य त्वस्यान्तरंगत्वादात्वस्य नयकारादावुत्पन्ने विधीयमानस्याङ्गस्य बहिरंगत्वाद्विप्रतिषेधा

३ भा॰कै॰ ७० 70

भृञोऽसंज्ञायामिति किमर्थमिति क्रियमाणेऽपि प्रतिषेध इष्टं न सिध्यतीति प्रश्नः भार्येति गृहिण्या इयं संज्ञेति क्यबभावे ण्यत्प्रत्ययः
अनर्थक इति प्राप्तेरयं प्रतिषेधः आनन्तर्यात्तु लक्षणान्तरेण प्राप्तेः क्यब्विधानादिति भावः प्रतिषेध इदानीमिति प्रतिषेधविधानसामर्थ्या
ल्लक्षणान्तरप्राप्तस्यापि क्यपः प्रतिषेधो भवतीति भावः अस्त्री संज्ञेति संज्ञाप्यत इति संज्ञेति कर्मसाधनोऽत्र संज्ञाशब्दः ततो न स्त्रिया

भृञोऽसंज्ञायां असंज्ञाग्रहणं किमर्थम् भार्या भृञः संज्ञाप्रतिषेधे स्त्रियामप्रतिषेधोऽन्येन विहितत्वात् भृञः संज्ञाप्रतिषे
धे स्त्रियामप्रतिषेधः अनर्थकः प्रतिषेधः अप्रतिषेधः किं कारणं अन्येन विहितत्वात् अन्येन लक्षणेन स्त्रियां क्यप् वि-
धीयते संज्ञायां समजनिषदनिपतमनविदषुञ्शीङ्भृञिणः इति प्रतिषेध इदानीं किमर्थः स्यात् प्रतिषेधः किमर्थ इ-
ति चेदस्त्रीसंज्ञाप्रतिषेधार्थः प्रतिषेधः किमर्थ इति चेत् अस्त्रियां संज्ञास्ति तदर्थः प्रतिषेधः स्यात् अस्त्रीसंज्ञार्थमेतत्
स्यात् भार्या नाम क्षत्रिया सिद्धं तु स्त्रियां संज्ञाप्रतिषेधात् सिद्धमेतत् कथं स्त्रियां संज्ञाप्रतिषेधो वक्तव्यः संज्ञायां समजनिष
दनिपतमनविदषुञ्शीङ्भृञिणः ततो न स्त्रियां भृञ इति सिद्ध्यति सत्यं न तर्हि भिद्यते यथान्यासमेवास्तु ननु चोक्तं भृञः
संज्ञाप्रतिषेधे स्त्रियामप्रतिषेधोऽन्येन विहितत्वादिति नैष दोषः भाव इति तत्रानुवर्तते कर्मसाधनश्चायं अथवा यदनेन संज्ञाया
विधीयन्ते तेषु नैव विज्ञायते संज्ञायामभिधेयायामिति किं तर्हि प्रत्ययान्तेन चेत्संज्ञा गम्यत इति अपर आह संज्ञायां पुंसि [illegible]

मिति स्त्रीशब्देनात्र स्तनकेशवती गृह्यते अन्यथा विधिप्रतिषेधयोर्विषयभागो न स्यात् तस्माद्भरणं भृत्येति विधेर्विषयः लौ
किकी तु स्त्री प्रतिषेधस्य भाव इति तत्रेति ब्रुवत ज्ञापितो भावे क्वचिद्यतः संज्ञायामिति संज्ञाशब्दः कर्मसाधनो न गृह्यते किं तर्हि भा राम॰ ७०
वसाधनः तेन प्रत्ययान्तेन यदि स्त्री गम्यते ततः प्रत्ययः न च भृत्याशब्देन गृहिण्यभिधीयत इति क्यपोऽप्रसंगः ॥ ८

संज्ञायामिति भार्यानामद्गत्रियाद्यन्यत्रासंज्ञायामित्यस्यप्रतिषेधस्यचरितार्थत्वात् सूत्रांतरेण स्त्रियांसंज्ञायांक्यपः प्रसंगाद्भार्या
शब्दोनसिद्ध्यतीतिबोध्यं स्त्रीप्रकरणेभावग्रहणानुवर्तनात्कर्मणिक्यवभावादेव भवतीत्युत्तरं यद्यपि अजंताद्विधीयमानोयत्

संज्ञायांप्रसिद्धष्टत्वात्तत्र भार्याशब्देनसिद्धाति स्त्रियांभावाधिकारोस्तितेनभार्याप्रसिद्धाति भावइतितत्रवर्तते कर्मसा
धनस्त्वायं अथवाबहुलाकृत्याः संज्ञायामितत्रहतं अथवाकृत्यल्युटोबहुलमिति एवमत्रापिण्यद्भविष्यति यथापत्नी
यथाजन्यंयथाभिमितिस्तथैवसामस्त्र्यबहुते समस्त्र्यबहुलत्वपसंख्यानंकर्तव्यं संभृत्यापवसंभार्योः संभार्याएवसंभा
र्याः भृजः राजसूयसूर्यमृषोद्यरुच्यकुप्यकृष्टपच्याव्यथ्याः सूर्यरुच्याव्यथ्याः कर्तरि सूर्यरुच्यअव्यथ्यइत्येतेकर्तरिनिपा
त्यंते किं निपात्यतेसूर्यः सरतिभ्यांसर्तेरुत्वंसुवतेर्वारुडागमः सरणाद्वासुवतिकर्माणीतिवासूर्यः रोचतेसौरुच्यः नव्य
थतइत्यव्यथ्यः कुप्यंसंज्ञायां कुप्यंसंज्ञायामितिवक्तव्यं गोप्यमन्यत् कृष्टपच्यस्यांतोदात्तत्वंकर्मकर्तरिच कृष्टपच्यस्यां
तोदात्तत्वंचकर्मकर्तरिचेतिवक्तव्यं कृष्टेपच्यंतेस्वयमेव कृष्टपच्याश्यामेअकृष्टपच्याश्यामे योहिकृष्टेपक्तव्यः सकृष्ट
पाकेर्भवति राजसूय प्रत्ययपिभ्यांग्रहेः प्रत्ययपिभ्यांग्रहेः छंदसिप्रत्ययपिभ्यांग्रहेः छंदसीतिवक्तव्यं मत्तस्यनप्रतिगृह्यम्
अनृतंवैमत्तोवदते तस्मान्नापिगृह्यं प्रतिग्राह्यमपिग्राह्यमित्येवान्यत्र प्रत्ययपिभ्यां अमावस्यदन्यतरस्यां कस्यायमनु
बंधः प्रधानस्यअमावस्याइत्येवंस्वरः प्रसज्येत ॥

यथाहलंताल्कृतस्मिन्भवतिबहुलवचनात् यथाचभिन्निरित्यादिषुयेक्तिर्भवति एवंभार्येतिक्यप्प्रसंगेण्यद्भवतीत्यर्थः अमा
वस्यप्रधानस्येति विधीयमानत्वात्प्रत्ययस्यप्राधान्यमितिनियमप्रत्ययोनियातइत्युक्तंभवति एवंस्वरइति यतोनावइत्युत्तरपदा

मघुद्गिरंस्यात् क्षेत्रक्षेति ॥

अमावास्याग्रहणेनेति शास्त्रीनष्टत्वादमावास्याशब्दस्य पदंनत्वादमावास्याशब्दस्य पदेनत्वादितिभावः एवं तर्हीति यदन्यतरस्यां तत्त्वेन नि
पात्यत इत्यर्थः ननु तित्वप्रत्ययग्रहणं चोदयिष्यते निरुक्तविभागेन निपातनमाश्रीयमाणे स्वरितत्वं न सिद्ध्यतीति मत्वाह यदि तर्ही
ति एवंजातीयकानीति निरुक्तावयवविभागानीत्यर्थः अमावसोरिति वृद्धिभावाभावाभावकृतभेदात् अययोर्द्विवचननिर्देशः
अमावस्या इति चेष्यते तथा अमावास्याग्रहणेन अमावस्याग्रहणं न प्राप्नोति एवं तर्हि निपातनस्य यदि तर्हि निपातनान्येष्व
वंजातीयकानि भवेति आत्विपंछंदोधीन इति व्यपवर्गाभावात् द्वितीयात्युदात्तत्वं न प्राप्नोति एवं तर्हि अमावसोर्यद् ण्य
तोर्निपातनयाव्यह्वितयैकहृतिनानयोः स्वरस्त्वमे प्रक्षिप्यति अमाछंदसि निर्दिष्टर्क्य देवहूयप्रणीयोन्नीयोच्छिष्यम
र्यस्तर्याध्वर्यखन्यखान्यदेवयज्याऽऽपृच्छ्यप्रतिषीव्यब्रह्मवाद्यभाव्यस्ताव्योपचाय्यपृडानि निष्टर्क्यं इति किं निपात्यते
निष्टर्क्ये कृन्तेराद्यन्तविपर्ययः छंदसि कृन्तादर्थः यथा कृन्तेः तर्कुः कसेः सिकताः हिंसेः सिंहः अपर आह निष्टर्क्य
मत्यपं विद्यात् निसः षत्वं निपातनात् ण्यदायादेश इत्येतावुपचाय्ये निपातितौ निष्टर्क्यं चिन्वीत पशुकामः ण्यदे
कस्माच्च चतुर्भ्यः क्यप् च चतुर्भ्यश्च यतो विधिः ण्यदेकस्माद्यशब्दश्च द्वौ क्यपौ ण्यद्विधिश्चतुः ण्यदेकस्मान्निष्टर्क्यः च
तुर्भ्यः क्यप् देवहूयः प्रणीयः उन्नीयः उच्छिष्यः चतुर्भ्यश्च यतो विधिः मर्यः स्तर्या ध्वर्यः खन्यः ण्यदेकस्मात् खान्यः य
शब्दश्च देवयज्या द्वौ क्यपौ आपृच्छ्यः प्रतिषीव्यः ण्यद्विधिश्चतुः ब्रह्मवाद्यः भाव्यः स्ताव्य उपचाय्यपृडं उपपूर्वाच्चिनोतेः आ
यादेशोऽपि निपात्यते नहि ण्यतैव सिद्ध्यति हिरण्य इति च हिरण्ये इति वक्तव्यं उपचेयपृडमित्येवान्यत्र छंदसि निष्टर्क्यं
कें हलोर्ण्यत् माऋमोर्ऋहलोर्ण्यद्विधेयः पाणिसमर्ग्या रज्जुः समवपूर्वाच्च समवपूर्वाच्चेति वक्तव्यं समवसर्ग्या रज्जुः लपिदभिभ्यां च
निपातयामीति एवं तरस्येति शेषः एक इति नेति एकानद्विनवहवित्रिकमयोः सिद्ध्यति एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् तथा हि ण्यन्त
मावास्याशब्दस्यान्याय्यत्वादाकारस्य प्रकृतित्वमकारस्य तु विकारत्वं छंदसि कृतार्थं इति कृतमावास्यस्य पाणोर्यि आदिः ककार

१ भा. कै ७१

71

२

राम. ७१

ऊरावश्य कथमिति किमावश्यकार्थवाचिन्युपपदे प्रत्ययः उत प्रत्ययेनावश्यके द्योत्य इति प्रश्नः आवश्यलाव्यमिति द्वा
वश्यया विन्यादौ गमनार्थस्यापिक्त विन्ययोगो लोके दृश्यते लाव्यं प्रत्यनादरादिति मन्यते विस्पष्टादिवदिवदिति यथाविस्प

डोरावश्यके कथमिदं विज्ञायते आवश्यके उपपदे आहोस्विदावश्यके द्योत इति कस्मात्र विशेषः आवश्यक उपप
द इति चेत् द्योत्य उपसंख्यानं कर्तव्यं याव्यं आस्तु तर्हि द्योत्ये द्योत्य इति चेत् स्वरसमासानुपपत्तिः द्योत्य इति चेत् स्वर
समासानुपपत्तिः आवश्यलाव्यं आवश्यपाव्यं नैष दोषः मयूरव्यंसकादित्वात् समासः विस्पष्टादिवत् स्वरो भविष्यति
ति डोरावश्यके ण्यतः स्तोतेः क्यप् पूर्वविप्रतिषिद्धं ओरावश्यके ण्यतः स्तोतेः क्यप् भवति पूर्वविप्रतिषेधेन डोरावश्य
के ण्यत् भवतीत्यस्यावकाशः आवश्यलाव्यं आवश्यपाव्यं क्यपोऽवकाशः स्तुत्यः इहोभयं प्राप्नोति आवश्यस्तुत्यः क्य
प् भवति पूर्वविप्रतिषेधेन स तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः उक्तं नवा क्यो निवर्तमाने पुनः क्यब् ग्रहणप्रयोजनं क्य
वेव यथा स्यात् यदन्यत् प्राप्नोति तन्माभूदिति डोरावश्यके आनाय्योऽनित्ये दक्षिणाग्नाविति वक्तव्यं आनेयो
न्यः आनाय्योऽनित्य इति चेत् दक्षिणाग्नौ कृतं न भवेत् ॥ ॥

ष्टक डुकमित्यत्र मयूरव्यंसकादित्वात्समासे कृते पूर्वपदप्रकृतिस्वरो भवत्येवमश्यलाव्यमित्यादावपि मयूरव्यंसका
दिषु निपातनात् उत्तरपदप्रकृतिस्वरो भविष्यतीत्यर्थः आनाय्यो आनाय्योऽनित्य इति चेदिति यदादिष्वपि प्रसंग इति शेषः म

३
भा॰ के॰
७२
72

एकयोनाविति योगार्हपत्यादानीयते आहवनीयेन सहैकयोनिर्द्दक्षिणाग्निस्तत्रेत्यर्थः यस्त्वैश्यकुलादेरानीयते तत्रा
एकयोनौ तत्तं विंद्यात् आनेयोह्यन्यथा भवेत् आना याय्यसान्नाय्यनिकाय्यधाय्यामानहविर्निवाससामिधेनीषु
याय्यनिकाय्ययोः किं निपात्यते याय्यनिकाय्ययोरादियत्वकत्वनिपातनं याय्यनिकाय्ययोरादियत्वमादिकत्व
चनिपात्यते मेयनिचेयमित्येवान्यत्र याय्यसान्नाय्यौ कुंडपाय्यसंचाय्यौ कुंडपाय्येय विधिः कुंडपाय्ययद्वियेयः कुं
डपाय्यः क्रतुः अग्नौ परिचाय्योपचाय्यसमूह्याः समूह्य इत्यनर्थकं वचनं सामान्यकृतत्वात् समूह्य इत्यनर्थकं व
चनं किं कारणं सामान्यकृतत्वात् सामान्येनैवात्र एयत् भविष्यति ऋहलोर्ण्यदिति वह्यर्थे निपातनं कर्तव्यं वहे
र्ण्यद्यथा स्यात् वह्यर्थमिमिति चेत् उद्देशस्तदर्थत्वात्सिद्धं वह्यर्थमिमिति चेत् उद्देशस्तदर्थत्वात्सिद्धं उद्दिश्य पिवह्यर्थे
वर्तते कथं पुनरन्यो नामान्यस्यार्थे वर्तते कथम् हि वह्यर्थे वर्तते बहवोर्था अपि धातवो भवंति अस्ति पुनः क्वचिद
न्यत्रापि हि वह्यर्थे वर्तते अस्तीत्याह उद्दिविग्रहाच्च ब्राह्मणो मिद्धमेतत्समूह्य चिन्वीत पशुकामः पशवो वै पु
रुषाः पशूनेवास्मै समूहति अग्नौ चित्याग्निचित्ये च अग्निचित्यस्यान्तोदात्तत्वाभावे अग्निचित्येति भावेऽन्तोदात्तो भवति
अग्निचयनमेवाग्निचित्या चित्याग्नि एवुलन्तचो किमर्थश्चकारः स्वरार्थः चितः अन्तउदात्तो भवतीत्यन्तोदात्तत्वं य
थास्यात् नैतदस्ति प्रयोजनं एकाजयं तत्रनार्थः स्वरार्थेन चकारेण तत्वं येन प्रत्ययस्वरेणैव सिद्धं विशेषणार्थ
स्तर्हि क्व विशेषणार्थेनार्थः अग्रन्त्वजिति तत्र उत्तु च्यमाने मातरौ मातरः पितरौ पितरः इत्यत्रापि प्राप्नोति ॥
नाप्यशाह्लो न भवति अग्नौ पट्ठुद्दिविग्रहादिति वह्निसमानार्थे नोह्नि ना ब्राह्मणो समूह्य शाहस्य निर्वचनं कृतमित्यर्थः एव

राम॰
७२

स्वसृनप्तृग्रहणमिति नप्तृग्रहणं नियमार्थं स्वसृशब्दस्तृन्तृजन्तयोरन्यत्वाद्विध्यर्थ एव सामान्यग्रहणाविघातार्थं त्वं च का
स्वसृनप्तृग्रहणं नियमार्थं भविष्यति एतयोरेव योनिसंबन्धयोः नान्येषां योनिसंबन्धानामिति सामान्यग्रहणाविघाता
र्थस्तर्हि हि सामान्यग्रहणाविघातार्थेनार्थः अत्रैव यदेतन्नप्तृनेष्ट्रोर्ग्रहणमेतन्न इति वक्ष्यामि यदि त्विदन्तु क्रियते
मातरौ मातरः पितरौ पितरः अत्रापि प्रसज्येत स्वसृनप्तृग्रहणं नियमार्थं भविष्यति एतयोरेव योनिसंबन्ध
योर्नान्येषां योनिसंबन्धानामिति तृन्छन्दसि तु विशेषमेयः क्विनि च उभयोर्ग्रहणं यथा स्यात् ण्वुलि सकर्मक
ग्रहणं ण्वुलि सकर्मकग्रहणं कर्तव्यं इह माभूत् आसिना शायिनेति न वा धातुमात्राद्दर्शनात् ण्वुलः न
वा वक्तव्यं किं कारणं धातुमात्राद्दर्शनात् ण्वुलः धातुमात्रात् ण्वुल् दृश्यते इमे अस्य आसकाः इमे अस्य
शायकाः उष्णिकाऽऽसिका वैश्रवणं अध्यापकवेदाध्यायाद्यर्थं अध्यापकः वेदाध्यायः अधीनवस्य
ध्येष्यमाणो वा माभूदिति न वा कालमात्रे दर्शनादन्येषां न वा कर्तव्यं किं कारणं कालमात्रे दर्शनादन्ये
षां कालमात्रेऽप्यन्येऽपि प्रत्यया दृश्यन्ते चर्चापारः शमनीपारः नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः अजपि सर्व
धातुभ्यः अजपि सर्वधातुभ्यो वक्तव्यः इहापि यथा स्यात् भवः सव इति न तर्हीदानीमिदं वाच्यन्तुक्रमणं वर्त
व्यं कर्तव्यं च किं प्रयोजनं पचाद्यनुक्रमणमनुबन्धासंजनार्थमपवादबाधनार्थं च अनुबन्धासंजनार्थं ताव
रस्य स्त्रियां तः छन्दसि तु विशेषमेयास्त्वनप्त्राध्येत्यत्राध्येतत्प्रयोजनसद्भावात् नन्दि ॥ ॥

२
भा·कै·
७१
73

स्वपचेति कर्मण्यण् एवाप्यते त्यक्तादिषु स्वपाकशब्दस्य पाठात् पक्ते सोपि भवति इति श्रीमहोपाध्यायजय्यटपुत्रकय्यटकृते भा
ज्वारभराः स्वपचेति नंदिग्रहि इगुपध इगुपधेभ्य उपसर्गे कविधिर्मेषाद्यर्थः इगुपधेभ्यः उपसर्गे को विधेयः किं प्रयोजनं
मेषाद्यर्थः मेषदिवः नवा बुधादीनां दर्शनादनुपसर्गेपि बुधादीनां अनुपसर्गेपि को दृश्यते बुधः युधः क्षिम इति क।
थमेषः देवः सेव इति पचादिषु पाठः करिष्यते पाघ्राध्माधेट्दृशः शः जिघ्रः संज्ञायां प्रतिषेधः जिघ्रः संज्ञायां प्र
तिषेधो वक्तव्यः व्याजिघ्रतीति व्याघ्रः इह केचिच्छस्यैव प्रतिषेधमाहुः केचित् जिघ्रभावस्य किं पुनरत्र न्याय्यं श
स्यैव प्रतिषेधो न्यायः जिघ्रभावे हि प्रतिषिद्धे नेनरो आकारलोपः स्यात् पाघ्रा अनुपसर्गाल्लिंपविंदधारिपारिवे
द्युदेजिचेतिसातिसाहिभ्यश्च अनुपसर्गान्नौलिंपेः अनुपसर्गान्नौलिपेरिति वक्तव्यं निलिंपा नाम देवाः गवि च वि
देः संज्ञायामुपसंख्यानं गवि च विंदेः संज्ञायामुपसंख्यानं कर्तव्यं गोविदः अन्यल्पमिदमुच्यते गवीति गवा
दिष्विति वक्तव्यं गोविंदः अरविंदः अनुज्वलितिकसंतेभ्यो णः तनोतेरुपसंख्यानं तनोतेर्णउपसंख्यानं क
र्तव्यं अवतनोतीत्यवतानः ज्वलिति पिप्लिपिनिषुन् न तिष्वनिरे जिम्य इति वक्तव्यं इह माभूत् वायकः इति पि।
ल्पिनि प्रुसृल्वः समभिहरिवुन् प्रुसृल्वः साधुकारिणि वुन्विधानं प्रुसृल्वः साधुकारिणि वुन्विधेयः सकृदपि यः
सुष्ठु करोति तत्र यथा स्यात् बहुशोपि यो दुष्टं करोति तत्र माभूदिति प्रुस्र इति भ·वि·व्या·भा· तृतीयाध्यायस्य प्रथमे पा॰
ष्यप्रदीपे तृतीयस्याध्यायस्य प्रथमे पादे षष्ठमाह्निकम् ॥ ॥ ॥

ग्र· ७१

श्री कर्मण्यण् निर्वर्त्यमानेति हरिणानिर्वर्त्यादीनां विशेषोदर्शितः सती वासविद्यमाना वा प्रकृतिः परिणामिनी यस्य
नाश्रीयते तस्य निर्वर्त्यत्वं प्रयुज्यते यस्योपादानकारणं नास्ति तन्निर्वर्त्यं यथा संयोगं करोतीति यस्यापि सदप्युपादानका
रणं न विवक्ष्यते तन्निर्वर्त्यं यथा घटं करोतीति यदा तूपादानकारणमेव परिणामित्वेन न विवक्ष्यते मृदं घटं करोतीति तदा
विकार्यं कर्मभेदविवक्षायां तु मृदो घटं करोतीति निर्वर्त्यमेव कर्म विकार्यमपि द्विविधं प्रकृत्युच्छेदसंभूतं किंचित्काष्ठा

श्री कर्मण्यण् कर्मणि निर्वर्त्यमान विक्रियमाण इति वक्तव्यं इह माभूत् आदित्यं पश्यति हिमवंतं शृणोति ग्रामं ग
च्छतीति कर्मणि निर्वर्त्यमान विक्रियमाणे चेत् वेदाध्यायादीनामुपसंख्यानं कर्मणि निवर्तमाने विक्रियमाणे च
इति चेद्वेदाध्यायादीनामुपसंख्यानं कर्तव्यं वेदाध्यायः चर्चापारः यज्ञचनियुक्तः यज्ञचनियुक्तस्तत्रोपसंख्यानं कर्त
व्यं छत्रधारः द्वारपालः ह्रग्रहिनीवहिम्यश्च ह्रग्रहिनीवहिनीवहिम्यश्चेति वक्तव्यं हभारहारः ग्रहिकमंडलुग्राहः
नीउष्ट्रप्रयाणः वहिभारवाहः अपरिगणने वानर्थः परिगणनेन कस्मान्न भवति आदित्यं पश्यति हिमवंतं शृ
णोति ग्रामं गच्छतीति॥

दिभस्मवत् किंचिद्गुणांतरोत्पत्त्या सुवर्णा दिविकार्यविदिति प्राप्यमपि क्रियाकृतविशेषाणां
सिद्धिर्यत्र न गम्यते दर्शनादनुमानाद्वा तत्प्राप्यमिति कथ्यत इति तत्र प्राप्यत्वं सर्वस्य कर्मणोऽस्ति क्रिया प्राप्यमाणत्वात् अ ५
वान्तरविवक्षायां तु त्रैविध्यमुच्यते वेदाध्याय इति नित्यो वेदः स्थित एवाधीयत इति निवर्त्यत्वाभावः छत्रधार इति वेदाध्या
यादिग्रहणेन छत्रधारादीनां ग्रहणं नास्ति प्रकारार्थेनादिशब्देन सदृशानां शास्त्राध्यायादीनामेव शब्दानां ग्रहणात् न
त्प्राप्यमेव न विकार्यं न हि धारणाद्रूर्ध्वं छत्रस्य कश्चित्क्रियाकृतो विशेषः प्रत्यक्षानुमानपरिच्छेद्योऽस्ति ॥ १

अनभिधानादिति नित्यानां शब्दानामिदमन्वाख्यानमात्रं न चादित्वं यत्पश्यतीत्याद्यर्थप्रतिपादनायादित्यदर्शादयः शब्दा लोके
२ भा० के० ७५ 74 प्रयुज्यंत इति शास्त्रेणापि साधुत्वेन नान्वशास्यंत इत्यर्थः कर्मण्युपपदस्येति यदा गणपठितधातुविषय एवाण्प्रत्ययस्तदायं वि
प्रतिषेधो यदा तु सर्वधातुविषयोऽण्प्रत्ययस्तदायेन नाप्राप्तिन्यायाद्वाण्प्रत्ययस्यापवादत्वादुत्सर्गापवादयोर्विप्रतिषेधो

अनभिधानात् अनभिधानादत्र न भविष्यति अकारादनुपपदात्कर्मोपपदो विप्रतिषेधेन अकारादनुपपदात्क
र्मोपपदो भवति विप्रतिषेधेन अनुपपदस्यावकाशः पचतीति पचः कर्मोपपदस्यावकाशः कुंभकारः नगरकारः इहो
भयं प्राप्नोति ओदनपाचः कर्मोपपदो भवति विप्रतिषेधेन अनुपपदस्यावकाशः विक्षिपः विलिखः कर्मोपपद
स्य स एव इहोभयं प्राप्नोति काष्ठभेदः कर्मोपपदो भवति विप्रतिषेधेन अनुपपदस्यावकाशः जानातीति ज्ञः
कर्मोपपदस्य स एव इहोभयं प्राप्नोति अश्वज्ञः कर्मोपपदो भवति विप्रतिषेधेन नैष युक्तो ५४
विप्रतिषेधः अनुपपदकरणीयः एवुल्तृजचः नेष्टाणः णस्यकः ॥

५५

अनुपपन्नः तथा च करोतेरच्प्रत्ययः कृतः शिवशमरिष्टस्य कर इति ततश्च कुंभकारादिरपि नाण्णोऽवकाशः तत्रांऽप्रत्य
यप्रसंगात् स्थौचेउत्सर्गस्य कः णावयवादौ अनएव भाष्यकार उदाहरणांतराणि काष्ठभेदादीनि विप्रतिषेधस्य वक्ष्यति राम० ७५
काष्ठभेद इति सर्वधातुभ्यो विधानात् च उत्सर्गस्य कः णावयवादौ न यौनयोर्विप्रतिषेधाद्णोवात्र भवति ॥

सर्वत्रैव क इति प्राप्तिमात्रस्य बाधकत्वमपेक्ष्यैतदुच्यते यदा तु प्राप्तिविशेषोऽपेक्ष्यते तदा तत्पेन ना प्राप्त इति न्यायात्सस्यैव कोऽबाधको न तु
कर्मोपपदस्याणः कस्तु नरतयोः प्रत्ययोर्विशेषः उच्यते कर्मोपपदे केऽसति नित्यः समासो भवति अकर्मोपपदे तु विकल्पेन षष्ठीसमासः
स्यात् नन्वर्थे तु इत्यत्रातोऽनुपसर्गे क इति कः प्राप्नोति नन्वणप्रत्ययः न तु कथमुच्यते कर्मोपपदस्य सर्व एवेति नहि कुम्भकारः कर्मोपपद
सर्वत्रैव कोऽणं बाधते एवं कर्मोपपदमपि कर्मोपपदोऽपि तनीयः ण्वुल्तृचश्च तेषामणः अणः कः उभयोस्तनीययोर्युक्तोऽवि
प्रतिषेधः अनुपपदस्यावकाशो लिंपतीति लिंपः कर्मोपपदस्य सर्व एव इहोभयं प्राप्नोति कुड्यलेप इति कर्मोपपदो भवति वि
प्रतिषेधेन नैष युक्तोऽविप्रतिषेधः अनुपपदस्तनीयः ण्वुल्तृजश्च तेषां कः कस्यावकाशः सर्वत्रैव शः कं बाधते एवं कर्मोपपद
मपि बाधेत कान्तर्हि गतिः मध्येऽपवादाः पूर्वान्विधीन्बाधन्ते नोत्तरान् इत्येवं शः कं बाधिष्यते कर्मोपपदं न बाधिष्यते अन
पपदस्यावकाशः स्थः स्थलः कर्मोपपदस्य सर्व एव इहोभयं प्राप्नोति गोसंदायः वडवासंदायः कर्मोपपदो भवति विप्र
तिषेधेन नैष युक्तोऽविप्रतिषेधः अनुपदस्तनीयः ण्वुल्तृजश्च तेषामणः तस्य कः सर्वत्रैव कोऽणं बाधते एवं कर्मोपपदम
पि बाधेत कान्तर्हि गतिः पुरस्तादपवादाः अनन्तरान्विधीन्बाधन्ते नोत्तरानित्येवमयं कोऽणं बाधिष्यते शीलिकामि
भक्ष्याचरिभ्यो णः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च शीलिकामिभक्ष्याचरिभ्यो णो वक्तव्यः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च वक्तव्यं शीलि ^
मांसशीला मांसशीलः कामि मांसकामः मांसकामा कामित्वादि मांसभक्षः मांसभक्षा भक्षि आचारी कल्याणाचारः क ^
ल्याणाचारा ईक्षिक्षमिभ्यां चेति वक्तव्यं सुखप्रतीक्षः सुखप्रतीक्षा कल्याणक्षमः कल्याणक्षमा किमर्थमिदमुच्यते पूर्वपदप्रकृ
तिस्वरत्वं वक्ष्यामि इकारस्य माभूदिति नैतदस्ति प्रयोजनं इहैयामा संभक्षयति मांसेन स्यम भक्षो भवति ॥ ॥
स्यक स्य विषयः एवं तर्हि काणयोर्विप्रतिषेधे परत्वादणं बाधते अणमपि कर्मोपपदः कोऽपवादत्वादिति क्रममात्रस्यैतदुक्तमि
त्यदोषः माकाम इति मांसशाकः सप्रत्ययोनोऽनोदात्तः कल्याणे होलचावते ह्येव स्वबद्धयोग इति मध्योदात्तः न च कुड्यस्य पदस्य

३ भा·कै· ७५ 76

भक्तयतेरिजिति परजन्यैतानामित्येतन्नुमनिग्रयस्यमनेनास्तिकल्पदिम्पः प्रतिषेधएवास्ति नन्वत्रबहुव्रीहौ सतिबहवोभक्ता अस्यबहु
भक्तइत्यत्रबहोनञ्वदुत्तरपदभूम्नीत्यनेनोदात्तत्वंप्राप्नोतीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणसिद्ध्यति नैषदोषः भक्तानांभक्तः बहुषुभक्तोस्येत्येवं
व्यधिकरणपदबहुव्रीहिः करिष्यते तत्रोत्तरपदभूम्नाभावाद्बहुव्रीहौप्रकृत्येतिस्वरोभविष्यति कांडानिलावोस्येतिलावयतेरच्

तत्रयोसौभक्तयतेरच् तदंतेनबहुव्रीहिः एवंतर्हिसिद्धेसतियत्कर्मोपपदंशास्तितत् ज्ञापयत्याचार्यः समानेर्थेकेव
लेविग्रहभेदात् यत्रकर्मोपपदस्यप्राप्नोतिबहुव्रीहिश्चकर्मोपपदस्तत्रभवतीति किमेतस्यज्ञापनेप्रयोजनंकांडलावः
कांडानिलावोस्येतिबहुव्रीहिर्नभवति भवतिबहुव्रीहिरपि मांसेकामोस्यमांसकामः मांसकामकइतिवा नत्वभो
मिगमा नत्विदंभवतिकग्रंभः अभिगमोस्याः अभोभिगामीत्येवभवतिकांडलावेपिचविग्रहाभावान्नज्ञापकस्यप्रयो
जनंभवतीति नैषोस्तिविग्रहः कांडानिलावोस्येति अन्नादायेतिचकृतांव्यत्ययः छंदसि अन्नादायेतिचकृतां
व्यत्ययः छंदसिद्रष्टव्यः अन्नादायान्नपतये यस्याङ्गिमन्नादांऽन्वाकर्माणाम् ॥

भवतिबहुव्रीहिरपीति नेनज्ञापनप्रयोजनाभावाद्गणव्यापनार्थमेवेदंवक्तव्यमित्यर्थः नत्वभोभिगमेति नेनात्रानभिधा
नात् बहुव्रीहिर्नभवतीतिभावः नैषोस्तीति कांडानिलुनातीतिप्रकृत्यर्थविवक्षायामभावास्मिवः तु
यंतरूतिलवः कांडानिलवोस्येतिविग्रहेणाभावमितिभावः अन्नादायेति अन्नमत्तीत्यणः
प्रसंगेचव्यत्ययःक्रियते नेनान्नअदायेत्येवमवग्रहमुपपद्यते ॥ ॥

एम· ७५

आतोऽनुप॰ ब्रह्मज्य इति ब्रह्म जिनातीति उप्रत्ययः वर्णादाङ्गमित्युक्ते यो ब्रूयात् समानाश्रयाङ्गवर्णविषयमेतदिति तं प्रत्या

आतोऽनुपसर्गे कः कविधौ सर्वत्र प्रसारणिभ्यो डः कविधौ सर्वत्र प्रसारणिभ्यो डो वक्तव्यः ब्रह्मज्य इति किमुच्यते स
र्वत्रेति अन्यत्रापि नावश्यमिति दैवमेवान्यत्र आह्वः प्रह्वः इति के हि संप्रसारणप्रसंगः के हि संप्रसारणे प्रसज्येत सं
प्रसारणे कृते संप्रसारणस्य परपूर्वत्वे च उवङादेशः आह्ववस्येतद्रूपं प्रसज्येत स तर्हि वक्तव्यः न वक्तव्यः अस्त्वत्र सं
प्रसारणं संप्रसारणे कृते आकारलोपः तस्य स्थानिवद्भावादुवङादेशो न भविष्यति पूर्वत्वे कृते प्राप्नोति एवं तर्हि
इदमिह संप्रधार्यं आकारलोपः क्रियतां पूर्वत्वमिति किमत्र कर्तव्यं परत्वादाकारलोपः न सिद्ध्यति अन्तरङ्गत्वात्
पूर्वत्वं प्राप्नोति एवं तर्हि वर्णादाङ्गं बलीय इति आकारलोपो भविष्यति एवं तर्हीदमिह संप्रधार्यं आकारलोपः क्रि
यतां संप्रसारणमिति किमत्र कर्तव्यं परत्वादाकारलोपः नित्यं संप्रसारणं कृतेऽप्याकारलोपे प्राप्नोत्यकृतेऽपि ।
आकारलोपोऽपि नित्यः कृतेऽपि संप्रसारणे प्राप्नोत्यकृतेऽपि अनित्य आकारलोपः न हि कृते संप्रसारणे प्राप्नो ।
ति अन्तरङ्गं पूर्वत्वं बाध्यते यस्य लक्षणान्तरेण निमित्तं विहन्यते न तदनित्यं न च संप्रसारणमेवाकारलोप
स्य निमित्तं विहन्ति अवश्यं लक्षणान्तरं पूर्वत्वं प्रतीक्ष्यं उभयोर्नित्ययोः परत्वादाकारलोपः आकारलोपे कृ
ते संप्रसारणं संप्रसारणे कृते यणादेशेन सिद्धं रूपं आह्वः प्रह्वः इति ॥

ह एवं तर्हीति नित्यमिति संप्रसारणे कृ
ते पूर्वत्वेन भाव्यमित्याकारलोपस्यानित्यत्वं मन्यते अन्तरङ्गमिति वर्णादाङ्गं बलीय इत्येतत्तु समानाश्रयविषयमित्युक्तं ॥

२ भा·कै· ७८ 76

एवमपि न सिद्ध्यतीति आह्वरत्यादिरूपमिति शेषः योनादिष्टादिति उकारस्थानादिष्टादचः पूर्वो न भवति नन्वनादिष्टादचः पूर्वो
वकार इति तदादेशस्यापि स्थानिवद्भावादनादिष्टादचः पूर्वत्वं भविष्यति नैतदस्ति णत्वीयकार्यसिद्धये स्थानिवद्भावो विधौ

एवमपि न सिद्ध्यति योनादिष्टादचः पूर्वस्तस्य विधिं प्रति स्थानिवद्भावः आदिष्टाच्चैषोऽचः पूर्वो भवति एवं तर्हि आ
कारलोपस्यासिद्धत्वादुवङादेशो न भविष्यति इहापि तर्ह्याकारलोपस्यासिद्धत्वादुवङादेशो न स्यात् जुहुवतुः
जुहुवुरिति अत्र विशेषः अकृते आत्वे पूर्वत्वं भवति इदमिह संप्रधार्यं आत्वं क्रियतां पूर्वत्वमिति किमत्र कर्त
व्यं परत्वात्पूर्वत्वं न सिद्ध्यति अन्तरङ्गत्वादात्वं प्राप्नोति एवं तर्हीदमिह संप्रधार्यं आत्वं क्रियतां संप्रसारणमिति
किमत्र कर्तव्यं परत्वादात्वं नित्यं संप्रसारणं कृतेऽप्यात्वे प्राप्नोत्यकृतेऽपि आत्वमपि नित्यं कृतेऽपि संप्रसारणे
प्राप्नोत्यकृतेऽपि अनित्यमात्वं न हि कृते संप्रसारणे प्राप्नोति परत्वात् पूर्वत्वेन भवितव्यं यस्य लक्षणान्तरेण निमि
त्तं विहन्यते न तदनित्यं न च संप्रसारणमेवात्वस्य निमित्तं विहन्ति अवश्यं लक्षणान्तरं पूर्वत्वं प्रतीक्ष्यं उभयोर्नि
त्ययोः परत्वादात्वं आत्वे कृते संप्रसारणम्

यते नन्वनादिष्टादचः पूर्वत्वे लौकिके आ … कारलोपस्यासिद्धत्वादिति असि
द्धवदत्राभादित्यनेनेति भावः जुहुवतुरिति ह्वेञो लिटि ह्वः संप्रसारणमभ्यस्तस्य चेति संप्रसारणे रूपं परत्वादात्वमिति पृ· ७८
आशिनीति पर्युदासाश्रयेणोनङ्क्तं प्रसज्यप्रतिषेधेन नैमित्तिकत्वादात्वमनरङ्गेन चान्तरङ्गबहिरङ्गयोर्युक्तो विप्रतिषेधः॥

एवं तर्हीति एङः पदान्तादतीत्ययं योगो विभज्यते एङ इति तेनात्वं बाध्यते पूर्वत्वविधानेन आकारान्तलक्षणमिति पर्युदा
साश्रयेपि ह्वावामश्चेति ज्ञापकादाकारान्तलक्षणोकमन्यपेक्षत्वे पूर्वमेवात्वं भवति ततस्तन्निमित्तः प्रत्यय इति भावः
उक्तार्थसंग्रहार्थश्लोकाः नित्यं प्रसारणमिति कृताकृतप्रसंगित्वादिति भावः तत्र कृते पूर्वत्वे क्रियतां आकारलोप इ

एवं तर्हि पूर्वत्वे योगविभागः करिष्यते संप्रसारणान्यरः पूर्वो भवति ततएङः एङ श्च संप्रसारणात्पूर्वो भवति किम
र्थमिदं अकृतेत्वे पूर्वत्वं यथा स्यात् ततः पदान्तादतीत्यङ् एव इहापि तर्हि कृतेत्वे पूर्वत्वं स्यात् आह्वः प्रह्व
इति अस्त्यत्र विशेषः आकारान्तलक्षणः प्रत्ययविधिः तेनानेनाव श्यमात्वे प्रतीक्षे लिङ्ग पुनर्विशेषणेन धातुमा
त्राद्विधीयते नित्यं प्रसारणं ह्वायतेर्व्वर्णादौ गेन पूर्वत्वं हि योनादिष्टादचः पूर्वस्तत्कार्यं स्यानिवत्त्वं हि प्रोवाच भ
गवान्कात्यस्तेनासिद्धिर्यणस्तत्र आतः कोलि एनेङः पूर्वः सिद्ध आह्व स्तथा सति आतोनुपसर्गे कः सुपिस्थः सुपि
स्थो भावे च सुपिस्थो भावे चेति वक्तव्यं इहापि यथा स्यात् आखूत्थो वर्तते शलभोत्थः शलभोत्थः तत्र हि वक्तव्यं न
वक्तव्यं योगविभागात्सिद्धं योगविभागः करिष्यते आतोनुपसर्गे कौ भवति ततः सुपीति सुपि चातः को भव

तिवर्णादंगमिति वचनादाकारलोपो भवति तत्र पूर्वत्वे तकारस्य स्यानिवत्त्वाडुवङ् नास्तीति ह्वायतेः प्रवर्तनत इत्यर्थः इ
तरस्मात्तु हायोनादिष्टादिति तेनासिद्धिरिति असिद्धवदत्राभादित्याकारलोपस्येत्यर्थः तस्यासिद्धत्वाद्यणादेशो भवति
त्यर्थः जुडुवतुरित्यत्रापि तत्रैव यणस्यादित्याह एङः पूर्व इति आकारत्यत्रापि तयैव पूर्वत्वं स्यादित्याह आतः कइति लि॥

...णेन लिङ्गं न मात्राद्विधीयते नन्वाकारान्तादेवेत्यर्थः स्वपिस्थः ॥

३ भा॰कै॰ ७७ 77 कण्ठेनपिबतीति अत्रकेचिदाहुः कण्ठंपिबतीत्येवंसमस्तंनमध्यवयवार्थमाश्रित्यकर्मोपपदःकोविधास्यते किंयोगविभागेन नै
तन्नाऽऽश्रयते कण्ठेनपिबतिद्वाभ्यांपिबतीत्येतस्मिन्नस्येवार्थेऽसदर्थाश्रयेणानुक्तिः शाब्दानामपि सुन्यत्रैरयुक्तत्वात् यत्रतु सर्वा
त्मनाऽसमर्थानुगमोनास्ति यथानैलंपायिकेति नत्रैवासदर्थाश्रयादसुत्पत्तिःक्रियते भावेयथास्यादिति अत्राप्याहुः तत्र
र्थेकविधानमितिकः सिद्धइति एवंतर्हि नित्यसमासार्थस्यइत्यनेनस्यउपपदाश्रयः कोविधीयते अन्यथापादिकः षष्ठी

कण्ठेनपिबतिकण्ठपः कटाहेनपिबतिकटाहपः द्वाभ्यांपिबतिद्विपः ततस्यःस्वस्वार्थेपिकोभवति किमर्थमिदं
भावेयथास्यात् क्तेनोत्नत्वेनत् भावेभविष्यति नपुनःकर्म्मादिष्वपिकारकेष्विति योगविभागात् अयंकर्त
र्यपकृष्यते नचान्यस्मिन् अर्थेआदिश्यते अनिर्दिष्टार्थाश्चप्रत्ययाःस्वार्थेभवन्तीति स्वार्थेभविष्यति नत्वथा
ऽस्मिन्निकिञ्चः सन्यावादिभ्यः सन्निनिसोसार्थेभवन्भावेभविष्यति सुपिस्थः तुंदशोकयोःपरिमृजापनुदोः
तुंदशोकयोःपरिमृजापनुदोरालस्यसुखाहरणयोः तुंदशोकयोःपरिमृजापनुदोरित्यत्रालस्यसुखाहरणयो
रिति वक्तव्यं तुंदपरिमृजोलसः शोकापनुदः पुत्रोजातः योहितुंदंपरिमार्ष्टि तुंदपरिमार्जःसभवति ॥ ८

समासःस्यात् अनिर्दिष्टार्थाइति प्रत्यासत्तस्वार्थस्येति भावः यद्येवंस्थइत्यनेनभावेविधीयमानःकः कर्तरिबाधेत न
याचसमस्थइतिकर्तरिनस्यात् नैषदोषः यत्रणाण्वाज्ञावधाह्वोपादनेनभावेकोविधीयते तदाभावःकर्तारंतत्रकौडिन्य
मायेनबाधेत सामर्थ्यात्त्वयंभावेव्यवतिष्ठतइति भावेनेनबाध्यते कृतीत्तत्सोक आलस्यसुखाहरणयोरिति आलस्य
गम्यमानेसुखोत्पादनेचप्रत्ययोभवतीत्यर्थः तत्रसामर्थ्यादलसेकर्तरिसुखस्याहर्तरिप्रत्ययोभवतीत्युक्तम्भवति ॥ राम॰ ७७

शोकापनोद इति यः संसारानित्यतोद्भावनादिना शोकमेव निर्वर्णयति न तु सुखमुत्पादयति स शोकापनोदः गापोष्टक्
यस्तु शोकमपनुदति शोकापनोदः स भवति कप्रकरणे मूलविभुजादिभ्य उपसंख्यानं कप्रकरणे मूलविभुजादिभ्य
उपसंख्यानं कर्तव्यं मूलविभुजो रथः नखमुचानि धनूंषि काकगुहास्तिलाः सरसिरुहं कुमुदं नंदः शोकः गापोष्ट-
क् सुरासीध्वोः पिबतेः सुरासीध्वोः पिबतेरिति वक्तव्यं इह मा भूत् क्षीरपा ब्राह्मणीति पिबतेरिति च वक्तव्यं पाहि
सुरां पाति सुरापा सा भवति बहुलं तणि बहुलं तणीति वक्तव्यं किमिदं तणीति संज्ञा छंदसोर्ग्रहणं या ब्राह्मणी
सुरापी भवति नैनां देवाः प्रतिलोकं नयंति या ब्राह्मणी सुरापा भवति नैनां देवाः पतिलोकं नयंति गापोः हरते
रनुद्यमनेऽच् अच्प्रकरणे शक्तिलांगलांकुशयष्टितोमरघटघटीधनुःषु ग्रहेरुपसंख्यानं अच्प्रकरणे शक्तिलां-
गलांकुशयष्टितोमरघटघटीधनुःषु ग्रहेरुपसंख्यानं कर्तव्यं शक्तिग्रहः लांगलग्रहः यष्टिग्रहः तोमरग्रहः घट
ग्रहः धनुर्ग्रहः सूत्रे च धार्यर्थे सूत्रे च धार्यर्थे तूपसंख्यानं कर्तव्यम् सूत्रग्रहः धार्यर्थ इति किमर्थं यो हि सूत्रं गृ-
ह्णाति सूत्रग्राहः स भवति हरतेः स्तंबकर्णयो रमिजपोः हस्तिसूचकयोः स्तंबकर्णे हयोरित्यत्र हस्तिसूचकयोरिति
वक्तव्यं स्तंबेरमो हस्ती कर्णेजपः सूचकः स्तंबेरनाकर्णेजपिता इत्येवान्यत्र स्तंबकर्णः ॥ ॥

पिबतेरिति लुग्विकरणपरिभाषालभ्यार्थकथनं हरतेरनु अच्प्रकरणाग्रन्त अच्प्रकरण इति घटग्रहणेनैव सिद्धे घटी-
ग्रहणं लिंगविशिष्टपरिभाषाः नित्यताज्ञापनार्थम् ॥ ॥ ॥

शमि धातोः शंगरेति पृषोदरादित्वात्संज्ञायां गकारश्च त्वयेन शंकराशब्दस्य सिद्धत्वात्तदर्थं धातुग्रहणं न कर्तव्यमित्यर्थः अ
धिकरदिग्धसहशब्दस्य समुदायस्य पूर्वं त्वमाश्रीयते न तु प्रत्येकं तत्र दिग्धेन सहशेत इति अविकृते न मयूरव्यंसकादित्वा
त्समासः तद्धितो वेति योगिरौ शेते गिरिशस्तस्यास्तीति लोमादिषु दर्शनात् शप्रत्ययः अन्ये त्वाहुः गिरौ शेत इति सं^

शमि धातोः संज्ञायां धातुग्रहणं किमर्थं शमि संज्ञायां धातुग्रहणं कृञो हेत्वादिषु टप्रतिषेधार्थं शमि संज्ञायां
धातुग्रहणं क्रियते कृञो हेत्वादिषु टो माभूदिति शमि संज्ञायां धातोरच् भवतीत्यस्यावकाशः शंभवः शंवदः
टस्यावकाशः श्राद्धकरः पिंडकरः शंकरा नाम परिव्राजिका शंकराशङ्कुति कातच्छीलातस्यामुभयं प्राप्नो
ति परत्वात् टः स्यात् धातुग्रहणसामर्थ्यादजेव भवति कुणरवाडवस्त्वाह नैषा शंकरा शंकरैषा गणगति:
शब्दकर्मात्रस्यैव प्रयोगः शमि धातोः अधिकरणे शेतेः अधिकरणे शेतेः पार्श्वादिषुपसंख्यानं अधिकरणे शे
तेः पार्श्वादिषु उपसंख्यानं कर्तव्यं पार्श्वशयः पृष्ठशयः उदरशयः दिग्धसहपूर्वाच्च दिग्धसहपूर्वाच्चेति वक्त
व्यं दिग्धसहशयः उत्तानादिषु कर्तृषु उत्तानादिषु कर्तृष्विति वक्तव्यं उत्तानशयः अवमूर्द्धशयः गिरौ डश्छंदसि
गिरावुपपदे छंदसि डो वक्तव्यः गिरौ शेते गिरिशः तद्धितो वा तद्धितो वा पुनरेष भविष्यति गिरौ शेते गिरिरस्या
स्तीति गिरिशः अधिकृत्येष्टः इह कस्मान्न भवति ॥

ख्येकवचनादिति समर्थेना छुस प्रत्ययः बहुत्वान्निर्दिष्टे यथा कथंचित्कर्तव्या उपायानामनियमात् तडन्तं हरिणा वैरवा
स्मिष्ट गिरिशास्तथैकागारिकादयः कैश्चित्कथं विदाख्यानानि निमित्तावधिसंकरैरिति छंदसीति वचनाद्भाषायां^

[illegible]मानः ॥

ऊरुं श्वरतीति यस्य ऊरवण्वसाध्याः सऊरुं स्वरतीत्युच्यते यस्य ऊरू समधुमतिस ऊरुं श्वरतीत्युच्यते दिवाविभा किं यदिति

ऊरुं श्वरतीति पंचाल्लांश्चरतीति अधिकरणइति वर्तते ननु च कर्मणीत्यपि वर्तते तत्र ऊनतएव तत् अधिकरणे भवि
ष्यति न पुनः कर्मणीति चरेर्भिक्षाग्रहणं ज्ञापकं कुर्मस्य एवप्रसंगस्य यदयं भिक्षासेनादायेषु चेति चरेर्भिक्षाग्र
हणं करोति तत् ज्ञापयत्याचार्यः न भवति कर्मणीति चरेष्टः दिवाविभानिशाप्रभाभास्करांतानंतादिबहु॰
जंघा॰ नान्दी किं लिपिलिबिबलिभक्तिकर्तृचित्रक्षेत्रसंख्याजंघाबाह्वहर्यत्तद्धनुरःषु किं यत्तत् बहुषु कृञो विधाने किं यत्र
हु ऊरुषु कृञो विधाने कर्तव्यं किंकरायत् करानन्तकरा बहुकरा स्तंबशकृतोरिन् स्तंबशकृतोर्व्रीहिवत्सयोरिति
वक्तव्यं स्तंबकरिर्व्रीहिः सकृत्करिर्वत्सः स्तंबश फले ग्रहिरात्मंभरिश्च आत्मंभरिरिति किं निपात्यते आत्मनोमु
म् भृञश्चेनप्रत्ययः अन्यत्सर्वमिदमुच्यते भृञः कृत्वात्मनोमुम् च भृञः कृत्वात्मनोर्मुम् चेति वक्तव्यं कुक्षिंभरिः
आत्मंभरिश्चरति यः प्रथमसेवमानः एजेः खश् खशप्रकरणे वातशुनीतिलशर्धेष्वजधेट् तुदजहातिभ्यः खश्
प्रकरणे वातशुनीतिलशर्धेषु अजधेट् तुदजहातिभ्य इति वक्तव्यं वातमजा मृगाः शुनिंधयः तिलंतुदः शर्द्धं
जहा माषाः एजेः खश्

वार्त्तिकेन सूत्रस्य बाधितत्वाद् घणाभावे किं करीत्यसाधुरित्याहुः ॥ ॥ ॥

नासिकास्तनेयेट इति यथासंख्याभावार्थपनावान्योगः कर्तव्यः इत्यर्थः वार्तिकस्याप्यव्याप्तिमुद्भावयन् भाष्यकार आह

३ भा॰ कै॰ ७५ 79

नासिकास्तनयोर्ध्माधेटोः स्तने धेटः स्तनंधेट इति वक्तव्यं स्तनंधयः ततः मुष्टौ
ध्मश्च मुष्टौ ध्मश्च धेटश्चेति वक्तव्यं मुष्टिंधमः मुष्टिंधयः नासिकायां ध्मश्च धेटश्च नासि
कायां ध्मश्च धेटश्चेति वक्तव्यं नासिकंधमः नासिकंधयः अत्यल्पमिदमुच्यते नासिका नाडीमु
ष्टिघटीखरीष्विति वक्तव्यं नासिकंधयः नासिकंधमः नासिका नाडी नाडिंधमः नाडिंधयः नाडीमु
ष्टि मुष्टिंधमः मुष्टिंधयः मुष्टिः घटी घटिंधमः घटिंधयः घटी खरी खरींधयः खारींधमः नासिका प्रिय।
वशोवदः खच् खच्प्रकरणे गमेः सुपि खच्प्रकरणे गमेः सुप्युपसंख्यानं कर्तव्यम् मितंगमः
मितंगमी हस्तिनी विहायसो विह इत्ययमादेशो वक्तव्यः खच्च विहंगमः खच्चडित् ॥
खच्चडिद्वक्तव्यः विहंगः डे च विहायसो विह इत्ययमादेशो वक्तव्यः विहगः
विहगः प्रिय वशोवदः ॥ ॥ ॥

॥ ॥ अत्यल्पमिति ॥ ॥ राम॰ ७५

अंतेवाल्पंताधृहरणारसर्वानंतेष्ठ:उ:प्रकरणेसर्वत्रपत्रयोरुपसंख्यानंउ:प्रकरणेसर्वत्रपत्रयोरुपसंख्यानंकर्तव्यं सर्वत्र
गःपत्रगः उरसोलोपश्च उरसोलोपश्चवक्तव्यः उरगः सुदुरोरधिकरणे सुदुरोरधिकरणेडोवक्तव्यः सुगः दुर्गः निसोदेशेः
निसोदेशेडोवक्तव्यः निर्गोदेशः अपरआह डप्रकरणेऽन्येष्वपिदृश्यते अन्येष्वपिडोभवति इतिवक्तव्यं ततः स्त्र्यगारगः अ
अतेयावदन्नायग्रामगः ध्वंसतेगुरुतल्पगः इति अनात्यंता आशिषिहनः दारावाहनोणन्तस्यचटः संज्ञायां दारावुप
देशआङ्पूर्वाद्धन्तेरणवक्तव्यः अन्त्यस्यचटोवक्तव्यः दार्वाघाटस्तेवनस्पतीनां चारौवा चारवुपदे आङ्पूर्वाद्धन्तेरणवक्तव्यः
अन्त्यस्यचवाटोवक्तव्यः चार्वाघाटः चार्वाघातः कर्मणिसमिच कर्मण्युपपदे संपूर्वाद्धन्तेर्धातोरणवक्तव्यः अन्त्येस
चटोवावक्तव्यः वर्णसंघाटः वर्णसंघातः पादसंघाटः पादसंघातः आशिषि लक्षणे जायापत्योष्टक् कथमिदंविज्ञा
ल४ यते लक्षणेकर्तरि आहोस्वित् लक्षणवतिकर्तरीति किंचातः यदिविज्ञायते लक्षणेकर्तरीति सिद्धंजायाघ्नस्तिलका-
लकः पतिघ्नीपाणिलेखेति इदंतु नसिध्यति जायाघ्नोब्राह्मणः पतिघ्नीवृषलीति अथविज्ञायते लक्षणवतिकर्तरी
ति सिद्धंजायाघ्नोब्राह्मणः पतिघ्नीवृषलीति जायाघ्नस्तिलकालकः पतिघ्नीलेखेतिनसिध्यति अस्तुलक्षणेकर्तरी
कथंजायाघ्नोब्राह्मणः पतिघ्नीवृषलीति अकारोमत्वर्थीयः जायाघ्नमस्मिन्नस्तिसोयंजायाघ्नइति पतिघ्नीवृषली
तिनसिध्यति अस्तुतर्हिलक्षणवतिकर्तरीति कथंजायाघ्नस्तिलकालकः पतिघ्नीपाणिलेखेति अमनुष्यकर्तृकेचेत्ये
वंभविष्यति लक्षणे अमनुष्यकर्तृकेच अप्राणिकर्तृकइतिवक्तव्यं इहमाभूत् नगरघातोहस्तीयद्यप्राणिकर्तृ
केत्युच्यते शशघ्नीशकुनीतिनसिध्यति अस्तुतर्हिअमनुष्यकर्तृकइत्येव कथंनगरघातोहस्ती कृत्यल्युटोबहुलमि-
त्येवात्राणभविष्यति अमनुष्यः पाणिघताडघौशिल्पिनी राजघउपसंख्यानंकर्तव्यं राजघः ॥

मा॰ के॰ ८॰ ४०

आव्यउक्तार्थमिति उक्तत्वाच्चिप्रतिषेधस्य चरितार्थत्वाद् दाचीकरणमिति ल्युटाभावं तत्र यदन्येनहक्तं प्रतिषेधसामर्थ्यात् क्त्वन्यसगते
ल्युडपि न भवतीति ल्युटोप्ययमर्थतः प्रतिषेध इति तदयुक्तं तृष्टिशाहप्रकारा इति यथा तृष्टिशाहेषु क्रियाकेवलं क्त्वन्तआर्थ
माश्रीयते गच्छतीति गौरिति तेन गमनक्रियारहितोपि गौर्भवति गोपिंडान्यत्वान्यार्थी गमनविशिष्टोपि गौर्न भवति तथा
ताच्छीलिका अपि क्रियाविषयेन ताच्छील्यमपादाय क्रियाविशेषाभावेपि प्रयुज्यन्ते केचिदेव तु गतिना संबध्यन्ते आगामुकः
आव्यः क्त्वि निच्चिप्रतिषेधानर्थक्यं ल्युट्क्त्वोरविशेषात् क्त्वि निच्चिप्रतिषेधो नर्थकः किं कारणं ल्युट्क्त्वोरवि
शेषात् क्त्वा नामुक्ते ल्युटा भवितव्यं न चैवास्ति विशेषः च्वौ न उपदेशे क्त्वो वा ल्युटो वा न देवत्वपस एव च स्वरः अयम
स्ति विशेषः ल्युटि सति ईकारेण भवितव्यं क्त्वि सति न भवितव्यं क्त्वन्यपि सति ईकारेण भवितव्यं एवं हि सौनागाः
पठन्ति नञ्स्नञीकक्ख्युंस्तरुणतलुनानामुपसंख्यानमिति अयं तर्हि विशेषः क्त्वि सति नित्यसमासेन भ
वितव्यं उपपदसमासो हि नित्यसमास इति ल्युटि सति न भवितव्यं ल्युट्यपि सति न भवितव्यं गतिसमासोपि नित्यस
मासः च्व्यन्ते च गतिसंज्ञं भवति समर्थेन तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः क्त्वि सति समासो भवितव्यं ल्युटि सति न भवितव्यं स
मर्थमिति चेन्नाव्ययत्वात् समर्थमिति चेत्तन्न किं कारणं अव्ययत्वात् अनव्ययस्य समस्यते च्व्यन्तं चाव्ययसंज्ञं भ
वति उक्तार्थत्वात् उक्तार्थं तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः कर्तरि भुवः खिष्णुच् खुकञौ आढ्यीभविता अथेदा
नीं अनेन मुक्ते ताच्छीलिक इष्णुच् विधीयते सोत्र कस्मान्न भवति तृष्टिशाहप्रकारास्ताच्छीलिकाः न च तृष्टिशा
प्रवर्त्तुक इति न तु सर्वे पप्याकामुक इति अत एव प्रकारग्रहणं सादृश्यार्थं तृष्टिशाहानां न केषांचित् गतिसंबन्धो भवति ता
च्छीलिकानां तु भवति केषांचिन्न सर्वेषामिति प्रतिपादयति इष्णोपलक्षणार्थं यत्क्रियायाः प्रहृत्तत्वादात्मानिशायं प्रत्या

रा॰ ८

कर्त्तरि नञ इति येन मा नञ उक्तमस्य स्वरसिद्ध्यर्थमित्यर्थः अयमपी ति कस्य चेत् प्रत्ययः क्रियते च कारस्सामान्यग्रहणार्थ इति मत्य
कर्त्तरि भवः । खिस्तुच् खुञञौ किमर्थं खिस्तुजिकारादिः क्रियते न खस्तु रित्येवोच्येत नञायमर्थः स्वरार्थ श्च कारोऽनकर्त्त
व्यो भवति केनेदानीमिकारादित्वं क्रियते इस्तुच इकारादित्व मुदात्तत्वात् कृतेऽम्भवः भवति रुदात्तः न स्यादात्तत्वादिड्भ
विष्यति इदं तर्हि प्रयोजनेऽविद्यर्थं क्रियते न त्रचन्ते कृते संदेहः स्यात् किं द्वाविद्वेति संदेहमात्रमेतन्न भवति सर्वसंदेहे
षु चेदमुपतिष्ठते व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि संदेहादलक्षणमिति खिदिति व्याख्यास्यामः नञस्तत्स्वरसिद्ध्य
र्थ इकारादित्वमिस्तुचः इदं तर्हि प्रयोजनं कृत्याकेस्नुत्रार्वादयस्त्वेषस्वरोयथास्यात् एतदपि नास्ति प्रयोजनं अय
पि द्विकृते यत्नेचेस्नुच् भविष्यति न सिध्यति लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति अथवा आसिद्धं खल्वपि यत्ने
न स्यासिद्धत्वात् इस्तुजेव भवति इस्तु च इकारादित्वमुदात्तत्वात् कृतेऽम्भवः उदात्तत्वात्स्तुवः सिद्धमिकारादित्वमिस्तुचः
नञस्तत्स्वरसिद्ध्यर्थमिकारादित्वमिष्यते कर्त्तरि भवः स्पृशोनुदके क्विन् किमर्थो नकारः स्वरार्थः ञ्नित्यादिर्नित्यमुदा
त्तत्वं यथा स्यात् नैतदस्ति प्रयोजनं एकाचोयं विधीयते तत्रनार्थः स्वरार्थेनानुबंधेन नकारेणाधात्स्वरेणैव सिद्धं य
स्तर्हि नेकाच्दधृग्गीति अथतत्येन द्वषोर्हि वचनंमेतोदात्तत्वं च निपात्यत इति विशेषणार्थस्तर्हि कृविशेषणार्थेनार्थः
क्विन्प्रत्ययस्यकुरिति क्विप्रत्ययस्य कुर्त्तिगुच्यमाने संदेहः स्यात् क्विर्वा एष प्रत्ययः क्विन्वेति संदेहमात्रमेतत् भवति सर्वसं
देहेषु चेदमुपतिष्ठते व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि संदेहादलक्षणमिति क्विन्निति व्याख्यास्यामः स्पृशोनुदके ञ =
त्विकृदधृक् स्त्रग्दिग्युग्लिक् दधृग्गीति किं निपात्यते धृषेर्हि द्वित्वचनमन्तोदात्तत्वं च धृषेर्हि वचनमेतोदात्तत्वं चापिपीत ग
तेऽविस्त्रावितकृतेऽइकारोच्चारणसामर्थ्यात्तदनुबंधककार्ये भाषानाश्रीयते स्पृशोनसंदेहः स्यादिति किमेकपकारकोऽनि

ई पाठेऽनद्विपकारक इत्यर्थः व्याख्यानत इति तदनुबंधकपरिभाषया क्विणो ग्रहणाभावः॥

३
भा॰के॰
८१
४१

त्यदादिजकारस्य कार्यद्वयं प्रतिपुरुक्तं तन्मध्याद्वारेण प्रदर्श्यते किमर्थमिति कृदर्थानुपपत्तिरित्वि तिपः कर्तोर्थः सत्ताद्दशादिशब्द्
वाच्योन भवति नाद्दशादयो हि सद्दशालक्षणमर्थमाचक्षते ननु दर्शनक्रियायां कर्तारमित्यर्थः कर्मकर्त्रेति कर्मण एवसौ
त्यदादिषु द्दशो नालोचने कञ्च किमर्थो ञकारः स्वरार्थः क्विन्नीत्याद्युदात्तत्वं यथा स्यात् नैतदस्ति प्रयोजनं णकारे ने
णाप्येष स्वरः सिद्धः विशेषणास्तर्हि भविष्यति क्वविशेषणार्थेनार्थः कञ्क्रवितिक न्क्व रिविन्नुच्यमाने पावि
कारत्यत्रापि प्रसज्येत दृशेः समानान्ययोश्चाय संख्यानेकर्तव्य सद्दकसद्दशः अन्यादृक् अन्याद
शः कृदर्थानुपपत्तिस्तु कृदर्थस्तुनोपपद्यते दृशेः कर्त्तरि प्राप्नोति इवार्थेत्वनद्विनः इवार्थे पनद्धितोऽद्रष्टव्यः सरवा
येनाद्दक् अन्य इवायमन्यादृगिति अथवा पुनरस्तु एवायं कृदर्थः कर्मकर्त्रीयं तमिवेमं पश्यन्तिजनाः सोऽयं सइव दृश्य
मानस्तमिवात्मानं पश्यतिनादृक् अन्यमिवेमं पश्यन्ति जनाः सोऽयमन्य इव दृश्यमानः अन्यमिवात्मानं पश्यति।
अन्यादृगिति त्यदादिषु नत्स हिषदुहदुहयुजविदभिदछिदजिनीराजामुपसर्गेपि क्विप् सदादिषु सुपृग्रहणं क
र्तव्यं हेतावेदिषत् अतिषिद्दुरोणसत् नतर्हीदानीमुपसर्गेपीतिवक्तव्यं वक्तव्यं च किं प्रयोजनं ज्ञापनार्थं किं
ज्ञाप्यं एतत् ज्ञापयत्याचार्यः अन्यत्रसुपि ग्रहणं न भवतीति किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनं वदः सुप्यनुपसर्गग्रहणं
चोदितं तन्न वक्तव्यं भवति नन्सुद्दिषः अदोनन्ने ॥
कर्योत्कर्तत्वविवक्षायां कर्तर्येव प्रत्ययः क्रियत इत्यर्थः नन्सूद्विष सदादीनां केषांचित्सकर्मकत्वात्कर्मैवोपपदं प्राप्नोती सम॰ ८१
तिमत्वाह सदादिष्विति वेदिषादिति वेद्यां सीदतीति क्विप् पूर्वपदादिति षत्वं दुरोणे सीदतीति दुरोणसत् दुरोणं गृहं न
त्ववक्तव्यमिति अनुपसर्गग्रहणानुवृत्तिर्न संभाव्यते सुपोनुदेके क्विन्नित्येतदपि ज्ञापनस्य प्रयोजनं नेत्येनोपसर्गे त।

ऋत्व्ये च वास्तव्यो मा भूदिति तेनैकत्वादर्शनादनभवनीत्यर्थः मंत्रे उरुस्वकृत्व्य इति गीर्वन्तस्य पवायनार्थ इति भावः पदस्येति भा
विपदाश्रयेणोदमुच्यते यत्र उसंतस्य पदस्य त्वं भविष्यतीति तत्र उसप्रत्ययोः स्यात् इति गीर्वन्तेवेत्यर्थः नत्र वक्तव्यमिति उसेव सिद्धत्वा
न्निपातनेनेन कर्तव्यमित्यर्थः वक्तव्यश्चेति अवयाः इत्यादीनि प्रयुज्यमानान्येव निपात्यंत इति वोभ्यामित्यादि रूपमन्यथानसा

ऋत्व्ये च किमर्थमिदमुच्यते न प्रदेशेनात्र इत्येव सिद्धं वसितिछ्राति छंदसीति वर्तते भाषार्थोयमारंभः पूर्वस्मिन्नेव यो
गे छेदो ग्रहणेन निहृत्ये तत्रावयं निवर्त्य आमात् सस्यादित्येवमर्थं अनुवर्त्यं पठति प्रदेशेन ऋत्व्ये ग्रहणं वास्तव्य
निहृत्यर्थं प्रदेशेनेक ऋत्व्ये ग्रहणं क्रियते वास्तव्यो मा भूदिति मंत्रे श्वेतवहोक्थशस्पुरोडाशो णिन् श्वेतवाहादीनां
डस्पदं श्वेतवाहादीनां डस्पदं वक्तव्यः श्वेतवा इंद्रः पदस्य च पदस्येति वक्तव्यं इह माभूत् श्वेतवाहो श्वेतवाह इति किं प्र
योजनं वर्थं रूपं यथा स्यात् क्रियते वैयाति पातनं अवयाः श्वेतवाः पुरोडाश्चेति आनसुर्वर्थं उक्थशाः शाद्दस्याद्दि सा
मान्येनहः ननस्य निपातनेन क्रियते तत्र वक्तव्यं भवति अवश्यंतद्वक्तव्यं दीर्घार्थं नैतदस्ति प्रयोजनं सिद्धमत्र
दीर्घत्वं अत्वसंतस्य चाधातोरिति यत्र नेन न सिद्ध्यति तदर्थं क्वचनेनन सिद्ध्यति संबुद्धौ हे श्वेतवाः हे उक्थ
शाः इति न तर्हीदानीं डस्पदं वक्तव्यः वक्तव्यश्च किं प्रयोजनं उत्वार्थं श्वेतवोभ्यां श्वेतवोभिः मंत्रेश्वेत ॥

न अथापि पदमात्रविषयं निपातनमाश्रीयते तथापि तत्र उत्वं विधीयमानमाकारान्तस्य स्यात् तस्मात्संबुद्ध्यर्थं निपा
तनमपि कर्तव्यं उसप्युत्वार्थो वक्तव्यः उक्थशाः इत्येतदपि संबुद्ध्यर्थं निपातनं कर्तव्यं उक्थशोभ्यामित्यादि सि
द्धये उसपि कर्तव्यः एवं निर्दिष्टेन लोपेन निपातनमात्रे हृङ्गौ सम्यामन्त्वं न स्यात् यदि मंत्रेदर्शनमस्ति ॥

३
भा·कै·
८२
१२

स्यः कथं स्यादिति इत्यमवकारादाविति वचनाद्भाष्यकारवचनप्रामाण्याद्वा प्रत्ययलक्षणेनेत्वाभावः स्थण्डिलाद्विधावि
ति नात्यन्तापार्थमिदं एवं ब्रह्मणि वद इति व्रते उदाहरणे विचार्यमस्तीति प्रश्नः किमिति यदासाविति ननु भक्ता प्रयुक्तं श्रा
द्धभोजने प्रसक्ते तत्राश्राद्धं भुंक्ते इत्यनेन श्राद्धभोजने निषिध्यते यथायं चवचनात्वामत्ताइति शास्त्रादिव्यतिरिक्तप चनत्वमत्त
स्यः कथं किमर्थं स्यः कश्चित्पाठ्यते नत्विष्यते अन्येभ्योपि दृश्यते इति कस्य श्वानोनुपसर्गे कइतिन सिद्ध्यति वि
शेषविहितः कः सामान्यविहितं क्विपं बाधेत वा सरूपेण क्विबपि भविष्यति इदं तर्हि संस्थः शंस्थाः उक्तमेतत् शा
मिसंज्ञा याधानं ग्रहणं क्रुञ्चो हेत्वादिषु टप्रतिषेधार्थमिति स यथैवाऽच्युतं बाधते एवं क्विपमपि बाधेत स्यः
कच स्थण्डिलान्तोपि ति निपातितः स्थण्डिले शयित इति वर्तमाने पुनः स्थग्रहणं किमर्थं अनुपसर्ग इत्येवं तदभूत् इदं स्थन्माबे
यथा स्यात् उदासारिणः प्रत्यासारिणः इति णिनिविधौ साधुकारिण्युपसंख्यानं णिनिविधौ साधुकारिण्युप
संख्यानं कर्तव्यं साधुकारी साधुदायी ब्रह्मणि वदः ब्रह्मणि वद उपसंख्यानं कर्तव्यं ब्रह्मवादिनो वदन्ति स्थण्डिला
व्रते किमुदाहरणं अश्राद्धभोजी किं योश्राद्धं भुंक्ते सोश्राद्धभोजी किं चातः यदासावश्राद्धं न भुंक्ते न दास्य व्रतलो
पः स्यात् न च यथा स्थण्डिलस्थायी यदा स्थण्डिले न तिष्ठति न दास्य व्रतलोपो भवति एवं तर्हि णिन्यन्तेन समासो भ
विष्यति न श्राद्धभोज्यश्राद्धभोजीति नैवं शक्यं स्वरे हि दोषः स्यात् ॥ ॥
वर्तते न न कथं व्रतलोपः स्यात् स्थण्डिलस्थायीत्यत्र तु स्थानविपरीतगमनाचरणेन युक्तो व्रतलोपः उच्यते अश्राद्धं मया भो
क्तव्यमिति येन संकल्पः कृतः स यदा तु भक्ता यां सत्यां यस्मिन्नहन्यश्राद्धं न भुंक्ते तदा तस्य स्यादेव व्रतलोपः न श्राद्धभोजी
ति समासार्थप्रक्रियावाक्यमिदं न तु लौकिकं न हि केवलः श्राद्धभोजी शब्दो व्रतविषय उपपद्यते अश्राद्धभोजी शब्दस्ते

॥ [illegible]

रामः
८२

मननक्रियायाः ।।

एवं स्वर इति अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेनाद्युदात्तत्वं पदं स्यात् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे नांतोदात्तत्वं चेष्यत इत्यर्थः
ननु चाणिनीत्यनेन पूर्वपदाद्युदात्तत्वे नैव भाव्यमिति नास्ति स्वरभेदः अत्राहुः यदा णिनीत्यत्र संज्ञायामित्यनुवर्तते तदाः
संज्ञायामस्ति स्वरभेदः अथ यदा नानुवर्तते स्वरभेदाभावः भोजीति एतदपि भक्तिनासंबंधं नञः प्रदर्शयितुं प्रक्रियावाक्यम्
अश्राद्धभोजीत्येवं स्वरः प्रसज्येत अश्राद्धभोजीति चेष्यते एवं तर्हि नञ एवायं भुजिप्रतिषेधवाचिनः श्राद्धशब्देना
समर्थसमासः न भोजी श्राद्धस्येति सतर्ह्यसमर्थसमासो वक्तव्यः यद्यपि वक्तव्यः अथवैतर्हि बहूनि प्रयोजनानि का
निअसूर्यंपश्यानि मुखानि अपुनर्गेयाः श्लोकाः अश्राद्धभोजी ब्राह्मणः मृदुनपुंसक इत्येति आत्ममाने च खश्च आत्मग्र
हणं किमर्थं परमाने माभूत् क्रियमाणेपि वै आत्मग्रहणे परमाने प्राप्नोति किं कारणमात्मन इति तृतीयं कर्तरि षष्ठीमा
न इत्यकारो भावे सयदैवात्मानं मन्यते अन्यथापि परमात्मन एवासौ मानो भवति नैष दोषः आत्मन इति तृतीयं कर्मणि
षष्ठी कथं कर्तृकर्मणोः कृतीति ननु च कर्तर्यपि वैषा नैव विधीयते न च कृत न एतत् कर्मणि भविष्यति न पुनः क
र्तरीति एवं तर्हि कर्मकर्तरि च कर्म कर्तरि षष्ठीति वक्तव्यं न तर्हि वक्तव्यं न वक्तव्यं आत्मन इति तृतीयं कर्मणि षष्ठी कथं
कर्तृकर्मणोः कृतीति ननु चोक्तं कर्तर्यपि वैषा नैव विधीयते न च कृत न एतत् कर्मणि भविष्यति न पुनः कर्तरी
ति एवं तर्हि आत्मग्रहणसामर्थ्यात्कर्मणि विज्ञास्यते एवमपि कर्तृकर्मग्रहणं कर्तृकर्मग्रहणं कर्तव्यम् ॥
याज्ञे नेह हि केवलस्य भोजीशब्दस्य प्रयोगः सत्युपपदे प्रत्ययविधानात् न देन दुक्तं भवति नश्राद्धं भुंक्त इति वाक्यं कृत्वा नञः
श्राद्धशब्देनासमर्थसमासं विधायाश्राद्धशब्दे उपपदे णिनिः कर्तव्यः णिनीत्यत्र संज्ञानुवृत्तौ सत्यामत्र कृत्स्वरः आत्ममा
ने आत्मशब्दः प्रत्यगात्मवचनः परव्यावृत्तिं करोति कर्मकर्तरीति यथा प्रत्ययार्थः कर्ता आत्मानमेव यदा इत्यादिषु उक्तं मन्य
ते तदा सोकर्मकर्ता भवति नत्वयदि कर्तरि षष्ठी स्यात्
तदात्मग्रहणमनर्थकं स्यात् कर्तृसंबंधाव्यभिचारात्

१
भा॰कै॰
८३
83

कर्मोपदिष्ट इति लोनस्य कर्ता कर्मवदित्येन दनपेक्षोक्तं शपैनैव सिद्धेर्वक्ष्यमाणत्वात् यकः सिद्धान्तत्वाभावादुपेक्षणीयत्वाच्च

कर्मोपदिष्टो यक् यथा स्यात्
शपन्माभूदिति कस्मात्र विशेषः यको
वाशेनो वा यकि सत्यं नोदात्तत्वेन भवितव्यं
शपनि सत्याद्युदात्तत्वेन शपनपि सत्यं नोदात्तत्वेनैव
भवितव्यं कथं विशेषावरः शपन्स्वरं त्वाधिष्यते सतिशिष्टत्वा
त् शपन्स्वरः प्राप्नोति आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति सतिशिष्टोपि
शपन्स्वरः प्राप्नोति विकरणस्वरः सार्वधातुकस्वरं न बाध
त इति यदयं तासेः परस्य लसार्वधातुकस्यानु
दात्तत्वं शास्ति लसार्वधातुकग्रहणेन नेष्या
द्य अविशेषेण ज्ञापकं तृतीयस्य द्वितीये ऽयमाह्निकं ।

त्र अविशेषेणेति सार्वधातुकमात्रस्यार्थः इति श्रीमन्महोपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे तृतीयाध्यायस्य द्वितीये पादे प्र

राम॰
८३

भूते यस्य स्वसत्ताव्यपहृत्क्रान्तस्सर्वं भूतशब्देनोच्यते तत्र विशेषणतानायष्टङ्ग इति कस्मिन्निति तत्राह काल इति न स एव भूतादि
शब्दवाच्यत्वेन सुप्रसिद्धत्वादिति भावः तत्र केचिन्नित्यं कालं पदार्थानामनुत्पत्तिविनाशाभ्यां स्थित्युत्पत्तिप्रलयहेतुमाचक्षते त
त्रसंसर्गिसूर्यादिक्रियाभेदाश्रयो मासादिभेदव्यवहारो भूतादिव्यपदेशश्च अनेन प्रसिद्धपरिमाणक्रियासूर्यादिकर्तृका

भूते भूतं इत्युच्यते कस्मिन्भूते काले नैव काला
धिकारोऽस्ति एवं तर्हि धातोरिति निवर्तते धातौ
भूते धातोर्वै शब्दः न च शब्दस्य भूतभविष्य
द्वर्तमानतायाः संभवोऽस्ति शब्देऽप्यस
भवादर्थे कार्यं विज्ञायते कः पुनरर्थात्वर्थः
क्रियाक्रियायां भूतायां यद्येवं निष्ठायामितरे
तराश्रयत्वादप्रसिद्धिः निष्ठायामितरेतराश्रयत्वात्तस्य प्रसिद्धिः कार्येतराश्रयता॥

अप्रसिद्धपरिमाणायाः क्रियायाः परिच्छेदोपायत्वादहरादिव्यपदेशेन काल इत्याह: नैव कालाधिकालाधिकार इति तत्र ना।
स्य सामान्यशब्दस्य विशेषे अवस्थानेन लभ्यत इत्यर्थः न च शब्दस्येति शब्दस्यार्थगुणभावाद्गुणस्य विशेषणसंबन्धायोगात्त्वा
न्नित्यत्वाच्च शब्दस्यानित्यत्वेऽपि भूतादिव्यपदेशानामसंभवादुक्तमितीत्वलक्षणभूतलक्षणभूतत्वाश्रये च विशेषणवैयर्थ्या

३
भा॰ कै॰
८५
85

भूतकालेनेति भवतेर्निष्ठाप्रत्ययो भूतक्रियावाचिनो विधातव्यः न च भूताधिकारमन्तरेण निष्ठाप्रत्ययस्य भूतक्रियाविषयत्वं लभ्यते न च भूत
क्रियाविषयनिष्ठाविधानमन्तरेण भूताधिकार उपपद्यते तत्रस्याधिकारा प्रयोनिष्ठाप्रत्ययस्तदा अयस्याधिकार इति तरेतराश्रयत्वमि
त्यर्थः एवमपीति न शास्त्रीयमव्ययत्वमभिमतं किं तर्हि नित्यमित्यर्थः ततो नित्यो भूतशब्दोऽतिक्रान्तवाची निन्सोनार्थेन भविष्य
भूतकालेनायं शब्देन निर्देशः क्रियते निर्देशोऽत्र रकाले च भूतकालेना तदेतदितरेतराश्रयं भवति इतरेतराश्रयाणि च कल्प्यते
अव्ययनिर्देशात्सिद्धं अव्ययवता शब्देन निर्देशः करिष्यते अवर्तमाने अभविष्यतीति सतर्ह्यव्ययवता शब्देन निर्देशः कर्त
व्यः अव्ययमेष भूतेशब्दः नैषा भवतेर्निष्ठा कथमव्ययत्वं विभक्तिस्वरप्रतिरूपकाश्च निपाता भवन्तीति निपातसंज्ञा निपा
तो व्ययमित्यव्ययसंज्ञा अथापि भवतेर्निष्ठा एवमप्यव्ययमेव कथं न व्येतीत्यव्ययमिति कुतो न व्येति एतौ कालविशेषौ
भविष्यद्वर्तमानौ स्वभावतो भूते एव वर्तेते यदि तर्हि न व्येतीत्यव्ययं न वा तद्विधानस्यान्यत्राभावात् न वा भूताधिकारेणार्थः
किं कारणं तद्विधानस्यान्यत्राभावात् येपि ह्येते इत उत्तरं प्रत्ययाः शिष्यन्ते नैषु तौ कालविशेषौ न विद्येते भविष्यद्वर्त
मानौ स्वभावतो भूत एव वर्तेते अत उत्तरं पठति भूताधिकारस्य प्रयोजनं कुमारघाती शीर्षघाती आखुहा बिडालः सुत्वा

वर्तमानश्चेति इहापि ना संबंधोपि क्रियते इत्यर्थः कुमारघातीति यदीह भूताधिकारो न क्रियते तदा कर्मण्युपपदे इनिरिति सा
मान्येन विधीयते कुमारशीर्षयोर्णिनिरिति अयमपि तथैव कालसामान्ये पुनर्विधानं तु वा सरूपनिवृत्त्यर्थं स्यात् तत्रश्च विशे
षविहितः कुमारशीर्षयोर्णिनिरित्ययं भूतेपि प्रसज्यते सतितु भूताधिकारे तक्रकौण्डिन्यन्यायेन कुमारशीर्षयोर्णिन्यनेन भूत
णिनिं बाधित्वा भविष्यद्वर्तमानयोरेवाणिनिर्विधीयते आखुहेति सति भूताधिकारे ब्रह्मादिष्वेव हन्तेर्भूते क्विप्स्यवतीति नि
यमेन भूत एवोपपदान्तरे क्विप् भवत्यन्ते तत्कालान्तरे त्वाखुहेति भविष्यद्वर्तमानयोः प्रयोग उपपन्नो भवति ॥ ८ राम॰
८५
३

सुत्वंनइति सुञोयज्ञसंयोगइतिक्वनिप्प्रत्ययः नन्वयदिभूताधिकारोवर्तमानाधिकारश्च नक्रियते तदायज्ञसंयोगेविशेषेविधीय
मानः शानाकालत्रयेपिङ्. निर्बाधेत ननुभूतेयज्ञसंयोगेसुत्वेतिनस्यात् अथवासरूपइतिङ्. निर्विधीयते तथापिसुत्वासु
त्वक्विन्निकालभेदोनस्यात् सतित्वधिकारेकालभेदेननयोरवस्थानभवति सुञ्युषइति असतिभूतवर्तमानाधिकारेविशेष
विहितेननङिङ्.लिटोबाधनंस्यात् नाळीलिकेषुचवासरूपविधिर्नास्तिसतित्वधिकारेभूतेलिड्वर्तमानेनङिङ्. निवा

सुत्वानः सुत्वानः सुञ्युषोऽनेहा अग्निमादधानस्यकुमारस्यातीपीर्षद्यातीति भविष्यद्वर्तमानार्थोभूतनिह्नत्वर्थः
आवुहाविडालः इतिभविष्यद्वर्तमानार्थः इतरथाहि ब्रह्मादिषुनियमस्त्रिषुकालेषुनिवर्त्तकः स्यात् सुत्वानः सुत
नः यज्ञसंयोगेङ्. नियस्त्रिषुकालेषुशानापवादोमाभूत् सुञ्युषः स्वपितृषोर्निङ्. सर्वकालापवादोमाभूत् अने
हा इतिवर्तमानेकालएव अन्यत्रअनाहन्ता आदधानस्येतिकानचस्थानश् नाळील्वादिषुसर्वकालोमाभूत् ब्रह्मभ्रू
ण किमर्थंब्रह्मादिषुहन्तेः क्विब्विधीयते नक्विबन्येभ्योपिदृश्यतइत्येवसिद्धं ब्रह्मादिषुहन्तेः क्विब्वचनंनियमार्थं नि
यमार्थोयमारम्भः ब्रह्मादिष्वेवहन्तेः क्विब्यथास्यादिति ॥

धकभावाभावः अनेहाइति नञ्याहनपहचेति अस्तिप्रयोगेसत्यधिकारे सर्वस्मिन्कालेत्वंबाधेनसतित्वधिकारेवर्तमानका
लएवौणादिकस्त्वंबाधते चानशीति असत्यधिकारेकानचस्थानशबाधकः स्यात् कः पुनयोर्भेदः यावता अभ्यस्ताना
मादिरितित्लसार्वधातुके विधीयते नसार्वधातुकमात्रे एवंतर्ह्युपग्रहकृतोभेदः कानज्ञात्मनेपदत्वात् कर्त्रभिप्रायएव
भवति चानश्तुनरविशेषेणसतित्वधिकारेभूतेकानच्वर्तमानेचानशिति बाध्यबाधकभावाभावः ब्रह्मभ्रूणः ॥

३
भा॰ कै
८५
85
ने॰

किमविशेषेणेति क्रियान्तूपपदकालप्रत्ययाश्चत्वारो नियम्यन्ते अथ किंचिदेव नियम्यत इति प्रश्नः उपपदविशेष इति अने
नयान्तु नियमं दर्शयति ब्रह्मादिष्वेव हन्तेर्भूते क्विब्भवति नोपपदान्तरे तेन पुरुषं हतवानित्यत्र क्विब् न भवति अथैति क
र्मणि हन इत्यनेनेति भावः क्विबेवेति ब्रह्मादिषु हन्तेर्भूते क्विबेव भवति न प्रत्ययान्तरमिति क्विपि भूतकालो नियम्यते।
इति कालनियमोऽयं भवति एतदेव नियमद्वयं भाष्यकारेणाश्रितं ब्रह्मादिषु हन्तेरेव भूते क्विब्भवति ब्रह्मादिषु हन्तेः क्विः।

किमविशेषेणेत्याह उपपदविशेष एतस्मिन्नविशेषे अथ ब्रह्मादिषु हन्तेर्णिनिर्नाभवितव्यं किंकारणम्
उभयतो नियमात् उभयतो नियमोऽयं ब्रह्मादिष्वेव हन्तेः क्विब्भवति क्विबेव ब्रह्मादिषु इति तथा चोत्तरस्य व
चनार्थः एवं च कृत्वोत्तरस्य योगस्य वचनार्थ उपपन्नो भवति बहुलं छन्दसीति यो मातृहा पितृहा न भवति
च अमित्रघात इति कर्मणि कर्मण्युक्त्सिन इति वक्तव्य इह मा भूत् धान्यविक्राय इति अन्येष्वपि अन्ये
ष्वपि दृश्यत इति वक्तव्यं इहापि यथा स्यात् आखाउखापरिखा ॥ ॥

वृभूत एवेत्येतन्नु नियमद्वयं नाभ्युपगतं अन्ये त्वाहोउरुषिकयाचन्नविधौ नियमो व्याख्यातः स भाष्यविरोधान्ना
दरणीयः तथा चेति यस्माद्ब्रह्मादिष्वेवेति नियमो नेन क्रियते तस्मादुत्तरस्य योगस्य वचनेन प्रयोजनमस्ति उपप
दान्तरेऽपि हन्तेश्छन्दसि क्विब्यथा स्यादिति कर्मणि कर्मण्युक्त्सिन इति यस्य सोमयज्ञादेः शास्त्रेण विक्रयः प्रति
षिद्धः तत्कर्मविक्रये उक्त्सिन अन्येष्वपि अन्येष्विति सप्तमीनिर्देशादुपपदमेवाश्रितं न तु धात्वन्तरमित्याह अन्ये

राम॰ ८५

निष्ठायदिपुनरिति यो लौकिके प्रयोगे न दृष्टो नाधीहृणास्त्रेष्वतो क्तक्तवतू निर्दिश्य संज्ञा विधीयते एतदुक्तं भवति इहे
वप्रकरणे क्तक्तवतू निष्ठेति सूत्रे कर्तव्ये यो भूते क्तक्तवतू तौ निष्ठासंज्ञौ भवतः तत्र संज्ञाविधानान्यथानुपपत्त्या न योर्भूते विधा

निष्ठा निष्ठायामितरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धं निष्ठायामितरेतराश्रयत्वात् अप्रसिद्धिः केतरेतराश्रयता सतोः क्तक्तवतोः
संज्ञया भवितव्यं संज्ञया च क्तक्तवतू भाव्येते तदेतदितरेतराश्रयं भवति इतरेतराश्रयाणि च न प्रकल्पन्ते द्विर्वा क्तक्तवतू ।
ग्रहणं कर्तव्यं क्तक्तवतू भूते क्तक्तवतू निष्ठेति यदि पुनरिहैव निष्ठासंज्ञा प्रयुज्येत क्तक्तवतू भूते ततो निष्ठा निष्ठासंज्ञौ
वक्तक्तवतू भवत इति किं कृतं भवति द्विः क्तक्तवतू ग्रहणं न कर्तव्यं भवति एवमपि तावितिवक्तव्यं स्यात् वक्ष्यति ह्येत
त् तौ सदिति वचनमसंगार्थमिति असंसक्तयोर्भूतकालेन क्तक्तवतोर्निष्ठासंज्ञा यथा स्यात् जिमिदा मिन्नः जिस्मि
दात्विस्तः यदि पुनरदृष्टत्वात् तावक्तक्तवतू गृहीत्वा निष्ठासंज्ञोच्येत नैवं शक्यं दृष्टश्रुतयोर्हि न स्यात् जिमि।
दामित्र इति तस्मान्नैवं शक्यं न चेदेवं द्विः क्तक्तवतू ग्रहणं कर्तव्यं भवति इतरेतराश्रयं वा भवति नैष
दोषः इतरेतराश्रयमात्रमेतत् भवति सर्वाणि चेतरेतराश्रयाण्येकत्वेन परिहृतानि सिद्धं
तु नित्यशब्दत्वादिति नेदं तुल्यमन्यैरितरेतराश्रयैः ॥ ॥

न मन्तुमास्पते इतरेतराश्रयदोषस्तु न भविष्यतीति दृष्टश्रुतयोरिति यद्यपि क्तवतुरन्यो नास्ति तथापि संज्ञाविधाने ह
यो स्तदनिर्देशादत्रापि द्विवचनेन निर्देशो न तु द्वित्वं विवक्षितं एकत्वेनेति सामान्येन त्वर्थः ॥ ।

भा. कै. ८९

नहि संज्ञा नित्येति वृद्ध्यादिका संज्ञा विषयनित्यत्वान्नित्या आकारादयो हि प्रयोगे विद्यन्ते तेन तद्भूते वृद्धिरित्यादिना साधुत्वमात्रम
न्वाख्यायते घञे वृद्धिस्साधुर्भवति क्तक्तवतू तु सानुबन्धकौ प्रयोगे न विद्येते इति नित्यत्वाभावं संज्ञिनोऽभिप्रेत्येतदुक्तं भाविनी
संज्ञेति संज्ञिनो भावित्वात् संज्ञापि भाविनीति तथाहि निष्ठेत्युक्ते संज्ञावाक्यं क्तक्तवतू निष्ठेति समर्प्यते तत्र सामर्थ्यात् क्तक्तवतू
विधाने संपद्यते आदिकर्मणीति आद्ये भुक्रियाक्षणे भुक्ते न तु सर्वस्याः क्रियाया भूतत्वाभावान्निष्ठा न प्राप्नोतीति वचनं।

नहि संज्ञा नित्या एवं तर्हि भाविनी संज्ञा विज्ञास्यते तद्यथा कश्चित्कञ्चित्तन्तुवायमाह अस्य सूत्रस्य शाटकं वयेति स प
श्यति शाटको न वातव्यः अथ वातव्यो न शाटकः शाटको वातव्यश्चेति विप्रतिषिद्धं भाविनी खल्वस्य संज्ञाभिप्रेता।
स मन्ये वातव्यः यस्मिन्नुते शाटक इत्येतद्भवतीति एवमिहापि तौ भूते काले भवतो ययोरभिनिर्वृत्तयोर्निष्ठेत्येषा
संज्ञा भविष्यति आदिकर्मणि निष्ठा आदिकर्मणि निष्ठा वक्तव्या प्रकृतः कटं देवदत्त इति किं पुनः कारणं न सिद्ध्य
ति यद्वा भवन्त्यर्थे यद्वा भवन्त्या अर्थे भाष्यते प्रकृतः कटं देवदत्तः प्रकरोति कटं देवदत्त इति न्याय्यात्वाद्यपव
र्गात् न्याय्या त्वेषा भूतकालता कुतः आद्यपवर्गात् आदिरत्रापवृक्तः एष च नाम न्याय्यो भूतकालः यत्र किंचि
दपवृक्तं दृश्यते ॥

नचादिकर्मणि क्तः कर्तरि चेत्येतदर्थादेश   ननु आदिकर्मणि निष्ठाया ज्ञापकं जीतः क्त इत्यादिना व
र्तमानकालविषयस्य क्तस्य संभवात्तस्यैवैतदर्थादेशनं स्यात् यद्वा भवन्त्यर्थ इति यस्माल्लटोऽर्थे विकल्पेन भाष्यते नि।
ष्ठा तस्मादुक्तेत्यर्थः न्याय्येति आदिभूत एवावयवे समुदायस्य समाप्तत्वाददस्ति भूतत्वोपपत्तिरित्यर्थः तदुक्तं हरि

णा समूहस्य तथाभूतः प्रतिभेदं समूहिषु समाप्यते ततो भेदे
कालभेदस्य संभव इति ॥

राम. ८९

वाचाद्यतन्यामिति यदुक्तंभवत्यर्थेवाभाष्यत इतितस्यव्यभिचारः लुङोपिविषयेनिद्रायामप्ययंप्रयोगः तस्मादवश्यमाश्र
यवर्गभूतनेष्टव्या अन्यथा लुङ्प्रयोगोनस्यादित्यर्थः किंशाकंपनयतं यावदभिमतफलप्रयोजनसकलक्रियापरिसमाप्ति
र्नभवति तावद्वर्तमानत्वमेवक्रियायानभूतत्वं ततश्च वर्तमानस्य वामीशाह्नाः प्रयुज्यत इतिभावः अत्यंतापरदृष्टेति।

वाचाद्यतन्यांवाचाद्यतन्यांभाष्यते प्रकृतः कटंदेवदत्तः कटंदेवदत्तः प्राकार्षीत् कटंदेवदत्त इति किंशाकंपन
यन्नेशाह्नाः प्रयोक्तुमित्यतोन्यायेऽध्याभूतकालता तावश्यंप्रयोगादेव क्रियानामेयमत्यंतापरदृष्टा अनुमान
गम्यानशाकपिंडीभूतानिदर्शयितुं यथागर्भोनिर्लुठितः सोसौयेनयेनपाहूनाम्भिसंबध्यते तावतितावा।
तिपरिसमाप्यते तद्यथा काम्पिल्यात्पाटलिपुत्रंजिगमिषुरेकमहर्गत्वाह इदमद्यगतमिति नचतावता परिव्रज
तिक्रियासमाप्ता भवति यत्तुगतंतदभिसमीक्ष्यैतत्प्रयुज्यते इदमद्यगतमिति एवमिहापि यत् कृतं तदभिस।
मीक्ष्यैतत् प्रयुज्यते प्रकृतः कटंदेवदत्त इति यदाहि वेणिकांतः कटोभिसमीक्षितो भवति प्रकरोति कटं इ
त्येवंतदाभवति ॥

परंप्रधानंप्रमाणंप्रत्यक्षं अनुमानस्यनतत्पूर्व कत्वात्तेनक्रियानदृश्यते अवयवसमूहस्ययुग
पदनुपादादनवस्थानाच्च तदुक्तं क्रमात्सदसतां तेषामात्मानोनसमूहितां सद्वस्तुविषयैर्यातिसंबंधंचक्षुरादिभि
रिति येनयेनेतिप्राह्नेनप्रत्याय्यमानायेनयेनावयवेनसंबध्यते समूहरूपातस्मिन्नेवावयवेसमाप्यते तत्रावयवा
नांकार्त्स्न्येनयोगात्क्रियायाअपिकालत्रययोगः ॥ ॥

लिटः कानः छंदसि तिङो ऽदर्शनादिति वा सन्नूपविधिस्थलादेशो ऽनुनात्तीत्युक्तं अनेनेति छंदसि लिङिन्त्यनेनेत्यर्थः नस्येव।

२ भा·के· ८/७ 87

लिटः कानज्वा कानच्क्वस्वोः किमर्थं कानच्क्वस्वोर्वावचनं क्रियते कानच्क्वस्वोर्वावचनं छंदसि तिङो ऽदर्शनात् कानच्क्व
स्वोर्वावचनं क्रियते छंदसि तिङो ऽदर्शनात् छंदसि तिङपि दृश्यते अहं सूर्यमुभयतो ददर्श अहं द्यावापृथिवी आत
तानेति नवानेन विहितस्यादेशवचनात् नवा एतत् प्रयोजनमस्ति किं कारणमनेन विहितस्यादेशवचनात्
अस्त्वनेन विहितस्यादेशः केनेदानीं छंदसि विहितस्य लिटस्तिङः श्रवणं भविष्यति छंदसि लुङ् लङ् लिट इत्यने
न तदेतद्वावचनेनिष्ठितनावत्सान्यासिके अथ किन्करणं किमर्थं नासंयोगाल्लिड्कि दित्येव सिद्धं किन्करणं संयो
गान्तार्थं किन्करणं क्रियते संयोगान्तार्थं संयोगान्ताः प्रयोजनं प्रतिहत्रस्य यत् बद्बधानस्य रोदसी त्वमर्णवान् ब
द्बधानां अरमणाः अजेः आजिवानिति छांदसौ कानच्क्वसू लिट् च छंदसि सार्वधातुकमपि भवति तत्र सार्वधा
तुकमपित् ङिद्भवतीति ङित्वादुपधालोपो भविष्यति ऋकारान्तगुणप्रतिषेधार्थं वा ऋकारान्तानां तर्हि गुणप्रतिषे
धार्थं किन्त्वं वक्तव्यं अयं लिटि ऋकारान्तानां प्रतिषेधविषये गुण आरभ्यते सयथैवेह प्रतिषेधं बाधित्वा गुणो भव
ति तेरतुः तेरुः इति एवमिहापि स्यात् तितीर्वान् तितीराणः पुनः किन्करणान्न प्रतिषिध्यते तस्मात्किन्त्वं कर्तव्यम्॥

लिटश्चानन्तरत्वात् आनेतर्यादिति भावः तदेतदिति उत्तरत्रोपयोगादिति भावः बद्बधानस्येति बंधबंधने छांदसत्वा
दभ्यासस्यकारस्य हलादिशेषेणानिवृत्त्यभावे कलोजश्त्वं शीति जश्त्वं बकारः ॥ १

राम- ८

भाषायां इहक्वस्वादेशविधानान्न सामान्ये लिट् सदादिभ्योऽनुमीयते सविशेषविषयत्वाल्लुटो बाधकः प्राप्नोतीति
मत्वाह भाषायामिति अपवादविप्रतिषेधादिति लुङोऽपवादः एतन्मत्रानुमितो लिट् तथानद्यतने लङ् परोक्षे लि-
ट् इति च तत्रास्य लिटो लङ् लिटोश्च विप्रतिषेधे परत्वाल्लङ्लिटौ स्यातामित्यर्थः अस्यत्वे भूतसामान्यमवकाशः एतदा

भाषायां सद भाषायां सदादिभ्यो वा लिट् भाषायां सदादिभ्यो वा लिड्वक्तव्यः किं प्रयोजनं तद्विषये लुङोऽनिवृ-
त्त्यर्थं तस्य लिटो विषये लुङोऽनिवृत्तिर्यथा स्यात् उपसेदिवान्कौत्सः पाणिनिं उपासद अनद्यतनपरोक्षयो-
श्च अनद्यतनपरोक्षयोश्च वा लिड्वक्तव्यः उपसेदिवान्कौत्सः पाणिनिं उपासीदत् उपससाद अपवादविप्र-
तिषेधाद्धि तयोर्भावः अपवादविप्रतिषेधाद्धि तौ स्यातां कौ लङ्लिटौ तस्य क्वसश्च परोक्षे नित्यं तस्य लिटो भा-
षायां क्वसश्च परोक्षे नित्यमिति वक्तव्यं अपरोक्षग्रहणेन नार्थः तस्य क्वसुर्नित्यमित्येव किं नेदानीं लिटः परो-
क्षे श्रवणं भविष्यति परोक्षे लिडित्यनेन तत्रार्हि वक्तव्यं न वक्तव्यं अनुवृत्तिः करिष्यते ॥

देशविधानानुमितस्यैव लिटः सदादिभ्यः क्वसुर्न तु परोक्षे लिडित्यनेन विहितस्य तस्याप्रकृतत्वात् तस्येति नित्यग्रहणं चेति
प्रकृतस्य विकल्पस्य निवृत्त्यर्थमपरोक्षग्रहणं परोक्षे लिडित्यनेन विहितस्य लिटस्तिङां श्रवणार्थं अपरोक्षग्रहणेनेति
अनद्यतनपरोक्षयोश्चेति वचनेन वा लिडयं विधीयते तत्र यस्मिन्पक्षे यं लिण्न भवति तत्र लङ्लिटौ भवतः न तु अप-
रोक्षे लिडिति विहितस्य लिटः स्त्रांतरविहितत्वात्क्वसभावात्तिङो भवेति ॥ ॥

३
भा॰ कौ॰
८८
४४

भाषायांसदिभ्योवालिडितिलिटः कानज्वेत्यतेविस्यनुवर्त्तते नचानक्वसुनामंबध्यते किंतर्हि लिटातत्रवावचनात्परत्वेलुङ्. भाव
िष्यति तनोनद्यतनेलङ्. परोक्षेलिडित्यत्राप्यसूत्रस्यानुवर्त्तनादनद्यतनपरोक्षयोरपिसदादिभ्योवालिड्वक्तव्यः उपे
यिवा उपसर्गस्यानेत्त्वनादीपिवानूसमीयिवान् इत्यापिद्यपभवति उपेयुषीति इणोलिट् क्वसुस्तत्रेडागमान्तरंर्वनित्यत्वात्

भाषायांसदादिभ्योवालिट्भवति लिटश्चक्वसुर्भवति ततोलुङ्. भूतेकालेभवतिभाषायां सदादिभ्योवालिड्भवति
लिटश्चक्वसुर्भवति ततोनद्यतनेलङ्. ततोप्यनद्यतनेभूतेकालेलङ्.भवतिभाषायां सदादिभ्योवालिड्भवतिलि
टश्चक्वसुर्भवति परोक्षेलिट्परोक्षेलिट्भवति भाषायांसदादिभ्योवा लिट्भवति लिटश्चक्वसुर्भवति नत्रायमप्य
र्थः क्वसुरपरोक्षेनित्यमित्येतनवक्तव्यंभवति उपेयिवान् किमर्थमुपेयिवानितिनिपातनंक्रियते उपेयुषिनिपात
नंक्रियते इडर्थमिडन्यथास्यादिति नैतदस्तिप्रयोजनं सिद्धोत्रेट्वस्वेकाजादघसामित्येव द्विर्वचनेकृतेनेकाच्त्वा
त्नप्राप्नोति इदमिहसंप्रधार्यं द्विर्वचनेक्रियतामिडिति किमत्रकर्त्तव्यं परत्वादिडागमः नित्यंद्विर्वचनं कृतेपीटि
प्राप्नोत्यकृतेपिप्राप्नोति इडपिनित्यः कृतेपिद्विर्वचनएकादेशेचप्राप्नोत्यकृतेपिप्राप्नोतिनात्रैकादेशप्राप्नोति किं
कारणं दीर्घइणः किनीति दीर्घत्वेनबाध्यते तदेतदुपेयुषिनिपातनमिडर्थंक्रियते ॥ ॥

द्विर्वचनेदीर्घइणः किनीत्यभ्यासस्यदीर्घत्वं तत्सामर्थ्यादेकादेशोनप्रवर्त्तते नचदीर्घस्यावकाशः ईयतुरित्यादिस्तत्रापिइ राम॰
र्वपरविधेःपूर्वविधिर्बलात्तत्रकर्त्तव्येयणादेशस्यस्थानिवत्त्वादेकादेशप्रसंगात् तत्रानेकाच्त्वादिडप्राप्नोतिनिपात्यतइत्यर्थः ८८

अजादावतिप्रसंग इति यदाऽपूर्वत्वे इणो निपात्यते तदाविशेषानुपादानादजादावपि प्राप्नोति यथास्यासिन्नीयुषित्यत्रोक्तं। नित्यस्यायं वस्विनिमित्तो विधानीति यद्विधानेनेन निपातनेन क्रादिनियमप्राप्तस्य वस्वेकाजाद्ग्रहणमित्यनेन नियमेन निवारि- तस्य प्रतिप्रसवमात्रमिष्टः क्रियते ननु पूर्वो विधिस्तदाऽजादावतिप्रसंगाभावः इदानीमजादावतिप्रसंगपरिहाराय

उपेयुषि निपातनमिडर्थमिति चे
दजादावतिप्रसंगः उपेयुषि निपातन
मिडर्थमिति चेदजादावतिप्रसंगो भव
ति उपेयुषा उपेयुषे उपेयुषः उपेयुषीति एका
देशस्य प्रभावार्थं तु एकादेशस्य ईयभावार्थं तु निपा
तनं क्रियते एकादेश ईयुरन्येन द्वन्द्वं निपात्यते नन्व
चोक्तं नात्रैकादेशः प्राप्नोति किं कारणं दीर्घत्वं णः
किं नीति दीर्घत्वेन बाध्यत इति नहि दूनस्य दृष्टत्वात
नहि दीर्घत्वमेकादेशं बाधते का ॥ १

प्रकारान्तरमाश्रयति एकादेशस्येति द्विर्वचने कृते अभ्यासदीर्घत्वे चैकादेशस्तस्य ईयादेशो निपात्यते यद्यप्युपेयिवा। नित्येनदियादेशनिपातनेन सिद्धानि यथापि समीयिवानित्यादि न सिद्ध्यतीति तदर्थमीयादेशो निपात्यते क्वचित्तु भाष्ये इ-

इति पाठः स तु उपेयिवानित्येतद्रूपसिद्ध्यपेक्षो द्रष्टव्यः ॥

१ कस्तर्हीति इणो यणीत्यनेनाजादौ विधीयमान इत्यर्थः ननु चोक्तमीयतुरित्यत्राप्यभ्यासदीर्घत्वे कृते एकादेशात्पूर्ववर्णा
भा॰कै॰ दाङ्गवलीय इति यणि कृते स्थानिवत्त्वादेकादेशः प्राप्नोति ततश्चावश्यमभ्यासदीर्घत्वे नैकादेशो बाध्यः नैष दोषः न हि स्था
८५ निवद्भावेन रूपमतिदिश्यते रूपाश्रयश्च शर्वयरयोरेकादेशो न यकारस्य भवितुमर्हतीति अथवा यणादेशेन वर्णादाङ्ग॰

८९

कस्तर्हि बाधते यणादेशः सच बाधिकं बाधते यत्रास्य निमित्तमस्ति यत्र हि निमित्तं नास्ति
निष्प्रातिहन्द्वस्तत्रैकादेशः व्यंजने यणादेशार्थं वा अथवा व्यंजन एव यणादेशो निपात्य
ते यदादेशोऽकृतएकाचइनीदृक्सिद्धो भवति अपर आह ॥ ॥

मिति वचनेन बाधितस्यैकादेशस्य पुनः स्थानिवद्भावाद्बाधितत्वादेव प्रवृत्त्यभावात् व्यंजन इति अभ्यासदीर्घत्वे कृतेऽ
जादौ विधीयमान इणो यणिति यणादेशो हलादौ न प्राप्नोतीति निपात्यते ततश्चैकाज्ज्ञा
ह्रस्वे काजाद्वसामित्यनेनैवेड्भवतीति अजादौ न भविष्यति ॥ ८५

नोपेयिवानिति छन्दसि भाषायां केवलं भूतमात्रे वा लिड्विधेयः तस्य च नित्यं क्वसुरादेशः कार्यान्तरं तु सिद्धत्वेवेत्यर्थः अन्येषा
नोपेयिवान्निपात्यमाने द्विर्वचनादिड् भविष्यति परत्वात् द्विर्वचनं क्रियतामिडिति परत्वादिड् भविष्यति विप्रतिषेधेन इहा
पि तर्हि द्विर्वचनादिट् स्यात् बिभिद्वान् चिच्छिद्वानिति अन्येषामेकाचां द्विर्वचने नित्यमित्याह अन्ये त्वामेकाचां द्वि
र्वचनं नित्यं कृतेऽपीटि प्राप्नोत्यकृतेऽपि प्राप्नोतीति अस्य पुनरिडनित्यो द्विर्वचनं च न विहन्यते ह्रस्वस्य अस्य पुनरिड् द्विर्वचने नि
त्यो द्विर्वचनं च द्विर्वचने चैकत्वात् द्विर्वचने कृते एकाज्भवति कथं एकादेशे कृते तस्मादिडागमे द्वित्वं तस्मादिड् द्वि
र्वचनं बाध्यते अनूचानः कर्तरि अनूचानः कर्तरीति वक्तव्यं अनूक्तवान् अनूचानः अनूक्तमित्येवान्यत्र नोपेयिवान्नि
पात्यो द्विर्वचनादिड् भविष्यति परत्वात् अन्येषामेकाचां द्विर्वचने नित्यमित्याह अस्य पुनरिड्वनित्यो द्विर्वचने च न
विहन्यते ह्रस्वस्य द्विर्वचने चैकाच्त्वात्तस्मादिडागमे द्वित्वं लङ्लुङ्लृटोरपवादप्रसंगो भूतभविष्यतोरविशेषवचनात् लु
ङ्लृटोरपवादः प्राप्नोति अगमाम घोषान् अयाम पयः अशायिष्महि पूतीकतृणेषु गमिष्यामो घोषान् यास्यामः पयः
शायिष्यामहे पूतीकतृणेषु किं कारणं भूतभविष्यतोरविशेषवचनात् भूतभविष्यतोरविशेषेण लङ्लृटौ विधीयेते
तयोर्विशेषविहितौ लङ्लुटावपवादौ प्राप्नुतः न वापवादस्य निमित्ताभावादनद्यतने हि तयोर्विधानं न वा एष दोषः किं
कारणं अपवादस्य निमित्ताभावात् नात्रापवादस्य निमित्तमस्ति किं कारणं अनद्यतने हि तयोर्विधानं अनद्यतने हि
तौ लङ्लुटौ विधीयेते न चात्रानद्यतनः कालो विवक्षितः किं तर्हि सामान्यकालः सामान्यं भविष्यत् कालसामान्यं च यत्रा
भिनिभिदादीनां द्विर्वचने कृते अनेकाच्त्वादिटोऽप्रसंगादनित्यत्वं लङ्लृटोरिति कालविशेषसद्भावाश्रयेण योऽयं सामान्यवि

३
भा·कै·
५·
90

यत्रैतद्भिति विशेषणविश्रयाभावात्सामान्यस्यैव वक्तुमिष्टत्वाविवक्षेति भावः असनस्त्रीति विप्रकृष्टापाटृच्छपवार्थः शब्दप्रयोगनिमित्तमित्येतद
नेनद्रष्टयति इहत्वस्येदेव विशेषसामान्यमाश्रित्य लुङादिप्रयोग उपपद्यत एव विशेषविवक्षायां तु लङादिप्रयोग इति न कश्चि
द्दोषः वसेर्लुङिति रात्रेश्चतुर्थ्यामे प्रवृद्धो यदा यदा वाक्यं प्रयुङ्क्ते अमुत्रावात्समिति तदानन्तातिक्रान्तरात्रिप्रहरत्रयवसनमन

यत्रैतन्नज्ञायते किं वृदेति इह न कथं अगमाम घोषान् अयाम ययः अशयिष्महि कन्दरेष्विति यत्रैतन्निर्ज्ञातं न भवति
अमुष्मिन्नहनि गतमिति अत्रापि नचापवादस्य निमित्ताभावादनद्यतने ह्रितयोर्विधानमित्येव कथं पुनः सतो नामा
विवक्षा स्यात् सतोऽप्यविवक्षा भवति तद्यथा अलोमिका एलका अनुदरा कन्येति असतश्च विवक्षा भवति तद्यथा स
मुद्रः कुण्डिका विन्ध्यो वर्द्धितकमिति वसेर्लुङ् रात्रिशेषे वसेर्लुङ् रात्रिशेषे इति वक्तव्यं न्याय्ये प्रस्तुस्याने प्रसुप्तोत्थितं क
श्चित् कंचित्पृच्छति क्व भवानुषित इति स आह अमुत्रावात्समिति अमुत्रावसमिति प्राप्नोति जागरणसन्ततौ जागरण
च' सन्तताविति वक्तव्यं योऽहि मुहूर्तमात्रमपि स्वपिति तत्रामुत्रावसमित्येव भवितव्यं लुङ् अनद्यतने लङ् अनद्यतन नञ्
निवृत्तिबहुव्रीहिनिर्देशो द्रष्टव्यः अविद्यमानानद्यतने अनद्यतने इति किं प्रयोजनं अद्य ह्यो वाभुङ्क्ष्महीति अद्य च ह्यश्चा
भुञ्ज्महीति व्यामिश्रे लङेव यथा स्यात् यद्येवमनद्यतनेऽपि लुङ् प्राप्नोति न ह्यनद्यतनेऽद्यतनो विद्यतेऽद्यतनेऽपि ह्य
तनो विद्यते ॥

द्यतनमिति लुङ्प्रसंगे लङ् वक्तव्यः एकस्या रात्रेश्चतुर्थ्यां यामादि वसनस्य सर्वोऽह्नितीयायाश्च रात्रेः प्रथमोऽद्यतन इत्याहुः जागरणसं
ततताविति यदा प्रयोक्ता सकलमतिक्रान्तरात्रिप्रहरत्रयं जागरितवांस्तदा लङ् प्रयोगः यदा तु सुप्त्वा प्रबुद्धः प्रयुङ्क्ते तदा लङ् प्र

एम·
५·

व्यपदेशिवद्भावेनेति यथामुख्ये भेदे आधाराधेयभावो भवति तद्वदिहापीति तथेहापि समुदायावयवभेदाश्रयेण समुदायेऽध्यन
नेऽवयवाध्ययनेनानुमीयमानेऽध्ययनेनानुभवतीत्यनुध्याने न नु तन्वनोऽवयवव्यतिरिक्तोऽत्र समुदाय आधारोऽस्ति तदुक्तं हरिणा कालस्याप्य
परं कालं निर्दिशन्त्येव लौकिकाः न च निर्देशमात्रेण व्यतिरेकोऽनुगम्यत इति परोक्षे चेति अननुभूतत्वात्परोक्षो गम्यमानत्वयोगश्चेत्

व्यपदेशिवद्भावेन परोक्षे च लोकविज्ञाते प्रयोक्तुर्दर्शनविषये परोक्षे च लोकविज्ञाते प्रयोक्तुर्दर्शनविषये लङ् वक्त
व्यः अरुणद्यवनः साकेतं अरुणद्यवनो माध्यमिकां परोक्ष इति किमर्थं उदगादादित्यः लोकविज्ञात इति किमर्थं च
कार कटं देवदत्तः प्रयोक्तुर्दर्शनविषय इति किमर्थं जघान कंसं वासुदेवः विभाषा साकाङ्क्षे किमुदाहरणं अभिजानासि
देवदत्त कश्मीरेषु वत्स्यामः अभिजानासि देवदत्त कश्मीरेष्ववसाम तत्र सक्तून् पिबाम अभवेत् पूर्वं परं काङ्क्षतीति साकाङ्क्षे
स्यात् परं न कथं साकाङ्क्षं परमपि साकाङ्क्षं कथं अस्त्यस्मिन्नाकाङ्क्षेत्यतः साकाङ्क्षं विभाषा साकाङ्क्षे सर्वत्र विभाषा
साकाङ्क्षे सर्वत्रेति वक्तव्यं क्व सर्वत्र यदि चायदि च यदि तावत् अभिजानासि देवदत्त यत्कश्मीरान् गमिष्यामः यत्क
श्मीरान् गच्छाम यत्रौदनं भोक्ष्यामहे अयदि अभिजानासि देवदत्त कश्मीरान् गमिष्यामः कश्मीरान् गच्छाम तत्रौदनं
भोक्ष्यामहे तत्रौदनमभुञ्ज्महि विभाषा ॥
सा भवेत्पूर्वमिति यद्दतिप्रसिद्धं वा
मात्राश्रये दर्शनविषय इति विरोधाभावः विभाषा
सगमनादिना लक्षणेन स्वपरार्थमुपादीयमानेऽयत्र स्मार्यमाणत्वाल्लक्ष्यं भोजनादि प्रतिभवत्साकाङ्क्षं लक्षणं प्रधानमा
परोपकारि कथं साकाङ्क्षमित्यर्थः अस्त्यस्मिन्निति सहरूपाद्धो विद्यमानार्थे हि तिः तेन विद्यमानाकाङ्क्षं साकाङ्क्षोऽर्थ उच्यते
लक्ष्यलक्षणयोश्च परस्परापेक्षत्वाद्द्वयोरपि साकाङ्क्षत्वमित्यर्थः सर्वत्रेति यदीति नानुवर्तते नोभयत्र विभाषेयमिति भावः ॥

३ भा-कै. ५१ ९१

परोक्षे लिट् किं परोक्षमिति यद्यपीन्द्रियाविषयोऽर्थः परोक्षशब्दवाच्य इति जानाति तथापि सर्वत्राक्रियापरः परोक्षत्वाद्विशेषणा नर्थक्यमिति मत्वा पृच्छति परमक्षाद् इति मयूरव्यंसकादित्वात्समासः अच् प्रत्यन्ववपूर्वेत्यत्राजिति योगविभागात्तत एव वा निपातनाद् अच् समासान्तः यद्वा प्रतिपरसमनुभ्योऽक्ष्णः इति टच् समासान्तः स च यद्यप्यव्ययीभावे विधीयते तथापि परशब्दस्यान्तशब्देनाव्ययीभावा सम्भवात्समासान्ते विज्ञायते वृत्तिविषये चाक्षिशब्दः सर्वेन्द्रियवाची न तु चक्षुःपर्यायः अन्यथैन्द्रियान्तरविज्ञाने व्यक्तपरोक्षशब्द

परोक्षे लिट् परोक्ष इत्युच्यते किं परोक्षं नाम परमक्षाणाः परोक्षे अक्षि पुनः किं अक्ष्णोतेरयमौणादिकः करणसाधनः सि प्रत्ययः अश्नुतेऽनेनेत्यक्षीति यद्येवं परोक्षमिति प्राप्नोति नैष दोषः परोभावः परस्यान्ते परोक्षे लिटि इत्येतावत्परशब्दस्या क्षशब्दे उत्तरपदे परोभावो वक्तव्यः उत्वं वादेः परादक्ष्णः अथवा पृषोदरादित्वात्परस्यान्तिशब्दस्योत्वं वक्तव्यं सिद्धं वास्मान्नि पातनात् अथवा निपातनादेव सिद्धं परोक्षे लिडिति कस्मिन्पुनः परोक्षे लिड् भवति काले न वै कालाधिकारोऽस्ति एवं धातोरिति वर्तते धातोः परोक्षे धात्वैशब्दः

वाच्यं स्यात् अत एवान्यदर्शी पर्यायो यमक्षिशब्दो न भवतीत्यक्ष्णो दर्शनादिति अचं समासान्तं कुर्वन्ति ततो यदिन्द्रियाणां पर मिन्द्रियगोचरतामनापन्नं वस्तु तत्परोक्षमित्यर्थः अक्षि पुनरिति किं चक्षुरेवाक्षिशब्देनोच्यते आहोस्वित्सर्वमिति प्रश्नः अ श्नोतेरिति व्युत्पत्तिद्वारेण विषयव्यापनात्सर्वमिन्द्रियं वृत्तिविषयेऽक्षिशब्दो वर्ततीत्यर्थः सिद्धं वेति निर्भागः समुदाय एवेन्द्रि यागोचरार्थवाची निपात्यत इत्यर्थः काल इति यथा कालस्य नित्यत्वेऽप्युपाधिभेदाद्भूतादिव्यपदेशः तथा परोक्षत्वम पि क्रियायाः कालत्रयव्यापिकेन सत एव परोक्षत्वम्॥

राम. ५१

नच शाब्दस्येति प्रत्ययप्रकृतेः शब्दस्योच्चार्यमाणस्यान्तर्भूतत्वात्परोक्षत्वासंभवः ततो यथा प्रत्यक्षत्वमव्यभिचाराच्छब्दस्य
विशेषणं न संभवति एवं परोक्षत्वमप्यसंभवाद्विशेषणमित्यर्थः कः पुनरिति यद्येकैकः क्षणो धात्वर्थः तदा नस्यप्र

नच शब्दस्य प्रत्यक्षपरोक्षतायां संभवोस्ति शब्दे ह्यसंभवादर्थे कार्यं विज्ञास्यते परोक्षे धातौ परोक्षे धात्वर्थ इति कः पु
नः धात्वर्थः क्रिया क्रियायां परोक्षायामिति यद्येवं ह्योपचदित्यत्र लिट् प्राप्नोति किं कारणं क्रियानामेयमत्यन्ता
परिदृष्टानुमानगम्या अशक्या पिण्डीभूता निदर्शयितुं यथा गर्भो निर्लुठितः ॥

प्रत्यक्षत्वसंभवाद्युक्तं विशेषणं अथ समूहस्य युगपदसन्निधानादप्रत्यक्षत्वाव्यभिचारात्परोक्षत्वमविशेषणमि
ति मत्वा प्रश्नः क्रियेति समूहरूपेति भावः साधनेष्विति शक्तिशक्तिमतोरभेदविवक्षया साधनशब्देन शक्तिमेति द्रव्याण्यु
च्यन्ते इतरो यथोक्तमभिप्रायं प्रतिपद्यते इति ॥ ।

साधनेष्विति गुणसमुदाय इति शक्तीनां समुदाय इत्यर्थः समुदायग्रहणं सर्वासां करणादिशक्तीनां क्रियासिद्धौ निमित्तत्वा
विशेषात्साधनत्वप्रतिपादनार्थं तेन यावदुक्तं सर्वाः शक्तयः साधनमिति तावत् गुणसमुदायः साधमिति साधनधीति
शक्तीनां नित्यानुमेयत्वात् अथवान्यदिति शक्तिव्यतिरिक्तं शक्तिमद्द्रव्यमित्यर्थः नत्वद्रव्यप्रत्ययत्वे लोकस्य क्रियाप्र

एवं नर्हि साधनेषु परोक्षेषु साधनेषु च भवतः कः संप्रत्ययः यदि तावद्गुणसमुदायः साधनं साधनमप्यनु
मानगम्यं अथान्यद्गुणेभ्यः साधनं भवति प्रत्यक्षपरोक्षता नाम संभवः अथ यदानेन रथ्यायां तेंदुलोदकं दृष्टं
कथं तत्र भवितव्यं यदि तावत्साधनेषु परोक्षं पपाचेति भवितव्यं भवति हि तस्य साधनानि परोक्षाणि ॥

त्यक्षत्वाभिमानस्तत्परोक्षत्वे क्रियापरोक्षत्वमित्यर्थः यदि तावदिति दृष्ट्वापि तेंदुलोदकं यदा न निश्चितवान् किमेतेन तं
डुलाः पच्यंते अपहूयंते अथ कदाचिन्न इति तदा प्रमाणान्तरेण यदा कालान्तरे प्रयोक्ता पाकमवगम्य वाक्यं प्रयुंक्ते न दा साध

तत्त्वस्य संरंभन्नृपस्य परोक्षत्वात्पचाचेति प्रयुंक्ते ॥

अथ येति क्रियाकृतविशेषप्रत्यक्षत्वेऽपि लोकस्य क्रियायां प्रत्यक्षत्वाभिमानः तत्परोक्षत्वेन यथा चैत्यैवमित्यर्थः कथं ज्ञानीयकमिति
यस्मिन्नसत्यानद्यतनपरोक्षे लिटाभाव्यं तत्परिज्ञानाय प्रश्नः केचिदिति मतभेदप्रदर्शनाय यानेकदर्शनाय यानेकदर्शनेनोपन्यासः इं
द्रियागोचरसाधनसाधितानद्यतनक्रियावाचिनस्तु धातोर्लिट्प्रत्ययः इति निर्णयः तथाह्युः यथा चेत्साध्यपि भवति सर्वथेति।
आत्मसाध्यायाः क्रियायाः प्रत्यक्षत्वाभिमान इति भावः सुप्तं मत्तयोरिति सुप्तमत्तग्रहणं चित्तव्याक्षेपनिमित्तोपलक्षणं आसाचि
अथ यथ नेत्रक्रियाकृताः सीत्काराः फूत्काराश्च नेषु परोक्षु एवमपि यथा चेति भवितव्यं कथं ज्ञानीयकं पुनः परोक्षं नाम केचित्ता
वदाहुः वर्षशतवृत्तं परोक्षमिति अपर आहुः वर्षसहस्रवृत्तं परोक्षमिति अपर आहुः वर्षसहस्रवृत्तं परोक्षमिति अपर आ।
हुः कुड्यकटान्तरितं परोक्षमिति अपर आह द्व्यहवृत्तं त्र्यहवृत्तं वेति सर्वथाऽनुत्तमो न सिध्यति सुप्तमत्तयोरुत्तमः सुप्तमत्तयोरु
त्तमः इति वक्तव्यं सुप्तोऽहं किल विललाप मत्तोऽहं किल विललाप सुप्तो न्वहं किल विललाप मत्तो न्वहं किल विलला
प अथवा भवति वै कश्चिज्जाग्रदपि वर्तमानकालेनोपलभते तद्यथा वैयाकरणानां शाकटायनो राजमार्गे आसीनः श
कटसार्थं यान्तं नोपलेभे किं पुनः कारणं कश्चिज्जाग्रदपि वर्तमानकालेनोपलभते मनसा संयुक्तानीन्द्रियाण्युपल
ब्धौ कारणानि भवन्ति मनसोऽसान्निध्यात् परोक्षे लिडत्यन्तापह्नवे च परोक्षे लिडित्यत्रात्यन्तापह्नवे चेति वक्तव्यं नो ख
डिकां जगाम नो कलिंगान् जगाम न कारिसोमं प्रपपावनग्नः

यादिति विषयान्तरेण कृत्स्नान्मदाद्यभिभवाद्धेतिभावः अ
त्यन्तापह्नवे चेति न केवलं तद्देशस्य भोजनादेरपह्नवः यावत्तद्देशागमनादेरपि यदि भवतीत्यर्थः खण्डिका नाम जनपदः तथा
अयाज्ययाजिनः तद्युक्तः कश्चिदाह न कारिसोमगते कारियाजकः त्वं त्विगस्यते न सप्सोमं नाहं पपौ त्वं त्विगभूः नाऽसोमेन पी
नवान् अपि तु यजमान एवमत्वेनापृष्टः त्वं त्विक्कमेवापह्नुते तथा प्रतिग्रहस्त्वयायोग्याहृतीनरत्नक आह ॥ ।

२
भा.के.
५२
93

नदार्वजस्येति दार्वी नाम जनपदविशेषः तत्रजातस्याह्नेन प्रतिजग्राहेति सर्वथाप्रतिगृहीतत्वमपह्नुते को मे मनुष्य इति को मे मनुष्यो
वधाय ममास्त्वारोपणेन प्रहरेदित्यर्थः लट् स्मे इत प्रारभ्य पंचसूत्र्यां कालविभागप्रतिपादना पवार्तिकद्वयं स्मपुराभूतमात्रे
न स्मपुराद्यतन इति तस्यायमर्थः प्रथमे वार्तिके स्मपुराशब्दाभ्यां माङ्गुनाभ्यां पंचसूत्रीलक्षते तत्र भूतमात्रे प्रत्ययो भव स्मपुराल
क्षण स्त प्रत्ययो द्यतनेन भवति एतदुक्तं भवति लट् स्मे अपरोक्षे च पुरि लुङ् चास्मे इति सूत्रत्रयेण अनद्यतने भूतविशेषे प्रत्ययो भवति
ननौ पृष्टप्रतिवचने नन्वोर्विभाषा इत्येताभ्यां तु भूतमात्रे प्रत्ययः तत्र स्मपुरे इति वार्तिकद्वये विधिप्रतिषेधयोरुपादानाद्भूतमात्रस

नदार्वजस्य प्रतिग्राह्य को मे मनुष्यः प्रहरेद्धा यापपरोभावः परस्मात्सैव परोक्षे लिटिह प्रयुक्तो उन्नवादेः परादक्षणः सिद्धं वा
स्मान्निपातनात् परो लट् स्मे स्मपुराभूतमात्रे न स्मपुराद्यतने स्मपुराभूतमात्रे न स्मपुराद्यतने इति वक्तव्यं किमयं
स्मादिविभिः पुरान्तो विशेषेण भूतमात्रे भवति तत्र वक्तव्ये स्मलक्षणः पुरालक्षणश्चाद्यतनेन भवत इति आहोस्वित्स्म
लक्षणः पुरालक्षणश्चाविशेषेण भूतमात्रे भवत इति तत्र स्माद्यर्थं न स्मपुराद्यतन इति वक्तव्यं किं चातः ॥

विधानात्स्यैव चाद्यतननिषेधद्वारेणानद्यतनलक्षणाविशेषप्रतिपादनेन निषेधादेकस्मिन्विषये एकस्य विधिप्रति
षेधयोरत्यंतविरोधात्पूर्वोक्तविषयविभागश्चाश्रीयते किमयमिति स्मपुराभूतमात्र इत्यत्र वार्तिके स्मपुराशब्दाभ्यां यदि पं
चसूत्रीलक्षतेन तदा मध्यमौ योगौ भूतमात्रे भवतो न स्मपुराद्यतन इति वचनाच्च स्मपुरालक्षणो विधिरनद्यतन एव वा ऽथ
स्मपुराभूतमात्र इत्यनेन स्मपुरालक्षणस्यैव विधेर्भूतमात्रे निर्दिश्यते न स्मपुराद्यतन इत्यत्र वार्तिके स्मपुराशब्दाभ्यां
मध्यमौ योगौ लक्ष्येते तदा ननौ पृष्टप्रतिवचने नन्वोर्विभाषे इत्येताभ्यां योगाभ्यां सनद्यतन एव विधिना भवितव्यमिति
प्रश्नः किं चात इति एकतरस्मिन्वार्तिके स्मपुराशब्दाभ्यामुपलक्षणत्वेनाश्रयणीयौ तत्र पूर्वस्मिन्पक्षे न वा विशेषमपश्यन्

रामः
५२

प्रवृत्तिरिति इत्येतद्वार्तिकप्रत्याख्यानप्रयोजनमित्यवकीर्तितमित्यतदि

स्मादिति विधिरिति लट् स्मे अपरोक्षे च पुरि लुङ् चास्मे इत्येतेषु योगेष्वनद्यतनग्रहणानुवृत्त्येष्टस्यार्थस्य सिद्धत्वात् नस्मपुराद्यतन इति
वार्तिके न कर्तव्यमित्यर्थः यदि लट् स्मे इत्यत्रानद्यतनग्रहणमनुवर्तते तदा ननौ पृष्टप्रतिवचने नन्वोर्विभाषेत्यनयोरप्यनुवर्ते
तेति अत आह अपरोक्षे चानद्यतनाविति तेन भूतमात्रे एताभ्यां योगाभ्यां विधिरित्यर्थः पुरि लुङ् चास्मे इत्यत्राप्यनद्यतनग्रहणनि
वृत्तौ भूतमात्रे विधिः प्राप्नोतीत्याह न पुरेति तत्रेति पुरि लुङ् स्मे इत्यत्रानद्यतनग्रहणमनुवर्तेत इत्येन लुङ्ग्रहणेन ज्ञाप्यते य
दि तद्भूतमात्रेऽयं विधिः स्यात्तदा नन्वोर्विभाषेत्यतो विभाषाग्रहणानुवृत्त्या विकल्पेन लटो विधानादन्यत्र लुङ् विधास्यति किं लुङ्
स्मादिविधिः पुरान्तो यद्यविशेषेण किं कृतं भवति नस्मपुराद्यतन इति ब्रुवता कात्यायनेनेह स्मादिविधिः पुरान्तो यद्यवि
शेषेण भवति किं वार्तिककारः प्रतिषेधं करोति नस्मपुराद्यतन इति अनुवृत्तिरनद्यतनस्य लट् स्मे इत्यत्र नास्ति न ज्ञ कार्यं लट्
स्मे इत्यत्र अनद्यतन इत्येतदनुवर्तिष्यते अपरोक्षे चानद्यतनौ ननौ च नन्वोश्च विनिवृत्तौ नपुराद्यतन इति भवेदेतन्न वाच्यं तत्रै
तावद्वक्तव्यं स्यात् नपुराद्यतन इति तत्र चापि लुङ्ग्रहणं तत्र चापि लुङ्ग्रहणं ज्ञापकं नपुरा लक्षणोऽद्यतने भवतीति अथबु
द्धिरियं अविशेषेण स्मपुरा हेतू इति तत्र चापि स्मरणभूयः अपरोक्षे चेत्येषः प्राक् पुरिसंशब्दनाद विनिवृत्तः सर्वत्रानद्यतनस्त ग्र
हणेन अनद्यतनानुवृत्तौ तु लुङ्ग्रहणमन्तरेणापवादे लुङ् लभ्यते लङा बाधितत्वादिति भावः अथबुद्धिरिति लट् स्मे पुरि लुङ् चास्मे
एतावाद्यौ तौ योगौ यदि भूतमात्रे भवत इत्यर्थः स्मपुरा हेतू इति स्मपुराशब्दौ प्रत्ययोत्पत्तेर्निमित्ते इत्यर्थः तत्र चापीति अयमर्थः
नस्मपुराद्यतन इत्ययं निषेधोऽयं योऽद्यतनोपलक्षितमध्ये सयोगविषयस्तदा न कर्तव्य एव अपरोक्षग्रहणं ननौ पृष्टप्रतिवचने नन्वो
र्विभाषेत्यत्रानुवर्तिष्यते तदनुवृत्त्याऽनद्यतनग्रहणानुवृत्तिरनुमास्यते यस्मात्परोक्षानद्यतनयोः प्रकृतत्वेऽन्यतरन्निवृत्तिर्यत्ते
न क्रियमाणा द्वितीयस्यानुवृत्तिमनुमापयति अपरोक्षग्रहणेन हि परोक्षाधिकारो निवर्त्यते यथाऽहहग्रहणं हहाधिकारनिवृत्त

द्या

१
भा॰ कै॰
५५
94

स्मादाविति स्मादिग्रहणेन स्मादिविधिः पुरान्त इत्येष पक्षो लक्ष्यते लट् स्म इत्यादिसूत्रे ह्यपरोक्षग्रहणस्य निवृत्तत्वादपरोक्षे चेत्येत
न्नसूत्रेण कर्तव्यमित्यर्थः इदानीमाचार्यः स्वं मतं समर्थयितुमाह स्मादेष्वेति यदि त्वं मन्यसे लट् स्म इत्यत्र परोक्षग्रहणं निवृत्तौ सत्यामपरोक्षे
चापरोक्षे च लट् विधास्यतीति नार्थोऽपरोक्षे चेत्यनेन सूत्रेणेति तन्न यस्मादपरोक्षग्रहणमनद्यतनानुवृत्तिज्ञापनार्थं कर्तव्यं लट् स्म इत्ययं
योगः परोक्षानद्यतने वर्तते यदि ह्यत्रापरोक्षग्रहणं निवर्त्तेत तदा तस्यैवायमनद्यतनग्रहणमपि निवर्त्तेत तस्मादपरोक्षे चेति सूत्रारं
भाल्लट् स्म इत्ययं योगः परोक्षानद्यतनविषयोऽपरोक्षे चेत्ययमपरोक्षानद्यतनविषयः पुरि लुङ् चास्मे इत्ययं तु लुङ्ग्रहणादनद्यतन
स्मादावपरोक्षे चेत्यकार्यमपि शक्यमेन दिनं विद्धि शक्यं हि निवर्त्तयितुं परोक्ष इति लट् स्म इत्यत्र स्मादेषानवक्लृप्तिः स्मलक्षणे
ऽप्येवमेव सिद्धमिति लट् स्म इति भवेन्नार्थस्तस्मात्कार्यं परार्थं तु एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यः स्मलक्षणः पुरालक्षणश्चानद्य
तने भवत इति लट् स्मे ननौ पृष्टप्रतिवचने ननौ पृष्टप्रतिवचन इत्यशिष्यं क्रियासमाप्तेर्विवक्षितत्वात् ननौ पृष्टप्रतिवचन
इति अशिष्यो लट् किंकारणं क्रियासमाप्तेर्विवक्षितत्वात् क्रियाया असमाप्तिर्विवक्षिता एवमेव न्याय्यो वर्तमानः का
लः यत्र क्रियाया असमाप्तिर्भवति तत्र वर्तमाने लडित्येव लट् भवति शतृशानचौ च प्राप्नुतः इष्येते शतृशानचौ न तु मा
विषयः मध्यमो नु भूतमात्रविषयाविति सूत्रेणैव व्यवस्थायाः सिद्धत्वान्नार्थो वार्तिकारम्भेणेत्यर्थः ननौ पृष्टप्रतिवचन इत्ययं चेयो
गो येन नाप्राप्ते न्यायेन लङो बाधकः परत्वेन लङ्लिटोः ननौ पृष्ट असमाप्तिरिति निवृत्तायामपि पाकादिक्रियायां न त्वतनस्य
असमादेरनुवर्तनात्तस्याप्यवासमाप्तिविवक्षायां लेट् सिद्ध इत्यर्थः इष्येते इत्यनेन प्रत्याख्यानं द्रढयति यदि हि भूतानद्यो लट्
क्रियेत तदा वर्तमानाधिकाराद्वर्तमानविहितस्य लटो विधीयमानौ शतृशानचावस्य लटो न स्यातां अथ पृष्टग्रहणं किमर्थं या
वताप्रश्नपूर्वकमेव प्रतिवचनं भवति नैतदस्ति विरुद्धमपि वचनं वचनाभिमुख्यमपि तथा वचने मित्यनेकार्थसंभवात्पृष्टग्रहणं

रान॰
५५

पुरि लुङ्' स्मः सर्वेभ्य इति' परविप्रतिषेधेन पूर्वविप्रतिषेधेन च ततश्च पुरि लुङ् चास्मे इति न वक्तव्यं भवतीति भावः' वर्त्तमा' प्रवृत्तस्यै ति' इहाधीमहे इत्यध्ययनं प्रवृत्तं प्रारब्धं न च
तद्विरतं यदा च भोजनादिकां क्रियां कुर्वतो नाधीयते तदा धीमहे इति प्रयोगे न प्राप्नोतीति वचनं भवतीति लटः पूर्वाचार्यसंज्ञा' निसप्रवृत्ते चेति' पर्वता तिष्ठन्ती त्यादौ स्थाना

पुरि लुङ् चास्मे' हशश्वद्भ्यां पुरा' हशश्वल्लक्षणात् पुरालक्षणो भवति विप्रतिषेधेन' हशश्व ल्लक्षणस्यावकाशः' इति हाकरोत्' इति ह चकार' शश्वदकरोत् श
श्वच्चकार' पुरालक्षणस्यावकाशः रथेनायं पुरा याति रथेनायं पुरा यासीत्' इहोभयं प्राप्नोति' रथेन ह शश्वत् पुरा यासीत्' पुरालक्षणो भवति विप्रति
षेधेन' स्मः सर्वेभ्यो विप्रतिषेधेन स्मलक्षणः सर्वेभ्यो भवति विप्रतिषेधेन' हशश्वल्लक्षणात् पुरालक्षणाच्च' हशश्वल्लक्षणस्यावकाशः इति हाकरो
त् इति ह चकार शश्वच्चकार' पुरालक्षणस्यावकाशः' रथेनायं पुरा याति रथेनायं पुरा यासीत्' स्मलक्षणस्यावकाशः। धर्मेण स्म कुरवो युध्यन्ते' इ
ह सर्वं प्राप्नोति न ह स्म वै पुरा श्वद्‌ग्निरपरस्पृष्टकर्णं दहति स्मलक्षणो लट् भवति विप्रतिषेधेन' पुरि लु' वर्त्तमाने लट्' प्रवृत्तस्याविरामे शिष्या भवन्ति वर्त्तमा
नत्वात् प्रवृत्तस्याविरामे शासितव्या भवन्ती' इहाधीमहे इह वसामः' इह पुष्यमित्रं याजयाम इति' किं पुनः कारणं न सिध्यति' अवर्त्तमानत्वात्' निसप्र
वृत्ते च कालाविभागात्। नित्यप्रवृत्ते च शासितव्या भवन्तीति' तिष्ठन्ति पर्वताः स्रवन्ति नद्य इति' किं पुनः कारणं न सिध्यति' कालाविभागात्' इह हि भूतभविष्य
त्प्रतिद्वन्द्वो वर्त्तमानः कालः' न चात्र भूतभविष्यन्तौ कालौ स्तः ॥२२ श्री ॥०॥ ॥०॥ ॥

देः सर्वदा सद्भावात् साध्यत्वाभावात् क्रियारूपत्वाभावात् तद्धर्मस्य वर्त्तमानत्वस्याप्यभाव इति भावः' भूतेति' साध्यस्यार्थस्यानित्यत्वाद्‌ भवद्रूपं भविष्यत्वेन भाव्यं उत्पन्नस्या
पि नाशात् भूतत्वेनेति' भूतभविष्यत्प्रतिद्वन्द्वो वर्त्तमानो धात्वर्थो निसप्रवृत्तस्य भूतभविष्यत्त्वाभावाद्‌ वर्त्तमानत्वाभावः क्रियारूपत्वाभावश्चेत्यर्थः ॥२२ श्री ॥

भा०कै०३
९५
95

न्याप्यालिनि' अध्ययनं यदा प्रवृत्तं न चोपरतं तदा तस्य भोजनादिक्रियानांतरीयकत्वादव्यवधायिका अथवाध्ययनस्यैवावयवक्रियेति भावः' न तु उक्तं
हरिणा' व्यवधानमिवोपैतिनिवृत्त इव दृश्यते क्रियासमूहो भुज्यादिरंतराल प्रवृत्तिभिः न च विच्छिन्नरूपोपि सोविरामान्निवर्त्तते' सर्वैव हि क्रिया न्येन संकी
र्णैर्वोपलभ्यते' तदंतराल दृष्टा वा सैवावयवक्रिया सांदृष्टात्सति भेदेतु तदंगत्वेन गृह्यत इति निसमवृत्ते चेत्सोन्तरं' संतीति' इहेति' प्रसिद्धपरिमाणा क्रि
=कृतानिर्वृत्तावधिरामाभावादिसर्गः।२ = विच्छिन्नरूपोविच्छिन्नइवाभासमानः।२ = संकीर्णैर्वेति तथाचनांतरीयकत्वान्नानवधानकृतमितिभावः।२ = अवयवक्रियेति भोजनक्रियेत्यनुषज्यते।२ = पक्षांतरं...इति तस्या अध्ययनक्रिया
माप्यात्वारंभानपवर्गात्' न्याप्याल्लेषावर्त्तमानकालता' कुतः' आरंभानपवर्गात्' आरंभोत्रा न पवृक्तः एष च नाम न्याप्यो वर्त्तमान कालः' यत्रारं
भोनपवृक्तः' अस्ति च मुक्तसंशये विरामः' यः खल्वपि भवान्मुक्तसंशयं वर्त्तमानं कालं न्याय्यं मन्यते भुंक्ते देवदत्त इति तेनैतत् तुल्यं सोपि ह्य वश्यं
भुंजानो हसति वा जल्पति वा पानीयं वा पिबति यद्य त्रयुक्तावर्त्तमानकालता दृश्यते इहापियुक्ता दृश्यतां' संति च कालविभागाः संति खल्वपि का
लविभागाः' तिष्ठंति पर्वताः स्थास्यंति पर्वतास्तस्थुः पर्वता इति' किं शक्यंत एते शब्दाः प्रयोक्तुमित्यतः संतिकालविभागाः नावश्यं प्रयोगादेवं इ
हहिभूतभविष्यद्वर्त्तमानानां राज्ञां याः क्रियास्तास्तिष्ठतेः अधिकरणं इह तावत्तिष्ठंति पर्वता इति संप्रतिये राजानः तेषां याः क्रियास्तासु वर्त्तमाना
सु स्थास्यंति पर्वता इति इत उत्तरं ये राजानो भविष्यंति तेषां याः क्रियास्तासु भविष्यंतीषु तस्थुः पर्वता इति अतिक्रांता ये राजानः तेषां याः क्रि
याः तास्वतिक्रांतासु' अपर आहुः ॥ ॥ ॥

यैवक्रियांतरपरिच्छेदात्काल इत्युक्तं तत्रगुणानां स्थितिर्भूतादिभेदेन भिन्ना पर्वतादिस्थितादेर्भेदिकेति क्रियारूपत्वं कालत्रययोगश्चोपपन्न इत्यर्थः उक्तं च
हरिणा' परतो भिद्यते सर्वमात्मातु न विकल्पते पर्वतादिस्थितिस्तस्मात्पररूपेणाभिद्यते प्रसिद्धभेदाव्यापारा विरूपावयवक्रियाः साहचर्येणाभिद्यंते सरूपावय
वक्रिया इति' ता इति' तासामेव कालरूपत्वात्कालस्य च क्रियाधिकरणत्वादिति भावः ॥ ॥ श्री ॥

एम०
९५

नास्तीति। निष्पन्नस्यार्थस्य भूतत्वादनिष्पन्नस्यार्थस्य भावित्वान्निष्पन्नानिष्पन्नव्यतिरेकेण रूपांतरस्याभावः। न वर्त्तत इति। परिवर्त्तनेन क्रियाया वर्त्तमानाया अभावादिति भावः। कूटस्थ इति। स्वरूपस्थो न तु वर्त्तमानक्रियाविशिष्ट इत्यर्थः। अत एवाह। न विचेष्टितेति। व्यापारस्य न कर्त्तेत्यर्थः। एवं यो वेत्ति सोपनंधः। किंपुनर्यन्निष्ठातो योगीत्यर्थः। सद्यविकृतमात्म्यं त्वंभावयन्प्रत्यक्षीकरोति। तथा चोक्तं भगवता। ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशितमात्मनः। तेषामादित्यवज्ज्ञानं प्रकाशयति तत्परमिति। मीमांसक इति। विचारकः। युवेत्यनेन प्रज्ञायां पाटवं दर्शयति। मेधाविसम्मत इति। मेधाविचारोऽसौ सम्मतश्चेति विशेषणसमासः षष्ठीसमास

[illegible]

नास्ति वर्त्तमानः काल इति। अपि चात्र श्लोकानुदाहरंति। न वर्त्तते चक्रमिषुर्नेपात्यते न स्पंदते सरितः सागराय। कूटस्थोऽयं लोको न विचेष्टितास्ति यो ह्येवं पश्यति सोप्यनंध इति। मीमांसको मन्यमानो युवा मेधाविसंमतः। काकं स्मेहानुपृच्छति किं ते पतितलक्षणं। अनागते न पतसि अतिक्रांते च काकं न यदि संप्रति पतसि सर्वो लोकः पतत्येष हिमवानपि गच्छति। अनागतमतिक्रांतं वर्त्तमानमिति त्रयं सर्वत्र च गतिर्नास्ति गच्छतीति किमुच्यते ॥

[illegible]

स्य तु क्तेन च एज्ञायामिति निषेधात्। पतितलक्षणमिति। पातः पतितं तत्स्य किंरूपं नास्त्येव पतनक्रियेत्यर्थः। अनागत इति। अनागतत्वादेवासत्वात्पातक्रियायाः पतसीति व्यपदेशोनुपपन्नः इत्यर्थः। अतिक्रांत इति। तथैव क्रियाया असत्वात्। सर्वो लोक इति। क्रियाया वर्त्तमानत्वाभावेपि यदि पतसीति व्यपदेशः तदा विशेषाभावात्सर्वत्रापि पतसीति व्यपदेशप्रसंग इत्यर्थः। अनागतमिति। एकस्य च क्षणस्योपलम्भे तेनातीतो नाप्यनागतो न चैकस्य गमनादिक्रियावेशः संभवतीति भावः। सर्वत्रेति कालत्रित्वाविवक्षायां रामतत्पयोनकृतः ॥ श्री ॥४॥ क्षणस्य ॥

क्रियाप्रवृत्ताविति परिहारः हेतुः प्रयोजनं गमनस्य देशांतरप्राप्तिस्तदर्थं फलार्थमित्यर्थः इह प्रसंगित्वात् क्षणमंगनिरासे देवदत्तस्य देशांतरप्राप्तिर्निर्हेतु
कानसंभवतीति गमनक्रियैव तस्या निमित्तं तदा लंबुनं गच्छतीति प्रसंगः बाधितउत्पद्यत इति सत्त्वं तावद्दवगम्यते। क्रियायाः वर्त्तमानत्वाभावे च भूतभविष्यतो
रप्यभावप्रसंगो वर्त्तमानो हि भूतत्वं भविष्यत्वं च प्रतिपद्यते तत्रानेकक्षणसमूहात्मकं क्रियाप्रबंधरूपं बुध्यासंकलय्य गच्छतीत्यादि प्रयुज्यत इत्यर्थः अविचारयन्नि
ति कुविकल्पकलंकरहितमित्यर्थः विसस्येति विसस्य वाला विसेद्रश्यमानाऽपि न प्रत्यक्षं दृश्यमानत्वेनावसीयंते किंतर्ह्यनुमानेन विसांतर्गतत्वात्तद्धेतेषामपि

क्रियाप्रवृत्तौ यो हेतुस्तदर्थं यद्विचेष्टितम् ॥ तत्समीक्ष्य प्रयुंजीत गच्छतीत्यविचारयन् ॥ अपर आह अस्ति वर्त्तमानः काल इति आदित्य
गतिवन्नोपलभ्यत इति अपि चात्र श्लोकमुदाहरंति विसस्य वाला इव दृश्यमाना नालक्ष्यते विकृतिः संनिपाते। अस्तीति तां वेदयंते त्रि
भावाः सूक्ष्मो हि भावोऽनुमितेन गम्यः ॥ वर्त्तमाने तृतीयाध्यायस्य द्वितीयपादे तृतीयमाह्निकं ॥ २८ ॥ श्री ॥

द्रहः प्रतीयते तथा कारकसन्निपात एकैकक्षणग्रहणे क्रियावेशत्वं क्षणाविकृतिः प्रत्यक्षेणानलक्ष्यते तां तु त्रिभावा अस्तीति निश्चिन्वंति त्रिषु कालेषु भावो भा
वनायेषांते त्रिभावः। योगिनो येभावनावशेनातीनयिकालान्योगिप्रत्यक्षेणाविदंति सूक्ष्म इति अनेकक्षणसमूहात्मकस्य धातुवाच्यस्य क्रियारूपस्य युगपदसं
न्निधानादनुमीयत इत्यर्थः इत्युपाध्यायजय्यटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे तृतीयस्याध्यायस्य द्वितीयपादे तृतीयमाह्निकं ॥ २८ ॥ ॥

म० २२

प्रा १५५

९७

97

लटः शतृ लस्येति इह्राद्यं लकारो लः कर्मणि च भावे चेत्यनेन कर्मणो विधीयमानो गुणभूते क्रियां प्रति कर्तृकर्मणी प्रति
पादयति तथा च पचत्योदनं देवदत्तः ओदनः पच्यते देवदत्तेनेति क्रियाप्रधानत्वात् क्रियांतरयोगाभावाच्छत्राद्यादेशाभा
वः अन्ये तु कृतः प्राधान्येन कर्त्रादीनि प्रतिपादयंति तथा च क्रियांतरयोगे शात्रादेशो भवति पाचकं पश्य पचंतेन तत्

लटः शतृशानचाव प्रथमासमानाधिकरणे लस्याप्रथमासमानाधिकरणेन योगादेशानुपपत्तिर्यथान्यत्र ल
स्य अप्रथमासमानाधिकरणेन योगात् आदेशयोरनुपपत्तिः यथान्यत्र तद्यथा अन्यत्रापि लस्याप्रथमासमाना॰
धिकरणेन योगो न भवति क्वान्यत्र लङि अपचदोदनं देवदत्त इति योग इति चेत् अन्यत्रापि योगः स्यात् प्रथमतमे
तत् भवति योग इति चेत् अन्यत्रापि योगस्स्यात् क्वान्यत्र लङि अपचदोदनं देवदत्त इति न क्वचिद्योग इति कृत्वा अ॰
तः सर्वत्र योगेन भवितव्यं क्वचिद्वा अयोग इति कृत्वा सर्वत्रायोगेन तद्यथा समानमीहमानानामधीयमानानां
च केचिदर्थैर्युज्यंते अपरे न न चेदानीं कश्चिदर्थवानिति कृत्वा सर्वैरर्थवद्भिः शक्यं भवितुं कश्चिद्वानर्थक इति सर्वैर
नर्थकैस्तत्र किमस्माभिः शक्यं कर्तुं यत् लटो प्रथमासमानाधिकरणेन योगो भवति लङो न भवति स्वाभाविकमेतत् ॥

प्र इति ततश्च लङादिवल्लटोपि क्रियांतरयोगाभावात् द्वितीयाद्यन्त्यन्तत्वप्रथमांतेन सामानाधिकरण्यं नोपपद्यत इ
त्यर्थः अपचदिति तथा चापचदोदनं देवदत्तः पचते त्यादि प्रसज्येत त्यादिप्रसज्येतेत्यर्थः न क्वचिदिति तिङ्गाविनो लकारस्य
गुणभूतकर्त्राद्यभिभिधानं शत्रादिविषयस्तु क्रियोपसर्जनकर्त्राद्यभिधानं तथा च क्रियांतरनिमित्तं द्वितीयादिसमा
नाधिकरण्योपपत्तिरित्यर्थः शक्यं कर्तुमिति प्रतिपत्तुमित्यर्थः ॥

अथवेति सिद्धानां शब्दानामिदमन्वाख्यानं यहत्तं न तत्र पचं तं देवदत्तं पश्येत्यादिप्रयोगादर्शनान्न्याय्यमिति नोपि लटः प्रक्रियार्थं विहित
स्याप्रथमासामानाधिकरण्यमनुमीयत इत्यर्थः विषम इति अग्निधूमयोर्हि प्रत्यक्षेणासंबंधो गृहीतो नैव लकारस्य तु प्रयोगाभावात्
प्रथमासमानाधिकरण्यमनुमीयत इत्यर्थः विषम इति अग्निधूमयोर्हि प्रत्यक्षेणासंबंधो गृहीतो न क्वचिदुपलब्धमिति भावः भव
तीति यद्यपि लटः प्रयोगाद् प्रथमासमानाधिकरण्याभावः प्रत्यक्षेण निश्चीयते तथापि प्रत्यक्षस्यान्यथासिद्धत्वाल्लकारा
प्रयोगनिमित्तत्वद्भावग्राहिणो वाध्यत्वमनन्यथासिद्धेन तु सामान्यतोदृष्टेनानुमानेन लटः प्रथमासमानाधिकरण्याव
अथवा आदेशे समानाधिकरण्यं दृष्टानुमानात् … शक्तेरपि सामानाधिकरण्यं भवतीति तद्यथा धूमं दृष्ट्वा अग्नि
रिति गम्यते त्रिविष्टब्धकं दृष्ट्वा परिव्राजक इति विषम उपन्यासः प्रत्यक्षेणाग्निधूमयोरग्निसंबंधः कृतो भवतीति त्रिवि
ष्टब्धकपरिव्राजकयोश्च सतन्द्विदेशस्थमपि दृष्ट्वाध्यवस्यति अग्निरत्र परिव्राजकोऽत्रेति भवति वै प्रत्यक्षादप्यनुमानं बली
यस्त्वं तद्यथा अलातचक्रं प्रत्यक्षं दृश्यते अनुमानाच्च गम्यते नैतदस्तीति कस्यचित् खल्वपि सकृत्कृतो भिसंबंधो न्य
थाकृतो भवति तद्यथा हस्तपर्णयोः अयं हस्त इदं पर्णमिति सतन्द्विदेशस्थमपि दृष्ट्वा जानाति हस्तस्येदं पर्णमिति किं
पुनरयं पर्युदासोपदन्यत् प्रथमासमानाधिकरणादिति आहोस्वित् प्रसज्यप्रतिषेधः प्रथमासमानाधिकरणे नेति कश्चा
त्र विशेषः लटः शतृशानचावप्रथमासमानाधिकरणे इति चेत् प्रयोक्तरपदयोरुपसंख्यानं लटः शतृशानचावप्रथमा
गमो न ह्यन्यथादेशस्य तदुपपद्यत इति भावः तद्यथेति आशुसंचाराच्चक्रं भ्रान्तिकृत्यते न रूपसहवासित्वात् स्पर्शस्थाने दिक्कस्पृ
गयद्ग्रहणाद् तन्त्र्यथासिद्धानुमानेन प्रत्यक्षाभासो बाध्यते तदुक्तं हरिणा स्पर्शप्रबंधो … न यथा चक्रस्य संततः तत्र
न च क्रस्य विच्छित्तस्य दृश्यते हि तदिति कस्यचिदिति तमेयोदर्शनेनैव संबंधग्रहणमपि तस्मकृद्दर्शनेनापीत्यर्थः हस्तपर्णयो
रिति भाष्यकारवचनप्रामाण्याज्ञानिरप्राणिनामित्येकवद्भावो न कृतः किं पुनरिति यद्यपि प्रसज्यप्रतिषेधे वाक्यभेदाद्गौरव

भा॰कै॰ ५८ 98

कौर्वत इति कुर्वतो देवदत्तस्यापत्यमित्यत्रसापेक्षत्वात्तद्धितो नोत्पद्यते पदांतरनिरपेक्षत्वे च पदांतरेण सामानाधिकरण्याभावा
दादेशाप्रसंग इति भावः कुर्वद्भक्तिरिति षष्ठीसमासः समानाधिकरणसमासे तु प्रसज्यप्रतिषेधेपि दोषः स च वक्ष्यते एवं कुर्व
तर इति अत्र देवदत्तादिना पदांतरेण सामानाधिकरण्यादेशप्रसंगः सर्वस्मिन्नपि पक्षे एष दोषः सिद्धं त्विति लक्षणशेषः॰
कौर्वतः याचतः कुर्वद्भक्तिः पचद्भक्तिः कुर्वाणभक्तिः पचमानभक्तिरिति अस्तु तर्हि प्रसज्यप्रतिषेधः प्रथमासमा
नाधिकरणेनेति प्रथमाप्रतिषेधे उत्तरपदे आदेशानुपपत्तिः प्रथमाप्रतिषेधे उत्तरपदे आदेशयोरनुपपत्तिः कुर्वती॰
चासौ भक्तिश्च कुर्वद्भक्तिः पचद्भक्तिः कुर्वाणभक्तिः पचमानभक्तिरिति ये चाप्येते समानाधिकरणवृत्तयस्तद्धिताः
तेषु शतृशानचौ न प्राप्नुतः कुर्वत्तरः कुर्वाणतरः पचमानतरः कुर्वद्रूपः कुर्वत्कल्पः पचत्कल्पः पचमानकल्प इ
ति सिद्धं तु प्रत्ययोत्तरपदयोश्च वचनात् सिद्धमेतत्कथं प्रत्ययोत्तरपदयोश्च शतृशानचौ भवत इति वक्तव्यं तत्र प्रत्यय
स्यादेशनिमित्तत्वादप्रसिद्धिः आदेशनिमित्तः प्रत्ययः प्रत्ययनिमित्तश्चादेशः तदेतदितरेतराश्रयं भवति इतरेतराश्रया
णि च न प्रकल्पंते उत्तरपदस्य च सत्वंतनिमित्तत्वाच्छतृशानचोरप्रसिद्धिः उत्तरपदस्य च सत्वंतनिमित्तत्वात् शतृशानचोरप्र
सिद्धिः उत्तरपदनिमित्तः स च कुर्वतनिमित्तोत्तरपदं तदेतदितरेतराश्रयं भवति इतरेतराश्रयाणि च न प्रकल्पंते ॥ ॰

तेष्वित्यर्थः पृथगुत्तरपदग्रहणमंतरंगानपि विधीन्बहिरंगो लुग्बाधत इति लुकि कृते प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधादप्रत्ययप
रत्वार्थं उत्तरपदनिमित्त इति सत्युत्तरपदे शतृशानचौ भवतः तयोश्च कृत्वात्सुबुत्पत्तिः तन्निमित्तः
समासः समासनिमित्तं चोत्तरपदमित्यर्थः ॥

नवेति लस्य कृत्वात्सुबुत्पत्तौ सत्यामणादिषु नखादिषु चोत्पन्ने षादेशविधानमिति नास्तीतरेतराश्रयदोष इत्यर्थः उत्तरपदे इत्या

नवा लकारस्य कृत्वात्प्रातिपदिकत्वेन तदाश्रयं प्रत्ययविधानं नवाय षदोषः किंकारणं लैकारस्य कृत्वात्प्रातिपदिकत्वं लकारः कृत् कृत् प्रातिपदिकमिति प्रातिपदिकसंज्ञा तदाश्रये प्रत्ययविधानं प्रातिपदिकाश्रया सत्वाद्युत्पत्तिर्भवि॰ ष्यति उत्तरपदे प्रसिद्धे उत्तरपद इति शतृशानचोर्भविष्यतः इहापि तर्हि तिङादेशात्सुबुत्पत्तिः स्यात् पचति पठतीति अस्त्यत्र विशेषः नित्यो ऽत्र तिङादेशः उत्पन्नेपि सुपि प्राप्नोति अनुत्पन्नेपि प्राप्नोतीति नित्यत्वात् तिङा देशे कृते सुबुत्पत्तिर्न भविष्यति इहापि तर्हि नित्यत्वात्तिङादेशः स्यात् कुर्वद्भक्तिः पचद्भक्तिः कुर्वाणभक्तिः पचमानभक्तिरिति अस्त्यत्र विशेषः शतृशानचोस्तिङापवादो नोत्सा त्रनिमित्तं वन्तो नचापवादविषये उत्सर्गोभिनिविशते पूर्वं ह्यपवादा अभि निविशन्ति पश्चादुत्सर्गाः प्रकल्प्य चापवादविषयं तत उत्सर्गोभिनिवि शते ननावदत्र कदाचित्तिङ् भवति अपवादौ शतृशानचौ प्र तीक्षते नदेतत्प्रसिद्धं भवति यत्र सामान्यादुत्पत्तिः यत्र हि विशेषादनन्तरमिति इतरेतराश्रयमेव भवति ॥

रेतराश्रयं परिहरति तिङादेशादिति ॥ ॥ ॥ ८

३ भा० कै०
५५
११

वीक्षमाणस्येति अत्राकृते शानचश्चकारे तत्त्वाभावादिजोऽप्रसंग इत्यर्थः पचतितरामिति तिङश्चेत्येतन्नल्लकारान्तरार्थं स्या
त् अपचततरामिति पचतीति अत्रापि लस्याकृतत्वात्तद्गुणत्वे प्रत्यये विधीयमान आदेशः स्यादित्यर्थः तिङो न लिङादयो वकाशः

वीक्षमाणस्यापत्यं वैक्षमाणिरिति इह च शतृशानचौ प्राप्नुतः पचतितरां जल्पतितरां पचतिरूपं जल्पतिरूपं
पचतिकल्पं जल्पतिकल्पं पचति पठतीति तदेतत्कथं कृत्वा सिद्धं भवति शतृशानचौ यदि लटो वा यदि लटः शतृ
शानचौ वा भवतः व्यवस्थितविभाषा च तेन इह च भविष्यतः कौर्वतः पाचतः कुर्वद्भिः पचद्भिः पचमान
भिः कुर्वन्तरः पचन्तरः पचमानतरः कुर्वद्रूपः पचद्रूपः पचमानरूपः कुर्वत्कल्पः पचत्कल्पः पचमानकल्पः
पचन्पठन्निति च लटः शतृशानचौ इह च न भविष्यतः पचतितरां जल्पतितरां पचतिरूपं जल्पतिरूपं पचति
कल्पं जल्पतिकल्पं पचति पठतीति च लटः शतृशानचौ तन्नार्हि वावचनं कर्तव्यं न कर्तव्यम् प्रकृतमनु
वर्तते क्व प्रकृतं तन्व्योर्विभाषा पुरि लुङ् चास्मे विभाषा वर्तमाने लट् पुरि लुङ् चास्मे विभाषा ल
टः शतृशानचौ विभाषा पुरि लुङ् चास्म इति निवृत्तं ननु चेदानीमप्रथमासमानाधिक
रणार्थं इति वक्तव्यं वक्तव्यं च किं प्रयोजनम् ॥ ॥

तदेतदिति व्यवस्थितविभाषाविज्ञानात्पूर्वपक्षे इष्टप्रयोगासिद्धिः ननर्हीति व्यवस्थितविभाषयैव सिद्धत्वान्नित्ययोरादेशयोरिति भाष्यः॥ पाम०
५५

नित्यार्थमिति लटः शतृशानचावित्येको योगः क्रियते तत्र विभाषेति निवर्तते ततोऽप्रथमासमानाधिकरणे इति द्वितीयो योगो नित्यार्थो व्य
वस्थितविभाषाश्रयेण त्वविस्पष्टा प्रतिपत्तिर्नस्यादिति तदर्थो द्वितीयो योगः लक्षणहेत्वोरिति गणशब्देनात्र स्थापनमुच्यते तिष्ठन् मूत्र
यतीत्यादौ यदास्यानादिना मूत्रादिक्रिया लक्ष्यते तदा सत्त्रेणौवादेशसिद्धिः यदा तु कारकं लक्ष्यते तदर्थमिदं वचनं बहुषु मूत्रयत्सु

नित्यार्थं अप्रथमासमानाधिकरणे नित्यौ शतृशानचौ यथा स्यातां कुतर्हीदानीं विभाषा प्रथमासमानाधिकरणे य
था पचन् पचतीति पचमानः पचते लटः शतृशानचावेव प्रथमासमानाधि लक्षणहेत्वोः क्रियायाः लक्षणहेत्वोः क्रियायाः ग
णउपसंख्यानं लक्षणहेत्वोः क्रियायाः गणउपसंख्यानं कर्तव्यं तिष्ठन्मूत्रयति गच्छन्भक्षयतीति कर्तृस्थलक्षणयोः पर्याये
णचयोगे कर्तृस्थलक्षणयोः पर्यायेण चयोग उपसंख्यानं कर्तव्यं यो धीयान आस्ते स देवदत्त इति य आसीनोऽधीते स दे
वदत्त इति अचयोग इति किमर्थं य आस्ते चाधीते स चैत्रः तत्वाख्याने च तत्वाख्याने चोपसंख्यानं कर्तव्यम् श
यानावर्धते दूर्वा आसीनं वर्द्धते बिसमिति सदादयश्च बहुलं सदादयश्च बहुलमिति वक्तव्यं सन्
ब्राह्मणः अस्ति ब्राह्मणः विद्यमानो ब्राह्मण इति ॥ ॥

कोऽदेवदत्त इत्युक्ते य आस्ते तिष्ठन्मूत्रयतीति प्रतिवचनेन देवदत्तो लक्ष्यते अथवा अशोचादिगणो गृह्यते कर्तृस्थेति यदा श्
र्वाकेय गुणस्स्थापनं गृह्यते तदा तेनैव सिद्धे पर्यायार्थः यदा तु शोचादेर्गणस्य तत्र ग्रहणं तदा विध्यर्थः तत्वाख्यान इति
स्वभावाख्याने विनापि लक्ष्यलक्षणभावेनेत्यर्थः नह्यासनं वृद्धेर्लक्षणं किं तर्हि स्वभावमात्रकथनं सदादयश्चेति वा ग्रह
णमाद्यर्थप्रपंचः सच्छब्दो विद्यमानपर्यायवाचीति सत्त्वाद् शासदादिशब्देनोपात्ता नान्य इत्याह ॥ ॥

२
भा॰ कै॰
१००
100

इङ्जुहोत्योश्शृतीति माङ्याक्रोशइति लुङि प्राप्ते स्मादेवादेशविधानाल्लङनुमीयते तिष्ठतिक्रियेति स्थितिक्रियालक्षितामन्त्रणक्रियाय क्लिष्टन्मन्त्रयतिसदेवदत्तइतिसर्वनामपरामर्शीदेवदत्तस्यलक्षणं तदुक्तस्यवाऽशेषोच्चादेरितिभावः नैतददिति स्वमश्नीयमानेक्रियाद्वयंपरस्परस्यालक्षणंकर्तृविशेषस्यलक्षणमित्यर्थः शेतिक्रियेति नवाख्यानमपिलक्षणंभवति यथाचैतन्यलक्षणः इग्

इङ्जुहोत्योर्वा: इङ्जुहोत्योर्वेतिवक्तव्यं अधीतेअधीयानः जुहोतिजुह्वत् माङ्याक्रोशे माङ्याक्रोशइति वक्तव्यं मापचत् मापचमानः तर्हिवक्तव्यं नवक्तव्यं लक्षणहेत्वोः क्रियायाइत्येवासिद्धं इहनाप्नोति ष्ठन् मन्त्रयतीति तिष्ठतिक्रियामन्त्रयतिक्रियायाःलक्षणंगच्छन्भक्षयतीति गच्छतिक्रियाभक्षयतिक्रियायाःलक्षणं योधीयानआस्तेसदेवदत्तइति अध्ययनक्रियाआसनक्रियायाःलक्षणं यआसीनोधीतेसयज्ञदत्तइति आस्तिक्रियाअध्ययनक्रियायाःलक्षणं इदंतर्हिप्रयोजनं अत्वयोगाइतिवक्ष्यामीति इहमाभूत् यआस्तेचाधीतेवसतेचेत्यइति नैतदस्तिप्रयोजनम् नैतत्क्रियालक्षणं किंतर्हिकर्तृलक्षणमेतत् शयानावर्धतेदूर्वेति शेतिक्रियाहिवृद्धिक्रियायालक्षणंभवति आसीनंवर्द्धतेबिसानीति आस्तिक्रियाहिवृद्धिक्रियायालक्षणमितिसदादयश्चबहुलं इङ्जुहोत्योर्वामाङ्याक्रोशेइत्येतद्वक्तव्यमेवेतिलक्षणहेत्वोः तौसत् तौग्रहणंकिमर्थं शतृशानचौप्रतिनिर्दिश्येते नैतदस्तिप्रयोजनं प्रकृतौशतृशानचावनुवर्तिष्येते क्वप्रकृतौ लटःशतृशानचावप्रथमासमानाधिकरणेति अतउत्तरंपठति तौसदितिवचनमसंसर्गार्थं तौग्रहणंक्रियतेअसंसर्गार्थं असंसक्तयोरेतैर्विशेषैःशतृशानचोःसंज्ञायथास्यादिति ॥ ॥ ॥ ॥

यइतिभावः तौसत् तौग्रहणमितिशतृशानचोरनुवर्तनादेवसंज्ञाभविष्यतीतिप्रश्नः शतृशानचाविति असतितौग्रहणे राम॰
प्रत्ययविधिरयंस्यात् ननुसंज्ञाविधिरितिभावः तौसदिति ननुच्छेदेनशतृशानचोरूपमात्रंपरामृश्यतइतिलटइतिलडस्यानि १००
त्यादिधर्मासंबंधयोरपिसंज्ञाभवतीत्यर्थः ॥ ॥ ॥

ननु चेति । असंभवितत्वादनपेक्षणाच्चेति भावः । भूते इति । वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वेति वचनाद् भूतेऽपि शतृशानचौ भवतः । किं पुनरिति । अनिर्देशाद् भूते
शतृशानचौ भविष्यतः लृटः सद्वेति वचनाद् भविष्यत्यपीति प्रश्नः । श्रूयते इति वर्तमानवदित्यतिदेशाद् विधानमेव भूते शतृशानचोः स्यात् । ननु संज्ञा प्रत्य
याधिकाराद् प्रत्यय एवातिदिश्यते न तु संज्ञा तथा लृटः सद्वेति सत्संज्ञकप्रतिरूपकविधानं स्यात् यथापि पिङ्गः सिंहः क्रियतामिति तदाकारः क्रि

ननु चैते विशेषणानि वर्तेरन् यद्यप्येते विशेषणानि वर्तेरन् अयं तु खलु वर्तमानः कालो वश्यमुत्तरार्थोऽनुवर्त्स्यति तस्मिन्ननुवर्तमाने वर्तमा
नकालविहितयोरेव शतृशानचोः संज्ञा स्यात् भूतभविष्यत्कालविहितयोर्न स्यात् किं पुनर्भूतभविष्यत्कालविहितयोः संज्ञावचने प्र
योजनं प्रयोजनं श्रवणगुणसुहितार्थं सदिति ब्राह्मणस्य पक्ष्यन् ब्राह्मणस्य पक्ष्यमाणः अथ क्रियमाणेऽपि तौ ग्रहणे कथमेवा
संसक्तयोरेतैर्विशेषैः संज्ञा लभ्या लभ्येत साहं कथं तौ वितिशब्दतः सदिति योगे क्रियमाणे तौ ग्रहणं योगाङ्गमुपजायते सति च योगाङ्गे
योगविभागः करिष्यते तौ वेतौ शतृशानचौ धातुमात्रात् परस्य प्रत्ययस्य भवतः ततः सत् सत्संज्ञौ भवतः शतृशानचाविति ॥ ॥

सदिति योगे क्रियमाणे ... संज्ञाविधानार्थं ... क्रियमाणे तौ ग्रहणं ... योगाङ्गं ... कार्यविशेषबोधकमुपजायते ... योगाङ्गमिति ... प्रत्ययप्रकरणं ...

यन्ते विहितयोस्तत्तयोः सत्त्वं तानिबन्धकार्यप्रसङ्गः । अथेति । सन्निहितस्यैव वक्तुनः सर्वनाम्ना परामर्शादिति प्रश्नः । यद्यप्यनुवृत्त्या प्रकृतयोः संज्ञासिद्धौ
तौ ग्रहणं क्रियते तथापि न प्रयोजनानुवृत्तिप्रमाणं । अपि तु प्रमाणानुवृत्तिप्रयोजनमिति क्रियमाणमपि तौ ग्रहणं प्रयोजनसंपादनाय नालमिति भावः । ता
विति शब्दतः इति । शब्देनैवाभिमतोऽर्थः सति योगविभागे लभ्यत इत्यर्थः । तौ वेतौ विति । पूर्वसूत्रेण तयोरादेशत्वादिहाप्यादेशयोरेव विधानमिति भावः ॥ ०॥

कारक इति न जादीनां विधानसामर्थ्याच्छतृशानचौ न भविष्यतः किं वादीनामपि लोपविधानसामर्थ्यादिति यः प्रत्ययः स्थादेशेन निवर्त्यते तस्य तदादेशापवादौ श
तृशानचौ प्राप्नुत इत्यभिप्रायेणाण्वुल्तुदाहृतः। एवं च नंदनाद्यच्युदाहार्यः पुत्रो रनाका विस स्यु न दृष्टितोऽ वकाशः तन्न वक्तव्यमिति कथमिति चेत् उच्यते ना
वि सत्रयोगे प्रथमासमानाधिकरणादीन् विशेषाननुवर्त्य शतृशानचौ विधीयेते तावेव च लटः सदिति नेन नियम्येते वेस नेन न प्रथमासमानाधिकरण

इहापि तर्हि प्राप्नुतः कारको हारक इति अवधारणात् लृटि विधानं लटः सदित्येतन्नियमार्थं भविष्यति लृट एव धातुमात्रात् परस्य नान्यस्येति कैम
र्थक्यान्नियमो भवति विधेयं नास्तीति कृत्वा इह चास्ति विधेयं किं निसो शतृशानचौ मा प्राप्तौ तौ विभाषा विधेयौ तत्रापूर्वो विधिरस्तु नियमोऽस्त्विति
अपूर्व एव विधिः स्यान्न नियमः योगविभागतश्च विहितं सत् एवं तर्हि योगविभागः करिष्यते लटः सत् लटः सत्संज्ञकौ भवतः किमर्थमिदं नियमा
र्थं लृट एव धातुमात्रात् परस्य नान्यस्येति ततो वा वा च लटः शतृशानचौ सत्संज्ञकौ भवतः तत्रायमप्यर्थः सद्विधिर्नित्यम प्रथमासमानाधिकरण
इति बृहस्पतिस्तन्न वक्तव्यं भवति अथ यावेतावुक्तौ शतृशानौ किमेतौ लादेशौ वा होस्विदलादेशौ कश्चात्र विशेषः उत्तरयोर्लादेशे वा वचनं उत्तर
योर्लादेशे वा वचनं कर्तव्यं पवमानो यजमानः पवते यजत इत्यपि यथा स्यात्॥ ॥ ॥
दौ लट इव विकल्पेन विधीयेते आचानाविति इङ्धार्योः शत्रकृच्छ्रिणि पूङ्यजोः शानन् ताछील्यवयोवचनशक्तिषु चानशिति प्रत्ययानां ग्रहणं न च लटो
नुवर्त्तनं नुवृत्तिभ्यां पक्षद्वयसंभवः उत्तरयोरिति लादेशे पुवासरूपविधिर्नास्तीत्युक्त्वा लादिति भावः॥ ॥ श्री ॥ ॥

साधनाभिधानं चेति तदानिष्टस्यापि साधनस्याभिधानं प्राप्नोति कर्त्तर्य्येव चेष्यते स्वरइति चित्करणं तु निघ्नानाइत्यादौ सावा।

साधनाभिधानं च प्राप्नोति लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्य इति भावकर्मणोरपि प्राप्नुतः स्वरः स्वरश्च साध्यः कतीह।
पचमानाः अनुपदेशात् लसार्वधातुकमनुदात्तं भवतीत्येष स्वरः प्राप्नोति उपग्रहप्रतिषेधश्च उपग्रहस्य च प्रतिषेधो वक्तव्यः
कतीह निघ्नानाः तङानावात्मनेपदमित्यात्मनेपदसंज्ञा प्राप्नोति स्तां लहि लादेशो अलादेशे षष्ठीप्रतिषेधः अला
देशे षष्ठीप्रतिषेधो वक्तव्यः सोमं पवमानः नडमाघ्नानाः अधीयन्पारायणं लप्रयोगे नेति प्रतिषेधो न प्राप्नोति मा भू
देवं तृन्निर्देशे एवं भविष्यति कथं तृन्निति निर्देशः प्रत्ययग्रहणे किं तर्हि प्रत्याहारग्रहणं क्व संनिविष्टानां प्रत्याहारः लटः
शतृ इत्यतः आरभ्य आ तृनो नकारात् यदि प्रत्याहारग्रहणं चोरद्विषन् ह्यपलस्य द्विषन् अत्रापि प्राप्नोति द्विषः
शतुर्वावचनं द्विषः शतुर्वेति वक्तव्यं तत्रावश्यं वक्तव्यं प्रत्ययग्रहणे सति प्रतिषेधार्थं तदेव प्रत्याहारग्रहणे सति।
विध्यर्थं भविष्यतीति नैतदस्ति ॥

ध्यापास्मेपदिभ्यश्चान्यस्मात् ॥ ।

कार्या उपग्रहस्येति आत्मनेपदसंज्ञाया इत्यर्थः अन्य

२
भा॰कै॰
१०२
102

रन् तन्विधाविति अताच्छील्यार्थमिदं प्रशास्तेति तजेव भवति तं स्तचो शास्ति तदादिभ्यं संज्ञायां चानिटावित्यनेन स्वरे च विशे
षः तनिता दोच निति कृन्यता विनिगाते: प्रकृतिस्वरो भवति तचिकृतस्वरः नवेति नयतेस्तष्टुकि गुणो न स्यात् नेषते स्तक्रत्वि

तन् तन्विधावृत्त्विदत्वचानुपसर्गस्य तन्वियोऋत्विक्त्वच अनुपसर्गस्येति वक्तव्यं होत्रायोना अनुपसर्गस्येति किमर्थं
प्रशास्ता प्रतिहर्त्तीनयतेः पुक्त नयतेः षुग्वक्तव्यः तंस्य प्रत्ययो वक्तव्यः नेष्टा नवाधात्वन्यत्वात् नवावक्तव्यं किं कारणं
धात्वन्यत्वात् धात्वन्तरं नेषतिः कथं ज्ञायते नेषतु नेष्टादिति दर्शनात् नेषतु नेष्टादिति हि प्रयोगो दृश्यते इंद्रो वस्तेन।
नेषतु ग्रावो नेष्टात् त्विषेर्देवतायामकारश्चोपधाया अनिट्त्वं च त्विषेर्देवतायां त्वन्वक्तव्यः अकारश्चोपधाया अनिट्
त्वं च वक्तव्यं त्वष्टा किं पुनरिदं त्विषेरेवानिट्त्वं नेत्याह यज्ञानुक्रांते यज्ञानुक्रमस्यते सर्वस्यैष शेषो अनिट्त्वं चेति क्षदेश्च
युक्ते क्षदेश्च युक्ते तन् वक्तव्यः क्षत्ता छंदसि तन्नश्च छंदसि तन्नश्च तंस्य वक्तव्यः तनृभ्यः संगृहीतृभ्यः क्षत्तृभ्यः संगृहीतृभ्यः
तन् ग्राजिस्यः क्त्वोः कित्वेस्य ईकारप्रतिषेधः स्त्वोः किन्वेस्य इकारस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः स्यास्त्वृरिति द्युमास्थेतीत्वं प्राप्नोति॥

जितृनिवृत्तमाणाद्नितृवचनात्सर्वोपसंख्यानप्रोषादिड्भावः नेत्याहे तिन्निषेः स्वनपवानिट्त्वादिति भावः स्नाजिक्त्वोरि। ॥ राम
तिश्चवणान्कित्वेनिश्चिन्त्याह क्त्वोः कित्वरति: ॥ १२

एवंतर्हीति ‾ कारस्य चर्त्वेन निर्दिष्टो व्याख्यास्यत इत्यर्थः ककार इति परभूत इत्यर्थः एतच्चलत्वमलाद्याख्यो नाल्
एवं तर्ह्यौ किन्करिष्यते अगिति गुणप्रतिषेधः यद्यकि क्रियते गुणप्रतिषेधो वक्तव्यः जिस्णुरिति भव इट् प्रति
षेधश्च भव इट् प्रतिषेधो वक्तव्यः किंचान्यत् गुणप्रतिषेधश्च भूस्णुरिति अस्तु तर्हि किन् ननु चोक्तं स्तोः किन्त्वे
स्यर्ईकारप्रतिषेध इति नैष दोषः स्यादशिभ्यां स्नुः छंदसि स्यादंशिभ्यां स्नुः छंदसि वक्तव्यः स्यास्नुर्जंगमे दह्या
वः पशव इति सह इदानांस्यः स्नुर्विशेषेण विधास्यते सिद्धा नित्सत्वे तर्हि भिद्यते यथान्यासमेवास्तु ननु चोक्तं स्तोः
किन्त्वे स्यर्ईकारप्रतिषेध इति एवं तर्हि गित् करिष्यते स्तोर्गित्वान्न स्यर्ईकारः स्तोर्गित्वात् स्यर्ईकारो न भवति किं
कारणं क्ङिति नोरीत्वशासनात् क्ङितोरीत्वं शिष्यते इह तर्हि जिस्णुरिति गुणः प्राप्नोति गुणाभावस्त्रिषु
स्मार्यः गुणाभावस्त्रिषुस्मर्तव्यः गिति किति ङिति चेति ननु गकारग्रहणं कर्तव्यं न कर्तव्यं क्रियते न्यास
एव ककारेगकारस्य चर्त्वभूतो निर्दिश्यते क्ङिति चेति इह तर्हि भूस्णुरिति स्थुकः क्ङिनीनीट्प्रतिषेधो न प्राप्नो
ति स्थुकोनित्त्वं गकारेति स्थकः अनित्त्वं गकारककारयोरिनोरिति वक्तव्यं ननु गकारग्रहणं कर्तव्यं
न कर्तव्यं क्रियते न्यास एव ककारेगकारः चर्त्वभूतो निर्दिश्यते स्थकः किनीति यद्येवं चर्त्वस्यासिद्धत्वात्
ह्राशश्चेत्तुत्वं प्राप्नोति सौत्रो निर्देशः अथवा असंहितया निर्देशः करिष्यते स्थुकः क्ङितीति स्तोर्गित्वात् न
स्याइकारः क्ङितोरीत्वशासनात् गुणाभावस्त्रिषुस्मार्यः स्थुकोनित्त्वं गकोरिनोरिति ग्लाजिस्थ ।।
भ्वेने सौत्र इति तेनासिद्धत्वाभावात् उत्वाभावे विसर्जनीयो भवतीत्यर्थः अथवेति संहितायामत्वविधानात् इहतनट

भवादवसामभविकपत्वाद्विसड्डीविभवति ।।

३ भा॰ वै॰ १०३

103

शमित्याधिनुणो र्थीमेति उकारेदित्सतिकार्यार्थत्वसंभवान्नसोच्चारणार्थत्वं नस्यादितिभावः इष्यतर्शीने विकल्पेने
शमित्यष्टाभ्यो घिनुण् घिणनयंवक्तव्यः घिनुणोदित्सति शमिनो शमिनः तमिनो तमिनः इति उगिद्वांक्सर्व
नामस्थानइति नुम्प्रसज्येत नैष दोषः कल्युग्रहणं चोदयिष्यते इह नदीति शमिनिनरा शमिनीनरा तमितिनरा
तमिनीनरा उगितोथादिषु नद्या अन्यतरस्याम् ह्रस्वो भवतीति अन्यतरस्यां ह्रस्वत्वं प्रसज्यते तस्माद्घिणुनयंव
क्तव्यः इष्यत एव ह्रस्वत्वं यिनुणः कर्मकाणं घिनुणः कर्मकाणोमिति वक्तव्यं इह माभूत् संपृष्टो णाक्रिश्वाकमि
ति उक्तं वा किमुक्तं मनभिधानादिति शमित्यष्टा निंदहिंसक्लिशखादविनाशपरिक्षिपपरिरटपरिवादिव्या
भाषासूयो वुञ् किमर्थं निंदादिभ्यो वुञ् विधीयते न ण्वुलेव सिद्धं न ह्यस्ति विशेषः निंदादिभ्यो वुञो वा ण्वुलो
वा तदेव रूपं स एव स्वरः वुञ्मनेकाचः प्रयोजयंति असूयकः अथ यत्रैकाचः पठ्यन्ते तेषां ग्रहणं किमर्थं ननेषां
ण्वुलेव सिद्धं न सिध्यति अयं नल्लीत्यादिष्वर्थेषु तृन्विधीयते स विशेषविहितः सामान्यविहितं ण्वुलं बाधे
ते वासरूपेण ण्वुलपि भविष्यति अतउत्तरं पठति निंदादिभ्यो वुञ्वचनमन्येभ्यो ण्वुल्प्रतिषेधार्थं निंदा
दिभ्यो वुञ्वचनं क्रियते ज्ञापकार्थं किं ज्ञाप्यमेतत् ज्ञापयत्याचार्यः तच्छीलादिषु वासरूपन्यायेनान्येभ्यो
ण्वुल् न भवतीति नञादिप्रतिषेधार्थं वा अथ वा एतत् ज्ञापयत्याचार्यः ताच्छीलिकेषु सर्व एव तृन्नादयो
वहुस्त्वमिष्यते ननु नित्यमिस्तु कारउगित्कार्यार्थ इति स्थिते निंदवुञ्मनेकाचः इति जानातो बहुवचनं असूय
शब्दस्यैकस्यैव प्रयोजकत्वात् नञादिप्रतिषेधार्थं चेति सत्ययसामान्यापेक्षं च ज्ञापकमाश्रीयते नतु ण्वुलं

राम॰ १०३

एवं कृ यदि ग्रहणमिति न च सकर्मकार्यं यदि ग्रहणमनभिधानात् अनेन सकर्मकाद् विधानात् स्पृहि शापि

एवं कृत्स्य दंड्यस्य सार्वधातुकलक्षणलक्षणपदः यदि ग्रहणमनर्थकं अनुदात्तेतश्च हलादेरिति सिद्धत्वा
त् यदि ग्रहणमनर्थकं किं कारणं अनुदात्तेतश्च हलादेरिति सिद्धत्वात् अनुदात्तेतश्च हलादेरित्येवात्र
युच् सिद्धः न सिध्यति अयं यदेः कृत्रू विधीयते लषपतपदस्थाभूवृषहनकमगमशृभ्य उकञ् इति स
विशेषविहितः सामान्यविहितं युचं बाधेत वासरूपेण युजपि भविष्यति असरूपनिवृत्त्यर्थं तु असरूप
निवृत्त्यर्थं तर्हि यदि ग्रहणं क्रियते एतत् ज्ञापयत्याचार्यः ताच्छीलिकेषु ताच्छीलिका वासरूपेण न भ
वन्तीति यद्येतत् ज्ञाप्यते सृदुदीपदीक्षश्चेति दीपिग्रहणमनर्थकं अयं दीपेरो विधीयते न विकंपि स्य
जसकमहिंसदीपारः इति स विशेषविहितः सामान्यविहितं युचं बाधिष्यते एवं तर्हि सिद्धे सति यत् दी
पिग्रहणं करोति तत् ज्ञापयत्याचार्यः भवति युवोरणसमावेश इति किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनं क॰
म्नायुवति त्र्येतत् सिद्धं भवति एवं च कृत्वा स्पृहिगृहिपतिदयिनिद्रातन्द्राश्रद्धाभ्य आलुच् किमर्थं
मालुच् किमर्थमालुच् विधीयते न लशेवोच्येत वासरूपसिद्धिः स्पृहयालुः गृहयालुः शापिकृ
तेऽस्मनो दीर्घायजीति दीर्घा भविष्यति ॥ ॥ ॥

कृत इति न हृत्तशाम्यमह्यन्नतत्र सार्वधातुकग्रहणमनुवर्तते न वा तिङ्ग्रहणमिति भावः ॥

३
मा॰ कै॰
टी १॰४
104

एवं तर्हीति ननु लुग्विधानतिलकारस्यैत्संज्ञा प्राप्नोति अप्रद्धालस्य न मिद्धाति अहद्युरितिप्राप्नोतीत्यात् ः नैषदोषः यादि
त्वादित्संज्ञा न भविष्यति पकारस्य लग्न निर्दिष्टः प्रयोजनाभावाद्वा न ह्यत्र लित्स्वरप्रत्ययस्वरयोर्विशेषोऽस्ति उभयत्रै
कादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तत्वस्य भावात् कुड्वालशब्दस्यापि अनेकार्थत्वाद्धातूनामत्र विषये दयात्वर्थे वर्तमानस्यैटो
एवं तर्हि सिद्धे सति यदाव्रच्छं शास्ति न इत्याज्ञापयत्याचार्यः अन्येभ्योऽप्ययं भवतीति किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनं आ
लुविशीङ्ग्रहणं चोदयिष्यति न तत्र कर्तव्यं भवति आलुविशीङ्ग्रहणं आलुविशीङ्ग्रहणं कर्तव्यं शयालुः
स्पृहिगृहि आदृगमहनजनः किकिनौ लिट् च किमर्थं किकिनोः किन्ग्रहणं क्रियते न संयोगाल्लिटः किदित्येव
सिद्धं किकिनोः किन्त्वं ऋकारगुणप्रतिषेधार्थं किन्करणं क्रियते ऋकारगुणप्रतिषेधार्थं अपस्कारेणतानां
लिटि गुणः प्रतिषेधविषय आरभ्यते ऋच्छत्यृतामिति स यथेह भवति नेरतुः स्तेरुरिति एवं मित्रावरुणौ ततुरिः
इत्यत्रापि जगुरिः इति अत्रापि प्रसज्येत पुनः किन्करणात्प्रतिषेध एव भवति उत्सर्गश्छन्दसि सदादिभ्यो दर्शना
त् उत्सर्गश्छन्दसि किकिनौ वक्तव्यौ किं प्रयोजनं सदादिभ्यो दर्शनात् सदादिभ्यो हि किकिनौ दृश्येते सदिमनि
रमिनमिविचीनां सेदिः मेनिः रेतिः नेमिः सम्रुकृमिवा भवन् विविरत्नधातमं भाषायां धाञ्कृसृजनिगमिनमिभ्यः
भाषायां धाञ्कृसृजनिगमिनमिभ्यः किकिनौ वक्तव्यौ धाञ् दधिः कृञ् चक्रिः सृ ससिः जनि जज्ञिः नमि नेमिः मा
भविष्यति ननु शिदाश्रयो शितीत्यात्वप्रतिषेधः प्राप्नोति एवं तर्हि अश्रुदा आश्रुदेत्याकारप्रश्लेषादात्वं भविष्यति अथ
वादधातेरेव सज्ञा पूर्वको विधिरनित्य इति द्विर्वचनं न प्रवर्तिष्यते आदृदकारो गमहनसाहचर्यार्थः अलं देहार्थो वा नका
रेऽनुषक्तिनादपि वा तत्पर उदकारस्य नपरत्वाद्दृकारग्रहणं न स्यात् ऋकारगुणनिषेधार्थश्च किकिनोः किन्त्वा

ऋ

राम॰
१॰४

सासहीवावहीतियापतीतिनिपातनाच्च्युङितीगभावः विधेर्नभाष्यकारवचनप्रामाण्यात् तेनाप्युक्तं नाभ्येवोदाह
रणानीति अथलिङ्गुड्डावेकिकिनोःपरस्मैपदसंज्ञा कस्मान्नभवति तथाचालतेयदिभ्योदेङ इङादिभ्योनप्राप्नुतः नैष
दोषः लादेशानांपरस्मैपदसंज्ञानतुलकारस्यभावकर्मकर्तृषुतर्हिलिङ्गुत् किकिनोप्राप्नुतः एषोप्यदोषः उत्पन्नयोःका
सासह्विवावह्विचाचलिपापतीनांनिपातनंकर्तव्यं तथासमाने सासहिः वावहिः चाचलिः पपतिः अपरआह सहि
वहिचलिपतिभ्योयङन्तेभ्यः किकिनौवक्तव्यौ नाभ्येवोदाहरणानि मिथः कुकत्वंपिवक्तव्यः मीहकः अन्येकिमर्थं
मिदमुच्यते नक्किपचाद्येभ्योपिदृश्यत इत्येवसिद्धं क्विब्विधिरनुपपदार्थः अनुपपदार्थोयमारंभः पचैः पक्
भिदे भित् छिदेः छित् अथयोत्रसोपपदस्तस्यग्रहणं किमर्थं नतेनेवसिद्धं नसिद्ध्यति इहकेचिदाकेरितिसत्वंपठंति
केचित्प्राक्केरिति नत्रयेआक्केरितिपठंतितैः क्विवप्यादिसोभवति नत्रतच्छीलादिष्वर्थेषुक्विब्यथास्यात् तेनत
त्तिप्रयोजनं यएवासाववशेषविहितः सतच्छीलादिषुभविष्यति अन्यत्रचनसिद्ध्यति अयंतच्छीलादिष्वर्थेषु
तन्विधीयते सविशेषविहितः सामान्यविहितंक्विपंवाधेत वासरूपेणक्विवपिभविष्यति इहेदानीमेवप्युक्तंन^
छीलादिष्वर्थेषुवासरूपेणतृजादयोनभवंतीति क्विवपितृजादिः वचिप्रच्छ्यायतस्तुकटप्रुजुश्रीणांदीर्घश्च व
चिप्रच्छिआयतस्तुकटप्रुजुश्रीणांक्विपदीर्घत्वंचवक्तव्यं वचिवाकप्रच्छिशब्दप्राट् आयतस्तुआयतस्तूः कटप्रूः
जजूः स्रि श्रीः अपरआह वचिप्रच्छ्योरसंप्रसारणंचेतिवक्तव्यं नत्वर्हिनैवक्तव्यंनवक्तव्यम् ॥ ^
कार्यातिदेशात्तुल्यत्वंश्चकर्तरिकृदित्यनेनास्यैकवाक्यत्वात्कर्तरिनयोर्भवतिवर्तमानाधिकाराच्चवर्तमानइतिभू
तकालतापिविरोधात्वातिदिश्यते स्वरूपावाधेनचकार्याण्यतिदिश्यतइतिक्वासुकानवावपिकिकिनोर्भवतः अन्ये
भ्योपि विपिरिति क्विवन्यत्रसप्युपसर्गेयोनिचवर्ततइतिभावः अथेति शर्वसत्वेग्रावस्तुशाह इत्यर्थः आक्केरिति अभि

भा॰ कै॰ टी॰ १॰५

द्वितीयेपादेस्तृतीयमाह्निकम् ॥ ६

माह्निकम् ॥

दीर्घवचनसामर्थ्यादिति दीर्घश्रुत्या अचः परिभाषोपस्थानाद्ध्वविप्रसङ्गयोरश्चोदीर्घत्वेन भाव्यं नत्र कृते संप्रसारणे पूर्वैकादे
शे च दीर्घविधानमनर्थकं स्यादिति भावः न स्यादिति संभावने लिङ् पूर्वमेव प्रवृत्तत्वान्नदीर्घेण प्रवर्तते इत्यर्थः दिद्युदिति द्यु
दिति द्युतिस्वाप्योरित्यभ्यासस्य संप्रसारणं जगादिति गमः क्वाविति मलोपः जुहूरिति दीर्घसमुच्चीयमाने दीर्घश्रुत्या ऽ
दीर्घवचनसामर्थ्यात् संप्रसारणं न भविष्यति इदमिह संप्रधार्यं दीर्घत्वं क्रियतां संप्रसारणमिति किमत्र कर्तव्यं पर
त्वात्संप्रसारणं अन्तरंगं दीर्घत्वं कारणं अन्तरंगता प्रत्ययोत्पत्तिसन्नियोगाद्दीर्घत्वमुच्यते उत्पन्ने प्रत्यये संप्रसारणं नत्रान
रंगत्वाद्दीर्घत्वे कृते प्रसारणं प्रसारणपरपूर्वत्वे कृते नैकार्यकृतत्वाद्दीर्घत्वं न स्यात् तस्मात्स्पष्टमुच्यते दीर्घवचनसाम
र्थ्यात्प्रसारणं न भवतीति द्युतिगमिजुहोतीनां द्वे चेति वक्तव्यं दिद्युत् गमिजगत् जुहोते दीर्घश्च जुहूः द्रणाते
ह्रस्वश्च द्वे च क्विप् चेति वक्तव्यं दद्रुत् जुहूः जुहोतेर्दीर्घ्यतेर्वीत द्रुत द्रणातेर्दीर्घेर्वीज् ज्वरतेः जीयतेर्वीग्याय
तेः संप्रसारणं च प्यायतेः संप्रसारणं च क्विबेवेति वक्तव्यं पीप्यायतेर्दधातेर्वा अन्येभ्यः विप्रसंभोडुसंज्ञायां डुप्रक
रणे मितिन द्रादिभ्य उपसंख्यानं धातुविधितुक्प्रतिषेधार्थं डुप्रकरणे मितद्र्वादिभ्य उपसंख्यानं कर्तव्यं किं प्रयोज
नं धातुविधितुक्प्रतिषेधार्थं धातुविधेस्तुकश्च प्रतिषेधो यथा स्यात् मितद्रू मितद्रवः अचि श्नुधातुभ्रुवां मितद्रुव
ङादेशो माभूत् इह च मितद्रुणा ह्रस्वान्नेति प्रतिषेधो माभूत् तत्र्विधिमितद्रुः ह्रस्वस्य पिति कृति तुगिति तुङ्मा
भूदिति विप्रसंभवति वृद्धिश्च जातौ भ्यश्च शीलितार्हतिनः शान्तः क्रुष्टोजः ष्ट्वत्वापि हृष्टश्च हृषितः शोभावयिष्वा
हृतः इत्यपि हृष्टतुष्टौ तथाक्रान्तः स्तोभौ संयतोद्यतौ कष्टं भविष्यतीत्याङ्गः रस्तः पूर्ववत्स्तः नम्रियते अम
चः परिभाषोपस्थानादचावनदं नविध्याश्रयणात् जुहोतेरेवाजे नत्वसंभवाद्भवति विप्रसंभोडुसंज्ञायां किं प्रयोजनमि
ति क्विपासिद्धिं मन्यमानस्य प्रश्नः मतिबुद्धिक्तस्य मन्त्याद्यर्थेभ्यः परस्य भूतविषयतापि वर्तमानविषयतया नत्र कर्तेऽ
न्यायेन वाध्यते ज्ञातमित्येन तद्भूतेपि भवति ते नेन्यायिकारान्तनीयानाडुपज्ञाने प्रत्ययविधानात् वर्तमाने हि क्तस्य च

राम: १०७

[redacted] उणादयो बहुलं' बहुलवचनमिति' उणादय इत्येवमसूत्रमुणादीनां शास्त्रांतरपठितानां साधुत्वाभ्यनुज्ञानार्थमस्त्विति भावः' बाहुलकमिति' प्रकृतेरिति जातावेकवचनं तनु शास्त्रे ग्त्रहत्तिविषये गुणमात्रवचनः प्रकृतीनां तानवं दृष्ट्वा बाहुलकं बहुलशब्दप्रहत्तिनिमित्तं बहुर्थोदानमुक्तं। तेनापठिताभ्योपि प्रकृतिभ्य उणादयो भवंति यथा हृषेरुलच् शंकेरपि भवति शंकुलेति' तथा तेषामुणादीनां प्रायेण समुच्चयनं कृतं नतु साकल्येनेति बहुलवचनाद्विहितान्यपि भवंति तेनानेः फिड्फिड्डौ भवतः ऋफिडं ऋफिड्ड इति सप्रदोषाणि च कार्याणि उणादिषु विहितानि न तु निःशेषाणि' बहुलवचना

उणादयो बहुलं' बहुलवचनं किमर्थं बाहुलकं प्रकृतेस्तनुदृष्टेः तन्वीभ्यः प्रकृतिभ्यः उणादयो दृश्यंते न सर्वाभ्यो दृश्यंते प्रायसमुच्चयनादपि तेषां प्रायेण खल्वपि ते समुच्चिताः कार्यसशेषविधेश्च तदुक्तं कार्याणि खल्वपि सशेषाणि कृतानि न सर्वाणि लक्षणेन परिसमाप्तानि' किं पुनः कारणं तन्वीभ्यः प्रकृतिभ्यः उणादयो दृश्यंते न सर्वाभ्यः किं च कारणं प्रायेण समुच्चिता न सर्वे समुच्चिताः' किं च कारणं कार्याणि सशेषाणि कृतानि न सर्वाणि लक्षणेन परिसमाप्तानि नैगमरूढिभवं हि सुसाधु नैगमाश्च रूढिशब्दाश्च औणादिकाः ते सुसाधवः कथं स्युः' नाम च धातुजमाह निरुक्ते नाम खल्वपि धातुजमेवमाहुर्नैरुक्ताः' व्याकरणे शकटस्य च तोकं वैयाकरणानां च शाकटायन आह धातुजं नामेति अथ यस्य विशेषपदार्थो न समुत्थितः कथं तत्र भवितव्यं॥ ॥ ॥

त्विविहितान्यपि भवंति तेन षंढ इत्यत्र सत्वाभावः सकारस्य षत्वं भवति' किं पुनरिति' यावत्यः प्रकृतयः यावंतश्च प्रत्ययाः यावंति च कार्याणि तावंत्येवं भवंत्विति प्रश्नः' नैगमेति' निगमश्छंदः तत्र भव इत्यण् गयनादिभ्य इत्यण् रूढिः प्रसिद्धिः' तत्र भवाः संज्ञाशब्दा इत्यर्थः' ते सुष्ठु साधवो यथा स्युरित्येवमर्थमपरिपूर्णत्वं प्रकृत्यादीनामुच्यते' अपरिपूर्णानां हि पूर्णत्वं बहुलग्रहणेन क्रियत इति नैगमरूढिभवानां व्याकरणेस्मिन्ननुसारेणाद संदिग्धं साधुत्वमवगम्यत इत्यर्थः' अन्येणाचार्यैः शब्दानां प्रकृत्यादिविभागेनानुसारेण मन्युपगतमित्याह नामेति तोकमित्यपत्यमित्यर्थः॥ श्री ॥७॥ ॥

भा०कै०३ यत्रेति पदमर्थः प्रयोजनं यस्य तत्तु सा यत्तेन स पदार्थः प्रकृत्यादिः विशेषस्ता सौ पदार्थश्च तस्माद्यत्र समुत्थितं विशिष्टप्रकृतिप्रत्ययोत्पादनेन तत्तु स्यादितमित्य

१०६ र्थः प्रकृतिमिति प्रतिज्ञामत्र्यादिका विसर्थः प्रत्यय इति क्रियादिकं प्रत्ययं चेति प्रत्ययत्वेन प्रसिद्धमित्यर्थः तेन हृषे रूलजितिप्रत्यये दृष्टाशंकिः प्रकृति

106 रूप्यते तेन सिद्धं शंकुलेति नच सर्वत्रोहः कर्त्तव्यः किं तर्हि साधुत्वेनाभिमतासु संज्ञास्विति प्रदर्शयति संज्ञास्विति [२] भविष्यति अनद्यतन इति भ

यत्र विशेषपदार्थे समुत्थं प्रत्ययतः प्रकृते श्रुत दृश्यं प्रकृतिं दृष्ट्वा प्रत्ययमुह्हितव्यः प्रत्ययं च दृष्ट्वा प्रकृतिरूहितव्या संज्ञासु धातुरूपा
णि प्रत्ययाश्च ततः परे कार्याद्विद्यादनूबंधमेतच्छास्त्रमुणादिषु [२] भविष्यति गम्यादयः भविष्यतीत्यनद्यतन उपसंख्यानं भविष्यतीत्यन
द्यतन उपसंख्यानं कर्त्तव्यं श्वो ग्रामं गामी किं पुनः कारणं न सिध्यति लृटायं निर्देशः क्रियते लृट् चानद्यतने लुटा बाध्यते तेन लृट एव
विषय एते प्रत्ययाः स्युः लुटो विषये न स्युः इतरेतराश्रयं च भवति केतरेतराश्रयता भविष्यत्कालेनायं निर्देशः क्रियते निर्देशोत्त
रकालाच भविष्यत्कालता तदेतदितरेतराश्रयं भवति इतरेतराश्रयाणि च न प्रकल्पन्ते उक्तं वा किमुक्तं एकं तावदुक्तं ॥ ॥

= भविष्यतिगम्यादयस्सनोलृट्स्थेवेवेत्स्त्र भविष्यतीत्सम्मादृष्टेन तन्योन्याश्रयमाह भविष्यत्कालेनेत्यादिः २

विषयच्छहोभविष्यन्मात्रे वर्त्तते नतु तद्विशेषे ऽनद्यतने तस्य लुड्विषयत्वात् ततश्च गम्यादयो भविष्यच्छब्दार्थेः व्याख्यायमानाः अनद्यतने न सिध्यन्तीति वार्त्ति राम०
कारंभः इतरेतराश्रयं चेति एतद्दूत इत्यत्र व्याख्यातं तत एवावधारणीयं ॥ श्री श्री ॥ ॥ १०६

नवेति विशेषे यत्सामान्यमस्ति तदाश्रयेणागम्यादयः प्रयुज्यंत इत्यर्थः विशेषविवक्षायां वा पवादविप्रतिषेधाल्लुडेव भवति श्वोगंताग्राममिति वासरूप

इति वचनाल्लृडपि भवति तेन गमिष्यति भविष्यतीत्यादयः प्रयोगा उपपद्यंते यावसचतीति सतिभविष्यदधिकारे भविष्यत्येव यावत्पुरा शत्रृयोगे लट् साधु

नवा पवादस्य निमित्ताभावादनद्यतने हि तयोर्विधानमिति अपरमप्युक्तमव्यय[redacted] निर्देशात्सिद्ध

मिति अव्ययवनाशब्देन निर्देशः कर्त्तव्यः अवर्त्तमाने भूत इति सत हि तथा निर्देशं कर्त्तव्यः न कर्त्तव्यः अव्ययमेष भविष्यति शब्दः नेषुम

वतेर्लट् कथमव्ययसंज्ञा विभक्तिस्वरप्रतिरूपकाश्च निपाता भवंतीति निपातसंज्ञा निपातोव्ययमित्यव्ययसंज्ञा अथापि भवतेर्लृट् एवम

प्यव्ययमेव कथं न व्येतीत्यव्ययमिति क्वपुनर्न व्येति एतौ कालविशेषौ भूतवर्त्तमानौ स्वभावतो भविष्यत्येव वर्त्तेते यदि तर्हि न व्येतीत्यव्यय

मिति नवा तद्विधानस्यान्यत्राभावात् नवा भविष्यदधिकारेणार्थः । किंकारणं तद्विधानस्यान्यत्राभावात् येपि ह्येते इत उत्तरं प्रत्ययाः शि

ष्यंते एतेष्येतौ कालविशेषौ न विद्यंते भूतवर्त्तमानौ स्वभावतो भविष्यत्येव वर्त्तेते अत उत्तरं पठति भविष्यदधिकारस्य प्रयोजनं यावसचति

पुरा पचतीत्यनपशब्दत्वाय यावत्पुरा यावत्पुरादिषु लड्विषिर्लुटः पूर्वविप्रतिषेधेन यावत्पुरानिपातयोर्लड्विधिर्भवति लुटः पूर्वविप्रतिषेधेन

यावत्पुरानिपातयोर्लड्भवतीत्यस्यावकाशः यावद्भुंक्ते पुरा भुंक्ते लुटोवकाशः श्वः कर्त्ता श्वो भोक्ता इहोभयं प्राप्नोति यावच्छ्वो भुंक्ते लड्भवतिपू

र्वविप्रतिषेधेन सतर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः नवक्तव्यः अनद्यतने लुडिस त्र यावत्पुरानिपातयोर्लडित्येतदनुवर्त्तिष्यते ॥ ॥ ॥

लंभवति भविष्यत्काले न वर्त्तमानकालस्य बाधनादसति भविष्यदधिकारे भूतेपि साधुत्वं लटः स्यात् शत्रोपात्तकालविशेषविधानाभावे वर्त्तमानकालस्य बाधो

९ नस्यात् ॥ ॥ श्री ॥

भा०कै०३ लिप्स्य। अकिंवृत्तार्थ इति। एवं तत्र तु किंवृत्तग्रहणं लिप्स्यमानसिद्धिरहितायां लिप्सायामकिंवृत्ते लण्निवृत्त्यर्थम्। तुमुन्। अकेनोरिति। सति भविष्यत्काले

१०७ ण्वुलि षौवत्तु वादेन षष्ठीनिषेधो विधातुं शक्यते नान्यथेति भावः। लप्स्यते। स्येति। याजकशब्दो भविष्यति वर्तते यस्मात्तेन याजयिष्यंतीति न तत्ते पाजित

107 =लिप्समानसिद्धिरहितायामिति: भवान भवाल्लतुं एणनामं नयिष्यतीत्यादौ: सिद्धिविषयोदाहरणं भाष्ये: योभवतामोदनं दास्यतीति:२~

लिप्स्यमानसिद्धौ च। किमर्थमिदमुच्यते न लिप्स्यमानसिद्धिरपि लिप्सैव तत्र किंवृत्ते लिप्सायामित्येव सिद्धं अकिंवृत्तार्थोयमारंभः। यो भवतामोदनं ददाति स स्वर्गं लोकं गच्छति। यो भवतामोदनं दास्यति स स्वर्गं लोकं गमिष्यति। तुमुन् ण्वुलो। किमर्थं क्रियायामुपपदे क्रियार्थायां ण्वुल् विधीयते न त्वविशेषेण विहितो ण्वुल् स क्रियायां चोपपदे क्रियार्थायामन्यत्र च भविष्यति। ण्वुलि सकर्मकग्रहणं चोदितं अकर्मकार्थोयमारंभः आसको व्रजतीति। प्रत्याख्यातं तत्र न वा धातुमात्राद्दर्शनात् ण्वुल इति। एवं तर्हि तृजादिषु वर्तमानकालोपादानं चोदितं अवर्तमानकालार्थोयमारंभः तदपि प्रत्याख्यातं न वा कालमात्रे दर्शनादन्येषामिति। इदं तर्हि प्रयोजनं अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ये यो रिसत्र षष्ठ्याः प्रतिषेध उक्तः स यथा स्यात्। एतदपि नास्ति प्रयोजनं। यएवासावविशेषेण विहितः स यदा भविष्यति भविष्यति तदा स्य प्रतिषेधो भविष्यति। एवं तर्हि भविष्यदधिकारविहितस्य प्रतिषेधो यथा स्यात्। इहमाभूत्। अग्नौ यजतां लप्स्यंते अस्य याजकाः य एत

१याजयिष्यंतीति नैष भविष्यत्कालः॥ ॥ श्री

वंतः तत्र भविष्यदधिकारविधानाभावादस्येति षष्ठी न प्रतिषिध्यते अस्य याजका इति एतद्व्याचष्टे य एतमिति॥ श्री — श्री ॥१॥ एम० १०७

कस्तर्हि भूतकाल इति। शक्तिस्वाभाव्याद्याजकशब्दस्य भूतकालविषयत्वमिति भावः। धातुसंबंध इति। याजकत्वस्यैव भविष्यत्वं प्रतीयत इत्यर्थः। संबंधादिति।

कस्तर्हि भूतकालः। कथं तर्हि भविष्यत्कालता गम्यते। धातुसंबंधे प्रत्यया इति। यत्र तर्हि न धातुसंबंधः इमे स्म याजका इमे स्म लावका इति। ए
षोपि भूतकालः। कथं तर्हि भविष्यत्कालता गम्यते। संबंधात्। स च तावन्नैरथ्याजितो भवति तस्य च तावन्नैर्येवा अस्त्यूनाम भवन्ति उच्यते च इदं तर्हि
प्रयोजनं अयं क्रियायामुपपदे क्रियार्थायां तुमुन् विधीयते स विशेषविहितः सामान्यविहितं ण्वुलं बाधेत एतदपि नास्ति प्रयोजनं
भावे तुमुन् विधीयते कर्त्तरि ण्वुल् तत्र कः प्रसंगो यद्भावे विहितस्तुमुन् कर्त्तरि ण्वुलं बाधेत लृट् तर्हि बाधेत वासरूपेण ण्वुलपि भ
विष्यति अत उत्तरं पठति ण्वुलः क्रियार्थोपपदस्य पुनर्विधानं तृजादिप्रतिषेधार्थं। ण्वुलः क्रियार्थोपपदस्य पुनर्विधानं क्रियते
ज्ञापनार्थं किं ज्ञाप्यं एतत् ज्ञापयत्याचार्यः क्रियायामुपपदे क्रियार्थायां वासरूपेण तृजादयो न भवंतीति ण्वुल्पितृजादिः तुमुण्वु ५
भाववचनाश्च किमर्थमिदमुच्यते नाविशेषेण भावे प्रत्यया विहितास्ते क्रियायामुपपदे क्रियार्थायामन्यत्र च भविष्यंति अत उत्तरं
१ पठति ॥ श्री ॥७॥

भावियाजकत्वादिकमारोप्यत एवाभिधानादित्यर्थः। तृजादिप्रतिषेधार्थमिति। तेन कर्त्ता व्रजति विक्षिप्यो व्रजतीत्यादि न प्रयुज्यत इत्यर्थः॥ ५॥ भाव॰॥ श्री ॥

भा०कै०३ प्रतिपदविध्यर्थं इति । ज्ञापकेन निराकृतानां पुनः प्रतिपदं सामर्थ्याद्विधानार्थो योग इत्यर्थः । यथाविहिता इति । येन प्रकारेण विहिता यथाविहिता इति समस्तं पदं

१०८ =ज्ञापकेनेति । भावार्थतुमादीनां बाधे मा भूत्पुनर्विधानार्थमित्यर्थः । ...येन विशेषणेनेति । ... इति ॥

108

भाववचनानां यथाविहितानां प्रतिपदविध्यर्थं भाववचनानां यथाविहितानां प्रतिपदविध्यर्थोयमारंभः । इदानीमेव वक्ष्यते क्रियायामुपप

दे क्रियार्थायां वा सरूपेण तुमादयो न भवंतीति भाववचनाश्चापि तुमादयः प्राप्तिप्रयोजनमेतत्किं तर्हीति यथाविहिता इति तु वक्तव्यं ॥

किं प्रयोजनं इह याभ्यः प्रकृतिभ्यः येन विशेषणेन भावे प्रत्यया विहितास्ताभ्यः प्रकृतिभ्यस्तेनैव विशेषणेन क्रियायामुपपदे क्रियार्थायां

यथा स्युः व्यतिकरो मा भूदिति तत्तर्हि वक्तव्यं न वक्तव्यं इह भावे प्रत्यया भवंतीति यत्तात्सिद्धं सोयमेवं सिद्धे सति यद्वचनग्रहणं करोति तस्ये

तत्प्रयोजनं वाचका यथा स्युरिति । यदि च याभ्यः प्रकृतिभ्यो येन विशेषणेन भावे प्रत्यया विहितास्ताभ्यः प्रकृतिभ्यस्तेन विशेषणेन क्रियाया

मुपपदे क्रियार्थायामपि भवंति ततोमी वाचकाः कृताः स्युः अथ हि धातुमात्राद्धा स्युः प्रत्ययमात्रं वा स्यात् ततो नामी वाचकाः कृताः स्युः अ

ण कर्मणि च । किमर्थमिदमुच्यते न अविशेषेण कर्मण्यण् विहितः स क्रियायामुपपदे क्रियार्थायामन्यत्र च भविष्यति अणः पुनर्वचनमपवा

दविषये निरासार्थं अणः पुनर्वचनं क्रियते अपवादविषये निवृत्तिर्यथा स्यात् गोदायो व्रजति कंबलदायो व्रजतीति किमुच्यते अप

वादविषये अनिरासार्थमिति न पुनरुत्सर्गविषये प्रतिपदविध्यर्थं स्यात् इदानीमेव वक्ष्यते क्रियायामुपपदे क्रियार्थायां वा सरूपेण तुमादयो न भ

वंतीति । अणश्चापि तुमादिः । एवं तर्हि क्रमयमनेन क्रियते अपवादविषये चानिवृत्तिः उत्सर्गविषये प्रतिपदविधिः ॥ ८ ॥ ॥

यं अथवा यथाविहितं विधानं येषां ते यथाविहिता इति बहुव्रीहिः । अव्ययीभावे तु यथाविहितमिति स्यात् । क्वचनग्रहणमिति । वचनग्रहणेन लोकप्रसिद्धं वाच एम०

१८ कलमवगम्यत इत्यसामंजस्यं न भवति । अण् कर्म ॥ ६ श्री ॥ १०८

=उत्सर्गविषयमिति । क्रियायामुपपदे क्रियार्थायां ...विहितस्याणुतोविषये ...र्थः ॥

कथं पुनरिति । अपूर्वे विधानात्प्रतिप्रसवस्य लाघवात् उत्सर्गे विषय एव एवुलं वाधित्वा ण्वुलेव स्यात् कांडलावो व्रजतीति । तथा चापवादविषये न स्यादिति प्रश्नः । वचन

ग्रहणमपीति । ततश्च वचनग्रहणात्कर्मण्येवोपपदे ण्विति द्वे पुनः कर्मग्रहणं कर्ममात्रपरिग्रहार्थमित्यपवादविषयेप्यण्सिद्धो भवतीत्यर्थः । कदाचिदिति । वचनं तु भ

विष्यतिकालेऽपवादबाधनार्थं स्यादिति भावः । एवमपीति । ततश्च कांडलावो व्रजतीति केवलस्य कर्मण उपपदसंज्ञायाश्चाभावात्समासो न प्राप्नोतीति भावः । प्रत्येकं चेति ।

कथं पुनरेकेन यत्नेनोभयं लभ्यं लभ्यमित्याह । कथं कर्मग्रहणसामर्थ्यात्कथं पुनरंतरेण कर्मग्रहणं कर्मण्यणलभ्यः । वचनग्रहणमपि पक्षतमनु

वर्त्तेते अस्ति प्रयोजनमेतत् किं तर्हीति अपर्यायेणेति तु वक्तव्यं कदाचिदणकर्मणि स्यात्कदाचित् क्रियायामुपपदे क्रियार्थायामिति । तत्र हि वक्त

व्यं न वक्तव्यं चेन संनियोगः करिष्यते अण्कर्मणि च किंच अन्यत् क्रियायामुपपदे क्रियार्थायामिति एवमपि प्रत्येकमुपपदसंज्ञा न प्राप्नोति चेन्नैव

संनियोगः करिष्यते प्रत्येकं च वाक्यपरिसमाप्तिर्दृष्टेति प्रत्येकं उपपदसंज्ञा भविष्यति । ऌट् शेषे च शेषग्रहणं किमर्थं ऌटि शेषवचनं क्रियायां प्रति

पदविध्यर्थं ऌटि शेषवचने क्रियते क्रियायां प्रतिपदविधिर्यथा स्यात् अविशेषणविधाने ऌटोऽभावः प्रतिषिद्धत्वात् अविशेषेण हि विधाने ऌटः अ

भावः स्यात् हरिष्यामीति व्रजति करिष्यामीति व्रजति किं कारणं प्रतिषिद्धत्वात् इदानीमेव ह्युक्तं क्रियायामुपपदे क्रियार्थायां वासरूपेण तृजादयो न भवं

तीति । ऌडपि तृजादिः । अस्ति प्रयोजनमेतत् किं तर्हीति ॥ ॥ ॥

कर्मणि क्रियायामिति एकवत्सप्तमीनिर्देशात्प्रत्येकमुपपदसंज्ञा भवति निमित्तसंज्ञा वा इत्यर्थः । ऌट् शेषे च । शेषग्रहणमिति । क्रियायां क्रियार्थायामिति निवर्त्तिष्यत

इति भावः । ऌटीति । अयं भावः ऌडिसेतावत्युच्यमाने करिष्यतीत्यादावेव स्यात् करिष्यामीति व्रजतीत्यादौ एवुला बाधितत्वान्न स्यात् शेषग्रहणात्तु क्रियार्थायामित्यस्य स

न्निधिरनुमीयते इति तत्रापि ऌट् सिध्यति शेषे च विषये ॥ ॥ ॥ ॥

साधीयस्त्विति विपर्ययसाधनंप्रस्तुतशेषग्रहणमितिभावः एवंतर्हीति चशब्दसहितात्शेषग्रहणात्क्रियायामप्युपपदे लृट् सिध्यतीति वार्त्तिककारस्याश
य इत्यर्थः इदानींयोगविभागाश्रयणेनचकारंप्रत्याख्यातुमाह सत्तर्हीति लटस्स सद्विधिरिति अप्रथमासमानाधिकरणग्रहणमुपलक्षणं सूत्रोपात्ताना

यामुपपदेक्रियार्थाद्‌ — यामुपपदेक्रियार्थाद्‌

साधीयस्त्वखलुशेषग्रहणेनक्रियार्थोपपदाल्लृण्नियम्यते किंकारणं अक्रियार्थोपपदत्वात् शेषइत्युच्यते शेषग्रहणंकं यदन्यत्क्रि
यायाःक्रियार्थायाः एवंतर्हिलृटिशेषवचनं क्रियार्थांप्रतिपदविध्यर्थं लृटिशेषवचनंक्रियते क्रियार्थांप्रतिपदविधिर्यथास्यात् लृट्शे
षेच करिष्यति हरिष्यति क्वचक्रियायामुपपदेक्रियार्थायामिति सत्तर्हिचकारःकर्त्तव्यः नकर्त्तव्यः इहलृट्भवतीति यत्नासिद्धं सोयमेवं
सिद्धेसति यच्छेषग्रहणंकरोति तस्यैतत्प्रयोजनं योगांगंयथाविज्ञायेत सतिचयोगांगेयोगविभागः करिष्यते लृट्भवति क्रियायामुप
पदेक्रियार्थायामिति ततः शेषे शेषेचलृट्भवतीति लृट्शेषेच लृटःसद्वा सद्विधिरित्यप्रथमासमानाधिकरणे सद्विधिरप्रथमासमा
नाधिकरणेनित्यमितिवक्तव्यं पक्ष्यंतंपश्यपक्ष्यमाणंपश्य क्वतर्हीदानीं विभाषा प्रथमासमानाधिकरणे पक्ष्यन् पक्ष्यति पक्ष्यमाणः
पक्ष्यतेच अनद्यतनेलुट् योगविभागःकर्त्तव्यः अनद्यतने लृटः सत्संज्ञौभवतः श्वोग्नीनाधास्यमानेन श्वःसोमेनयक्ष्यमाणेन त
तः लुट् लुट्चभवत्यनद्यतने श्वःकर्त्ताश्वोध्येता केनविहितस्यानद्यतनेलृटःसत्संज्ञाबुच्यते एतदेवज्ञापयतिभवत्यनद्यतनेलृडिति
९ यदयमनद्यतनेलृटः सत्संज्ञांशास्ति ॥८ ॥७॥ श्री

मर्थानामितिसंबोधनंलक्षणंहेतुश्चक्रियायागम्यते अनद्य॥८ ॥ श्री ॥७॥ श्री श्री ॥

एवं चेति भविष्यच्छब्दस्यानद्यतनेपि वर्त्तमानत्वे रोगकथोपक्रमवाद्वयोर्भविष्यच्छब्दयोर्निर्देशादिति भावः भविष्यन्त्यर्थे इति भविष्यन्तीशब्देन पूर्वाचार्यसंज्ञया
लृट् उच्यते अनद्यतन इति प्रयोगदर्शनवशाच्च गौणेप्यनद्यतने प्रत्ययो भवति पदरुज स्पृश उपताप इति उपतापो रोगः स्पर्शो नाम व्याधिविशेषः अ
स्य च पचाद्यच् भवति स्वरे विशेषः संस्थिरे स्थिरः कालान्तरस्थप्रापकोऽर्थ उच्यते व्याधीति अस्थिराद्यर्थवचनं भावे सर्वलिंग इति लिंगस्योपलक्षणम्

एवं च कृत्वासौ प्रदेशो भवति य उक्तं भविष्यतीत्यनद्यतन उपसंख्यानमिति परिदेवने श्वस्तनी भविष्यन्त्यर्थे परिदेवने श्वस्तनी भविष्यन्त्यर्थे इ
ति वक्तव्यं इयं नु कदा गन्ता यैवं पादौ निदधाति अयं नु कदाध्येता य एवमनभियुक्त इति कालप्रकर्षान्नूपमानं कालप्रकर्षान्नूपमाने भविष्यति
गन्तैवेयं गन्ता नेयं गमिष्यति अध्येतैवायमध्येता नायमध्येष्यति न वैतिदं तेनोपमानमस्ति एवं तर्ह्यनद्यतन इवानद्यतन इति अनद्यत
ने पदरुजविशस्पृशो घञ् स्पृश उपतापे स्पृश उपताप इति वक्तव्यं इहमाभूत् केवलस्पर्श इति पदरुज संस्थिरे व्याधिमत्स्यबलेष्विति
वक्तव्यं अतीसारो व्याधिः विसारो मत्स्यः बलेशालसारः खदिरसारः संस्थिरे भावे भावे सर्वलिंगो निर्देशः भावे सर्वलिंगो निर्देशः कर्त्तव्यः भूतो भव
ने भाव इति किं प्रयोजनं सर्वलिंगे भावे एते प्रत्यया यथा स्युरिति किं पुनः कारणं न सिध्यति पुल्लिंगेनायं निर्देशः क्रियते एकवचनान्तेन च
तेन पुल्लिंगे एव भाव एकवचने चैते प्रत्ययाः स्युः स्त्रीनपुंसकयोः द्विवचनबहुवचनयोश्च न स्युः ॥ ॥७॥ ॥७॥
=गाजद्यत्वादिनप्रबचनारोवलंयमेसर्यः।२=

र्थत्वात्सर्वसंख्य इति बोद्धव्यं पुल्लिंगेनेति ननु च शब्देन योऽर्थः प्रतिपाद्यते यल्लिंगसंख्यायुक्तस्तस्यैवाभिधायकेन भाव्यमिति स्त्रियां भाव इति सामानाधि
करण्येन संबंधस्यासंभवात्स्त्रियामकर्त्तरि कारके क्तिन् प्रत्ययः स्यात् भावे तु पुंसि एवं नपुंसके भावे क्त इत्यत्राकर्त्तरि च कारक इत्यस्य निवृत्तत्वान्नपुंसके कर्त्तरि क्तः
स्यात् भावे तु पुंसि द्वित्वबहुत्वयोश्च पाकौ पाका इत्यादौ प्रत्यया न स्युरित्यर्थः ॥ ॥

भा०कै०३ नात्रेति सत्वमूर्तोर्थो विना लिंगसंख्यां न निर्देष्टुं शक्यत इति तयोः शब्देनोपादानं शब्दसंस्कारमात्रमेव तु न उपादाने प्रयोजनमित्यर्थः नांतरीयकत्वादिति अंतरशब्दो
११० ग्रहादिषु पठ्यते स च विनार्थे वर्तते अंतरे भवमंतरीयं तत्र नञ्समासे कृते पृषोदरादित्वाद्व्यपकारवचनप्रामाण्याद्वा नलोपाभावः ततः स्वार्थे कन्प्रत्ययः तुषपलालानीति तु
110 षसहितानि पलालानीत्युत्तरपदलोपी समासः द्वंद्वे तु जातिरप्राणिनामित्येकवद्भावप्रसंगः एवं शकलकंटकानीति वोद्धव्यं कंटकशब्दश्चोभयलिंगः एवमिहापीति प्र

नात्र निर्देशस्तंत्रं कथं पुनस्तेनैव नाम निर्देशः क्रियते तच्चातंत्रं स्यात् तत्कारी च भवांस्तद्द्वेषी च नांतरीयकत्वादत्र पुल्लिंगेन निर्देशः क्रियते एकव
चनेन च अवश्यं कयाचिद्विभक्त्या केनचिल्लिंगेन निर्देशः कर्तव्यः तद्यथा कश्चिदन्नार्थी शालिकलापं सतुषं सपलालमाहरति नांतरीयकत्वात्
स यावदादेयं तावदादाय तुषपलालान्युत्सृजति तथा कश्चिन्मांसार्थी मत्स्यान् सशकलान्सकंटकानाहरति नांतरीयकत्वात्स यावदादेयं तावदा
दाय शकलकंटकानुत्सृजति एवमिहापि नांतरीयकत्वात् पुल्लिंगेन निर्देशः क्रियते एकवचनांतेन च न ह्यत्र निर्देशस्तंत्रं कयाचिद्विभक्त्या के
नचिच्च लिंगेन निर्देशः कर्तव्यः अथवा भ्वस्तयः क्रियासामान्यवाचिनः क्रियाविशेषवाचिनः पचादयः ॥ ॥ ॥

योगमूलत्वाद्व्याकरणस्य नेतः प्रयोगे च सर्वलिंगसंख्याभावे प्रत्ययानां दर्शनादिह च लिंगसंख्ययोरविवक्षेत्यर्थः अथवेति पाकादिषु क्रियाविशेषेषु भिन्नलिंगसंख्यानु राम०
गतेष्वपि भावशब्दवाच्यं सामान्यं शाबलेयादिष्विव गोत्वं विद्यते तच्चैकं पुंस्त्वानुगतं चेति तदाश्रित्य प्रत्यया विधास्यंत इत्यर्थः ॥ ॥७॥ ॥ ११०

पच्चात्वेति । भावः सामान्यमेव पचादयो विशेषा एवेत्यर्थः । भूतिर्भवनमित्यपि पाकादिवत्कर्त्रादिभेदाद्भावविशेषएवभावसामान्यानुगत इति द्रष्टव्यः । तद्यथेति । यथैकस्मि
न्नेव वस्तुनि मातुलत्वमुपाध्यायत्वं च भिन्नसंबंध्याश्रयं परस्परमबाधेन व्यवस्थितं । तथा पाकादिषु विशेषरूपता भावशब्दस्य वाच्यं च सामान्यं । तदुक्तं हरिणा । आचार्यो
मातुलश्चेति यथैकोऽव्यपदिश्यते संबंधिभेदादर्थात्मा सविधिः पक्तिभावयोरिति । भवतौ यदिति । भवतौ धातौ वाच्यत्वेन व्यवस्थितं यत्सामान्यं पचादिधातुवाच्यवि
शेषसमवेतं तत्तस्य सत्यार्थत्वेन निर्दिश्यत इत्यर्थः । तत्र पाकरत्सादौ प्रकृतिभागः साध्यरूपमर्थमाह प्रत्ययभागस्तु सत्त्वरूपतां । तदुक्तं हरिणा । आख्यातशब्दे भागा

यच्चात्र पचतेर्भवतिर्भवति न तत्र भवतेः पचतिर्भवति यच्चात्र भवतेः पचतिर्भवति न तत्र पचतेर्भवतिर्भवति किं च पचतेर्भवतिर्भवति सामान्यं
किं च भवतेः पचतिर्भवति । विशेषः । तद्यथा । उपाध्यायस्य शिष्यो मातुलस्य भागिनेयं गत्वाह उपाध्यायं भवानभिवादयतामिति स गत्वा मातुलम
भिवादयते तथा मातुलस्य भागिनेय उपाध्यायस्य शिष्यं गत्वाह मातुलं भवानभिवादयतामिति स गत्वा उपाध्यायमभिवादयते । एवमिहापि
पचते भवतौ पचत्यन्निर्दिश्यते भावे । अकर्त्तरि च कारके संज्ञायां । कारकग्रहणं किमर्थं ॥ श्री ॥७॥ ॥

म्यां साध्यसाध्यसाधनवर्जिता प्रकल्पिता यथाशास्त्रं सघञादिष्वपि क्रमः । साध्यत्वेन क्रिया तत्र धातुरूपनिबंधना सत्त्वभावस्तु यस्तस्याः स घञादिनिबंधन इति
अकर्त्तरि । कारकग्रहणं किमर्थमिति । अकर्त्तरीति पर्युदासः पक्षे कृते सदृशस्य कारकस्य ग्रहणं विज्ञास्यते असत्यप्रतिषेधे पिवाक्यभेदेन संज्ञायां घञ् भवति कर्त्तरि न भ
वतीति विधिप्रतिषेधयोर्विधानात् भावे च पृथक्सूत्रेण विहितत्वात्संज्ञायां घञ् धात्वर्थसंबंधिनि कारक एव सामर्थ्याद्विज्ञास्यत इति प्रश्नः ॥ ॥७॥ ॥

भा· कै०३ स्वार्थ इति साध्यमानरूप स्वार्थ इत्यर्थः विहित इति भावभेदमबुध्यमान आह आवाह इति कन्याया आनयनमुच्यते विवाहस्तु उपयमनं तत्रापूर्व इति अन्यथा

१११ =साध्यमानेति· अकर्तरीत्येतत्तु सामान्यायकर्तृ पर्संबंधार्थं स्यादिति भावः ॥१= योगविभागादिति· अकर्तरिग्रहणं केवलपिबोधार्थं· नियमपक्षेनत्स्यापि वैयर्थ्यादित्याशयः ॥२=

॥। कारकग्रहणमनादेशे स्वार्थविज्ञानात् कारकग्रहणं क्रियते अनादेशे स्वार्थविज्ञानात् अनादेशे अनिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थे भवंतीति तद्यथा गुप्ति
ज्किद्भ्यः सन् यावादिभ्यः कन् एवमिहापि प्रत्ययाः स्वार्थे स्युः स्वार्थे माभूवन् कारके यथा स्युरित्येवमर्थमिदमुच्यते नैतदस्ति प्रयोजनं विहितः प्रत्ययः स्वा
र्थे भावे घञिति तेनातिप्रसक्त इति कृत्वा नियमोयं विज्ञायते अकर्तरि संज्ञायामेवेति अस्ति चेदानीं कश्चित्संज्ञाभूतो भावो यदर्थो विधिः स्यात् अस्तीत्या
ह आवाहो विवाह इति किमर्थं तर्हि नियमो भवति विधेयं नास्तीति कृत्वा इह चास्ति विधेयं किं अकर्तरि च कारके संज्ञायां घञ्विधेयस्तत्रापूर्वो विधि
रस्तु नियमोस्त्विति । अपूर्व एव विधिर्भविष्यति न नियमः तदेव तर्हि प्रयोजनं स्वार्थे माभूवन्निति ननु चोक्तं विहितः प्रत्ययः स्वार्थे भावे घञिती
ति अन्यः स भावो बाह्यः प्रकृत्यर्थात् अनेनेदानीमाभ्यंतरे भावे स्यात् कः पुनरनयोर्भावयोर्विशेषः उक्तो भावभेदो भाष्ये एतदपि नास्ति प्रयोज
नं न ह्यवश्यमुक्तमन्यसदृशाधिकरणे तथा ह्यर्थगतिः न ह्युक्तमिव युक्तं चान्यस्मिंस्तत्सदृशे कार्यं विज्ञायते तथा ह्यर्थो गम्यते तद्यथा अब्राह्मण
मानयेत्युक्ते ब्राह्मणसदृशं पुरुषमानयति नासौ लोष्टमानीय कृती भवति एवमिहापि अकर्तरीति कर्तुः प्रतिषेधादन्यस्मिन्नकर्तरि कर्तृसदृशे का
(१ र्यं विज्ञास्यते किंचान्यदकर्तृकर्तृसदृशं कारकं ॥ श्री ॥७॥

भावे संज्ञायामित्येकमेव योगं कुर्यात् योगविभागानुविध्यर्थत्वमस्येत्यर्थः अन्य इति सत्त्वभावमापन्न इत्यर्थः अनेनेति साध्यमानरूपो धातुवाच्य आभ्यंतरः ३ एम०
(१) क्त इति सार्वधातुके यगित्यत्र भावभेदः प्रतिपादितः ॥ श्री श्री ० १११

उत्तरार्थमिति तेन परिमाणाख्यायां सर्वेभ्य इत्यनेन घञ् कारके भवति न तु भाव इति एकातिलोछिति: द्वे श्रुती इत्यत्र भावे घञोऽप्रसंगाद् इतदर्थं घञनुक्रमणमित्यादि नैव कर्तव्यं भवति परिमाणा अजपोरपीति अन्यथा पुरस्तादपवादा इति न्यायेनाचमेव घञ्ञाधेतनापमितिभाव: द्वौ शूर्पनिष्पावाविति

= नवक्तव्यमिति नवघञनुक्रमणमित्यादेरनुक्तोपरिमाणाख्यायामित्यत्र कारकग्रहणानुक्तो कर्मणि क्तिनो घञाबाध: प्राप्नोतीत्यर्थ: अनभिधानमाश्रित्य दोषमाह ननत्र १८

उत्तरार्थं तर्हि कारकग्रहणं कर्तव्यं परिमाणाख्यायां सर्वेभ्य: कारके यथा स्यात् इह मा भूत् एकातिलोछिति: द्वे श्रुती इति घञनुक्रमणमजविषये अवचने हि स्त्रीप्रत्ययानामप्यपवादविज्ञानमिति वक्ष्यति तन्नवक्तव्यं भवति एतदपि नास्ति प्रयोजनं अत्राप्यकर्तरीत्येवानुवर्तिष्यते संज्ञाग्रहणानर्थक्यं च सर्वत्र घञोदर्शनात् संज्ञाग्रहणं चानर्थकं किं कारणं सर्वत्र घञोदर्शनात् असंज्ञायामपि घञ् दृश्यते कोभवता लाभो लब्ध: कोभवता दायो दत्त इति यदि संज्ञाग्रहणं न क्रियते अतिप्रसंगो भवति कृत: कट इत्यत्र कार: कट इति प्राप्नोति अतिप्रसंग इति चेत् अभिधानलक्षणत्वात् प्रत्ययस्य सिद्धं अतिप्रसंग इति चेत् तन्न किं कारणं अभिधानलक्षणत्वात् प्रत्ययस्य सिद्धं अभिधानलक्षणा: कृत्तद्धितसमासा: अनभिधानान्न भविष्यंति अकर्तरि च कारके परिमाणाख्यायां सर्वेभ्य: सर्वग्रहणं किमर्थं सर्वेभ्यो धातुभ्यो घञ् यथा स्यात् अजपोरपि विषये एकस्तंडुलनिश्चाय: द्वौ शूर्पनिष्पावौ सर्वग्रहणमनर्थकं परिमाणाख्यायामिति सिद्धत्वात् सर्वग्रहणमनर्थकं किं कारणं परिमाणाख्यायामिति सिद्धत्वात् परिमाणाख्याया[redacted]मित्येव घञ् सिद्ध: अजपोरपि विषयेनार्थ: सर्वग्रहणेन अस्त्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनं किं एक: पाको द्वौ पाकौ त्रय: पाका इति पूर्वेणाप्येतत् सिद्धं न सिध्यति संज्ञायामिति हि वर्तते योग: न चैषा संज्ञा प्रत्याख्यायते संज्ञाग्रहणं अथापि क्रियते एवमपि न दोष: अजपावपि संज्ञायामेव यथा जातीयकः उत्स

(र्गा:) तथा जातीयके नापवादे न भवितव्यं उत्तरार्थं तर्हि इ ३. सू ॥

यद्यप्यत्र निरभ्यो: पूल्वोरिति घञ् सिध्यति तथापि सर्वोपवादार्थं सर्वग्रहणं

पादानादेनेनैव भवितुमर्हतीत्युपन्यास: सर्वग्रहणमिति वा अपमात्रापेक्षायां समुदायापेक्षायां वा पुरस्तादपवादन्यायो नास्तीति भाव: एक: पाक इति कर्मे

सर्वेष्विति सर्वेभ्य इति तादर्थ्ये चतुर्थी तेनायमर्थो लभ्यत इति भावः तेनाधिकरणोपं बाधित्वाघञ्भवति । महत्सामयइति सर्वेभ्य इति पंचमीनिर्देशाद्

=वंरंगकल्पइति-वंकारजवरी-वंधुमिस्तेति यावद्वणिस्वयां-वंगचाको रंगचवंरंग-भिमवनायं-दंगवंदंगकल्पः॥१॥ कर्ममितिहामेदृत्वादिवार्त्तिकानुनरपमेसांकदंयेभ्यारवासंनेः॥२॥

सर्वेभ्योयथास्यात् ननुचायमिह०एकएववर्ण्ठरंशकल्पः सर्वेषुसाधनेषुयथास्यात् उपेत्याधीयतेऽस्मादित्युपाध्यायः अस्मि
न्नधीयत इत्यध्यायः अध्यायेन्यायोद्यावसंहाराश्चेत्येतन्नकर्त्तव्यंभवति एतदपिनास्तिप्रयोजनं क्रियतेन्यासएवउत्तरा
र्थंतर्हिकर्त्तव्यं कर्मव्यतिहारेणचस्त्रियामिति सर्वेभ्योयथास्यात् एतदपिनास्तिप्रयोजनं वक्ष्यत्येतत्कर्मव्यतिहारेस्त्री
ग्रहणंव्यतिपाकार्थं एषकृत्प्रग्रहणंबाधकबाधनार्थंव्यावचोरीव्यावचर्च्येर्थं तत्रव्यतीक्षादिषुदोषः तिदंतुमलत्तेस्त्री
ग्रहणेणाजग्रहणंणिचग्रहणंचेति उत्तरार्थमेवतर्हि अभिविधौभावइनुण् सर्वेभ्योयथास्यात् सांराविणं एतदपि
नास्तिप्रयोजनं वक्ष्यत्येतत् अभिविधौभावग्रहणंनपुंसकेक्तादिनिवृत्त्यर्थं एषकृत्प्रग्रहणंबाधकबाधनार्थं ननुल्युट
इति इदंतर्हिप्रयोजनं महत्सामयोपवादस्तस्यबाधनंयथास्यात् अर्थाश्रयोयोऽपवादस्तस्यबाधनंमाभूदिति एकाति
लोञ्छितिःदेवस्रुतीइति घञनुक्रमणमजब्विषये अवचनेहिस्त्रीप्रत्ययानामप्यपवादविज्ञानमितिचोदयिष्यति तन्नवक्तव्यंभवति
घञनुक्रमणमजब्विषये घञनुक्रमणमजब्विषयइतिवक्तव्यं अवचनेहिस्त्रीप्रत्ययानामपवादविज्ञानं अनुच्यमाने
॥ह्येतस्मिन्स्त्रीप्रत्ययानामप्यपवादोयंविज्ञायेत॥ ०॥

यमर्थोलभ्यतइतिभावः अयोमयइतिस्त्रियामित्ययंनिर्दिष्टप्रकृतिनोदिधानादर्थाश्रयत्वं ॥ श्री ॥ ॥

एकेति ननु कारकानुवृत्त्या ग्रमावे घञ् न भविष्यति नैतदस्ति उभयाधिकारात् दारजाराविति णिलोपे सति तस्य स्थानिवत्त्वाद् वृद्धिर्न स्या-
न् इति णिलुग् विधीयते तस्या हि अपरनिमित्तत्वात् क्विलुगुपधात्वेति प्रतिषेधात् स्थानिवत्त्वाभावात् दारशब्दः सिध्यति करणे वेति आणन्तयोरेव दृश्यत

एकाचिति तोऽछ्रितिदे श्रुती इति दारजारौ कर्तरि णिलुक् च दारजारौ कर्तरि वक्तव्यौ णिलुक् च वक्तव्यः दारयन्तीति दाराः जरयन्तीति जा-
राः करणे वा करणे वा वक्तव्यौ दीर्यन्ते तैः दाराः जीर्यन्ते तैः जाराः परिमाणे इङश्च इङः अपादाने स्त्रियामुपसंख्यानं तदन्ताच्च वा ङी-
ष् इङः अपादाने स्त्रियामुपसंख्यानं कर्तव्यं तदन्ताच्च वा ङीष् वक्तव्यः उपेत्याधीयते अस्या उपाध्यायी उपाध्याया शॄ वायुवर्णनिवृ-
तेषु शॄ इत्येतस्माद्वायुवर्णनिवृत्तेषु घञ् वक्तव्यः शारो वायुः शारो वर्णः गौरिवाकृतनीशारः प्रायेण शिशिरे कृशः समिमुष्टौ समि-
मुष्टाविति अनर्थकं वचनं परिमाणाख्यायामिति सिद्धत्वात् समिमुष्टाविति वचनमनर्थकं किं कारणं परिमाणाख्यायामिति सिद्धत्वा-
त् परिमाणाख्यायामित्येवात्र घञ् सिद्धः अपरिमाणार्थं तु अपरिमाणार्थोऽयमारम्भः मल्लस्य संग्राहः मुष्टिकस्य संग्राह इति उ-
द्ग्राभनिग्राभौ च छन्दसि स्रुगुद्यमननिपातनयोः उद्ग्राभो निग्राभ इति इमौ शब्दौ छन्दसि वक्तव्यौ स्रुगुद्यमननिपातनयोरर्थयोः उद्ग्रा-
भं च निग्राभं च ब्रह्म देवा अवीवृधन् कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रियां स्त्रीग्रहणं किमर्थं कर्मव्यतिहारे स्त्रीग्रहणं व्यतिपाकार्थं कर्मव्यति-
हारे स्त्रीग्रहणं क्रियते व्यतिपाकार्थं इह मा भूत् व्यतिपाको वर्तते अथ किमर्थं पृथग्ग्रहणं एषकस्य ग्रहणं बाधकबाधनार्थं ॥ ॥

तिजीर्यतेः करणे घञ्प्राप्ते घञ् वोच्यत इत्यर्थः इङश्च प्रकृत्यास्य स्यैवाचो घञा बाधकेन भाव्यं न त्वयोऽस्य स्यापि [illegible] इति मत्वाह इङश्चेति शॄ वायि-
ति ऋदोरबिति प्राप्ते वचनं शार इति कर्मणि घञ् अकृतनीशार इति अकृतं आच्छादनं इत्यर्थः समिमुष्टौ परिमाणवाचि मुष्टिपाठस्य एवं पक्षे

॥ ७ [illegible] ॥

पृथग्ग्रहणमिति प्रकरणोत्कर्षोक्तिनो बाधकानामप्यनेन बाधनमिति भावः व्यतीक्षादिष्विति अभत्स्यात् णुणे स्वहलइति अकारस्यापि बाधप्रसंगादित्यर्थः
सिद्धं त्विति यद्येवं व्यावक्रुष्टिरिति किं न प्राप्नोति व्यासुक्षीचन सिध्यतीत्येव दोषः क्तस्त्युटो बहुलवचनाद्यथेष्टलाभ प्रयोजनात् अभिवि भावेकार
क इति तद्ध्ये प्रकृते शब्दशक्तिस्वाभाव्याद्भाव एवइनुण भविष्यतीति मत्वाह भावग्रहणमिति नपुंसकइति मध्येपवादाः पूर्वान्विधीन्बाधंत इति इनुण

पृथग्ग्रहणं क्रियते बाधकबाधनार्थं येनस्य बाधकास्तद्बाधनार्थं किंप्रयोजनं व्यावचोरी व्यावचर्च्यर्थं व्यावचोरी वर्त्तते व्यावचर्ची वर्त्तते
तत्र व्यतीक्षादिषु दोषः तत्र व्यतीक्षादिषु दोषो भवति व्यतीक्षा वर्त्तते व्यतीहा वर्त्तते सिद्धं तु प्रकृते स्त्रीग्रहणेण जग्रहणं णिजग्रहणं च सि
द्धमेतत् कथं प्रकृत एव स्त्रीग्रहणे यंयोगः कर्त्तव्यः स्त्रियां क्तिन् ततः कर्मव्यतिहारे णच् ततो णिचः अभिविधौ भाव इनुण भावग्रह
णं किमर्थं अभिविधौ भावग्रहणं नपुंसके क्तादिनिवृत्त्यर्थं अभिविधौ भावग्रहणं क्रियते नपुंसके क्तादिनिवृत्त्यर्थं नपुंसकलिंगे
भावे क्तादयो माभूवन्निति अथ किमर्थं पृथग्ग्रहणं क्रियते पृथग्ग्रहणं बाधकबाधनार्थं पृथग्ग्रहणं क्रियते येनस्य बाधकास्त
द्बाधनार्थं न तु ल्युट ल्युटो बाधनं नेष्यते संकूटनमित्येव भवति अभि एरच् अज्विधौ भयस्योपसंख्यानं कर्त्तव्यं अज्स्वस्त्यमिद
मुच्यते भयस्येति भयादीनामिति वक्तव्यं इहापि यथा स्यात् भयं वर्षं किंप्रयोजनं नपुंसके क्तादिनिवृत्त्यर्थं नपुंसकलिंगे भावे
क्तादयो माभूवन्निति॥

घञमेव बाधेत न तु क्तादीन् भावग्रहणं त्वधिकविधानार्थं तानपि बाधत इति भावः अथेति नपुंसके भाव इत्यस्यानंतरमि
दं वक्तव्यमिति भावः पृथग्ग्रहणमिति वा सरूपोस्त्रियामिति वचनात्पक्षे क्तादयः स्युरिति प्रकरणोत्कर्षेणाणा सरूपविधिर्बाध्यत इत्यर्थः एरच् वर्षमिति वर्षेण
मित्यपि भवति हृषु भो वर्षेणादिति भाष्यकारवचनात् ॥ ॥ ॥

कल्प इति एपंतेभ्योऽचिप्रतिषिद्धे घञेव भवति एरजएपन्ना नामिति तु वचनम नार्थं जवसवादिति अपिप्राप्ते ञ्विधिः स्वरे विशेषः ग्रहद एषस्वर इति म

मरव्यसनमिति ॰ थार्थमिकत्ने णेतिभावः ॥ २ ॥

कल्पादिभ्यः प्रतिषेधः कल्पादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः कल्पः अर्थः मंत्र इति जवसवौ छंदसि जवसवौ छंदसि वक्तव्यौ ऊर्वोरस्तुमे जवः अयं मेपंचौदनः सवः एरच् ग्रहदृदृ निश्चिगमश्च किमर्थं निः पूर्वाच्चिनोते रच्विधीयते नाचैवसिद्धं न ह्यस्ति विशेषो निः पूर्वाच्चिनोतेः अपो वाऽ चोवा तदेवरूपं स एव स्वरः न सिध्यति हस्ताहा नेचोस्तेय इति घञ्प्राप्नोति न ह्याध नार्थं अत उत्तरं पठति अच्विधौ निश्चिग्रहणमनर्थकं स्ते यस्य घञ्विधौ प्रतिषेधात् अच्विधौ निश्चिग्रहणमनर्थकं । किं कारणं स्तेयस्य घञ्विधौ प्रतिषेधात् स्तेयस्य घञ्विधौ प्रतिषेध उच्यते निः पूर्वश्चिनोतिः स्तेये वर्त्तते अस्तेयार्थं त हीदं वक्तव्यं निः पूर्वाच्चिनोतेरस्तेये अप्राप्यात् अस्तेयार्थमिति चेन्नानिष्टत्वात् अस्तेयार्थमि ति चेत् तन्न किं कारणं अनिष्टत्वात् नहि निः पूर्वाच्चिनोतेरस्तेये अ[redacted]विष्यते किं तर्हि घञेवेष्यते एवं तर्हि सिद्धे सति यन्निः पूर्वाच्चिनोतेरपं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यः यत्तदंतः थाय घञ् क्राजवित्रकाणामिति तन्निः पूर्वाच्चिनोतेर्न भवतीति किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनं निश्चयः एष स्वरः सिद्धो भवति वशिरण्योः श्चोपसंख्यानं वशि रण्योः श्चोपसंख्यानं कर्त्तव्यं सवशं सैंधवं धनं जयं रणो रणे घञर्थे कविधानं स्थास्नापाव्यधि हनियुध्यर्थं घञर्थे को विधेयः किं प्रयोजनं स्थास्नापाव्यधि हनियुध्यर्थं स्थां प्रतिष्ठंते स्मिन्धान्यानीति प्रस्थः प्रस्थो हिमवतः शृंगे स्थास्नाम स्नांति तस्मिन्निति प्रस्नः स्नां पाप्रपिबंत्यस्यां प्रपा पा व्यधि आविध्यंति तेनाविध्यो दण्ड्त्वं कुस्तोराणां भवति विशिररणयोरिति घञिप्राप्ते वचनं वशनं व श्रं रणां समिन्निति रणाः घञर्थे इति भावः कर्त्तृवर्जितं चकारकं घञर्थेः ॥ ॥

स्तंबेघ्नः घनस्वर इति अंतोदात्तत्वं न सिध्यति अपस्वरेण घुदात्तत्वप्रसंगादित्यर्थः आकारांता इति तत्रातोलोपे कृते उदात्तत्वं भवतीति भावः स्तंबघ्नेति कप्रत्यये

=उदात्तत्वं भवतीति॰ भोदेव्यां भाष्यानिरूपेनेणं तवतस्मादंतोदात्ततात्पुदात्तनिवृत्तिरिति [redacted] तिभावः॥१=

स्तंबेरकच कस्मादयं को विधीयते हंतेरित्याह तदंतिग्रहणं कर्त्तव्यं न कर्त्तव्यं प्रकृतमनुवर्त्तते कप्रकृतं हनस्त्व वध इति तद्वैअनेकेन
निपातनेन व्यवच्छिन्नं न शक्यमनुवर्त्तयितुं नैतानि निपातनानि हंतेरेते [redacted] आदेशाः यदि हंतेरेते आदेशाः घनस्वरो न सिध्यति
घन इति संतु तर्हि निपातनानि ननु चोक्तं तद्वै अनेकेन निपातनेन व्यवच्छिन्नं न शक्यमनुवर्त्तयितुमिति संबंधमनुवर्ति
ष्यते अथवा पुनः संत्वादेशाः ननु चोक्तं स्वरो न सिध्यतीति नैष दोषः अकारांता आदेशाः अथ यदेषी कृ यास्तेवो हन्यते॥
कथं तत्र भवितव्यं केचिन्तावदाहुः स्तंबघ्नेति भवितव्यं तु तिप्रतिसाति हेतिकीर्त्तयस्त्वे तिनिपातनादिति अपर आहुः स्तंबहननीति
भवितव्यं इति वक्ष्यत्येतत् अनवाप्त्वीखलनांत्रियाः खलनौ विप्रतिषेधेनेति स्तंबेरकच यज याच यत विच्छ प्रच्छ रक्षो नङ् यजादिभ्यो न
सम्प्रसारणप्रतिषेधः। यजादिभ्यो नङि संप्रसारणस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः प्रश्न इति एवं तर्हि ङित् करिष्यते ङित् गुण
प्रतिषेधः यद्यङित् गुणस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः विश्न इति स्वरं च मिद्यते यथान्यासमेवास्तु ननु चोक्तं यजादिभ्यो नङि संप्र
सारणप्रतिषेध इति नैष दोषः निपातनादेतत्सिद्धं किं निपातनं प्रश्ने चासन्नकाल इति यजयाच॥१८ ॥ ॥

अपर आहुः स्तंबहेतिरितिर्भवितव्यं५

रूपं तस्य सर्वोपवादत्वादिति भावः स्तंबहेतिरिति निपातनस्य सर्वापवादत्वादिति भावः॥१८ ॥श्री श्री श्री॰ राम॰ ११४

स्त्रियां स्त्रस्तिरिति। स्रंसाध्वंसेति नैव भवतीति भावः। स्थागापा। स्थादिभ्य इति। बाध्यमात्रापेक्षायां बाध्यसमुदायापेक्षायां वा पुरस्तादपवादन्यायो नास्तीति भावः। एवु

स्त्रियां क्तिन्। स्त्रियां क्तिन्नाबादिभ्यश्च। स्त्रियां क्तिन्निसत्र आबादिभ्यश्चेति वक्तव्यं। आप्तिः राद्धिः दीप्तिः। निष्ठायां वा सेटोकारवचनात्सिद्धं। अथवा निष्ठायां सेटः अकारो भवतीति वक्तव्यं यदि निष्ठायां सेटः अकारो भवतीत्युच्यते स्रंसाध्वंसेति न सिध्यति स्रस्तिर्ध्वस्तिरिति प्राप्नोति किं पुनरिदं परिगणनं त्र यए वाबादय आहोस्विदुदाहरणमात्रं। किंचातः। यदि परिगणनं भेदो भवति अथोदाहरणमात्रं नास्ति भेदः स्रस्तिर्ध्वस्तिरित्येव भवितव्यं। स्त्रियां। स्थागापापचो भावे। स्थादिभ्यः सर्वापवादप्रसंगः स्थादिभ्यः सर्वापवादः क्तिन्प्राप्नोति। स यथैवाङ्. बाधते एवं एवुलिञावपि बाधेत को त्वं स्थापिकां कां त्वं स्थायिं। सिद्धं तु अङ्विधाने स्थादिप्रतिषेधात् सिद्धमेतत्कथं। अङ्विधाने एव स्थादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः। प्रतिषिद्धे तस्मिन् क्तिन्नेव भविष्यति। सिध्यति सूत्रं तर्हि भिद्यते यथान्यासमेवास्तु। ननु चोक्तं स्थादिभ्यः सर्वापवादप्रसंग इति नैष दोषः। पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधीन्बाधन्ते इत्येवमयं स्त्रियां क्तिन्नङ्. बाधिष्यते एवुलिञौ न बाधिष्यते॥ श्री ॥ ॥

लिञादिति विभाषाख्यानपरिप्रश्नयोरिञ्चेत्यनेन विहितौ। पुरस्तादिति अनन्तरबाधनेन लब्धावकाशो विधिः परत्वादुत्तरेण बाध्यत इति भावः॥ ॥

॥ श्री ॥श्री श्री ॥९॥

भा०कै०२ श्रुयजीति लुड्भावनार्थवचनं व्रज' क्यब्विधिरिति' उत्तरसूत्र इतिभावः' कृत्यः' चकारेणानंतरस्यक्यप एव समुच्चयो न तु व्यवहितस्य क्तिन इतिमत्वाह वा

११५ =संज्ञायांसमजनिषदेस्त्र-१=

115

श्रुयजीषिस्तुभ्यः करणे' श्रुयजीषिस्तुभ्यः करणे क्तिन्वक्तव्यः' श्रूयतेनया इति श्रुतिः' इज्यतेनया इति इष्टिः' इष्यतेनया इष्टिः' स्तूयतेनया स्तुतिः' ग्लाम्लाज्याहाभ्यो निः' ग्लाम्लाज्याहाभ्यो निर्वक्तव्यः' ग्लानिः म्लानिः ज्यानिः हानिः' स्थागापा' व्रजयजोर्भावे क्यप्' क्यब्विधिरधिकरणेच' क्यब्विधिरधिकरणे चेतिवक्तव्यं समजंतितस्यां समज्या व्रज' कृत्यः शश्च' कृत्यः शश्चेतिवावचनं कृत्यः शश्चेतिवावचनं कर्तव्यं' किंप्रयोजनं' क्तिन्नपियथास्यात्' कृतिः' कृत्यः शश्च' इच्छा किं निपात्यते' इषेः श्येयगभावः' अन्यत्त्व मिदमुच्यते इच्छेति' इच्छापरिचर्यापरिसर्यामृगयाटाट्यानामुपसंख्यानं कर्तव्यं' जागर्तेरकारोवा' जागर्या' जागरा' इच्छा षिद्भिदादिभ्योऽङ्' भिदाविदारण इति वक्तव्यं भित्तिरन्या' छिदा द्वैधीकरण इति वक्तव्यं छित्तिरन्या' आराशस्त्र्यामिति वक्तव्यं आर्तिरन्या' धारा प्रपात इतिवक्तव्यं धृतिरन्या' गुहा गिर्योषध्योरिति वक्तव्यं गूढिरन्या' षिद्भिदा' ॥ श्री ॥

वचनमिति तेन क्रिया कृत्या कृतिरिति रूपत्रयसिद्धिः' षिद्भिद' आर्तिरिति आङो नेष्य उपसर्गादृतिधाताविति वृद्धिरेकादेशः' गुहागिर्योषध्योरिति' राम०

१ गिरिशब्दोत्र गिर्येकदेशवृत्ते ॥ ॥ श्री ॥ ११५

णपास युवोरिति। अन्यथा निरनुबंधकत्वात् सैव ग्रहणं स्यान्न तु ल्युडादीनामिति भावः। अनुनासिकवचनादिति। तत्र ल्युडादीनामप्यनुनासिकप्रतिज्ञान सामर्थ्याद्ग्रहणं भविष्यतीत्यर्थः। रोगाख्या। धात्वर्थनिर्देश इति। क्रियानिर्देश इत्यर्थः। इक्श्तिपाविति। बहुलवचनाल्लुक् चिन्न भवति। श्तिपः शित्करणा

णपासश्च योयुच्। किमर्थश्चकारः। स्वरार्थः। चितः अंतउदात्तो भवतीत्यंतोदात्तत्वं यथा स्यात्। नैतदस्ति प्रयोजनं। उदात्त इति वर्त्तते। भूतीसाउदात्त इति यद्युदात्त इति वर्त्तते भुजयजोर्भावे क्यप्। किमर्थः पकारः। तुगर्थः। ह्रस्वस्य पिति कृतीति। उदात्त इत्येव हि वर्त्तते। एवमपि कुत एतत् अंतस्योदात्तत्वं भविष्यति। न पुनरादेः इति। उदात्त इत्यनुवर्त्तन सामर्थ्यात्। यस्याप्राप्तः स्वरस्तस्य भवति कस्य चाप्राप्तः। अंतस्य सामान्यग्रहणविघातार्थस्तर्हि। कसामान्यग्रहणविघातार्थे नार्थः। युवोरनाकाविति। एतदपि नास्ति प्रयोजनं। वक्ष्यसेतत्त्रिंतु युवोरनुनासिकवचनादिति। युच्प्रकरणे घट्टिघटिवंदिविदिभ्य उपसंख्यानं। युच्प्रकरणे घट्टिघटिवंदिविदिभ्यः उपसंख्यानं कर्त्तव्यं। घट्टना घटना। वंदना वेदना। इषेरनिच्छार्थस्य। इषेरनिच्छार्थस्येति वक्तव्यं। अन्विष्यते अन्वेषणा। परेर्वेति वक्तव्यं। अन्यापरीष्टिं चर। अन्यां पर्येषणां चर। रोगाख्यायां ण्वुल् बहुलं। धात्वर्थनिर्देशे ण्वुल्। धात्वर्थनिर्देशे ण्वुल् वक्तव्यः। कानामासिका अन्वेष्वीहमानेषु कानाम शायिका अन्येषु धीयानेषु। इक्श्तिपौ धातुनिर्देशे। इक्श्तिपाविमौ प्रत्ययौ धातुनिर्देशे वक्तव्यौ। पचेर्ब्रूहि पचतेर्ब्रूहि॥

दकर्त्तवाचित्वपि तस्मिन् शबादयो भवंति यगपि क्वचिद्भवति यथा विभाषा लीयतेरिति। अत्र हि ली ली ङ इत्येयका श्तिपि निर्देशः कृतः। स्वपितुली ङ. ए

एवग्रहणं स्यात् न तु लीनातेः ॥ श्री ॥७॥ ॥

मा० कौ० ३
११६
116

वर्णादिति वर्णवाचिनो वर्णानुकरणादित्यर्थः बहुलग्रहणात् क्वचिन्न भवति अस्य च्वावितियथा तथा क्वचिद्वर्णसमुदायानुकरणादपि अकारइति कारप्रत्ययस्य कका
रस्येत्संज्ञाप्रयोजनाभावान्न भवति ननु करणं कारः अस्य कारः कार इत्येवं सिध्यति नैतदस्ति एवं हि विज्ञायमानेऽकारकरणमित्यादि न सिध्येत् कारप्रत्यय
स्य कृदतिङिति सधिकाराद्धातु विहितत्वेपि कृत्संज्ञा न तत्सदंतस्य प्रातिपदिकत्वाद्विभक्त्युत्पत्तिः मत्वर्थीय इति अकारलोपस्त्वत्राभत्वेपि भाष्यकारवचनाद्बहुलग्र

वर्णात्कारः वर्णात्कारप्रत्ययोवक्तव्यः अकारः रादिफः रादिफोवक्तव्यः रेफः मत्वर्थाच्छः मत्वर्थाच्छोवक्तव्यः मत्वर्थीयः इणजादिभ्यः इणजा
दिभ्योवक्तव्यः आजिः आतिः आदिः इञ्वपादिभ्यः इञ्वपादिभ्योवक्तव्यः वापिः वासिः वादिः इक्कृष्यादिभ्योवक्तव्यः कृषिः किरिः गिरिः संप
दादिभ्यः क्विप् संपदादिभ्यः क्विब्वक्तव्यः संपत् प्रतिपत् आपत् परिषत् रोगाख्यायां ण्वुल्बहुलं कृतोल्युटोबहुलमितिवक्तव्यं पादहारकाद्यर्थं पा
दाभ्यां ह्रियते पादहारकः गलेचोप्यते गलेचोपकः स्थोयीनाधासमानेन स्थः सोमेनयक्ष्यमाणेन कृत गोचरसंचरवहव्रजव्यजापणनिग
माश्च गोचरादीनामग्रहणं प्रायवचनाद्यथाकषोनिकषइति गोचरादीनां ग्रहणं शक्यमकर्तुं घञ्कस्मान्नभवति प्रायवचनाद्यथाकषोनि
कषइति प्रायवचनात्घञ्नभवति ॥ श्री ॥१॥ ॥

हणाद्वा संपदादिभ्य इति क्तिन्नपि बहुलवचनाद्भवति संपत्तिरिति कृत इति कृतस्य ग्रहणमपनीयकृद्ग्रहणं व्यापकत्वात्कर्तव्यम् तस्मिंश्च कृते ल्युड्ग्रहणं न कर्त
व्यं तस्यापि कृत्त्वात् स्थोग्नीनितिच्छनद्यतनेपि लुड्भवति गोचर प्रायवचनादिति हलश्चेत्यत्र प्रायग्रहणानुवर्तनात्घञः क्वचिदभावाद्घएवभवतीत्यर्थः ॥ ॥ राम०
११६

हलश्च । अध्यायसत्रेऽस्मा धाराऽऽवाप शाक्तै वार्तिके दर्शोनाद्विभिचुक्ते । प्रक्षिप्तौ । उदंको प्रायवचनादिति । घञ्चोपि न भवतीति ल्युडेव भवतिकर्त्त । अर्थयोरिति । तेना

हलश्च । घञ्विधाववहाराधाराऽऽवापानामुपसंख्यानं घञ्विधाववहाराधाराऽऽवापानामुपसंख्यानं कर्त्तव्यं अवह्रियंतेऽस्मिन्नवहारः आध्रियंते
अस्मिन्नाधारः एत्यैतस्मिन्नुपंसावापः उदंको किमर्थमिदमुच्यते नहलश्चेसे वृत्तिद्धं अनुदकइतिवक्ष्यामीति इहमाभूत् उदकोदंचनः उदं
कोनुदकग्रहणानर्थकं च प्रायवचनाद्यथा गोदोहनः प्रसाधनइति उदंकोनुदग्रहणं चानर्थकं घञ्कस्मान्न भवति प्रायवचनात् घ
ञ्न भवति यथा गोदोहनः प्रसाधनइति खनोघच खनोड इरेकेकेबकाः डोवक्तव्यः आखः इ शेवक्तव्यः आखरः इकोवक्तव्यः आ
खनिकः इकवकोवक्तव्यः आखनिकवकः ईषत् अजब्भ्यांत्री खलनाः अजबृभ्यांस्त्री खलनाभवंति विप्रतिषेधेन अजपोरवकाशः च
यः लवः स्त्रीप्रत्ययानामवकाशः कृतिः हृतिः इहोभयंप्राप्नोति चितिः श्रुतिः खलोवकाशः ईषद्भेदः सुभेदः अजयोः सएव इहोभयंप्राप्नो
ति पलाशचयनः अविलवनः स्त्री खलनाभवंति विप्रतिषेधेन स्त्रियाः खलनौ विप्रतिषेधेन स्त्रियाः खलनौभवतोविप्रतिषेधेन स्त्रीप्रत्यया
नामवकाशः कृतिः हृतिः खलोवकाशः ईषद्भेदः सुभेदः इहोभयंप्राप्नोति ईषद्भेदा सुभेदा अनस्यावकाशः इध्मप्रव्रश्चनः स्त्रीप्रत्ययानां सएव
इहोभयंप्राप्नोति सक्तुधानी तिलपीडनी खलनौभवतोविप्रतिषेधेन कर्त्तृ खल् कर्त्तृ कर्मणोश्चार्थयोः खल् कर्त्तृकर्मणोश्चार्थयोरिति वक्तव्यं अ
नाढ्येनभवताईषदाढ्येनशक्यं भवितुं ईषदाढ्यंभवं भवता दुराढ्यंभवं [redacted] स्वाढ्यंभवं कर्त्तृकर्मग्रहणं चोपपदसंज्ञार्थं कर्त्तृकर्मग्रह
णं तत्प्रवादस्यत्रखल् न भवति आढ्येनसुभूयतइति अत्रगतिलाभु शक्तस्य धातोः पाक्प्रयोगः स्वाढ्यंभवंभवतेसाद्दौखलः खित्करणामम् घ्योद्धातोरनंतरं कर्त्तृकर्म

ईषच्चयः सुचयः ईषल्लवः [redacted] अनस्यावकाशः इध्मव्रश्चनः अजयोः
सएव इहोभयंप्राप्नोति = ४

॥ णीभयुज्येते ॥ २३ ॥ ॥
= मूर्दिकाववेदेसांनवनमिस्र्यः १२ =

भा०कै०३ नदाचार्यइति । एतच्च विकल्पेन । इत्यस्य समुच्चयोऽभ्युपगते चकारस्य सन्नियोगार्थत्वादीषद्दुःसुषूपपदान्याश्रीयन्ते । अन्येभ्योऽपि भाषायामिति । छन्दसीत्यधिकाराद्भा-
११७ षायां न प्राप्नोतीति वचनं । इत्युपाध्याय जय्यट पुत्र कय्यटकृते भाष्यप्रदीपे तृतीयाध्यायस्य तृतीये पादे प्रथममाह्निकं । वर्तमान । समीपमेव सामीप्यमिति स्वार्थे ष्यञं वर्ण-
117 यंति । अन्ये तु समीपस्य भावः सामीप्यं वर्तमानस्य सामीप्यं वर्तमानसामीप्यमिति व्याचक्षते । ननु भूतभविष्यतोरनेन प्रत्ययानामतिदेशात्तयोरेव सामीप्यं सं-

नदाचार्यः सुहृद्भूत्वा चष्टे कर्तृकर्मणोर्ग्रहणं चोपपदसंज्ञार्थमिति । अन्येभ्यः । भाषायां शासियुधिदृशिधृषिभ्यो युच् । भाषायां शासियु-
धिदृशिधृषिभ्यो युज्वक्तव्यः । दुःशासनः दुर्योधनः दुर्दर्शनः दुर्धर्षणः । मृषेश्चेति वक्तव्यं । दुर्मर्षणः ॥ ॥ इति
श्रीमहाभाष्ये तृतीयाध्यायस्य तृतीये पादे प्रथममाह्निकं ॥ वर्तमान । २४ ॥ श्री ॥छ॥ ॥

बंधो न वर्तमानस्येति समासाप्रसंगः । नैष दोषः । पारंपर्येण संबंधसद्भावात् । अथास्मिन्पक्षे गुणेन नेति षष्ठीसमासप्रतिषेधः कस्मान्न भवति । अत्र के-
चिदाहुः । शौक्ल्यादीनां रूपादिविशेषाणां समासप्रतिषेध इति । अन्ये त्वाहुः । अयमेव निर्देशो ज्ञापयति अनित्यः समासप्रतिषेध इति । अपरे ब्रुवते । गु- राम०
णाग्रहस्य संबंधिशब्दवृत्त्या गुणाक्षिप्तस्य गुणिन एव समासप्रतिषेधः न च वर्तमानः सामीप्यस्य गुणीभूतभविष्यतोस्तु गुणत्वात् ॥२४ ॥ ११७

वत्करणमिति। वर्त्तमान इत्येतावतैव वर्त्तमानसहचरितानां प्रत्ययानां सिद्धत्वादिति प्रश्नः। धातुमात्रादिति। वर्त्तमानग्रहणेन साहचर्यात्प्रत्ययानां रूपमात्रमेव लक्ष्यते तत्तत्
स्वसंकेतोऽपि स्यात्। यस्माद्धातोर्वर्त्तमाने यः प्रत्ययो विहितः स विशेषानुपादानाद्भूतत्वादर्थेऽपि स्यादित्यर्थः। लडेवेति। न त्विति भावः। शत्राद्यर्थ इति। लटः शतृशानचौ विधानेन

वत्करणं किमर्थं। वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमाने वेतीयत्युच्यमाने वर्त्तमाने ये प्रत्यया विहितास्ते वर्त्तमानसामीप्ये धातुमात्रात्स्युः। वत्करणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भ
वति यदि च याभ्यः प्रकृतिभ्यो येन विशेषणेन वर्त्तमाने प्रत्यया विहितास्ताभ्यः प्रकृतिभ्यस्तेनैव विशेषणेन वर्त्तमानसामीप्ये ते भवन्ति ततोऽमी वर्त्तमा
नवत्कृताः स्युः। अथ हि प्रकृतिमात्रात्स्युः प्रत्ययमात्रं वा स्यात् नामी वर्त्तमानवत्कृताः स्युः। इह वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमानवद्वेत्युक्तो लडेवोदाह्रियते
यदि पुनर्वा लङ्वतीत्येवोच्येत अत उत्तरं पठति वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमानवचनं शत्राद्यर्थं वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमानवद्वचनं क्रियते शत्रा
द्यर्थं शत्राद्यर्थो यमारंभः। एषोऽस्मि पचन् एषोऽस्मि पचमान इति। नैतदस्ति प्रयोजनं। लडादेशौ शतृशानचौ तत्र वा लड्भवतीत्येव सिद्धं यौ त
र्ह्यलडादेशौ एषोऽस्मि पवमानः। एषोऽस्मि यजमान इति। यौ चापि लडादेशौ तावपि प्रयोजयतः॥ ॥ श्री ॥

वर्त्तमानाधिकाराद्वर्त्तमानकालविहितस्यैव लटः शतृशानचौ भवतः न तु कालांतरविहितस्येति भावः। लडादेशाविति लण्मात्रादेशौ वर्त्तमानग्रहणस्य तत्रानपे
क्षणादिति भावः। यौ तर्हीति। पूङ्यजोः शानन्। ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानश्। इङ्धार्यादिभ्यः शतृप्रत्यय इत्यर्थः॥ ॥ ॥

भा०कौ०३ वर्त्तमानविहितस्येति । लड्लृट्सादिविहितलृणिवृत्त्यर्थमेवरूपं तत्र वर्त्तमानग्रहणमपेक्षणीयमिति भावः । अविशेष इति वर्त्तमानलक्षणादिविशेषादन्यस्मि
११८ न्विशेषे विहित इत्यर्थः । आशंसा । आशंसेति । आशंसा अभिमतार्थवांछा सा वर्त्तमानापि विषयस्य भविष्यत्वाद्भविष्यत्काले सुच्यते । इह चाशंसातिदेशास्य
218 विषयभावे नोपात्ता आशंसायां विषय आशंस्यमानक्रियावचनाद्धातोर्भूतवर्त्तमानवच्च प्रत्यया भवन्तीत्यर्थः संपद्यते । न वेति । अत्र सूत्रे भूत

वर्त्तमानविहितस्य लटः शतृशानचावुच्येते । अविशेषविहितश्चायं योगः शत्राद्यर्थमिति खल्वप्युच्यते । बहवश्च शत्रादयः । एषोस्मि
अलंकरिष्णुः एषोस्मि प्रजनिष्णुः आशंसायां । आशंसा नाम भविष्यत्काला । आशंसायां भूतवदतिदेशे लङ्लिटोः प्रतिषेधः । आशंसा
यां भूतवदतिदेशे लङ्लिटोः प्रतिषेधो वक्तव्यः । न वा अपवादस्य निमित्ताभावादनद्यतने हि तयोर्विधानं । न वा वक्तव्यः । किं कारणं । अपवाद
स्य निमित्ताभावात् । नात्रापवादस्य निमित्तमस्ति । कथं । अनद्यतने हि तयोर्विधानं । अनद्यतने हि तौ विधीयेते लङ्लिटौ । न चात्रानद्य
तनः कालो विवक्षितः । कस्तर्हि । भूतकालसामान्यं । आशंसासंभावनयोरविशेषात्तद्विधानस्याप्राप्तिः । आशंसासंभावनमित्यविशि
ष्टावेतावर्थौ । आशंसासंभावनयोरविशेषात् तद्विधानस्याप्राप्तिः । आशंसायां ये विधीयन्ते ते संभावनेपि प्राप्नुवन्ति । ये च संभावने विधी
यन्ते ते आशंसायामपि प्राप्नुवन्ति । किं तर्ह्युच्यते अप्राप्तिरिति । न साधीयः प्राप्तिर्भवति । इष्टा च व्यवस्था न कल्पेत । न सर्वे सर्वत्रेष्यन्ते ॥ ॥

शब्देन भूतमात्रमुच्यते न तु तद्विशेषो नद्यतनः । तत्र सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेश इति न्यायाल्लङ्लिटौ न भवत इत्यर्थः । आशंसासंभावनयोरिति । य राम०
द्यविशेषः कथं द्वन्द्वनिर्देश इति चेत् शब्दस्वरूपाभिधायित्वाददोषः । आशंसासंभावनयोरर्थभेदाभावादविशेष इत्यर्थः । आशंसा अनागतवस्तुवांछा ११८
॥ संभावनापिवस्तूत्प्रेक्षणमिति भावः ॥ श्री ॥ ॥

नवेति अवयवप्रश्नः पृथग्भाववाची संभावना त्वयगेवाशंसेत्यर्थः २८ प्रधारितोर्थ इति इदंमेभूयादिति मनसा विषयीकृतोर्थः आशंसाविषयत्वादाशंसाशब्देनात्रोक्तः अ
भिनीत इति कारणायोग्यतावशात् शक्यप्राप्तिरित्यर्थः ततोन्योनभिनीत इति अन्येत्वप्रधारित इति पठंति अनिर्धारितोवश्यंभावितया निश्चित इत्यर्थः। संभावनं
=अतिपठंतीति॰आशंसानामप्रधारितोर्थइतिपठंतीत्यर्थः।१८=

नवासंभावनावयवत्वादाशंसायाः नैवेष दोषः किं कारणं संभावनावयवत्वादाशंसायाः संभावनावयवात्मिका आशंसा २९ आशंसानामप्रधारितो
र्थः अभिनीतश्चानभिनीतश्च संभावनं नाम प्रधारितोर्थः अभिनीत एव अर्थासंदेहोवा अलमर्थत्वात्संभावनस्य अथवा अर्थासंदेह ए
वपुनरस्य किं कारणं अलमर्थत्वात्संभावनस्य संभावने अालमर्थ्यं गम्यते आशंसायां पुनरनालमर्थ्यं आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति संभावने
अनालमर्थ्यमपि गम्यत इति यदयं संभावनेलमिति चेदित्याह तस्मात्सुष्ठूच्यते नवासंभावनावयत्वादाशंसाया इति क्षिप्रक्षिप्रवचनेलृट
आशंसावचनेलिङ्॰प्रतिषेधेन क्षिप्रवचनेलृट आशंसावचनेलिङ्॰भवतीति विप्रतिषेधेन। क्षिप्रवचनेलृडुक्तौ सत्साववकाशः। उपाध्याय
श्चेदागतः क्षिप्रमध्येष्यामहे आशंसावचनेलिङुक्तौ सत्साववकाशः उपाध्यायश्चेदागतः आशंसेयुक्तोधीयीय इहोभयं प्राप्नोति उपाध्या
यश्चेदागतः आशंसे क्षिप्रमधीयीय लिङ्॰भवति विप्रतिषेधेन अनिष्पन्ने निष्पन्नशब्दः शिष्यो अनिष्पन्नत्वात् अनिष्पन्ने निष्पन्नवत्प्रत्ययः शि
ष्यः शासितव्यः किं कारणं अनिष्पन्नत्वात्। देवश्चेद्दृष्टो निष्पन्नाः शालयः तत्रभवितव्यं संपन्नसंते शालय इति ॥ २७ ॥ ॥

चासतिविधुरप्रसयोपनिपातेभवितव्यमनेनार्थेनेतिज्ञानमित्यनयोर्भेदः यदयमिति यदि संभावनेनियमेनालमर्थोगम्यते तदाव्यभिचाराभावादलमिति विशे
षणं नोपादेयमित्यर्थः क्षिप्रवत् अनिष्पन्न इति अनाशंसार्थमिदं देवश्चेदित्यादिक्षिप्तस्य रूपकथनं २७॥ श्री ॥७॥ ॥

सिद्धंत्विति अप्रशालिबीजसंयोगएव निष्पत्तिः शालीनांतत्रैव निष्पन्नेर्थे भेनादिभिभावः हेतुभूतकालसंप्रेक्षितत्वादिति कारणसंबंधीकालःकार्येसप्य
वस्थाप्यते कारणंतत्रापेक्षाभावप्रतिपादनायेत्यर्थः हेतुभूतस्यवर्षादेर्यःकालःस एवकार्येसंप्रेक्षितः।कारणस्यैवकार्यरूपतयाविवक्षितत्वात् कार्यकारणयोरभे
दाध्यवसायादित्यर्थः भाष्यकारस्त्वेतदेववस्तुन्यायाच्चष्टे हेतुभूतकालं वर्षमिति हेतुभूतस्य हेतुत्वं प्राप्तस्य मेघादेर्यःकालःस एववर्षः संवर्षस्यच

सिद्धंतु भविष्यत्प्रतिषेधात् सिद्धमेतत्कथं भविष्यत्प्रतिषेधात् यद्वोकोभविष्यद्वाचिनः शब्दस्यप्रयोगंनमर्षयति कश्चिद्दाहृदे
वश्चेद्दृष्टः संपत्स्यन्ते शालयइति सउच्यते मैवंवोचः संपन्नाः शालयइत्येवंब्रूहि हेतुभूतकालसंप्रेक्षितत्वाद्वा हेतुभूतकालसंप्रे
क्षितत्वाद्वापुनः सिद्धमेतत् हेतुभूतकालं वर्षं वर्षकालाच्च क्रियायदितर्हि निष्पन्नोर्थः किंनिष्पन्नकार्याणि न क्रियंते कानि
भोजनादीनि अन्यदिदानीमेतदुच्यते किंनिष्पन्नकार्याणि न क्रियंत इति यच्चतन्निष्पन्नोऽर्थोऽनिष्पन्न इति सनिष्पन्नो
र्थः अवश्यंखल्वपिशालिषु अवहननादीनिप्रतीक्ष्याणि एवमिहापिनिष्पन्नोऽर्थः अवश्यंतु जननादीनिप्रतीक्ष्याणि २८अस्तत्यर्थाः
कोष्ठगतेष्वपि
=ननिष्पन्नोर्थइतितेनदृष्यादिनाहेतुनानिष्पन्नोदिष्याद्योर्थःशाल्यादिर्नतुनिष्पन्नःअनिष्पन्नस्याभावान्निष्पन्नत्वेसत्यर्थः।२८ १ नामधवस्तत्येसर्वाविभक्तयः ॥ ॥७॥ ॥

यःकालः स एवनिष्पत्तिक्रियायाइत्यर्थः जननादीनीति जननमभिव्यक्तिरेतदुक्तं भवति विद्यमानोप्यर्थो न भिव्यक्तोऽर्थक्रियांनकरोति नचैता एम०
वतातस्यासत्वं कारणसामग्र्याकार्योत्पादानुमानात् स्थूलेनरूपेणाभिव्यक्तोऽर्थःक्रियांसंपादयति २८अस्तत्यर्थानामिति सत्तावाचिनामित्यर्थः॥ भवं ११९
१ तीशब्दोलटःप्रथमाचार्यसंज्ञा ॥ श्री ॥७॥ श्री

कर्त्तुर्विद्यमानत्वादिति । ततश्च सत्तायावर्त्तमानत्वं न तु भूतभविष्यद्रूपत्वमित्यर्थः । अवाध्यत्वादिति । अविकल्पितत्वादित्यर्थः । एतदेवाह यन्न वाभाष्यं त इति । एतदु
क्तं भवति यदि वर्त्तनेन वर्त्तमानेन लङादयो विधीयेरन् तदा लोके विकल्पेन प्रयुज्येरन् कूपो भूदिति प्रयोक्तव्ये कूपो भविष्यतीत्यपि प्रयुज्येत तदेव दर्शयति । असिद्धवि
=न तु भूतमुत्तरवत्कूपोस्तीति प्रयोक्तव्ये कूपो भविष्यतीति विकल्पेन प्रयुज्यत एवेत्यत आह कूपो भूदिति प्रयोक्तव्ये इति ॥२॥

कर्त्तुर्विद्यमानत्वात् अस्त्यर्थो नाम वर्त्तमानो विभक्तयः वक्तव्याः शासितव्याः कूपोस्ति कूपो भविता कूपो भूत् कूप आसीत् कूपो बभूवेति । कथं
पुनर्ज्ञायते भवं सा एषोर्थ इति । कर्त्तुर्विद्यमानत्वात् कर्त्तात्र विद्यते कथं पुनर्ज्ञायते कर्त्तात्र विद्यत इति कूपोऽनेन कदाचित् दृष्टः न चास्य कंचिद
पपायं पश्यति स तु तत्र बुध्या नित्यां सत्ताम ध्यवस्यति । कूपो नास्तीति सिद्धं तु यथा स्वकालं समुच्चारणात् । सिद्धमेतत् । कथं यथास्वकालमेता
विभक्तयः स्वेषु स्वेषु कालेषु प्रयुज्यन्त इति । कथं पुनर्ज्ञायते यथास्वकालमेता विभक्तयः स्वेषु स्वेषु कालेषु प्रयुज्यन्त इति । अवाध्यत्वात्
यन्न वाभाष्यं ते असिद्धविपर्यासश्च । असिद्धश्च विपर्यासः । न हीह कश्चित् कूपोस्तीति प्रयोक्तव्ये कूपो भूदिति प्रयुंक्ते किं पुनः कारणं न वाभा
ष्यं ते असिद्धश्च विपर्यासः इह किं चिदिंद्रियकर्म किंचिद् बुद्धिकर्म इंद्रियकर्म समासादनं बुद्धिकर्म व्यवसायः ॥२॥ एवं हि कश्चित् पाटलिपुत्रं जि
गमिषुराह योयमध्वा गंतव्यः आपाटलिपुत्रात् एतस्मिन्नध्वनि कूपो भविष्यतीति अनध्यतने कूपो भवितेति समासाद्य कूपोस्तीति स
मासाद्यातिक्रम्य कूपो भूदिति समासाद्यातिक्रम्योषित्वा कूप आसीदिति समासाद्यातिक्रम्योषित्वा विस्मृत्य कूपो बभूवेति । तद्यदेंद्रियकर्म
तद्वेता विभक्तयः यदा हि बुद्धिकर्म तदा वर्त्तमानता भविष्यति ॥
पर्यासश्चेति । इह किं चिदिति । इंद्रियव्यापारकालस्य रूपसत्वं प्रतिभेदकत्वेनाश्रयणात्
तस्याविवक्षितत्वात् तत्त्वमित्यर्थः तदुक्तं हरिणा । सतामिंद्रियसंबंधात्सैव सत्ता विशिष्यते भेदेन व्यवहारो हि वस्त्वंतरनिबंधनः । अस्तित्वं वस्तुमात्रस्य बुध्यानु
परिगत्यते यत्समासादनाद्येदं सत्तत्र न विवक्षितम् इति ॥ २९ ॥

भा० कै० ३ नानद्यतनवल्लङ्विधिप्रसङ्ग इति। अपूर्वे विधानेऽद्यतने लङो दृष्टत्वाद्भूतभविष्यदनद्यतने प्रसङ्गः लुङ्लृटोश्चेति। ननु वत्करणात्सादृश्यार्थात्संकरो न भविष्यति। नैतद
१२० स्ति। अप्राप्तप्रापणार्थत्वादतिदेशस्य भूतभविष्यच्छब्दोपादानेन लुङ्लृटोर्विधानेऽप्यद्यतने दृष्टत्वमात्रेण यथाकालमपि प्रसङ्ग उच्यते। वत्करणं तु तद्विस्पष्टा
120 र्थमेव स्यात्। प्रतिषेधोपादाने तु वत्करणमनद्यतनविशेषविहितानामपि प्रतिषेधार्थं। अन्यथा वत्करणमनर्थकं स्यात्। नानद्यतन इत्येव ब्रूयात्। तेन परोक्षे लिट्

नानद्यतनवत्क्रियाप्रबन्धसामीप्ययोः। किमर्थमिमौ द्वौ प्रतिषेधावुच्येते। नह्यद्यतनवदित्येवोच्येत नानद्यतनवत्प्रतिषेधे लङ्लुटोः प्रतिषेधः नानद्यतनवत्प्रतिषेधे लङ्लुटोः प्रतिषेधो द्रष्टव्यः। अद्यतनवद्वचने हि विधानं। अद्यतनवद्वचने हि सति विधानमिदं विज्ञायेत। तत्र को दोषः। तत्र लङ्विधिप्रसङ्गः। तत्र लङ्विधिः प्रसज्येत। लुङ्लृटोश्चायथाकालं लुङ्लृटोश्चायथाकालं प्रयोगः प्रसज्येत। लुङोऽपि विषये लृट् स्यात् लृटश्च विषये लुङ् स्यात्। अद्य पुनरयं द्वौ प्रतिषेधावुक्तौ तूष्णीमास्ते यथाप्राप्तमेवाद्यतने भविष्यति। नाद्यतने भविष्यति मर्यादावचने वरस्मिन् किमर्थमिदमुच्यते। ननानद्यतनवदित्येव सिद्धं भविष्यति मर्यादावचनेऽवरस्मिन्निति सक्रियाप्रबन्धार्थं। अक्रियाप्रबन्धार्थोऽयमारम्भः। किमुच्यते अक्रियाप्रबन्धार्थ इति न पुनः क्रियाप्रबन्धार्थोऽपि स्यात्। क्रियाप्रबन्धार्थमिति चेद्वचनानर्थक्यं। क्रियाप्रबन्धार्थमिति चेत् वचनमनर्थकं भवति। सिद्धं क्रियाप्रबन्धे पूर्वेणैव। इदं तर्हि प्रयोजनं। अनहोरात्राणामिति वक्ष्यामि इति इह माभूत् योऽयं त्रिंशद्रात्र आगामी तस्य योऽवरः पञ्चदशरात्र इति॥ ॥

ह्यश्वतोर्लङ्लृटौ स्मे पुरि लुङ् नास्म इत्येतत्सूत्रविहिता अपि प्रत्ययाः प्रतिषिध्यन्ते। भवि। अक्रियाप्रबन्धार्थमिति। एतच्चोपलक्षणं। तेनासामीप्यार्थं चेति द्रष्टव्यं वचनसाम ग्रम०
र्थ्याच्च क्रियाप्रबन्धसामीप्ययोरिति निवृत्तं। अनहोरात्राणामिति उत्तरसूत्रस्य प्रयोजनमेतत्स्यादिति भावः॥ ॥ श्री १२०

अनिष्टत्वादिति। क्रियाप्रबंधसामीप्ययोरहोरात्रविभागेप्यनद्यतनेप्रतिषेधइत्यनर्थः। मर्यादावचनइति। नियमार्थमेतत्स्यात्मर्यादावचन एवेतिभा
वः। अत्रापीति। विधिनियमसंभवे विधेर्ज्यायस्त्वात्। कालवि। तद्विभागइति। अनहोत्राणामितिसंबंधसामान्येषष्ठी। नकर्मणिनापिकर्तरीतेनयद्यहोरात्रा

अहोरात्रप्रतिषेधार्थमितिचेत् नानिष्टत्वात् अहोरात्रप्रतिषेधार्थमितिचेन्न। किंकारणं। अनिष्टत्वात् अत्रापिनानद्यतनवदित्येवेष्य
ते इदंतर्हि प्रयोजनं भविष्यतीतिवक्ष्यामीति। इहमाभूत्। योयमध्वागतआपाटलिपुत्रात्तस्ययदवरंसाकेतादिति। नानिष्टत्वात्। अत्रापि
नानद्यतनवदित्येवेष्यते इदंतर्हि प्रयोजनं मर्यादावचनइतिवक्ष्यामि इति। इहमाभूत् योयमध्वाऽपरिमाणोगंतव्यः तस्ययदवरंसा
केतादिति नानिष्टत्वात् अत्रापिनानद्यतनवदित्येवेष्यते इदंतर्हि प्रयोजनं अवरस्मिन्नितिवक्ष्यामीति इहमाभूत्योयमध्वाआपा
टलिपुत्रात्गंतव्यस्तस्ययत्परंसाकेतादिति नानिष्टत्वात् अत्रापिनानद्यतनवदित्येवेष्यते तस्मात्सुष्ठूच्यतेभविष्यतिमर्यादावचनेवरस्मिन्नित्य
क्रियाप्रबंधार्थं क्रियाप्रबंधार्थमितिचे दचनानर्थक्यमिति। भविष्यति। कालविभागेचानहोरात्राणां। अनहोरात्राणामितितद्विभागप्रतिषेधः।
अनहोरात्राणामितितद्विभागप्रतिषेधोवक्तव्यः। योयंत्रिंशद्रात्रआगामीतस्ययोवरोर्द्धमासइति तेष्वविभागेप्रतिषेधोवक्तव्यः। योयंमास आगा
मीतस्ययोवरः पंचदशरात्रः तेद्वयंविजानीयात् अहोरात्राणामेवाहोरात्रैर्विभागेप्रतिषेधोभवतीति तदाचार्यः सुहृद्भूत्वान्वाचष्टे अनहोरात्राणामि
तितेषांविभागेतेष्वविभागइति। काल। परस्मिन्विभाषा। कस्मिन्परस्मिन्कालविभागे। कुतएतत्। योगविभागकरणसामर्थ्यात्। परस्मिन्॥ ॥

णामन्येनकालेनविभागः। अन्यस्यवाऽहोरात्रैः। अहोरात्राणां वाहोरात्रैः सर्वथाप्रतिषेधइत्यर्थः। परस्मि। योगविभागकरणसामर्थ्यादिति। इहभविष्यतिमर्यादावचनेवरस्मि
न्ननहोरात्राणामित्येकयोगेकर्तव्येपृथग्योगकरणं परस्मिन्विभाषेत्यत्रकालविभागग्रहणासंबंधार्थमेवेत्यर्थः॥ ॥ ॥

लिङ्निमित्ते साधनातिपत्ताविति साधनं मांसादि तस्यातिपत्तौ क्रियानिष्पत्तावपि लृङ् वृत्तीति भावः । अभोक्ष्यतेति । मांसस्यात्रानिष्पत्तिः भोजनक्रियायास्तु निष्पत्तिरेव । सा
धनातिपत्तिश्चेदिति । कारणभेदाद्भिन्नैव भोजनक्रिया तेन मांसातिपत्तौ मांसभोजनक्रियातिपत्तिरेवेत्यर्थः । भूते च । भूत इति वक्ष्यमाणसूत्रार्थपर्यालोचनलभ्यं चै
तत् उताप्योरित्यारभ्य यच्चयत्रेत्यन्तं तत्र भूते क्रियातिपत्तौ अनेन लृङ् प्रत्ययः प्राक्तु ततो विकल्प इत्यर्थः । वोताप्योः । विभाषेति । गर्हायां लडपिजात्वोरित्यनेन लङ्वि

लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ । साधनातिपत्ताविति अपि वक्तव्यं इहापि यथा स्यात् अभोक्ष्यत भवान्मांसेन यदि तत्समीपमागमिष्यतेति । तन्न हि वक्तव्यं न
वक्तव्यं । नान्तरेण साधनं क्रियायाः प्रवृत्तिरस्तीति साधनातिपत्तिश्चेत् क्रियातिपत्तिरपि भवति तत्र क्रियातिपत्तावित्येव सिद्धं । लिङ्निमित्ते भूते च ।
भूते लृङ् ताप्यादिषु भूते लृङ् ताप्यादिषु इष्टव्यः । उताध्येष्यत अपि अध्येष्यत । भूते वोताप्योः । विभाषा गर्हाप्रभृतौ प्रागुताप्योः । विभाषा गर्हाप्र
भृतौ प्रागुताप्योरिति वक्तव्यं वोताप्योरिति ह्युच्यमाने तदेव स्यात् प्राग्वोताप्योः सदेवेति तदाचार्यः सुहृद्भूत्वान्वाचष्टे विभाषा ग
र्हाप्रभृतौ प्रागुताप्योरिति वोताप्योः गर्हायां लडपिजात्वोः गर्हायां लङ्विधानानर्थक्यं क्रियायाः समाप्तिविवक्षितत्वात् गर्हायां लङ्विधा
नमनर्थकं किं कारणं क्रियाया असमाप्तेर्विवक्षितत्वात् क्रियायाश्चात्रासमाप्तिर्विवक्षिता एष एव च नाम न्याय्यो वर्त्तमानः कालः यत्र
क्रियाया अपरिसमाप्तिर्भवति तत्र वर्त्तमाने लडित्येव सिद्धं यदि वर्त्तमाने लडित्येवमत्र लड् भवति शतृशानचावपि तर्हि प्राप्नुतः ॥ ॥

धानाच्चलिङ्निमित्ताभावाद्विभाषा कथमिति लिङ् सतः प्रभृतिप्रागुताप्योः समर्थयोरिति सूत्रात् यच्चलिङ्निमित्तं तत्र लृङ्विकल्पः मर्यादायां यच्चत्रेत्यत आङ् नाभिविधावि राम०
सर्थः । गर्हाप्रभृताविति । गर्हाविशिष्टप्रकृत्यर्थ इत्यर्थः । गर्हायां ॥ ३२ ॥ श्री ॥ ॥ ॥ ॥ १२१

इष्यते इति नोच सूत्रारंभे सस वर्त्तमानकालविहितत्वाच्छतृशानचौ प्राप्नुत इति दोषवानेव सूत्रारंभ इत्यर्थः अनव इदं तर्हीति अकिंवृत्तशब्देन किंवृत्तादन्यस्य पर्युदासाश्रयणे नगरस्यते
तस्योपपदसंज्ञार्थमकिंवृत्तग्रहणं समासात्तेन किंवृत्ताकिंवृत्तयोरुपपदसंज्ञासिध्यतीति भावः अतिङिति हि प्रतिषेध इति न विद्यते तिङ् स्मित्समासेऽतिङिति बहुव्रीहि
समासाश्रयणादिति भावः। उपपदसंज्ञेति। उपपदसंज्ञाकार्यसमास इत्यर्थः भविष्यदधिकारविहितस्येति लृटः सदेसत्र भविष्यतीत्यधिकारादृ विष्यतीत्येव विहितस्य

इष्यते च शतृशानचौ अपि मां याजयंतं पश्य अपि मां याजयमानं पश्य गर्हायां अनवक्लृप्त्यमर्षयोरकिंवृत्तेऽपि किंवृत्तस्यानधिकारादुत्तरत्र किंवृ
त्तग्रहणानर्थक्यं किंवृत्तस्यानधिकारादुक्तत्वात् किंवृत्तग्रहणमनर्थकं निवृत्ते किंवृत्त इति तस्मिन्निवृत्ते अविशेषेण किंवृत्ते चाकिंवृत्ते च भविष्यति
इदं तर्हि प्रयोजनं उपपदसंज्ञां वक्ष्यामीति उपपदसंज्ञावचने किं प्रयोजनं उपपदमतिङिति समासो यथा स्यात् अतिङिति हि प्रतिषेधः प्राप्नोति
यद्यतर्हि लृटः सत्संज्ञौ तदोपपदसंज्ञा भविष्यति भविष्यदधिकारविहितस्य लृटः सत्संज्ञा वुच्येते अविशेषविहितस्यायं अनवक्लृप्तिजातुयदो
र्लिङ् जातुयदोर्लिङ् विधाने यच्चयत्रयोरुपसंख्यानं जातुयदोर्लिङ् विधाने यच्चयत्रयोरुपसंख्यानं कर्त्तव्यं यच्च भवद्विधः क्षत्रियं याजयेत् यत्र
भवद्विधः क्षत्रियं याजयेत् जातु शेषे लृट् यदौ चित्रीकरणे यदि प्रतिषेधानर्थक्यमर्थान्यत्वात् चित्रीकरणे यदि प्रतिषेधोऽनर्थकः किं कारणं अ
र्थान्यत्वात्॥ ॥ श्री ॥५ ॥

लृट् शेषे चेत्यस्य लृट् आनंतर्याद्वा शतृशानचौ अविशेषेति कालमात्रे विधानादयं लृडप्यपि भविष्यतिभवति तथापि भविष्यदधिकारविहितो न भवतीति श
तृशानचावप्यनभवतः शेषे लृट्॥ श्री श्री ॥७॥ ॥८॥ ॥

भा० कौं० ३
१२२
122

नह्यियदावृत्ति आश्चर्ययदिसभुंजीतेसन्न संभावनंतासर्येणप्रतीयतइतितन्निमित्त एव लिङ् भविष्यति संभावनेलमितिचेदिसनेन्ने सर्थः संभावने हियदि
शब्दः प्रयुज्यते [३३] हेतु देवत्रात इति व्यवस्थितविभाषाश्रयणादिति भावः तेन देवत्रात इति संज्ञायां भवति न तु देवत्राण इति गलशब्दः प्राणिपर्याये भवति
न तु गर इति विषे तु गर इति न तु गल इति जलचरे ग्राह एव ज्योतिषि ग्रह एव इति शब्दप्रयोगे चु सत्संज्ञेऽनवर्जते गवाक्ष इति वातायने नित्यमेवावङ् भवति
संशितव्रत इति व्रतविषये संशिते निस्समित्त्वं भवति मिथ इति परस्परेण देवत्राणादि मिरेकस्मिन्विषये न विकल्प्यत इत्यर्थः एषु च नु दविहोऽन्द्वे तिवा ॥

नह्यियदावुपपदे चित्रीकरणं गम्यते किंतर्हि संभावने [३२] शेषे हेतुहेतुमतोर्लिङ् हेतुहेतुमतोर्लिङ् वा हेतुहेतुमतोर्लिङ् इति वक्तव्यं।
दक्षिणेन चेद्यायात् न शकटं पर्याभवेत् दक्षिणेन चेद्यास्यति न शकटं पर्याभविष्यति भविष्यदधिकारे च भविष्यदधिकार इति व
क्तव्यं इह माभूत् वर्षतीति धावति हंतीति पलायत इति अयेदानीं शतृशानचावुत्र कस्मान्न भवतः देवत्रातो गलो ग्राह इति योगे
च सद्विधिः मिथस्तेन विभाष्यते गवाक्षः संशितव्रतः इच्छार्थेषु लिङ्लोटौ कामप्रवेदने चेत् कामप्रवेदने चेदुच्यत इति वक्तव्यं इह
माभूत् इच्छन्करोतीति विधिनिमंत्रणाधीष्टसंप्रश्नप्रार्थनेषु लिङ् विध्यधीष्टयोः को विशेषः विधिर्नाम प्रेषणं [३४] अधीष्टं नाम सत्कारप्र
ऽविकाव्यापारणा अथ निमंत्रणामंत्रणयोः को विशेषः ॥ ॥ ॥

नलं अचि विभाषेति लत्वं विभाषा ग्रह इति एप्रत्ययः लक्षणहेत्वोः क्रियाया इति शतृशानचौ विभाषेत्यतो विभाषानुवृत्तेर्नाद्विकल्पिनौ अवङ् स्फोटायनस्येति वि
भाषाऽवङ् । शाकल्योरन्यतरस्यामित्यते विध्यर्थः विधिनिमं विध्यधीष्टयोरिति उभयोरपि नियोगरूपत्वादिति प्रश्नः प्रेषणमिति भृत्यादेः कस्यांचित् क्रियायां नियो
जनमित्यर्थः [३५] अधीष्टं नामेति गुरोरस्तु पूज्यस्य व्यापारणमधीष्टमित्यर्थः प्रपंचार्थं न्यायव्युत्पादनार्थं वार्थभेदमाश्रित्य भेदेनोपादानं विधिनिमंत्रणादीनां कृतं वि

एम०
१२२

सन्निहितेनेति प्रायत्नेनार्थेनासनादिनाय यथेह भवानासीतेति सन्निहितमासनं तदनुपरमार्थ्ये निमंत्र्यते असन्निहितेति यथेह भवान्भुंजीतेति भोजनमसन्निहितं त
दर्थमामंत्र्यते यन्नियोगत इति अवश्यकर्तव्यं नित्यं नैमित्तिकं च तन्निमंत्रणमिति निमंत्रणविषयत्वात्तदेव निमंत्रणं अधर्म इति यत्रान्यो ब्राह्मणो भोक्ता न लभ्यते त
त्रा दौहित्रादिर्भोजयितव्यः तस्य च प्रत्याख्याने धर्म इति स्मार्त्तः समाचारः आमंत्रणम् इति काम्यकर्मणि कामनया प्रवृत्तिर्नान्यथा कथमिति किमिह विध्यादय प्र

संनिहितेन निमंत्रणं भवति असन्निहितेनामंत्रणं नैषोस्ति विशेषः असंनिहितेनापि निमंत्रणं भवति संनिहितेन चामंत्रणं एवं तर्हि यन्नि
योगतः कर्तव्यं तन्निमंत्रणं किं पुनस्तत् हव्यं कव्यं च प्रत्याख्याने न सिद्धं भुंज्यतामित्युक्ते अधर्मः प्रत्याख्यातुः आमंत्रणे कामचारः कथं
पुनरिदं विज्ञायते निमंत्रणादीनामर्थ इति 35 आहोस्विन्निमंत्रणादिषु गम्यमानेष्विति कश्चात्र विशेषः निमंत्रणादीनामर्थे चेदामंत्रये निमंत्रये
भवंतमिति प्रत्ययानुपपत्तिः प्रकृत्याभिहितत्वात् निमंत्रणादीनामर्थे चेत् आमंत्रये निमंत्रये भवंतमिति प्रत्ययो नोपपद्यते किं कारणं
प्रकृत्याभिहितत्वात् प्रकृत्याभिहितः सोऽर्थ इति कृत्वा प्रत्ययो न प्राप्नोति द्विवचनबहुवचनाप्रसिद्धिश्चैकार्थत्वात् द्विवचनबहुवचनयो
श्चाप्रसिद्धिः किं कारणं एकार्थत्वात् एकोऽयमर्थो निमंत्रणं नाम तस्यैकत्वात् एकवचनमेव प्राप्नोति अस्तु तर्हि निमंत्रणादिषु गम्यमा
नेष्विति इहापि तर्हि प्राप्नोति देवदत्तो भवंतमामंत्रयते देवदत्तो भवंतं निमंत्रयते इति ॥ ३८ ॥ ॥ ॥

त्ययस्याभिधेयत्वेन निर्दिष्टाः उत विषयभावेनेति प्रश्नः निमंत्रणादीनामिति आदिशब्दस्य प्रकारार्थत्वाद्विधिरपि गृह्यते 35 प्रकृत्याभिहितत्वादिति प्रकृत्या योऽर्थोऽभि
धीयते तत्रैव प्रत्ययेनाभाव्यं न तु प्रकृत्याभिहितेऽर्थे उक्तार्थानामप्रयोग इति न्यायात् विषयपक्षाश्रयेतु प्रकृत्याभिहितेष्वपि विध्यादिषु तत्सन्निधानमात्राश्रयः प्रत्ययः
सिध्यति द्विवचनेति नाम प्रेषु कर्त्रादिषु विध्यादयोऽर्था निर्दिश्यमानास्तेषां बाधकाः प्रसंजंतीति कर्त्रादिगतायाः संख्यायाः अभिधानं न प्राप्नोतीति भावः ॥ ३८ ॥

सिद्धं त्विति द्वितीयं विध्यादिकमर्थं परा धात्वर्थेऽप्याकांक्षतीति तदा लिङ् प्रत्ययः यदा च धात्वर्थे संपाद्ये नियोज्यो नियुज्यते तदा द्वितीयाकांक्षित्वं इह तु देवदत्तो भवेतमामंत्रयत इति नास्ति धात्वर्थस्य द्वितीयाकांक्षित्वमिति लिङ् भवति प्राप्नोत्विति धात्वर्थस्य प्राप्त्यादेर्भिन्नमामंत्रणं प्रत्याकांक्षा विद्यत इति भावः आमंत्रये इति आमंत्रणस्य धात्वर्थत्वात् तस्य चैकत्वाद् दृष्टविकाया आकांक्षाया आमंत्रणं प्रत्यभाव इति भावः निमंत्रये निमंत्रणमिति प्रकृतिवाच्यं निमंत्रणं विशिष्टकर्मकमन्यत् तद्विषयं त्वदवश्यकर्त्तव्यतालक्षणं निमंत्रणमन्यदिति भिन्नत्वादस्त्येव द्वितीयाकांक्षित्वं तदयमर्थः त्वत्कर्मकं मो

सिद्धं तु द्वितीयाकांक्षस्य प्रकृतेः प्रत्ययार्थप्रत्ययविज्ञानात् सिद्धमेतत् कथं द्वितीयाकांक्षस्य धातोः प्रकृतेः प्रत्ययार्थे प्रत्ययो भवतीति वक्तव्यं किं पुनः प्रकृततार्थयोः भावकर्मकर्त्तारः एवमपि भवेत्सिद्धं प्राप्नोतु भवानामंत्रणं अस्तु भवतु भवानामंत्रणमिति यत्र द्वितीयमाकांक्ष्यते इदं तु न सिध्यति आमंत्रये निमंत्रये इति अत्रापि द्वितीयमाकांक्ष्यते कः निमंत्रेरेव निमंत्रये निमंत्रणं आमंत्रये आमंत्रणमिति 30 कथं पुनर्निमंत्रिर्नाम निमंत्रणमाकांक्षेत् दृष्टश्च भावेन भावयोगः तद्यथा इषिरिषिणा युज्यते स्त्रीत्वं च स्त्रीत्वेन न यावता चात्रापि द्वितीयमाकांक्ष्यते अस्तु तर्हि निमंत्रणादीनामर्थे इति ननु चोक्तं निमंत्रणादीनामर्थे चेदामंत्रये निमंत्रये भवंतमिति प्रत्ययानुपपत्तिः। प्रकृत्यभिहितत्वादिति नैष दोषः योसौ द्वितीयमाकांक्ष्यते ॥ ॥

जनादिषु निमंत्रणं प्रमाणानुष्ठेयं। ततो भो जनादिषु त्वां निमंत्रये इति अत्र चामंत्रये आमंत्रणं निमंत्रये निमंत्रणमिति प्रकृत्यर्थव्यतिरिक्तामंत्रणनिमंत्रणसद्भावप्रदर्शनायामंत्रणनिमंत्रणशब्दौ प्रयुक्तौ न त्वयं लौकिकः प्रयोगः। लोकैव प्रकृत्यर्थव्यतिरिक्तस्यामंत्रणादेरभिमतत्वात् तदयमर्थः आमंत्रये आमंत्रमिति आमंत्रये इत्यत्र लोके प्रयुज्यमाने आमंत्रणं धात्वर्थविषयमाकांक्षमाणमस्ति 31 इषिरिति एषि तु मिच्छतीति कालसाधनभेदादिच्छयोर्भेदाश्रयोर्योगः स्त्रीत्वमिति कुमारीत्वादौ स्त्रीत्वं द्रव्यस्य विशेषणं यदा तु तदेव प्राधान्येनाश्रीयते तदा तस्य स्त्रीत्वादिना योगः स्त्रीत्वं स्त्रीत्वेनेति ॥ श्री ॥

त एव मेयेति । वैमंत्रेय भवंतामित्युपरूपं कर्तव्यं भवतो भोजनादिषु मयानिमंत्रणामिति प्रकृतिप्रत्ययार्थयोर्भेदस्त्वर्थः । सुपामिति । विधादिभिर्विरोधात्प्रभा
वाल्लः । स्वमंशेनात्वे स्ववहुवचनिर्देशात्सर्वल्लकारसंग्रहार्थो भयानुग्रहाच्च रतोऽस्योनवाध्यनइति वर्तव्रमगतहितत्वनिबंधनानिद्विवचनबहुवचनानि
त एव ममप्रत्ययार्थो भविष्यति । अयं तर्हि दोषः । द्विवचनबहुवचनाप्रसिद्धिरेकार्थत्वादिति । नैष दोषः । सुपां कर्मादयोऽप्यर्था संख्या चैव तथा ति
ङां । सुपां संख्यावेवार्थः कर्मादयस्त्वप्रसिद्धा नियमस्तत्र । प्रसिद्धत्वं त्र नियमः । नियमः प्राप्तलेषुवा । अथवा प्रकृतानर्थानपेक्ष्य नियमः । केचपु
नः । एकत्वादयः । एकस्मिन्नेवैकवचनं न द्वयोर्न बहुषु द्वयोरेव द्विवचनं नैकस्मिन्न बहुषु बहुष्वेव बहुवचनं नैकस्मिन्न द्वयोरिति ॥ ॥प्रैषातिसर्ग
प्राप्तकालेषु कृत्याश्च ॥ ॥किमर्थं प्रैषादिष्वर्थेषु कृत्या विधीयंते । न ह्यविशेषेण विहिताः कृत्याः ते प्रैषादिषु भविष्यंत्यन्यत्र च प्रैषादिषु कृत्यानां व
चनं नियमार्थं । प्रैषादिषु कृत्यानां वचनं किं प्रयोजनं । नियमार्थो नियमार्थोऽयमारंभः । प्रैषादिष्वेव कृत्याः स्युरिति प्रैषादिषु कृत्यानां
वचनं नियमार्थमिति चेत्तदनिष्टं प्राप्नोति । न हि प्रैषादिष्वेव कृत्या इष्यंते । किं तर्हि अविशेषेण । वुसोपेयं घातो गोपेयं घ्नाघात्या । विध्यर्थं तु
स्त्रियाः प्रागिति वचनात्तद्विध्यर्थं तु प्रैषादिषु कृत्यानां वचनं । अयं प्रैषादिष्वर्थेषु लोडुधीयते । स विशेषविहितः सामान्यविहितान् कृत्यान्बा
धेत । वासरूपेण कृत्या अपि भविष्यंति । न स्युः । किं कारणं । स्त्रियाः प्रागिति वचनात् । प्राक् स्त्रिया वासरूपः ॥ ॥कालसमयवेलासु तुमुन् ॥ ॥
प्रथमांतेऽप्यनिति वक्तव्यं । किं प्रयोजनं । दृष्टमाभूत् । कालं भुंक्ते । तत्र तर्हि वक्तव्यं । न वक्तव्यं प्रैषादिष्वनुवर्तते । तच्चावश्यं प्रैषादिग्रहणमनुवर्त्यं प्र
मांतेऽप्यनिति स्युयमानद्वहापि प्रयुज्येत । कालः पचति भूतानि कालः संहरति प्रजाः ॥ ॥इति श्रीभगवत्पतंजलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये तृती
भवंतोऽस्यार्थः । घातिसर्गप्राप्तः । वुसोपेयं घ्नमिति । अग्निस्तारं वुसेन न्यनोयामिति ॥ यस्याध्यायस्य तृतीये पादे द्वितीयमाह्निकं समाप्तं ॥ समाप्तः
वस्तुस्वरूपकथनं न तु प्रैषादिप्रतिपत्तिः । घनघात्यमिति । घनेन लोहादिना घात्यमतिकठिनत्वादित्यर्थः ॥ ॥इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते महाभा

भा॰वै॰ ॥ ॥धातुसंबंधे प्रत्ययाः॥ संबंधस्यानेकाधिष्ठानत्वात्सामर्थ्यात्तद्वतां चापि संख्याविशेषो द्वित्वमवगम्यते धात्वोः संबंधो धातुसंबंधः। धात्वर्थयोश्चो
१२४ पचाराद्धातुशब्देनोच्यते। नहि स्वार्थे गुणीभूतयोः धात्वोः परस्परेण संबंध उपपद्यते। धात्वर्थयोस्तु विशेषणविशेष्यभावलक्षणः संबंधोपपत्तिः। तत्र
124 धातुसंबंधे कालांतरविहितानां प्रत्ययानामन्यस्मिन्काले साधुत्वाभ्यनुज्ञानार्थमिदं सूत्रं प्रत्यय इति वर्त्तमान इति। यद्यपि स्वरूपग्रहणार्थकः प्रत्ययशब्दः
तथापि इह संज्ञिनिर्देशाभावात् संज्ञिपदार्थको विज्ञायत इति भावः। अधातुप्रत्ययानामपीति। अन्यथा प्रकृतानामेव धातुप्रत्ययानां ग्रहणं स्यात्। प्रत्यय

॥ ॥धातुसंबंधे प्रत्ययाः॥ ॥प्रत्यय इति वर्त्तमाने पुनः प्रत्ययग्रहणं किमर्थं। अधातुप्रत्ययानामपि धातुसंबंधे साधुत्वं यथा स्यात्
गोमानासीत् गोमान्भवितेति। इह पश्यामः। भूतकालो भविष्यत्कालेनाभिसंबध्यमानो भविष्यत्कालः संपद्यते। तस्मान्न भविष्य
त्कालो भूतकालेनाभिसंबध्यमानो भूतकालः संपद्यते॥

ग्रहणात्सर्वप्रत्ययपरिग्रहार्थात्तद्धितानामपि कालभेदे साधुत्वं भवति। गोमानासीदिति। तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप्प्रत्ययो वर्त्तमानसत्ताविशि
ष्टप्रकृत्यर्थे युक्तेर्थे विहितः धातुसंबंधे तु प्रकृत्यर्थस्य भूतभविष्यत्त्वेपि साधुर्भवति। इह पश्याम इति। अग्निष्टोमयाज्यस्य पुत्रो जनितेति कालभेदे साधुत्वा
भ्यनुज्ञानाय सूत्रं। तत्र विशेषानुपादान। यथा भूतकालपरित्यागे जनितेत्येतत्संबंधात् णिनिर्भविष्यत्काले भवति। तथा जनितेति लुट्प्रत्ययो भवि
ष्यत्कालत्यागेनाग्निष्टोमयाजीत्येतत्संबंधाद्भूते कस्मान्न भवतीति प्रश्नः॥

यथाकालविधानादिति। सूत्रप्रत्याख्यानेनोत्तरं। अग्निष्टोमयाजीति भूत एव णिनिर्विधीयते जनितेत्यनेन संबंधात् भाविव्यपदेशप्राप्तेपि णिनिर्यथास्वस्तत्रस्यशा
दवंश्रयतीत्यर्थः। अपरोऽगृहीताभिप्राय आह। कथं तर्हीति। पुत्रोस्य जनिता सया निष्टोमेनयष्टेति। तत्र पदिभूते णिनिर्वोधीयते नन्तदा यागस्य भविष्यत्ताचगमो
न प्राप्नोतीति प्रश्नः। उपपदस्येति। भाविव्यपदेशाद्विशेषणस्य कालान्यत्वं वाक्यार्थवशादसत्यपि सूत्रारंभे प्रतीयत इत्यर्थः। विशेष्याया आख्यातपदवाच्यायाः
क्रियायाः प्राधान्यात्स्वकाल एवावसानं। विशेषणभूतायास्तु क्रियाया उपलक्षणभावेनोपादानात्। भाविभूतव्यपदेशविषयताप्रतिपादनात्कालान्यत्वावग

धातुसंबंधे प्रत्ययस्य यथाकालविधानात्सिद्धं। यथाकालविहिता एवैते प्रत्ययाः स्वेषु कालेषु प्रयुज्यन्ते। कथं तर्हि कालान्यत्वं ग
म्यते। उपपदस्य तु कालान्यत्वं। उपपदस्यैतत्कालान्यत्वं। कुतो नु खल्वेतत्। अग्निष्टोमयाजी त्वेतदुपपदं भविष्यति। न खलु जनं
नितेति। एवं तर्हि अस्त्यादिभिर्योगे। अस्त्यादिविषयाः प्रत्ययाः साधव इति वक्ष्यामि। के पुनरस्त्यादयः। अस्तिभवतयः। एव
मपि यदाहत्यादीनामेवास्त्यादिभिर्योगस्तदा न तत्प्राप्यते। कः। कस्य कालमनुवर्तत इति। भाविकृत्यमासीत पुत्रो जनिष्यमाणोऽस्य
सीत

म इत्यर्थः। इतरो यथोक्तमभिप्रायमबुद्ध्वा समीपे श्रूयमाणमुपपदमित्यपरत्वं गम्य चोदयति। कुत इति। ततश्चाग्निष्टोमयाज्यस्य पुत्रो जात इत्ययमपि
वाक्यार्थः कस्मान्न भवतीति। आचार्यदेशी आह। एवं तर्हीति। धात्वधिकाराद्धातुग्रहणे सिद्धे धातुसंबंध इति पुनर्धातुग्रहणं धातुविशेषपरिग्रहार्थं। तेना
स्तिभुवाभिसंबंधे एव प्रत्ययानां कालान्तरे साधुत्वमन्वाख्यायत इति सूत्रारंभे सति विपर्ययो न भवतीत्यर्थः। अस्त्यादिविषया इति। अस्त्यादिविशेषणायत्र
पुत्रा इत्यर्थः

म॰ वृ॰ आचार्यः पूर्वोक्तेनैवाभिप्रायेणात्रप्रत्याख्यानेनैववाक्यार्थं स्थापयति । एवं न हीति । अवश्यं स्वकालस्य प्रत्ययविधिरेष्टव्यः । भाविकृत्यमासीदित्यत्र भा
१२५ विशब्दस्य भूतकालत्वे भाव्यासीदित्यनयोः पर्यायत्वात् प्रयोगो न स्यात् ॥ ॥क्रियासमभिहारे॥ ॥हिस्वयोरिति । सामान्यविहितानां तिङामस्थान
125

एवं तर्हि वाक्यमेवैतदेवं जातीयकं प्रयुज्यते । अग्निष्टोमयाजीत्येतस्मिन्भविता वास्मिन्योस्य पुत्रो जनिता वक्ता · यज्ञेनेनाग्नि
ष्टोमेनेष्टं भवति ॥ ॥क्रियासमभिहारे लोट् लोटो हिस्वौ वा च तध्वमोः ॥ ॥हिस्वयोरात्मनेपदपरस्मैपदग्रहणात् लादेशत्वप्रतिषे
धार्थं । हिस्वयोः परस्मैपदात्मनेपदग्रहणं कर्तव्यं । हिः परस्मैपदानां यथा स्यात् । स्व आत्मनेपदानामिति । किं प्रयोजनं । लादेशप्रति
षेधार्थं । लादेशौ हिस्वौ मा भूतामिति । किं च स्यात् । यदि लादेशौ हिस्वौ स्यातां तिङ् तं पदमिति पदसंज्ञा न स्यात् । मा भूदेवं । सुप्तिङन्तप
दमिति पदसंज्ञा भविष्यति । कथं स्वाद्युत्पत्तिः । लकारस्य त्वात्तत्र प्रातिपदिकत्वं । तदाश्रयं प्रत्ययविधानं । लकारः कृत् । तस्य कृत्वात्
प्रातिपदिकमिति प्रातिपदिकसंज्ञा तदाश्रया प्रातिपदिकाश्रया स्वाद्युत्पत्तिरपि भविष्यति । यदि स्वाद्युत्पत्तिः सुपां श्रवणं प्रा
प्नोति । अव्ययादिति सुपो लुग्भविष्यति । कथमव्ययत्वं । विभक्तिस्वरप्रतिरूपकाश्च निपाता भवन्तीति निपातसंज्ञा । निपातोऽव्यय
संज्ञा ॥

चाविबाहिस्वाभ्यां बाधः प्राप्नोतीति स्थानिनिर्देशार्थं परस्मैपदात्मनेपदग्रहणं कर्तव्यमित्यर्थः । लकारः कृदिति । तत्र स्थानिवद्भावाद्धि हिस्वयोर
पि कृत्वात्तेनेदं तस्य प्रातिपदिकत्वात्स्वाद्युत्पत्तिर्भवतीत्यर्थः । विभक्तीति । विभक्तिसंज्ञकहिस्वसदृशत्वादनयोर्हिस्वयोरव्ययत्वमित्यर्थः ।

व्यतिकरो मा भूदिति। यदि लकारस्यैव स्थाने हिस्वौ विधीयेयातां तदा लः परस्मैपदमिति हि यो रपि परस्मैपदसंज्ञा स्यात्। ततश्च हियोरपि परस्मैपदविषय एव स्याता
मित्ययं व्यतिकरः स्यादित्यर्थः। नवेति। यदि लस्यैव हिस्वौ स्यातां तदा तत ध्वमोर्लोट्स्थानिकयोरसंभवाद्यत तध्वमोरिति स्थानित्वेनोपादानमनुपपन्नं स्या
दितितध्वमोः स्थानित्वेनोपादानाल्लोट्शब्देन लोडादेशानां परस्मैपदात्मनेपदानां स्थानित्वमवसीयत इत्यर्थः। पदादेशस्येति। पदशब्देन पदसंज्ञानिमि

त्तं तर्हि संभवान्लुनीहि लुनीहीत्येवायं लुनाति। तेङ् इति निघातो न प्राप्नोति। सम संख्यार्थं च। समसंख्यार्थं च हिस्वयोः परस्मैपदा
त्मनेपदग्रहणं कर्तव्यं। हिः परस्मैपदानां यथा स्यात्। स्व आत्मनेपदानां। व्यतिकरो मा भूदिति। न वा तध्वमोरादेशवचनं ज्ञापकं पदा
देशस्य। न वा हिस्वयोः परस्मैपदात्मनेपदग्रहणं कर्तव्यं। हिः परस्मैपदानां यथा स्यात् स्व आत्मनेपदानां। व्यतिकरो मा भूदिति
किं कारणं। तध्वमोरादेशवचनं ज्ञापकं पदादेशस्य। पदयं वा तध्वमोरित्याह। तज्ज्ञापयत्याचार्यः पदादेशो हिस्वाविति। तत्र प
दादेशे पित्वादेः प्रतिषेधः। तत्र पदादेशे पित्वस्याट्श्च प्रतिषेधो वक्तव्यः। पित्वस्य तावत् संभवान्लुनीहि लुनीहीत्येवायं लुना
ति। आटः खल्वपि। सोऽहं लुनीहि लुनीहीत्येव लुनामि। पित्वस्य तावन्न वक्तव्यः। पित्प्रतिषेधे योगविभागः करिष्यते॥

तानि तिङः। उच्यंते अथवा सर्वे सर्वपदादेशा इति न्यायात् तिङः तस्य हि स्वां तादेशप्रवृत्तिः। पित्वस्येति। तिपसिपमिपां स्थाने विधीयमानो हिः स्थानिवद्भावात्सि
त्स्यात् ततश्चाड्त्वाभावाल्लुनीहीत्यत्र स्यात्। अनुदात्तत्वं च हेः प्रसज्येत। लुनीहि लुनीहि संभवानित्यादौ परस्य तु लुनीहि शब्दस्य तस्य परमाम्रेडितं म
\नुदात्तं चेत्यनुदात्तत्वं भवति॥

भा॰वै॰ पावानिति। योगविभागकरणसामर्थ्यादानंतर्येनापेक्ष्यत इत्यर्थः मुंक्ष्वमुंक्ष्वेति। परत्वाद्धाटि कृते उतमस्यापित्वेन स्वादेशः स्यामिवद्भावादिसत्त्वादि

१२६

126

इहसेर्हिर्भवति। ततः अपित्वं अपित्वंभवति। पावानहिर्नाम। आट्श्चापि न वक्तव्यः आटि कृते सार्वकस्यादेशो भविष्यति। इदमि हसंप्रधार्यं। आट् क्रियतामादेश इति। किमत्र कर्तव्यं। परत्वादागमः। नित्य आदेशः। कृतेप्याटि प्राप्नोति आकृतेपि प्राप्नोति। आ इपि नित्यः कृतेप्यादेशे प्राप्नोति अकृतेपि प्राप्नोति। अनित्य आट् अन्यस्य कृतेप्यादेशे प्राप्नोत्यन्यस्याकृते पि प्राप्नोति। शब्दा न्तरस्य च प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति आदेशोप्यनित्यः अन्यस्य कृते आटि प्राप्नोत्यन्यस्याकृते प्राप्नोति। शब्दांतरस्य च प्राप्नु वन्विधिरनि त्यो भवति उभयोरनित्ययोः परत्वादागमः आटि कृते सार्वकस्यादेशो भविष्यति। इह तर्हि सोहमुंक्ष्वमुंक्ष्वे त्येवं भुंनक्तीति स्सोरुत्वो पइत्सकारलोपेन प्राप्नोति। समसंख्यार्थत्वं चाप्यपरिहृतमेव। सिद्धं तु लोट् मध्यमपुरुषैकवचनस्य क्रियासमभिहारे द्विर्वचनात्। सिद्धमेतत्। कथं। लोट् मध्यमपुरुषैकवचनस्य क्रियासमभिहारे द्वे भवत इति वक्तव्यं। केनाविहितस्य क्रियासमभिहारे लोट् मध्यमपुरुषस्य द्विर्वचनमुच्यते। एतदेव ज्ञापयत्याचार्यः भवति क्रियासमभिहारे लोडिति। यदयं क्रिया समभिहारे लोट् मध्यमपुरुषैकवचनस्य द्विर्वचनं शास्ति॥

नि॰रि॰ त्वाभावाल्लोपाप्रसंगः। समसंख्यार्थत्वमिति। सर्वेषां तिङां द्वावपि पर्यायेण स्थानामित्यर्थः एतदेवेति। तद्द्वयमाणेवरथांर्थमन्यापेनाक्रियास मभिहारविषयो लोडनुमीयत इत्यर्थः॥

कृतोऽन्विति । तावकं विघटयति । विध्यादि विषय एव लोटो विद्यमानत्वात् क्रियासमभिहारविवक्षायां तस्यैवादेशयोर्हिस्वौ वचनार्थं ग्रहणं स्यादित्यर्थः । सर्वेषामि
ति । प्रसंगे निषेधः लोट इति । लोटो हेरादेशौ यौ हिस्वौ हृष्टौ तत्तुल्याविनेन हिस्वौ भवत इत्यर्थः । तेन तदापि कार्यातिदेशात् परस्मैपदात्मनेपदसंज्ञे हिस्व
योर्भवतस्तेन परस्मैपदिभ्यो हि आत्मनेपदिभ्यस्तु स्वो भवति हिशब्दस्य वक्तो वाच्यः । स्वशब्दस्य चात्मनेपदत्वात् तेरुत्वं च भवतीति ॥ तिङ्तिङ इत्यादि

कृतोऽनुवर्त्यत्वात् तावत्कादत्र लोड्भविष्यति । न पुनर्यथावा सावविशेषविहितः सपदाक्रियासमभिहारे भवति तदा स्यहिर्द्वेवचनं भवतीति
लोड्मध्यमपुरुषैकवचन एव त्वल्पपि सिद्धं स्यात् । इमौ यावन्यौ हिस्वौ सर्वेषां पुरुषाणां सर्वेषां वचनानामिष्येते । स्त्वं च मिष्यते । यथान्या
समेवास्तु । ननु चात्र हिस्वयोः परस्मैपदात्मनेपदग्रहणं लादेशत्वनिषेधार्थं । समसंख्यार्थं वेति । नैष दोषः योगविभागात्सिद्धं । योग
विभागः करिष्यते क्रियासमभिहारे लोड्भवति ततो लोटो हिस्वौ भवतः । लोडित्येवानुवर्त्तते । लोटो यौ हिस्वाविति । कथं वा वतध्व
मोरिति । वा च तध्वंमाविनो लोट इत्येवमेतद्विज्ञायते ॥ ॥ यथाविध्यानुप्रयोगः पूर्वस्मिन् ॥ ॥ किमर्थमिदमुच्यते यत्रानुप्रयोगो
यथा स्यात् । नैतदस्ति प्रयोजनं हिस्वान्तमव्ययत्वपदार्थं कृतेनापरिसमाप्तार्थत्वादनुप्रयोगो भविष्यति ।
कार्यं भवति । पुरुषैकवचनसं
ज्ञे तु सामर्थ्यान्न भवतः । यदि हि ते स्यातां हिस्वयोरनेन विधानमनर्थकं स्यात् वचनानुसारे तयोः सिद्धत्वात् । अधीध्वं भाविन इति । पुरुषार्थाभावेनो ८
तोवल्मनाश्रीयते । ततश्च भाविकत्वात् लोड्वनध्वंशब्दाभ्यामुच्यत इति भावः ॥ ॥ यथाविध्य ॥ ॥ हिस्वान्तमिति संख्याकालपुरुषाणामनभिव्यक्त्वा

भा॰ वै॰ एतदर्पोति। समुच्चय एव धात्वंतरस्यानुप्रयोग इति नियमात् क्रियासमभिहारे यथाविध्यनुप्रयोगो भवति। ननु समुच्चये सामान्यवचनस्यैवेति नियमः
१२७ स्यात् तेन च धात्वंतरस्यापि लोट्प्रवृत्तिसामानार्थस्य क्रियासमभिहारेनुप्रयोगः स्यात्। नैतदस्ति। न त्वेवं स्यात् ग्रामं त्वं अटाशित प्रयोगो द्वितीयस्यास्तती
127 यस्याश्च भवतीति न्यायात्। लोट्प्रवृत्तिरेवानुप्रयुज्यते। पूर्वस्य व्यवहितप्रयोगा नेत्वतिरपि नेवापन्तस्तद्योगः स्यात्॥ ॥समुच्चये॥ ॥लघुत्वादि

इदंतर्हि प्रयोजनं। यथाविधीति वक्ष्यामीति। एतदपि नास्ति प्रयोजनं। समुच्चये सामान्यवचनस्येति वक्ष्यति। तत्रांतरेणापि वचनं य
थाविध्यनुप्रयोगो भविष्यति॥ ॥समुच्चये सामान्यवचनस्य॥ ॥किमर्थमिदमुच्यते। अनुप्रयोगो यथा स्यात्। नैतदस्ति प्रयो
जनं। हिंस्वातमनुभिव्यक्तपदार्थकं तेनापरिसमाप्तोर्थ इति कृत्वानुप्रयोगो भविष्यति। इदंतर्हि प्रयोजनं। सामान्यवचनस्येति
वक्ष्यामीति। एतदपि नास्ति प्रयोजनं। सामान्यवचनस्यानुप्रयोगोस्तु विशेषवचनस्येति। सामान्यवचनस्यैवानुप्रयोगो भवि
ष्यति। लघुत्वात्॥ ॥उपसंवादाशंकयोश्च॥ ॥उपसंवादाशंकयोर्वचनानर्थक्यं लिङर्थत्वात्। उपसंवादाशंकयोर्वचनमन
र्थकं। किं कारणं। लिङर्थत्वात् लिङर्थे लेडित्येव सिद्धं॥

ति। एतच्च लाघवं कृचिदेव विषये शिष्टप्रयोगदर्शनाद्दृष्टिपतेन सर्वत्र। अस्मात् हृद्माहीनामेव प्रयोगः स्यात्। ननु वनस्पत्यादिशब्दानां॥ ॥उपसं
उपसंवादेति॥ नित्यार्थमिदमिति चेत्। कुहसि नित्यो ऽचलेरहश्पनेरत्यत्र प्रमाणाभावः। व्यवस्थितविभाषया वा नित्यं लेड्भविष्यति॥

हेतुहेतुमतोरिति। उपसंवादः कर्त्तव्ये पणबंधः। यदि मे भवानिदं कुर्यात्तदहमपि ते इदं दद्यामिति। तत्र करणं तु हेतुः दानं हेतुमान्। आशंकापि कारणा
त्का यो स्वरसे ति हेतुहेतुमद्भावः। अपर आह। करणमवधेर्दानमेवाधिमदित्यवध्यवधिभाव उपसंवादे प्रतीयते न तु हेतुहेतुमद्भावः। आशंकायामपि न

वः पुनर्लिङर्थः। केचित्तावदाहुः। हेतुहेतुमतोर्लिङिति। अपर आहुः वक्तव्य एवैतस्मिन्विषये लिङ् प्रयुज्यते हि लोके यदि मे भ
वानिदं कुर्यात् अहमपि ते इदं दद्यां॥ ॥तुमर्थे सेसेनसे॥ तुमर्थे इत्युच्यते कस्तुमर्थः। कर्त्ताः पद्यो वनार्थस्तुमर्थग्रहणेनायेनैव
त्वल्लब्धिहेतुना कर्त्तरि तुमुन् भवति तेनैव हेतुना सयादयो भविष्यंति। एवं तर्हि सिद्धे सति यत्तुमर्थग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचा
र्यः अन्यत्र स्तु कतुमुनोर्येइति। कः पुनरसौ भावः। कुतो नु खल्वेतत् भावे भविष्यति। म पुनः कर्मादिषु कारकेष्विति ज्ञापक
तावदयं कतुरपक्षष्यते। न चान्यस्मिन्नर्थे आदिश्यते। आदिष्टा यो नु स्यप्रत्ययाः स्वार्थे भविष्यंति। तद्यथा गुपतिजकिद्भ्यः सन्। या
वादिभ्य स्वार्थे इति सोऽसौ स्वार्थे भवन् भावे भविष्यति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनं। अव्ययकृतो भावे भवंतीत्येतन्न वक्तव्यं भवति॥०

अतो हेतुहेतुमद्भावो नास्तीति भावः। लिङ् प्रयोगसिद्धये व्यवस्थापकत्वाल्लिङ् न तु स्वरूपप्रत्याख्यानापेक्ष॥ ॥तुमर्थे॥ ॥कुतो न्विति। त्रिपदार्थकर्मादीनामा
क्षेपात्वं एव तुमुन्नस्यादितिभावः। न वक्तव्यमिति। तुमर्थग्रहणानुवृत्त्या क्रादीनां भावे सिद्धत्वात्साध्यमानस्यस्वभावः। क्रादीनामर्थः सत्त्वधात्वर्थः
घञादीनां तु धात्वर्थव्यतिरिक्तः सिद्धरूपो वाच्यः॥

॥ ॥उदीचां॥ ॥नानुबंधकृतमिति। एतच्च ज्ञापनमनुबंधानामेकांतत्वे उपयुज्यते। अनेकांतत्वे स्वत एवैतं नत्वात् ज्ञापनप्रयोजनाभावः। पृथक्त्व
निर्देशोनाकारांतत्वादित्येतद्ज्ञापकं प्रतिषेधग्रहणेनैव संबध्यते। दाधाघ्वदाबित्यत्रैदैपोपि पृथक्प्रतिषेधो वक्तव्यः। अंताकारांतत्वात्तद्रूपाभा

उदीचां माङो व्यतीहारे॥ ॥किमर्थं मेङः सानुबंधकस्यात्वभूतस्याग्रहणं क्रियते। न उदीचां मेङः इत्येवोच्येत। न चायमप्यर्थः। उ
दीचां मेङ इति व्यतीहारग्रहणं न कर्तव्यं भवति। किं कारणं। नाह्येषोह्येकः व्यतीहारविषय एव मयतिः एवं तर्हि सिद्धे सति
यन्मेङः सानुबंधकस्यात्वभूतस्य ग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः नानुबंधकृतमनेजंतत्वं भवतीति॥ किमेतस्य ज्ञापने प्रयो
जनं। नञ्चासरूपसर्वादेशदाप्प्रतिषेधेषु पृथक्त्वानिर्देशो नकारांतत्वादित्युक्तं तन्न वक्तव्यं भवति। किमर्थं पुनरिदमुच्यते। न
समानकर्तृकयोः पूर्वकाल इत्येव सिद्धं। अपूर्वकालत्वाद्योयमारंभः पूर्वं ह्यसौ याचते पश्चादपमयते॥ ॥समानकर्तृकयोः पूर्वका
ले॥ इह कस्मान्न भवति। पूर्वं भुक्तं पश्चाद्हन्तीति। सशब्देनोक्तत्वान्न भवति। न तर्हीदानीमिदं भवति। पूर्वं भुक्त्वा ततो व्रजतीति॥

यादित्यर्थः। अपमयत इति। बहुदिवं परिवर्तयतीत्यर्थः॥ ॥समानकर्तृक॥ ॥समानशब्द एकवाचा वाशक्तिशक्तिमतोरभेदविवक्षायां क्रिययोरेक
कर्तृत्वं स्वशब्देनेति। पौर्वकाल्ये द्योत्ये क्त्वादिर्विधीयते न तु विषय इति भावः। पूर्वशब्दस्यात्र क्रियापौर्वकाल्यवाचित्वात् ग्रहणाद्दिनमभवति। अग्र
यादीनां साधनपौर्वकाल्यविषयाणां तत्र ग्रहणात्॥ ०॥

नैतदिति। द्विर्विधाय भुङ्क्ते। पूर्वकालता च भुजिक्रियापेक्षा न संख्यापेक्षा प्रत्ययः। भोक्त्रन्तरसाध्यभुजिक्रियापेक्षा वा। नापूर्वशब्दउपादीयते। न तस्याग्रहणादिना स-
हैणाच्चकाराणमुलो भवत इति भावः। कर्तृपौर्वकाल्यं च क्रियाद्वारकमेव बोद्धव्यं। क्रियाविषयत्वात्कालव्यवहारस्य। आस्यत इति। आस्तेः पूर्वकालत्वा-
दभावस्य च प्रतिपाद्यत्वात् आसित्वा भोक्तुमिति प्राप्नोतीति भावः। लट् चात्रेति। वासरूपोः स्त्रियामित्यत्र प्रत्ययाः। प्राप्ते नि पक्षो नाश्रितं। किं तर्हि स्त्र्यधिका-
नैतत्क्रियापौर्वकाल्यं किं तर्हि कर्तृपौर्वकाल्यमेतत्। पूर्वं त्वसौ भुक्त्वान्येभ्यो भ्रातृभ्यः ततः पश्चाद्धुनत्यन्येभ्योऽग्नेतरेभ्यः इह क-
त्वान्न भवति। आस्यते भोक्तुमिति। कुतः क्त्वान्न भवति। किमासेः आहोस्विद्भुजेः भुजेः क्त्वान्न भवति। अपूर्वकालत्वात्। आ-
सेस्तर्हि क्त्वान्न भवति। यस्मात्तत्र लट् भवति। एतदत्र प्रष्टव्यं। लट् तत्र कथं भवतीति। लट् चात्र वासरूपेण भविष्यति। समानक-
र्तृकयोरिति। बहुवचनप्राप्तिः। स्नात्वा भुक्त्वा पीत्वा व्रजतीति। किं पुनः कारणं न सिध्यति। द्विवचननिर्देशात्। द्विवचनेनायं निर्देशः क्रि-
यते। तेन द्वयोरेव पौर्वकाल्ये स्यात् बहूनां न स्यात्। सिद्धं तु क्रियाप्रधानत्वात्। सिद्धमेतत् कथं। क्रियाप्रधानत्वात्। क्रियाप्रधानोऽयं निर्दे-
शः नात्र निर्देशस्तन्त्रं कथं पुनस्तेनैव निर्देशः क्रियते। तच्चातन्त्रं स्यात्। तत्कारीभवांस्तत्र द्वयोर्यः। नान्तरीयकत्वात्तत्र द्विवचनेन निर्देशः क्रि-
कारे वासरूपविधिर्नेति। यदा त्वासेः क्त्वा भवति तदा भुजेः तुमुन्न भवति अनभिधानात्। न त्वासित्वा भोक्तुमित्याद्यभिधानमस्ति। तस्मात्त्वउदयएव भुङ्क्ते
भवति। आसित्वा भुङ्क्ते इति। क्रियाप्रधानत्वादिति। समानकर्तृकक्रियान्तरापेक्षपौर्वकाल्यक्रियाप्रतिपादनपरत्वान्निर्देशस्य नान्तरीयकत्वाद्दुपात्तं द्विवचन-
त्वमत्राविवक्षितमित्यर्थः॥

भा०वे० लोकविज्ञानादिति। अमीषां ब्राह्मणानां पूर्वमानयेत्युक्ते यं प्रत्ययः। सर्वेषामादिः स एवानीयते। तथेहापि स्नात्वा भुक्त्वा पीत्वा व्रजतीति स्नानस्यैव पूर्वत्वात्स्नानेन ख
१२९
129
न्वस्यं वाच्यादिभूतत्वादेन च विहितवचनेन निर्देशः कर्तव्यः। तद्यथा कश्चिद्दत्तार्थी शालिकलापं सतुषं सपलालमाहरति। नांतरीयकत्वा
त्। स यावदादेयं तावदादाय तुषपलालानुत्सृजति तथा कश्चिन्मांसार्थी मत्स्यान् सशल्कान् सकंटकानाहरति। नांतरीयकत्वात्। स
यावदादेयं तावदादाय शल्ककंटकानुत्सृजति। एवमिहापि नांतरीयकत्वात् द्विवचनेन निर्देशः क्रियते। न खलु निर्देशस्तंत्रं। एवमपि
लोकविज्ञानान्न सिध्यति। तद्यथा। लोके ब्राह्मणानां पूर्वमानीयतामित्युक्ते सर्वे पूर्वमानीयते। एवमिहापि सर्वपूर्वायाः क्रियायाः प्रा
प्नोति। अनंतरवचनात् सिद्धं। समानकर्तृकयोरनंतरस्येति वक्तव्यं। सिध्यति। एवं तर्हि निर्दिश्यते। यथान्यासमेवास्तु। ननु चोक्तं समानक
र्तृकयोरिति बहुष्वप्राप्तिरिति। परिहृतमेतत्। सिद्धं तु क्रियाप्रधानत्वादिति। ननु चोक्तमेवमपि लोकविज्ञानान्न सिध्यतीति। नैष दो
षः। सर्वेषामत्र प्रतिक्रियां प्रति पौर्वकाल्यं। स्नात्वा व्रजति। भुक्त्वा व्रजति पीत्वा व्रजतीति एवं च स्नात्वा प्रयोगः अभिप्रेतो भवति। स्ना
त्वा भुक्त्वा पीत्वा व्रजतीति ॥१॥ प्रत्ययेन भाष्यं न तु भुक्तिपिबतिभ्यामित्यर्थः। सर्वेषामिति। आख्यातवाच्यक्रियायाः विशेष्य
त्वात्प्राधान्यात् तां प्रति सर्वासां विशेषणत्वात्परस्परेण असंबंधः यथोक्तं हि गुणानां च परार्थत्वादसंबंधः समत्वादिति॥

अपरकालत्वे। यद्यपि स्वप्नस्नानानामव्यादानानां पूर्वकालता तथापि व्यादानानंतरभाविस्वप्नक्रियापेक्षं व्यादानस्य पूर्वकालत्वमस्तीत्यर्थः॥ ॥विभाषा
ऽग्राद्यः साधनपौर्वकाल्यविषया न त्वंते न तु क्रियापौर्वकाल्यविषयाः। तेषां हि क्रियापौर्वकाल्यविषयत्वे तैरेव पौर्वकाल्यस्योक्तत्वात् क्त्वाणमुलोः ग
तार्थत्वादनुपपत्त्या न भाव्यं। न चैतत्स्वयं भाष्ये क्रियापौर्वकाल्ये तयोर्द्वयोरनिर्देशः कर्तव्यं। अस्य साधनपौर्वकाल्यविषया याग्र्यादयः परे चरितार्थत्वात् भाष्य
कारेणाव्यसमानादि स्वपूर्वशब्देन क्रियापौर्वकाल्योक्तत्वाद् प्रत्ययस्यानुसृतेः प्रतिपादितत्वात्। यदि चाग्राद्यः क्रियापौर्वकाल्यविषया स्युस्तदनन्तरं ह्यप्राप्त
व्यादाय स्वपितीत्युपसंख्यानमपूर्वकालत्वात्। व्यादाय स्वपितीत्युपसंख्यानं कर्तव्यं। किं पुनः कारणं न सिध्यति। अपू
र्वकालत्वात्। पूर्वं ह्यसौ स्वपिति पश्चाद्व्याददाति। न वा स्वप्नस्यापरकालत्वात्। न वा वक्तव्यं। किं कारणं। स्वप्नस्यापरकाल
त्वात्। अपरकालः स्वप्नः। अयं ह्यसौ व्यादाय मुहूर्तमपि स्वपिति॥ ॥विभाषाग्रेप्रथमपूर्वेषु॥ ॥किमियं प्राप्ते वि
भाषा। आहो स्विदप्राप्ते। कथं प्राप्ते कथं वाप्राप्ते॥
विभाषेव निः संदेहास्मादिति किमियं प्राप्ते विभाषेति संशयो नैवोपपद्यते। य
स्मादाभीक्ष्ण्ये णमुल् चेति क्त्वाणमुलौ क्रियापौर्वकाल्य एव विधीयेते। तच्च दर्शयिष्यते। तदा आभीक्ष्ण्यग्रहणानुवृत्ताबपि अप्राप्ता विभा
षैव स्यात्। आभीक्ष्ण्यं च द्विर्वचनमंतरेण क्त्वाणमुलभ्यां न द्योत्यत इति तत्प्रोतनायापि तयोर्विधानं नोपपद्यते। तस्मात्साधनपौर्वकाल्यविषया
ऽग्राद्यः परत्वेन स्थितं। यद्यपि देशविशेषवचनोऽग्रशब्दोऽपि प्रथमोऽग्रे भुंक्ते। तथापि पूर्वप्रथमसाहचर्यात्कालविशेषवृत्तिरेव गृह्यते॥

भा॰ वृ॰
१३०
130

अनित्या॥ विभाषेति। आभीक्ष्ण्येऽपि क्त्वाणमुलौ स्याताम्। अग्रे भुक्त्वा व्रजति। लक्षणप्रक्षुन्नेवैवं। अग्रे भोजं भोजं व्रजतीति प्रायः। अन्यत्र वेति। आभीक्ष्ण्य-
ग्रहणानुवृत्तेरसत्यामप्याभीक्ष्ण्ये क्त्वाणमुलौ न स्यातामित्यर्थः। अप्राप्तविभाषेति। अप्राप्तविभाषायामग्र्यादीनामुपपदत्वे सति प्रतिनिमित्तत्वान्नित्यमितस्येवा
उपपदसंज्ञाविधानादुपपदसमासः प्रतिषेधः। प्राप्तविभाषायां त्वग्र्यादीनां पक्षे प्रत्ययनिमित्ततो निमित्तत्वं न तु प्रत्ययोत्पत्तौ प्रत्यययोराभीक्ष्ण्ये णमुल्वेत्सने
नाविशेषणोपहितत्वादिनिभावः न वक्तव्यः स्यात्। अप्राप्तविभाषात्वमनेन दूरयति। पूर्वस्मिन्नुपतिषेधाद्वाग्र्यादिष्वाभीक्ष्ण्येऽनेनापि क्त्वाणमुल्प्राप्ताविभाषामिस्तु भ
यत्र विभाषायोपयमनप्रवर्तिनतु क्त्वाणमुल्प्राप्तेः क्त्वाप्रत्यये तु समानादिनासहगणप्राप्तस्तस्मादुभयत्र विभाषेयं युक्ता। नेतद्दृष्टम्। समानाधिकरणोऽपि विहितं क्त्वां

आभीक्ष्ण्यपरिनिवृत्त्यर्थं नित्ये प्राप्ते अन्यत्र वा [illegible] अप्राप्ते। किं वा तत्र यादि प्राप्ते आभीक्ष्ण्येऽपि नित्यविभाषा प्राप्नोतीति। अन्यथैवेति न सिध्यति। अग्र्याप्रा-
प्तेऽग्र्यादिष्वप्राप्तविधेः समासप्रतिषेधः। अग्र्यादिष्वप्राप्तविधेः समासप्रतिषेधो वक्तव्यः। न वक्तव्यः। उक्तं वा। उक्तमेतत्। अमैवाव्ययेनेत्यत्र
एवकारकरणस्य प्रयोजनं। अमैवाव्ययेन यत्तुल्यविधानमुपपदं तत्र समासो यथा स्यात्। अमा चान्येन च यत्तुल्यविधानमुपपदं तत्र मा
भूदिति॥ ॥स्वादुमि णमुल्॥ ॥किमर्थं स्वादुमि मकारान्तत्वं निपात्यते। न खमुञ्प्रकृतः सोऽनुवर्तिष्यते। स्वादुमि मान्तनिपातनमीकाराभावार्थं
स्वादुमि मान्तनिपातनं क्रियते। ईकाराभावार्थं। ईकारो मा भूदिति। स्वादुंकृत्वा यवागूं भुङ्क्ते स्वादुंकारं यवागूं भुङ्क्ते। च्व्यन्तस्य च मकारान्तार्थं॥०॥०

प्रतिविभाषाग्रहणमनर्थकं मे च। नासरूपत्वेनेन पक्षे क्त्वादीनां सिद्धत्वात्। ननु पुनरस्य लः समानादिसूत्रेण विहितत्वाद्विशेषविहितेन णमुल्सहितत-
मेव विशेषः णमुल्सहितक्त्वाविधौ विभाषासूत्रेऽहोपादीयमानानां पनार्थो संपद्यते। क्त्वाणमुलोः सह प्रत्ययविधीयते न च वासरूपविधिर्न भवतीति तेना-
भीक्ष्ण्यपोऽक्त्वादित्यल्लादिपो न भवति। न त्वपक्षे क्त्वाणमुल्विधीयते विभाषासूत्रे गृहीतमिति तार्थं ज्ञापयितुं नस्यमिति। कोऽप्यनुवादः कर्तव्यः॥ ॥स्वादुमि
णमुल्॥ ईकाराभावार्थमिति। मान्तत्वे भाविप्रत्ययविषये निपात्यमाने विरतानां मितत्वाद्दीर्घो न अमुणवचनादिति शेषं न भवतीत्यर्थः॥

न्नं न सवेति। समुत्रापि सर्वत्र तुमुन न सिध्यति। अनव्ययस्य स्वधिकारात् इति भावः। यद्येवं मांतत्वमेव निपात्यतां प्रत्ययस्तु खमुत्रेव विधेयः नेत्यह इति अव्ययार्थं मन्मांत
निपातनं स्यादिति। तेष्वसत्येव णमुलि तुमांतत्वमपूर्वं विधीयमानमोकारभावार्थं। अन्ततस्य चमकारान्तार्थं विज्ञापनेन अवश्यं चोत्तरार्थं णमुल विधेय इत्यलं विधिवो
दिहे यथेत्वितः॥ आचतुमुनरिति। पूर्वोक्तवाक्यार्थापेक्षया समुच्चयप्रतिपादनार्थः चशब्दः। न चेत्यलं खलु इमिमांतनिपातनं अपि सिद्धमपि च अव्ययसंज्ञार्थं। शकुयथा
सुन्तस्य चमकारान्तत्वं निपात्यते। अलंकृत्वा अलंकृत्वा भुंक्ते। स्वादुङ्कारं भुंक्ते। आचतुमुनुः समानाधिकरणे। आचतुमुनः प्रत्ययाः समानाधिकरणे च कर्त्वाः
वेन। अनुप्रयोगेन। किंप्रयोजनं। स्वादुंकारं वा यगृह्णन्त्यमतेदेवदत्तेनेति। दृक्कृतेस्त्रीयापयास्यात् किंकारणं न स्यात्। णमुलाभिहित इति। ननु च खमु
लि प्रत्ययेनानभिहितः कर्तेति कृत्वा नभिहिताश्रयो विधिर्भविष्यतीति तृतीया यादि सत्यमभिधाने वानभिधाने च खलु तत्त्वेनाभिधानमिति कृत्वाः नभिहिताश्र
यो विधिर्भविष्यतीति तृतीया प्राप्नोति किंकारणं। णमुलानभिहितेन कर्मेति। यदि पुनरयं कर्मणाभिविज्ञायेत। नेत्यर्थ। इह हि स्वादुंकारं यथा
ग्रं भुंक्ते देवदत्त इति यथा अनभिहिते तृतीया न स्यात् किंकारणं न स्यात्। णमुलाभिहितेन कर्मेति। ननु च खमुलि प्रत्ययेनानभिहितः कर्मेति कृत्वा नभिहिताश्रयो विधि
र्भविष्यतीति तृतीया यदि सत्यमभिधाने वानभिधाने च खलु तत्त्वेनाभिधानमिति कृत्वाः नभिहिताश्रयो विधिर्भविष्यतीति तृतीयाद्देवदत्तेन तृतीया प्राप्नोति किंका
रणं। णमुलानभिहितः कर्तेति। अथानेन का सामर्थ्यः। यत्तो स्त्रीभुज्यते देवदत्तेनेति। का सामर्थ्यः देवदत्तेन तृतीया यथा स्यात् किंकारणं न स्यात् तथाभि
हितः कर्तेति। ननु च खमुलि प्रत्ययेनानभिहितः कर्तेति कृत्वानभिहिताश्रयो विधिर्भविष्यतीति तृतीया। यदि सत्यमभिधाने वानभिधाने च खलु तत्त्वेनाभिधानमभिहि
कृत्वाः नभिहिताश्रयो विधिर्भविष्यतीति तृतीयाऽयादेवदत्तेन तृतीया प्राप्नोति किंकारणं। कायनभिहितं कर्मेति। यदि पुनरयं कर्मणाभिविज्ञायेत। नेत्यर्थः। इह
हि पक्वा आरनसुंक्ते देवदत्त इत्योदने तृतीया न स्यात्। किंकारणं न स्यात्। तथाभिहितं कर्मेति। ननु च खमुलि प्रत्ययेनानभिहितं कर्मेति कृत्वाः नभिहिताश्रयो
हि सत्यभिहितत्समुनगम्यते। अभिविधौ लपमाकारः। णमूलेति। अ सत्यामिनन्यनन्यत्रे … इति भावः। अनभिहिताश्रय इति। अनभिहित
राणपर्युदासन्याश्रीयते न तु प्रसज्यप्रतिषेध इति भावः। यदि पुनरिति। कर्मण्यपत्तः कर्मणि तिङ्बचनं यदि … इति भावः। अथानेनेति। आचतुमुन इत्यनेन वचनेने सर्थः

भा॰ के॰ पक्तो देवदत्त इति। भिन्नधात्वर्थविषयत्वभेदेऽपि वचनस्यास्य दर्शयितुं प्रयोजनमुपन्यासः कृत्सम्पदनमिति। यद्येवं पक्तोऽत्तुं भुङ्क्ते देवदत्तः पक्तोऽदनो भुङ्क्ते देवदत्ते

१३१ नेति काप्रत्ययेन कर्तव्यमं तोरनभिधानात्स्यात्कापक्षयात्तृतीयाद्वितीयैव स्यान्न भवतः। उच्यते। अत्र व्यामादिपक्षव्याख्याने प्रयाविशेषणत्वात्प्रधानं। विशेषणाभ्

131 पादे सत्यभिधाने चानभिधाने च तुल्यमित्वदनभिधानमिति कृत्वा नाभिहिताश्रयो विधिर्भविष्यतीति द्वितीया। देवदत्तेन तृतीया प्राप्नोति। किंकारणं। ला पुन

भिहितः कर्तेति। अथानेन तुमुन्नर्थः भोक्तुमादनः पक्तेत्देवदत्तेनेति। बाढमर्थः। देवदत्तेन तृतीया पथ्यास्यात्। किं च कारणं न स्यात्तुमुनाभिहितः कर्ते

ति। ननु च यदि विप्रत्ययेनानभिहितः कर्मेति कृत्वा नाभिहिताश्रयो विधिर्भविष्यति तृतीया। यदि सत्यभिधाने चानभिधाने च तुल्यमित्वदनभिधानमिति

कृत्वा नाभिहिताश्रयो विधिर्भविष्यति तृतीया। ओदने द्वितीया प्राप्नोति। किंकारणं। तुमुनानभिहितं कर्मेति कृत्वा। यदि पुनरयं कर्मविशेषाविवक्षा प्रयत्न। ते

वंशकं तु द्वितीया भोक्तुमोदनं पचति देवदत्त इति ओदने द्वितीया यदि सत्याभिधाने चानभिधाने च तुल्यमित्वदनभिधानमिति कृत्वानाभिहिताश्रयो विधि

र्भविष्यति द्वितीया। देवदत्तेन तृतीया प्राप्नोति किंकारणं। तुमुनानभिहितः कर्तेति। अथानेनेहार्थः पक्ता ओदनं पामो गच्छति देवदत्तेनेति। बाढम

र्थः। देवदत्तेन तृतीया पथ्यास्यात् किंकारणं न स्यात्। तयाभिहितः कर्तेति। ननु च यप्रत्ययेनानभिहितः + न स्यात्। किंकारणं न स्यात्तुमुनाभिहितं

कर्मेति। ननु च यदि विप्रत्ययेनानभिहितं कर्मेति कृत्वा नाभिहिताश्रयो विधिर्भविष्यति द्वितीया। + कर्तेति कृत्वानभिहिताश्रयो विधिर्भविष्यति तृती

या। यदि सत्यभिधाने चानभिधाने च तुल्यमित्वदनभिधानमिति कृत्वा नाभिहिताश्रयो विधिर्भविष्यति तृतीया। एतदप्यमोदने द्वितीया प्राप्नोति

ति। सदृहनदोषो न जायते। ननु हि वक्तव्यं तुमुनः समानाधिकरणादिति। न वक्तव्य। अप्रत्यपदहलाभावे भवंतीति भावे भविष्यतीति किं च

यमेतत्। न हि। कथमनुच्यमानं गंस्यते। तुमर्थं इति वर्तते। तुमर्थश्च कः। भावः॥ नात्व प्रधानं। ततः क्रियासाधन्यार्थो विशेषणत्वात्तदाकारको गु

णप्रधानभावः। तत्र प्रधान[illegible]भिधाने गुणाः क्रियाशक्तिरभिहितवदप्रकाशते प्रधानानुरोधात् गुणानां न्याय्यमपेक्षितत्वात्स्ययकत्वाद्दिदृक्षाका

योरंभाभावात्॥

वर्षप्रमाणम्॥ तस्माद्देवः इति। गोष्पदं प्रतीत्यातोनुपसर्गे क इति कप्रत्ययः। क्रियाविशेषणत्वाच्च कर्मत्वे नपुंसकत्वे। गोष्पदप्रं वृष्टो गोष्पदप्रं तावदपि सान्नादेः प्रयोग
सिद्ध्यर्थं मलोपो न विधेयः। एतेषां प्रयोगाणां भाष्यकारेणानभ्युपगमात्। अनभ्युपगमस्तु लोपप्रत्याख्यानान्यथानुपपत्त्या विज्ञायते गोष्पदपूरमित्यादे
घञ्चासिद्धत्वात् णमुलश्च स्यान्नञ्प्रत्याख्याने। स्वरे दोषप्रसङ्गात्। तथा हि। यदि करणे घञं विधाय षष्ठीतत्पुरुषः क्रियते तदा थाथादिस्वरेणान्तोदात्तत्वं भव
ति। भावे तु घञि ञित्स्वरेणाद्युदात्ते पूर्वपदप्रकृतिस्वरः। णमुलि तु लित्स्वरेण ककार उदात्तः। गोष्पदपूरं तु णमुल्यादिर्वा सिध्यति। गोष्पदप्रमित्यत्र तु नास्ति स्वरभेदः। अप्र
वर्षप्रमाणे ऊलोपश्चास्यान्यतरस्याम्॥ ॥ऊलोपश्चास्यान्यतरस्यां ग्रहणात्पाक्षिकमस्वं नु। कथं गोष्पदप्रं वृष्टो देव इति। प्रातिपूरणात्क्रमो। तस्माद्देवः यदे
कः विभक्तो नास्त्येव तां प्राप्नोति। अपि तन्त्र विभक्तयः तद्वृथा। एतेन गोष्पदप्रं इति॥ ॥करणे हनः॥ ॥हनः करणे अनर्थकं वचनं हिंसार्थेभ्यो ण
मुल्विधानात्। हनः करणे अनर्थकं वचनं। किं कारणं। हिंसार्थेभ्यो णमुल् यथा स्यात्। अपि पुनरयं न चिहूं ते रहिंसार्थः पदार्थो विधिः स्यात् सवि
धानात्। अर्थवत्तु हन्तेर्णमुल्वचनं। कोऽर्थः। अहिंसार्थस्य हन्तेर्णमुल् यथा स्यात्। अस्ति पुनरयं न च हिंसार्थे हन्ते रहिंसार्थे पदार्थो विधिः स्यात् अस्तो
त्याह। पाण्युपघातं वेदिं हन्ति। नित्यसमासार्थं च हिंसार्थादपि हन्तेरनेन विधिरेषितव्यः। कथं पुनर्नित्यतापि हिंसार्थाद्धन्तेरनेन विधिर्लभ्यः। अ
नेनानुक्ते नेति। तेन स्यात् विप्रतिषेधेन। हन्तेः पूर्वविप्रतिषेधो वार्तिके वक्ष्यते। यस्य नित्यसमासार्थं वचनं। तत्रापि पूर्वाचार्यैः हिंसार्थाद
पि हन्तेरनेनैव विधिर्भवतीति॥ ॥अधिकरणे बन्धः॥ ॥इह कस्मान्न भवति ग्रामे बद्ध इति। एवं वक्ष्यामि। अधिकरणे बन्धः संज्ञायां ततः कर्त्रोर्जीवपु
रुषयोर्नशिवहोः इति। कथं महालिकाबन्धं बद्धः। उपमाने कर्मणि चेत्येवं भविष्यति॥ ॥तिर्यच्यपवर्गे॥ अपवर्गो यो निर्देशः। तिर्यक्कृत्वेति भवितव्यं सौ
त्रो निर्देशः॥
सपेयाथा हि स्वरेणान्तोदात्तत्वात्। णमुलि ऊकारलोपपक्षे पूर्वस्योदात्तमाजोः भावात् कृत्स्वरेणान्तोदात्तत्वात्॥ करणे॥ बाहुल्येन हन्तेः
हिंसार्थो दृश्यते इत्यमत आह। हन इति। हन्तेः पूर्वविप्रतिषेध इति। यदेवं हिंसार्थानामित्यत्र उपघातेन गाः कालयतीति उदाहरणं नोपपद्यते। नैष दोषः। प॥
चैव धात्वर्थः सामान्यविशेषभावेनाविषमामोऽविशेषणं विशेष्याभावमनुभवति सामान्यविशेषः यथा दृष्टपर्यायात् अनुप्रयोग इति वचनात् अन्यत्रापि अन्यधात्वर्थे
संबन्धे हिंसार्थानामित्यनेनैव णमुल् भवति॥ अधिकरणे। ग्रामे बद्ध इति। णमुल्समतिग्रामबन्धं बद्ध इति प्राप्नोति। निर्देशात् सौत्रो निर्देश इति अनुप्रयोगात् पदि

भा॰वृ॰
१३२
132

नाधार्थे॥ ॥हेतुमति चेति। यदाहि हेतोरभ्रधर्मयुक्तस्तादृशो प्रत्ययप्रसङ्गः। तदैतदर्थं ग्रहणस्य प्रयोजनं। आहेशपक्षे तु स्यान्निवृत्तौ वा ग्रहणे न्यग्रहणात्सिध्यति। तथा
वधमुक्तेन स्वार्थे दर्शनमिति प्रत्ययदृष्टा हार्ये। हेतुमति चेति। नार्थमप्यर्थग्रहणं कर्तव्यं। अन्यथापि निरनुबन्धकपरिभाषया नाञोग्रहणं न स्यात्॥ ॥कृत्तेः॥ ॥
विमर्थमिति। वृक्ष्यमाणाभिप्रायः अनादेशा इति। एतद्वचनेनार्थो नादिश्यते तत्र प्रत्यासत्त्या स्वार्थ एव प्रत्ययो भवति। यमिच्छतीति। अन्यस्मिन्नर्थे यदि
सेतावत्तस्ते कर्तव्यं। धातोरर्थं न भवतीति तत्राभिधेयार्थं तावद्वृद्धावेव यत्र भविष्यति। ततः परत्वाद्विशब्दः शर इति हेतौ यस्ते कर्तव्यं। ननु अभाव इति न कर्तव्यं। द्वियमा
नाधार्थप्रत्यये च्व्यर्थे॥ ॥अर्थग्रहणं किमर्थं। नाधाप्रत्यय इत्येतावत्युच्यमाने इहैव स्यात्। द्विधा कृत्येति। इह च न स्यात्। द्वैधं कृत्वा। अर्थग्रहणे पुनः क्रियमाणे
न दोषो भवति। नाधार्थप्रत्यये सिद्धं भवति। यच्चान्यत्तेन समानार्थः। अथ प्रत्ययग्रहणं किमर्थं। इह मा भूत् हिरुक् कृत्वा। पृथक् कृत्वा॥ अन्वच्यानुलोम्ये
चपुक्तो यं निर्देशः अनूचोति भवितव्यं। सौत्रो यं निर्देशः॥ ॥कर्तरि कृत्॥ ॥किमर्थमिदमुच्यते। कर्तरि कृद्वचनमनादेशे स्वार्थविज्ञानात्। कर्तरि कृतो
भवन्तीत्युच्यते। अनादेशे स्वार्थविज्ञानात्। अनादिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थे भवन्ति। तद्यथा। गुप्तिज्किद्भ्यः सन्। यावादिभ्यः कन्निति। एवमिमे प्रत्ययाः कृ-
तः स्वार्थे स्युः। स्वार्थे मा भूवन्। कर्तरि यथा स्युरिति। एवमर्थमिदमुच्यते। नैतदस्ति प्रयोजनं। यमिच्छति स्वार्थे आहोस्वित् भावे घञ् भवतीति। कर्मणि तर्हि मा
भूवन्निति। कर्मण्यपि यमिच्छति आहोस्विद्धः कर्मणि च भवन्तीति। करणाधिकरणयोस्तर्हि मा भूवन्निति। करणाधिकरणयोरपि यमिच्छति। आह तत्। ल्युट्
करणाधिकरणयोर्भवतीति। संप्रदानापादानयोस्तर्हि मा भूवन्निति। संप्रदानापादानयोरपि यमिच्छति। आह तद्दाशगोघ्नौ संप्रदाने। भीमादयोऽपा-
दाने इति। यदिदानीमतोऽन्यः प्रत्ययः शेषः सोऽन्तरेणापि वचनं कर्तर्येव भविष्यति। तदेवं तर्हि प्रयोजनं। स्वार्थे मा भूवन्निति। ननु चोक्तं यमिच्छति स्वार्थे
आह तत्। भावे घञ् भवतीति। अन्यः स्वार्थे वा स्यात् प्रकृत्यर्थात्। अन्ये नेदानीमाप्यंतरे भावे स्युः। तत्र मा भून्निति कर्तृग्रहणं। कः पुनरेतयोर्विशेषः॥ ०॥
णं तु नियमार्थं भविष्यति घञेव भावे नान्य इति। ततो धात्वर्थासिद्धे कर्तरि कृद्भविष्यति नार्थः स्वार्थेन सार्थः कर्मणोपि। तस्यापि धात्वर्थे नाक्षेपादिति भावः। घः कर्म-
णि श्रूयन्ते इति। कृत्येव कर्मणि नान्य इति नियमो विज्ञायते। यद्येवं कर्मणो नियमाः [illegible] स्वरूपेणानियत इति इकारककारान्तरेपि कृत् प्राप्नोति। नैष दोषः। एवमपि
हं वाक्यं। घः कर्मणि श्रूयन्ते इति तेन च कर्मणि विधीयमानः प्रत्ययः कारकान्तरे स्यात्। अथ वा हितोयो नियमः परिशिष्यते। कर्मण्येव श्रूयन्ते इति। यदिदानीमिति। ननु कर्तरि भुवः
रिव समुच्चयत्वे कृत्रौ कर्तरि [illegible] तयोरिति तत्तु रिनियमः प्राप्नोति। नैष दोषः। उभयत्र करणानि हास्यात् कृते श्रुति विधिप्रयोजनेन नियमार्था॥ ०० ॥

उक्त इति सार्वधातुके यगित्यत्र बाध्याभ्यान्तरयोर्भावयोर्विशेषो दर्शितः नन्वचेति एधुनादिषु करणादिरर्थो विशेषविहितत्वात्कर्तुर्बाधको भविष्यतीति
भावः नानावाक्यत्वादिति इह ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयतां तक्रं कौण्डिन्यायेत्यभिन्नकालत्वादेकं वाक्यं विशिष्टस्य दानस्य प्रतिपादकमिति तक्रेण दधि बाध्यते यदा
तु कालभेदेन वाक्यद्वयमुच्चार्यते पूर्वाह्णे ब्राह्मणभोजनप्रकरणे दधि ब्राह्मणेभ्यो दीयतामिति अपराह्णे तु तक्रं कौण्डिन्याय दीयतामिति तदा तक्रेण दधि न बाध्यते न
थेहापि कालभेदेन वाक्यद्वयोच्चारणाद्बाध्यबाधकभावो नास्तीत्यर्थः यत्त्विणादिकाः केयघेकं वाक्यं तच्चेदं तत्तत्स्वछेषः अपथ्य नानावाक्यान्तरगतदपवादैः सुक्तं नद

उक्तो भावभेदे भाष्ये अस्ति प्रयोजनमेतत् किं तर्हीति तत्र एधुनादिप्रतिषेधो नानावाक्यत्वात् तत्र एधुनादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः एधुनादयः कर्त्तरि मा
भूवन्निति ननु च करणे एधुनादयो विधीयन्ते तेन कर्त्तरि न भविष्यन्ति तेनत्वचकरणे स्युः अनेन च कर्त्तरि ननु चापवादत्वात् एधुनादयो बाधकाः स्युः न स्यु
ः किं कारणं नानावाक्यं तच्चेदं च समानेवाक्ये चापवादैरुत्सर्गा बाध्यन्ते नानावाक्यत्वात् बाधनं न प्राप्नोति [20] तद्धद्युच्चक्रसेष्वेवकारकरणं एकं च कृत्त्वात्कसे
ष्वेवकारः क्रियते तयोरेव कृत्सञ्ज्ञकत्वलर्थी इति भावे चाकर्मके ष्य इति किं प्रयोजनं तद्वद्भव्याद्यर्थं भव्यादिषु समावेशः सिद्धो भवति गेयो माणवकः सा
म्नां गेयानि माणवकेन सामानीति अपि देवतयोस्तकृत्सञ्ज्ञिः समावेशवचनं ज्ञापकम समावेशस्य यद्यं कर्त्तरि च र्षिदेवतयोरिति सिद्धे सति समावेशार्थे
चकारं शास्ति तत् ज्ञापयत्याचार्यः न भवति समावेशः इति । किमर्थं तर्हि कृत्सेष्वेवकारः क्रियते एवकारकरणं च चार्थे एवकारकरणं च चार्थे द्रष्टव्यं तयो
संभवाश्रयेण यद्दं गस्येतीणपेक्षावयवावयविसंबंधे षष्ठी तदा स्थानषष्ठ्यभावादल्लोसस्ये सस्यानुपस्था ॥ भावकर्मणोः कृत्सा भवंति भव्यादीनां कर्त्तरि च ॥ ॥
नं तदेव चापवादत्वं एधुनादयस्तु कृतत्वादनेन कर्त्तरि स्युः करणादिश्रुत्याचकरणादिषु तत्रानेकस्यार्थस्य युगपदभिधानासंभवात्पर्यायः स्यात् कदाचित्कर्त्तरि कदाचि
त्करणादिषु तद्वच्चेति योयमर्थः उक्तः तेन तु तुल्यमेवकारकरणमित्यर्थः तथा हि कृत्वात्कर्त्तरि कृत्सादयः प्राप्ताः एवकारेण कर्त्तुरपकृष्यन्ते भावकर्मणोरेव यथा स्यु
॥ रित्येवमर्थमित्यर्थः भावे चाकर्मके ष्य इत्यनेनाधिकारसहितं वाक्यं दर्शयति ॥ ॥

किंप्रयोजनमिति एवकारेणान्यत्रसमावेशज्ञापने न किं प्रयोजनमिति प्रश्नः तच्च भव्याद्यर्थमिति भव्यगेयादिसूत्रे गेयग्रहणं न कर्त्तव्यं न दंतरेणापि भव्यादयः कर्त्तरि भवंतीत्यनेन समावेशज्ञापनादेवकारकरणाद्वा वृत्कर्मत्वेन वाधिष्यते इत्यर्थः इदानीं तत्र खलु नादिप्रतिषेध इत्यस्य परिहारमाह ऋषिदेवतयो रिति कृद्भिरिति जातौ बहुवचनं अत्र च यथासंख्यं वार्त्तिककारस्यानभिमतं यथासंख्ये हि च शब्दस्य ज्ञापकत्वं न स्यात् समावेशाभावात् भव्याद्यर्थ मिति भव्यगेयादिसूत्रे न कर्त्तव्यं भवतीत्यर्थः अन्येन तु कृत्सार्थयोः नभिधानात्कर्त्तरि न भविष्यतीति भावः इदानीं भाष्यकारो वार्त्तिककारूपेणाह यत्ता

किंप्रयोजनं तच्च भव्याद्यर्थं भव्यादिषु समावेशः सिद्धो भवति गेयो माणवकः साम्नां गेयानि माणवकेन सामानीति यत्तावदुच्य ते ऋषिदेवतयोः कृद्भिः समावेशवचनं ज्ञापकम् समावेशस्येति नैतज्ज्ञापकसाध्यं अपवादैरुत्सर्गा बाध्यंत इति। एष एव न्यायः य दुतापवादैरुत्सर्गा बाध्येरन् ननु चोक्तं नानावाक्यत्वात् बाधनं न प्राप्नोतीति नैव विदेशस्थमिति कृत्वा नानावाक्यं भवति विदेश स्थमपि सदेकं वाक्यं भवति तद्यथा द्वितीये ध्याये लुगुच्यते तस्य चतुर्थषष्ठयोरलुगुच्यते ऽपवादः पदमुच्यते एवकारकरणं च चार्थमिति॥

वरिति नैव विदेशस्थमिति। न कालभेदान्नानावाक्यत्वं भवति। शास्त्रे विदेशस्थानाम प्यंगांगिभावमानामाकांक्षावशादेकवाक्यदर्शनात् देशग्रहणं चात्रकालस्योपलक्षणं शाद्वे क्रमस्य कालकृतत्वात्चतुर्थषष्ठयोरिति चतुर्थे गोत्रेऽलुगचीति षष्ठे त्वलुगुत्तरपद इति तदुक्तं हरिणा अनेकाख्यातयोगे
पि वाक्यं न्यायापवादयोः एकमेवेष्यते कैश्चिद्भिन्नरूपमिव स्थितं नियमः प्रतिषेधश्च विशेषश्च तथा परैः। द्वितीये योलुगाख्यातस्तत्षष्ठे मलुकं विदुरिति॥

कथमिति एवकारस्य लौकिके प्रयोगे न क्वचिद्व्यापारो दृष्ट इति भावः उत्तरमिति कर्त्तरि कृदित्यस्मादुत्तरमित्यर्थः तद्येति भव्यगेयादिसूत्रे वेति न कर्त्तर्येव भ
वतीत्यर्थः यदयमिति आदिकर्मणि क्तः कर्त्तरीत्येतावदस्तु नार्थश्च शब्देन समावेशोऽप्येवकारस्तापितो भविष्यति कृतस्तु च शब्दो ज्ञापयति आदिकर्मणीति स

कथं पुनरन्यो नामान्यस्यार्थे विधीयते कथमेवकारः स्वार्थे वर्त्तते स एष एवकारः स्वार्थे वर्त्तते किं पुनः प्रयोजनं ज्ञापकार्थं किं ज्ञाप्यं
एतत् ज्ञापयत्याचार्यः इत उत्तरं समावेशो भवतीति किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनं तत्र भव्याद्यर्थं भव्यादिषु समावेशः सिद्धो
भवति गेयो माणवकः साम्नां गेयानि माणवकेन सामानीति यद्येतज्ज्ञाप्यते इहापि समावेशः प्राप्नोति दाशगोघ्नौ संप्रदा
ने भीमादयोऽपादान इति अत्रापि सिद्धं भवति यदयमादिकर्मणि क्तः कर्त्तरि चेति सिद्धे समावेशे समावेशार्थं चकारं शास्ति तज्ज्ञा
पयत्याचार्यः प्रागमुतः समावेशो भवतीति किं पुनरयं प्रसयनियमः धातोः परः अकारः अकशब्दो वा नियोगतः कर्त्तारं ब्रूते क
१ तसंत्तत्रश्च प्रसयसंज्ञस्येति॥ श्री ॥७॥ ॥

स्मात्सूत्रात्परेषु योगेषु समावेशो न भवतीति किं पुनरिति सिद्धे शब्दार्थसंबन्ध इति यदुक्तं तत्स्मारयितुं विचार्यते प्रत्ययनियम इति धातोः परः कृत्प्रत्ययः कर्त्तरि
वर्त्तेतामिति कर्त्तृलक्षणेऽर्थे कृत्प्रत्ययो नियम्यते नियोगत इति कर्त्तरि कृदित्यस्मादाचार्यनियोगादित्यर्थः ॥ कार्यशब्दाभ्युपगमे चास्य पक्षस्यासंभवः॥ ॥

आहोस्विदिति निसशब्दार्थसंबंधानुपगमनिबंधनोयंप्रश्नः । यः स्वभावतः कर्त्तरि वर्त्तते स एव कृत्संज्ञो नान्य इति कृत्संज्ञा नियम्यते यद्येवं खलु नाडीनां कृत्संज्ञा न प्राप्नोति नैष दोषः एतत्सूत्रस्यापारो नियम्यते करणे खल्वित्यस्यादावप्ययमेव विचारः । किमयमर्थः करणे खलु न्वर्त्तेतामिति । उत यः स्वभावतो वर्त्तते तत्स्य साधुत्वमिति कृत्संज्ञा तु प्रतिप्रत्ययमधिक्रियमाणात्खलु नादिषु प्रवर्त्तते एव काष्ठभिद् ब्राह्मण इति अप निसशब्दानुपगमे काष्ठभेद इत्यत्राप्यण् प्रत्ययो वचनादेव कर्त्तारमाचष्टे उसाध शब्द पक्षे चाकारणानां विशेषाभावाद् ब्राह्मणशब्दाकारस्यापि कर्त्तरि नियोगलं प्राप्नोति आचार्यनियोगाच्च कर्त्तारं ब्रुवतः कृत्प्रत्ययसंज्ञाप्रसंगः तत्र कृत्संज्ञायां सत्यां साधुसन्ति प्रसंगः प्रत्ययसंज्ञायां च सत्संज्ञान्निर्बंधनां गहंज्ञा स्य

आहोस्वित्संज्ञानियमो धातोः परः अकारः अक शब्दो वा स्वभावतः कर्त्तारं ब्रुवन्कृत्संज्ञश्च भवति प्रत्ययसंज्ञश्चेति कश्चात्र विशेषः तत्र प्रत्ययनियमे ऽनिष्ट प्रसंगः तत्र प्रत्ययनियमे सत्यनिष्टं प्राप्नोति काष्ठभिद् ब्राह्मणः वलभिद् ब्राह्मणः एषोपि नियोगतः कर्त्तारं ब्रुवन् कृत्संज्ञश्च स्यात् प्रत्ययसंज्ञश्चेति संज्ञानियमो सिद्धं संज्ञानियमे सति सिद्धं भवति ॥ ॥

यत्प्रार्द्धधातुकनिमित्तो गुणः प्राप्नोति ननु नायं धातोर्विहितः ततो दोषाभावः नैतदस्ति लक्षणवशाच्छब्दार्थसंबंधव्यवस्थानुविधाने कुतोयं नियमः अयं धातोर्विहितो नान्य इति । काष्ठशब्दो हि कर्म्मोपपदं भिदिर्धातुः तस्माच्च परो ऽकार इति तस्य कर्त्तरि स्यादेव नियोगः । यदा हि स्ववाक्ये विहितानां प्रत्ययानाम नेनार्थविशेषे नियोगः क्रियते तदा विशेषाभावादस्यापि नियोगः प्राप्नोति क्रियोत्पत्त्या द्वानुरेव कर्त्तर्येनियुक्त इस कारस्य कर्त्तर्यो न भविष्यतीति चेत् यावकादिष्विवस्वो ऽभिधानस्तु । लौकिकार्थानपेक्षायां हि धातोः परस्य कृत्प्रत्ययसंज्ञा कर्त्तरि नियोगप्रसंगः । संज्ञानियमे सतिसि

प्रत्ययनियमबाधामाह यदीति अत्र हि क्तः स्वभावतः कर्त्तारमाह। भ्रातृभिर्गोभिश्च सामानाधिकरण्यात् तस्य च कर्त्तरि साधुत्वं प्राप्नोतीत्यसाधुत्वं मन्यते क्रियाकारकसंबंधे न विभक्तादीनां कर्त्तरि वृत्तिरनभिमतेति दोषोपन्यासः। प्रकारान्तरेण साधुत्वं दर्शयिष्यते प्रत्ययनियमवादिनस्त्वयमदोषः गत्यर्थाकर्मकेत्यत्र परिगणिताभ्यः प्रकृतिभ्यः परः क्तः कर्त्तरि नियुज्यते नहि तत्र भजिपिबती परिगणितावित्यर्थः। संज्ञानियमबाधामाह विभक्तादिषु चेति यमापि गत्यर्थाकर्मकेति सूत्रं न रंडवारितं तत्र गत्यर्थादिभ्य एव क्तः स्वभावतः कर्त्तारं ब्रुवन्नकृतप्रत्ययसंज्ञो भवतीति भजिपिबतिभ्यां क्तस्य कर्त्तरि साधुत्वाप्रसंगः प्रकृतेरिति गत्यादिका या इत्यर्थः ॥

यदि संज्ञानियमो विभक्तादिषु दोषः विभक्ता भ्रातरः पीता गाव इति न सिध्यति प्रत्ययनियमे पुनः सति परिगणिताभ्यः प्रकृतिभ्यः परः क्तो नियोगतः कर्त्तारमाह न चेमास्तत्र परिगण्यन्ते प्रकृतयः विभक्तादिषु चाप्राप्तिः प्रकृतेः प्रत्ययपरवचनात् विभक्तादिषु च प्रत्ययनियमस्याप्राप्तिः किं कारणं प्रकृतेः प्रत्ययपरवचनात् परिगणिताभ्यः प्रकृतिभ्यः परः क्तः स्वभावतः कर्त्तारमाह न चेमास्तत्र परिगण्यन्ते नतर्हीदानीमयं साधुर्भवति भवति साधुर्न तु कर्त्तरि कथं तर्हि कर्त्तृत्वं गम्यते अकारो मत्वर्थीयः विभक्तमेषामस्तीति विभक्ताः पीतमेषामस्ति पीता इति अथवोत्तरपदलोपोत्र द्रष्टव्यः विभक्तधनाः विभक्ताः पीतोदकाः पीता इति ॥ ० ॥ ॥

प्रत्ययपरवचनादिति क्तप्रत्ययस्य कर्त्तरि वर्त्तमानस्य साधुत्वेन प्रतिपादनादित्यर्थः तदेवं स्थितमेतत् स्वभावतस्तेषु वर्त्तमानानां प्रत्ययसंज्ञाविधानद्वारेण साधुत्वमन्वाख्यायते इदानीं भाष्यकारः प्रसिद्धपूर्वकं प्रयोगसमर्थनं करोतीति नतर्हीति न तु कर्त्तरीति तयोरेवेति वचनात्कर्मण्येव साधुरित्यर्थः विभक्तमिति धनमिति भावः पीतमिति उदकमित्यर्थः आकृतिगणत्वादर्शआदिः अथवेति गम्यमानार्थस्य शब्दस्याप्रयोग एव लोपोभिमतः विभक्ता भ्रातर इत्यत्र च धनस्य द्वैधक्रियत्वं तद्भ्रातृषूपचर्यते पीता गाव इत्यत्राप्युदकस्य पीतत्वं गोष्वारोप्यते॥ ॥

भा० कै० ३ लः कर्मणि केचित्त्व इति प्रथमां व्याचक्षते अपरे तु षष्ठीं लस्य य आदेश इति तत्र लकारो द्विविधः तिङ्भावस्तिङ्भावीति तत्र तिङ्भाविनः लसंज्ञा निषेधा

१३५ त्कर्त्तरि कृदिति तस्यानुपस्थानात्स्वार्थे भावे विधानं प्राप्नोति अतिङ्भाविनस्तु कर्त्तरि कृदिति वचनात्कर्त्तर्येव साधुत्वं प्राप्नोतीति वचनं किमर्थमिति

135 वक्ष्यमाणोऽभिप्रायः लः एतेष्विति लकार इत्यर्थः अथवा लस्य य आदेश इति भावः भावकर्मणोरिति अस्त्वस्मिन्सूत्रे भावकर्मणोरात्मनेपदवि

धानात् शेषात्कर्त्तरीति च परस्मैपदविधानाल्लकारस्य भावकर्मकर्त्तारोऽर्था अनुमास्यन्ते लकारस्य प्रयोगासमवायाद्वात्मादेशानामेवैतेऽर्था भविष्यं

लः कर्मणि च किमर्थमिदमुच्यते लः एतेषु साधनेषु यथा स्यात् कर्मणि कर्त्तरि च भावे चाकर्मकेभ्य इति नैतदस्ति प्रयोजनं भावक
र्मणोरात्मनेपदं विधीयते शेषात्कर्त्तरि परस्मैपदं एतावांश्च लकारः य उक्तः परस्मैपदमात्मनेपदं च स चायमेवं विहितः अत उत्तरं प
ठति लग्रहणं सकर्मनिवृत्त्यर्थं लग्रहणं क्रियते सकर्मकनिवृत्त्यर्थं सकर्मकाणां भावे लो माभूदिति यदि पुनस्तत्रैवाकर्मकग्रहणं क्रि
येत तत्राकर्मकग्रहणं कर्त्तव्यं ननु चेहापि क्रियते भावे चाकर्मकेभ्य इति॥ ॥

तोऽसर्थः एतावानिति नन्वन्यविषयोऽपि लो विद्यते नैष दोषः तस्य लकारोपहरणात् अनुप्रयोगलकारेण भावादीनां प्रतिपाद्यत्वात् लग्रहणमिति य
दीदं नारभ्येत तदा यथा भावे विधीयमानाद् घञादयः सकर्मकेभ्योऽपि भवन्ति ओदनस्य पाकः सूत्रस्य कृतिरिति तथा भावकर्मणोरित्यनेन भावे आत्मनेप
दं सकर्मकेभ्योऽपि स्यात् ततश्च पच्यते यवागू देवदत्तेनेत्यपि स्यात् यदि पुनरिति भावकर्मणोरकर्मकादित्येवं करिष्यते सामर्थ्यादकर्मकग्रहणम् शप०
भावार्थे भविष्यति अकर्मकाणां कर्मासंभवात् सूत्रारंभवाद्याह तत्रेति। सूत्रप्रत्याख्यानवाद्याह ननु चेति त्वयापीति शेषः॥ श्री ॥ १३५

परार्थमिति सूत्रप्रत्याख्यानवादी आह यावदिहेति कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्य इत्येतद् ग्रहणाभ्यामपि वृत्तमं लयातुल इत्येतत्तदर्थमत्र कर्त्तव्यं यथा भावकर्मणोरित्यत्रा कर्मग्रहणमितिपदेन पदस्य सामर्थ्यात् लाघवं त्वत्र न विवक्षितं आरंभवादी आह अयमस्तीति आन इति आत्मनेपदसंज्ञस्तत्रज्ञावकर्मणोरिति वचनाद्भावकर्माभि धायित्वमेवस्यात् न तु कर्त्तृवाचित्वमिति शयान इत्यादौ कर्त्तर्यात्मनेपदं स्यात् सूत्रारंभे तु कर्त्तर्यप्यानस्ति भविष्यतीत्यर्थः प्रत्याख्यानवादी आह तत्रापीति अनुदात्तङित इत्यादिभिः सूत्रैः कर्त्तर्यात्मनेपदविधानार्थैः आनः कर्त्तरि शयान इत्यादौ भविष्यतीत्यर्थः विप्रतिषेधादिति भावकर्मणोरित्यस्यावकाशः यत्र कृत्स्नं शायाद्य

परार्थमेतद्भविष्यति तयोरेव कृत्यक्तखलर्थाः भावे चाकर्मकेभ्य इति एवं मपि यावदिह लग्रहणं तावत्तत्राकर्मकग्रहणं क्रियते तत्र वाकर्मकग्रहणं कोन्वत्र विशेषः अयमस्ति विशेषः इह लग्रहणे क्रियमाणे आनः कर्त्तरि सिद्धो भवति तत्र पुनरकर्मकग्रहणे क्रियमाणे आनः कर्त्तरि न प्राप्नोति न त्वाप्यकर्मकग्रहणे क्रियमाणे आनः कर्त्तरि सिद्धो भवति कथं भावकर्मणोरित्यतो परस्मैपदात्मनेपदानुक्रमणं तत्र सर्वकर्त्रर्थं विप्रतिषेधादानः कर्त्तरि विप्रतिषेधाद्धानआनः कर्त्तरि भविष्यति तत्र भावकर्मणोरित्येतदस्य कर्त्तरि कृदिति। कर्त्तरि कृदित्येतद्भविष्यति विप्रतिषेधेन सर्वप्रसंग स्य सर्वेभ्योऽपि धातुभ्यः आनः कर्त्तरि प्राप्नोति परस्मैपदिभ्योऽपि नैष दोषः अनुदात्तङित इत्येष योगो नियमार्थो भविष्यति यद्येष योगो नियमार्थो विधिर्न प्रकल्पते आस्ते शेत इति अथ विध्यर्थः आनस्य नियमो न प्राप्नोति आसीनः शयान इति तथानेर्देशात् सेवमाद्यनुक्रम
ेणं यदि नियमार्थं विधिर्न प्रकल्पते अथ विध्यर्थः। आनस्य नियमो न प्राप्नोति॥ ॥

भावात् कर्त्तरि कृदिति न प्रवर्त्तते आस्ते पच्यत इति कर्त्तरि कृदित्यस्यतज्जातयोवकाशः आनस्य तु सर्वप्रसंगे कर्त्तरि कृदिति परत्वात् कर्त्तर्थो भविष्यतीत्यर्थः प्रत्याख्यानभवादी आह नैष दोष इति अनुदात्तङित आत्मनेपदं नान्यस्मादिति नियमादानः कर्त्तरि परस्मैपदिभ्यो न भविष्यतीत्यर्थः आरंभवादी आह यदीति भावकर्मणोरात्मनेपदविधानात्तङोनुदात्तङितो न प्राप्नुवन्ति अनुदात्तङित इत्यनेनानन्तरं धातुविशेषे नियम्यत इत्यर्थः कृतादेकस्यवाक्य

प्रत्याख्यानवाद्याह अस्त्वन्तर्हीति भावकर्मणोरित्यत्रेति अनुदात्तङित इत्यात्मनेपदमित्यनेनैकेन वाक्येनानस्य नियमः क्रियते भावकर्मणोरित्यत्रत्वनुवर्त्या द्वितीयेन वाक्येन तङो विधिः क्रियत इत्यर्थः एवमपीति भावकर्मणोरित्यस्यानुदात्तङि० तद्वत्सनेनैकवाक्यतास्य सामनुवर्त्तते स्यात् ततश्चास्यतेगुरुत्वात् अति शप्यतेगुरुरित्यादौ आत्मनेपदं स्यात् भूयतेगम्यतेशेते आस्त इत्यादौ तु नैवाप्त्यादिरित्यर्थः यथोवात्रेति अनुदात्तङि. तद्वत्सनेनानस्य नियमादप्राप्तिः

अस्तु तर्हि नियमार्थो। ननु चोक्तं विधिर्न प्रकल्पत इति विधिश्च प्रकृप्तः कथं भावकर्मणोरित्यत्र अनुदात्तङि. तद्वत्सेतरदनुवर्त्तिष्यते यद्यनुवर्त्तते एवमप्यनुदात्तङि. त एव भावकर्मणोरात्मनेपदं प्राप्नोति एवं तर्हि योगविभागः करिष्यते अनुदात्तङि. तआत्मनेपदं भवति ततो भावकर्मणोः ततः कर्त्तरि कर्त्तरि चात्मनेपदं भवति अनुदात्तङि. तद्वत्सेव आस्ते शेते भावकर्मणोरिति निवृत्तं ततः कर्मव्यतिहारे कर्त्तरीत्येवानुवर्त्तते अनुदात्तङि. तद्वत्सपि निवृत्तं यदप्युच्यते नेर्विश इत्येवमाद्यनुक्रमणं यदि नियमार्थो विधिर्न प्रकल्पते। अथ विध्यर्थमानस्य नियमो न प्राप्नोति अस्तु विध्यर्थं ननु चोक्तं आनस्य नियमो न प्राप्नोतीति नैष दोषः यथैवात्रा प्राप्तस्तङो भवं सेवमानोपि भविष्यति सर्वत्राप्रसंगस्तु सर्वेषु साधनेष्वानो न प्राप्नोति विप्रतिषेधाद्वानः कर्त्तरीति भावकर्मणोर्न

॥ स्यात् कर्त्तर्येव स्यात्॥ ॥ श्री ॥१०५.

तङोपि भावकर्मणोर्विधीयमानाः निविशत इत्यादौ कर्त्तरि न प्राप्नुवन्ति तत्राविशेषान्नेर्विश इत्यादिभिः सूत्रैस्तङानाः कर्त्तरि विधास्यन्त इत्यर्थे सर्वत्रा प्रसंगस्त्विति असमस्मिन् सूत्रे भवदुक्ते विप्रतिषेधेनानः कर्त्तरि स्यादिति कर्त्तर्येव स्यात् न तु भावकर्मणोः। तत्र च भूयमानं गम्यमानमित्यादिप्रयोगो न स्या- राम०

इह पुनरीति यदि ल इति षष्ठी तदास्य तिङोऽवकाशः कर्त्तरि कृदिति सप्तम्यादयः। अनस्य परत्वादनेनार्थनिर्देशः अथ ल इति प्रथमा तदास्य तिङ्ग्रवील्ल
कारोऽवकाशः। अनभाविनस्तु लकारस्य परत्वादनेनार्थव्यवस्था शेषा इति कर्त्तर्ये वृपरस्मैपदमित्येवं नियमात् शानच्क्सू भावकर्मणोर्नेभविष्यत इति भावः
ल इत्यादेशापेक्षषष्ठी। निर्देशपक्षे आम इति विधीयमानस्य लुकोऽप्ययमर्थनिर्देशः अभावस्याप्यादेशत्वात्। तथा वाचः परस्मिन्पूर्वविधावित्यत्र लोपस्या

इह पुनर्लग्रहणे क्रियमाणे कर्त्तरि कृदित्येतदस्तु लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्य इति लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्य इत्येतत्तु भविष्यति
विप्रतिषेधेन सर्वप्रसंगस्तु लादेशः सर्वेषु साधनेषु प्राप्नोति शानच्क्सूच भावकर्मणोरपि प्राप्नुतः नैष दोषः शेषात्कर्त्तरि परस्मैपदं
कर्त्तरीत्येवं तौ कर्त्तारं ह्रियेते लस्य लादेशे सर्वप्रसंगोऽविशेषात् लादेशे सर्वस्य प्रसंगः सर्वस्य लकारस्यादेशः प्राप्नोति अस्यापि प्राप्नोति लुना
तिल भवते किंकारणम् अविशेषात् न हि कश्चिद्विशेष उपादीयते एवंजातीयस्य लकारस्यादेशो भवतीति अनुपादीयमाने विशेषे सर्वप्रसंगः
अर्थवद्ग्रहणात्सिद्धं अर्थवतो लकारस्य ग्रहणं न चैषोऽर्थवान् अर्थवद्ग्रहणात्सिद्धमिति चेन्न वर्णग्रहणेषु अर्थवद्ग्रहणात्सिद्धमिति चेत्तन्न किं
कारणं वर्णग्रहणमिदं न चैतद्वर्णग्रहणेषु भवत्यर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्येति॥ श्री ॥७॥ ॥७॥

प्यजादेशस्य स्थानिवद्भावः प्रदर्शितः। लुकोऽभावरूपत्वात् कथमर्थाभिधानमिति चेत् प्रतिज्ञापितं क्विवादीनामिव प्रयोगेऽश्रवणेऽपि लुकोऽर्थवत्त्वं अनुमयोगानुत्तरथो
भिधानव्यक्तिरिसदोषः लस्य अर्थवद्ग्रहणादिति लडादय एवभावाद्यर्थाभिधायिनः स्थानित्वेन गृह्यन्त इत्यर्थः न वर्णग्रहणेष्विति लस्येत्यत्र लकारेऽकार उच्चारणार्थः।
ततश्च वर्णमात्रस्यायं निर्देशः वर्णनिर्देशेषु च विद्यमानाप्यर्थवत्ता शब्दे न नाश्रिता वर्णरूपमात्रस्याश्रयणात् तथा चयस्येति लोपोऽनर्थकस्यापि भवति हैवदन्निरिति॥०॥

तस्मादिति भावाद्यर्थाभिधायिनो लस्येति वक्तव्यमित्यर्थः धातोरिति वर्त्तत इति विहितविशेषणं च धातुग्रहणमाश्रीयते इस ग्निचिद्ध्वमत इत्यत्रापि न भवति श्र
स्तेति शोमामसिध्यत्वौ णादिकोल्लन् प्रत्ययः इत्यंतात्रेति तस्यां च सत्यां लोपे कृते स्थान्यभावादलिविधित्वाच्च स्थानिवद्भावाभावादेशो न भविष्यतीत्यर्थः इ
हापीति ततस्त्वाताप्यादेशानस्युरित्यर्थः लितीमुच्यत इति लइदस्येति वक्तुर्व्रीहिराश्रितः अत्र तु चलस्य लोपे कृते न कश्चिल्लकारो इत्यंतकः प्रत्ययो स्तीत्यर्थः
शा२

तस्माद्विशिष्टग्रहणं तस्माद्विशिष्टस्य लकारस्य ग्रहणं कर्त्तव्यं न कर्त्तव्यं धातोरिति वर्त्तते एवमपि शालामालामश्च इत्यत्रापि प्राप्नोति
उणादयोः त्वसन्तानि प्रातिपदिकानि एवमपि नंदनरइत्यत्रापि प्राप्नोति इत्यंतात्र बाधिका भविष्यति इहापि तर्हि वाधेता पचतिपठतीति
इत्कार्याभावादत्रेत्यंतानभविष्यति इदमस्तीत्कार्यं लितिप्रत्ययात्पूर्वमुदात्तं भवति इत्येष स्वरो यथा स्यात् लितीत्युच्यते न चात्र लितं पश्या
मः अथापि कथंचिद्वचनात्त्वर्त्तेमा द्वा इत्यंतकानामादेशः स्यात् एवमपि न दोषः आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नलादेशो वुलितःकृतं
भवतीति यदयं णाल्ललितं करोति अथाप्युणादयो व्युत्पाद्यंते एवमपि न दोषः॥ ॥ श्री ॥

अथापीति लएवेत् लिदिसंवंतस्मुरुत्रोयथाश्रीयेतत था लस्येति स्थानित्वेनाश्रयणात्तस्यामपि इत्संज्ञायां लोपो न क्रियते अनुवर्त्तनादेभावादीनामनु
वृत्त्यभावकमेकत्वाद्विनो लस्यादेशः न च लोपे सति भावाद्यर्थाभिधायित्वं तं भवतीत्यकृतलोपानामेव लकाराणामादेशः करिष्यते ज्ञापकात्तु लित्व राम०
ऐन भविष्यतीत्यर्थः॥ ॥श्री ॥७॥ ॥ १३७

क्रियत इति अनुनासिको लकारः स्थानित्वेनोपात्त इत्यर्थः अथवा लृ इत्यस्य लस्येत्येव निर्देशः कृतः अस्येति सर्वेनाम्नाभावाद्यथोपि ध्यायीपराम्रश्यते पचतत्वेत्ति वा
कापस्यविभज्यात्वाख्यानं क्रियत इत्येवमुपन्यासः लादेशो वर्णविधेरिति विप्रतिषेधसूत्रे वहिरंगपरिभाषाया इदं प्रयोजनमित्यर्थः ॥ पद्येवमिति परिदितइत्येकव
चनं बहुवचन प्रसंगे व्यत्यये न क्रियेते त्यर्थः अथवाके चिदित्ता मित्येव पठंति तदाश्रये गौतदुत्तम् अकुर्वीति लङः स्थाने उत्तमैकवचनमिट् पर्येवपाद्यस्येति पर्येवपाद्ये

क्रियते विशिष्टग्रहणं लस्येति लादेशो वर्णविधेः पूर्वविप्रतिषिद्धं लादेशो वर्णविधेर्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन लादेशस्यावकाशः पचतु पठतु वर्णविधेरवका
शः दध्यत्र मध्वत्र इहोभयं प्राप्नोति पचत्वत्र पठत्वत्रेति लादेशो भवति पूर्वविप्रतिषेधेन स तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः नवक्तव्यः उक्तं वा किमुक्तं ला
देशो वर्णविधेरंतरंग इति टित टित एत्वे आत्मनेपदेष्वानप्रतिषेधः टित एत्वे आत्मनेपदेष्वानस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः पचमानः यजमानः टित इत्येत्वं प्राप्नोति
उक्तं वा किमुक्तं ज्ञापकं वा सानुबंधकस्यादेशवचनं इत्कार्याभावस्येति नैतदस्त्युक्तं एवं किलतदुक्तं स्यात् यद्येवं विज्ञायेत टितः आत्मनेपदं टिदात्मनेपदं टिदा
त्मनेपदानामिति तत्तु नं टितो लकारस्य यान्यात्मनेपदानीत्येवमेतद्विज्ञायते अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयं टितः आत्मनेपदं टिदात्मनेपदं टिदात्मनेपदानामिति
हि विज्ञायमाने अकुर्वि इत्यत्रापि प्रसज्येत नैष दोषः टितः कस्तर्हि ठित सचावश्यं पठितः सचावश्यं पठितव्यः आदिर्मोभूदिति कथमिटो दिति इष्टे दितिवक्ष्या
मीति तच्चावश्यं वक्तव्यं पर्येवपाद्यस्यमाभूत् लविषीष्ट इहतर्हि इषमूर्जमहमितआदीत्याटोलोप इटि चेत्याकारलोपो न प्राप्नोति तस्मादिदेषः आदिस्तर्हि कस्मा
न्न भवति सप्तदशादेशस्थाने योगत्वं प्रयोजयंतितानेको नोत्सहते विहंतुमिति कलात आदिर्न्न भविष्यति पर्येवपाद्यस्य तर्हि कस्मान्न भवति लविषीष्ठेति ॥ ० ॥

रूपांतरापत्तिः तत्रासाधुरागमः पर्येवपाद्युः तत्रसाधुरितियत् आदीति हाम्रोलटः उत्तमैकवचनं शपः लुक् द्विर्वचनप्रसंगे छंदसि वेति वक्तव्यमिति द्विर्वचनाभावः यदि टिदित्
स्यात् तदा आतो लोप इटि चेत्याकारलोपो न स्यात् अत्र च छंदस्युभयथेत्यार्धधातुकत्वमिट एष्टव्यं आर्धधातुकइत्यालोपविधानात् सप्तदशेति लस्येत्येका षष्ठी सायद्यवय
वावयविसंबंधे स्यात् तदा इट एवानुग्रहः स्यात् नतिवादीनां तस्मादूपसां स्थान्यादेशसंबंधस्य प्रयोजकत्वाल्लस्येति स्थानेयोगा षष्ठी सा देशएवेड् भवतिमित्वागमः ॥ ० ॥

भा॰कै॰३ असिद्धमिति वलाद्यार्धधातुकापेक्षणादंगापेक्षत्वाच्च बहिरंग इडागमः इटो दित्सद्भावस्तन्निरूपसंबंधी उपेक्षणादंतरंगः तत्र कर्त्तव्ये आगमस्यासिद्धत्वादा
१३८ वाभावः प्रकृतानामिति तिबादय इहानुवर्त्तंते तैरात्मनेपदानि विशेष्यंते अथवा प्रकरणस्य विशेषणस्य त्तिहेतुत्वात्प्रकृतानामेवात्मनेपदानीहात्मनेपदशब्देनो
138 च्यंते ज्ञापकमथाह आनेमुगिति यद्येवमानस्य स्यात् आनेमुगिति वक्तव्यं स्यादित्यर्थः टित्तङामिति टितः स्थाने ये तङ स्तेषामेत्वं नत्वानस्यापि अथा
धेतेसाहे इत्यादौ रसामेत्वं कस्मान्न भवतीत्याह इशिसीरिच इति लिटस्तझयोरेशिरेच् थासः से इत्येताभ्यां सूत्राभ्यां लाघवाय इ शसि इरिच् इत्येते आदेशा विधेयाः ए

असिद्धं बहिरंगलक्षणमंतरंगलक्षण इति इदं तर्ह्युक्तं प्रकृतानामात्मनेपदानामेत्वं भवती
ति के च प्रकृताः तादयः आनेमुक् ज्ञापकं ले टित्तङामिशिरिचः इत्यादेः सुटिदटितः प्रकृ
तेन तत् गुणे कथं परस्मैप एल्लः शित्करणं सर्वादेशार्थं णल् शित्करणमः किं प्रयोजनं स
र्वादेशार्थं शित् सर्वस्येति सर्वादेशो यथा स्यात्॥ ॥ श्री ॥

त्वस्याने नसिद्धत्वात् ज्ञापनाय तु तयोर्विहितालादेशानामेत्वाभावस्य टिट्टित इति अकुर्वीत्यत्र परिहारः अरितोलङः स्थाने टिदित्कृत इत्येत्वं न भव
ति प्रकृतेनेति तदेत्वं प्रकृतेनेतत्स्यादात्मनेपदे भवति नत्वाने गुणे कथमिश्लोकस्य रणायेत उक्तं एतएइ स्वत्र पचावेदमिसादुणोक्तेते कथमेत्वं न भवतीति चो
द्यम् परिहारस्तु वक्ष्यते बहिरंग आद्गुण इति अस्ये णल इति कपुनरस्य शकारः क्रियते यथादौ णकारस्थानादिनादित्वादित्संज्ञा न प्राप्नोति मध्ये शस्ये एम॰
त्संज्ञायाअभावः अंते तु लस्येत्संज्ञायाअप्रसंगः एवं तर्हि लस्य विधानव्यः लमुत्तमो वेति करिष्यते योगविभागश्चेति मन्यते अथवा णल्शिदित्सतिदेशः कर्त्तव्यः॥ ॥ १३८

अक्रियमाणे हीति नानुबंधकृतमनेकाल्त्वमिति संस्त्रस्य स्यादित्यर्थः एतच्च शास्त्रादेशाद्वात्वधिकार इति पक्षमाश्रित्योच्यते धात्वधिकारेतु सस्यादेः परस्येत्यादेः शास्त्रो
ति धातुस्वर इति प्रत्ययस्यपित्वादनुदात्तत्वाद्धातुः स्वरः प्रवर्तते यदेकाजिति यो नेकाच् जजागारेति तत्र धातुस्वरे कृते शिष्टस्यानुदात्तत्वे मध्यमैकाचो द्विर्वचु

अक्रियमाणेहि शकारे अप्लोः सस्य विधयो भवंतीत्येतत्प्रसज्येत उक्तं वा किमुक्तं अनित्त्वात्सिद्धमिति णाकारः क्रियते तस्मान्नित्त्वात्सि
द्धमिति कथमेष परिहारो न्याय्यः शकारमशिचोदितः णाकारं करिष्यामि शकारं न करिष्यामीति णाकारो वात्र क्रियेत शकारो वा कोन्वत्र विशेषः अ
वश्यमत्र णाकारो रक्षार्थः कर्तव्यः णितीति वृद्धिर्यथा स्यात् नार्थो वृद्ध्यर्थेन णकारेण णित्वे योगविभागः करिष्यते इदमस्ति गोतो णित् ततः अ
ल् अलन्त्यणिद्भवति ततउत्तमो वेति एवं तर्हि लकारः क्रियते तस्मान्नित्त्वात्सिद्धं एवमपि कएष परिहारो न्याय्यः शकारमशिचोदितः लकारं
करिष्यामि शकारं न करिष्यामीति लकारो वा क्रियेत शकारो वा कोन्वत्र विशेषः अयमस्ति विशेषः अवश्यमत्र स्वरार्थो लकारः कर्तव्यः लिति
प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तं भवतीत्येष स्वरो यथा स्यात् नैतदस्ति प्रयोजनं धातुस्वरे कृते द्विर्वचनं तत्रांतर्यतोऽतोदात्तस्यांतोदात्त आदेशो भविष्यति
कथं पुनरयमंतोदात्तः स्यात् यदेकाच् भपदेशिवद्भावेन यथैव तर्हि भपदेशिवद्भावेनांतोदात्तः एवमाद्युदात्तोपि तत्रांतर्यत आद्युदात्त आ
देशः प्रसज्येत। सत्यमेवं तत् नत्विदं लक्षणमस्ति धातोरादिरुदात्तो भवतीति इदं पुनरस्ति धातोरंत उदात्तो भवतीत्येषोयं लक्षणेनांतोदात्तः तत्रांतर्य
तोंतोदात्तस्यांतोदात्तः आदेशो भविष्यति॥ ॥ ॥

नं सर्वानुदात्तं सिद्ध्यतीत्येकाजेव धातुर्निरूप्यते भपदेशिवद्भावेनेति आद्यं तवरेक
स्मिन्निसनेनेत्यर्थः यथैवेति कार्यातिदेशं मन्यते नत्विदमिति शास्त्रातिदेश इति भावः॥ श्री ॥८॥ ॥श्री ॥

एतदपीति स्थानिवदिति कार्यातिदेशः प्राधान्यादिति भावः प्रकृतितद्इति स्थानितद्इत्यर्थः द्विःप्रयोग इति षाष्ठिकं द्विर्वचनं द्विःप्रयोगः ननु स्थाने द्विर्वचनमिति निर्णयः लकारइति तत स्थल उत्तमो वेति कर्तव्यं योगविभागश्च कार्यः अकारस्येति यः यस्य स्थाने विधीयते त स्येत्यर्थः। स्थालधिकार इति पक्षाश्रये णोच्यते धात्वधिकारे परस्मादेरकारे सति सिद्धं रूपं अअइति अकारद्वयसमुदायस्य यादेशात्व मित्यर्थः। लोटो लोट इत्युपमेयषष्ठी निर्देशाउ

एतदप्यादेशो नास्ति आदेशस्यां तउदात्तो भवतीति प्रकृतितोः नेन स्वरे लभ्यः प्रकृति स्वास्य पर्षे वांतोदात्ता एव माद्युदात्तापि द्विःप्रयोगे एव त्वपि द्विर्वचने उभयोरंतोदात्तत्वं प्रसज्येत अनुदात्तं पदमेकवर्जमिति नास्ति यौगपद्येन संभवः पर्यायः प्रसज्येत तस्मात्स्वरार्थो लकारः कर्तव्यः लकारः क्रियते तस्मान्नित्वान्निसिद्धं अकारस्य शित्करणं सर्वादेशार्थं अकारः शित् कर्तव्यः किं प्रयोजनं सर्वादेशार्थं शित्सर्वस्येति सर्वादेशो यथा स्यात् अक्रियमाणे हि शकारे अलोंत्यस्य विधयो भवंतीत्यंत्यस्य प्रसज्येत ननु चाकारस्याकारवचने प्रयोजनं नास्तीति कृत्वाऽन्तरेण शकारं सर्वादेशो भविष्यति अन्त्यस्य दकारस्याकारवचने प्रयोजनं किं अकारवचनं समसंख्यार्थं संख्यानुदेशो यथा स्यात् तस्माच्छित्करणं तस्माच्छित्कर्तव्यः न कर्तव्यः क्रियते न्यास एव। प्रश्लिष्टनिर्देशो यं अअइति सोसावने कालू अनेकाल् शित्सर्वस्येति सर्वादेशो भविष्यति परस्मै लोटो लङ्ः त ल्ङ्व.द तिदेशो जुस्भावप्रतिषेधः लङ्.इतिदेशे जुसभावस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः यान्तु वान्तु लङः शाकटायनस्यैवेति जुस्भावः प्राप्नोति उत्ववचनात्सिद्धं उत्वमत्र बाधकं भविष्यति अनवकाशा हि विधयो बाधका भवंति

१९ सावकाशं चोत्वं कोवकाशः पचतु पठतु॥०

पमानं पक्षं तं विज्ञायते तेन लङः पकार्यंत ल्लोटो तिदिश्यते ननु लदिः यत्कार्यं तदिस इति लोटि न भवतः

उत्ववचनादिति नाप्राप्तेल्ङ्.प्राप्ते उत्वमारभ्यमाणं तस्य बाधकमित्यर्थः॥ ॥श्री ॥ ॥ ॥श्री ॥ ॥ ॥

अत्रापीति लङ्डावादित श्चेत्सने नेत्यर्थः सेर्ध्य अलघीयइति उकारे सति प्रक्रियायां लाघवं भवति इकारे तु सति लक्षणांतरेण त्वेप्रक्रियागौरवं स्यात् नचेकारोच्चारणोत्ला घवं भवति तस्मादिकारोच्चारणमुत्सस्वबाधकमेवेत्यर्थः लिटः सीयथैवृक्षीष्ट कृषीष्टादरसेव मादौ सुटि कृते विरोधाभावाद्दाध्यबाधकभावाभावात्सीयुडूवति एवं या

अत्रापीकारलोपः प्राप्नोति तद्यथैवोत्वमिकारलोपं बाधते एवं जुसभावमपि बाधेत नबाधते किं कारणं येन नाप्राप्ते तस्य बाधनं भवति नचाप्राप्त इकारलो पेउत्वमारभ्यते जुसभावेपुनः प्राप्ते चाप्राप्ते च अथवा पुरस्तादपवादा अनंतरान्विधीन्बाधंते इ सेवमिदमुत्वमिकारलोलोपं बाधते जुसभावंन्नबा धते एवं तर्हि वक्ष्यति तत्रलङ्ग्रहणस्य प्रयोजनं लङे वयोल्लङ् तत्रयथास्यात् लङ्डावेन्योल्लङ् तत्रमाभूदिति लोटो सेर्ध्यपिच्चमे न्निः हिन्योरुत्व प्रतिषेधः हिन्योरुत्वस्यप्रतिषेधोवक्तव्यः लुनीहि लुनानि एहीसुत्वं प्राप्नोति नवोच्चारणसामर्थ्यात् नवावक्तव्यः किं कारणं उच्चारणसामर्थ्यात् उच्चारणसामर्थ्यादत्रोत्वंन भविष्यति अलघीयश्चेवहि इकारोच्चारणं उकारोच्चारणात् इकारं चोच्चारयति उकारं च नोच्चारयति तस्मैतत्प्रयोजनं उत्वमा भूदिति सेर्ध्यपिच्च एतऐ एतऐलव्आडुणप्रतिषेधः एतऐलेआडुणस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः पचावेदं पचामेदं आडुणे कृते एतऐ इसैत्वं प्राप्नोति नवा वहिरंगलक्षणत्वात् नवावक्तव्यः किं कारणं बहिरंगलक्षणत्वात् बहिरंगलक्षणाआडुणः अंतरंगमैत्वं असिद्धं बहिरंगमंतरंगे एतऐ लिटः सीयुट् यासुडादेः सीयुट्प्रतिषेधः यासुडादेः सीयुटः प्रतिषेधो वक्तव्यः चिनुयुः सुनुयुः लिटः सीयुडिति सीयुट् प्राप्नोति नवावाक्यापकर्षात् नवावक्तव्यः किं कारणं वाक्यापकर्षात् वाक्यापकर्षाद्यासुट्सीयुटं बाधिष्यते सुट्तिथोस्त्वपकर्षविज्ञानं सुटोपीदानीमपकर्षो विज्ञायेत कृषीष्टकृषीष्टाः हृषीष्टहृषीष्टाः॥

सुट्यपिकृते तस्य लिङः कृत्वात्तदादेः सीयुट्प्रसंगइतिमत्वाह यासुडादेरिति नचेतिलिङः सीयुडिसस्यवाक्यस्य यासुडुधिवाक्येनापकर्षो बाधइत्यर्थः विनापि विरोधेन सामान्यविधिर्विशेषविधिना बाध्यते तत्केणोवदधीति भावः॥ ॥श्री ॥ ॥ ॥

अनादेशेत्विति तियोरिति सप्तमी मन्यते ततस्तद्वादि विधिसद्भावात्तकारथकारादेरेव लिङादेशस्य सुट्स्यात्तत्कृषीष्ठी इत्यादाविति भावः नवेति चोद्यहृदय

अन्यादेशस्य सुट् कृत्यः कृषीयास्तां कृषीयास्थां तकारथकारादेर्लिङः इति सुट् प्राप्नोति नवाति थोः प्रधानभावान्नद्विशेषणं लिङ्ग्रह
णं न वाव कृत्यं किं कारणं तिथोः प्रधानभावात् ति यावत्प्रधानं तयोर्विशेषणं लिङ्ग्रहणं नैवं विज्ञायते तकारथकारादेर्लिङ् इति कथं
तर्हि तकारथकारयोः सुट् भवति तौ चेल्लिङः इति लिङः सीयुट् यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङिच्च किमर्थं यासुटो ङित्वमुच्यते यासुटो
ङिद्वचनं पिदर्थं पितिवचनानि प्रयोजयन्ति अथ किमर्थमुदात्तवचनं क्रियते उदात्तवचनं च किं पिदर्थमेव आगमानुदात्ता
र्थं चा अथवा एतत् ज्ञापयत्याचार्यः आगमा अनुदात्ता भवन्तीति अस्त्यस्मिन् प्रयोजने ज्ञापकं भवति उक्तं चैतत् यासुटो
ङिद्वचनं पिदर्थं उदात्तवचनं चेति शक्यमनेन वक्तुं यासुट् परस्मैपदेषु भवति अपिच्चलिङ् भवतीति सोयमेवं लघीयसा न्या
सेन सिद्धे सति यत् गरीयांसं यत्नमारभते ततः ज्ञापयत्याचार्यः आगमा अनुदात्ता भवन्तीति यासुट्॥ श्री ॥

मपि परिहृतं सुट् स्तकारथकारावागमिनौ सीयुटस्तु समुदाय इति कार्यिभेदात् बाध्यबाधकभावाभावः तिथोरिति च षष्ठी निर्देशस्तद्वादिविध्यभावा एम०
९ इत्यादौ परिति थोः सुट्भवति॥ श्री ॥ श्री ॥ १४०

आतः अकार्षुरिति अत्र नाकारान्तात्सिज्विहितः नापि परः रेफेणाव्यवधानादिति जुस्न स्यात् ननु यद्यकार्षुरित्यादावपि नियमः स्यात्तदा पूर्वसूत्रेणासिजन्ता-
ज्जुस्विधानमनवकाशं स्यात् नैष दोषः अगुरस्थुरित्यादेरवकाशस्य संभवात् । विषयविभागश्च न लभ्यते यतोऽकार्षुरिति जुस्भवति अभूवन्निति

आतः किमिदं जुस्याकारग्रहणं नियमार्थं आहोस्वित् प्रापकं कथं च नियमार्थं कथं च प्रापकं
यदि सिज्ग्रहणमनुवर्त्तते ततो नियमार्थं अथ निवृत्तं ततः प्रापकं कश्चात्र विशेषः जुस्या-
कारग्रहणं नियमार्थमिति चेत् सिज्लुक्ग्रहणं जुसि आकारग्रहणं नियमार्थमिति चेत् सि-
ज्लुक्ग्रहणं कर्त्तव्यं आतः सिज्लुगन्तादिति वक्तव्यं इह माभूत् अकार्षुः अहार्षुः अस्तु तर्हि
प्रापकं प्रापकमिति चेत् प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधः प्रापकमिति चेत् प्रत्ययलक्षणस्य प्रतिषे-
धो वक्तव्यः अभूवन्निति प्रत्ययलक्षणेन जुस्भावः प्राप्नोति ॥ ॥ ॥

ननु न भवति यद्येवं पूर्वसूत्रे सिज्ग्रहणमकृत्वा आतः सिच इति वक्तव्यं स्यात् नैतदस्ति उत्तरत्रातः स्यनुवृत्त्यर्थो योगविभागः स्यात् अथवा योगविभा-
गोऽस्य नियमार्थत्वाय स्यात् अस्य हि नियमार्थत्वे उत्तरत्र लङ्ग्रहणं न कर्त्तव्यं भवति ॥ ॥ ९ ॥ ॥

भा०कै०३ एवकारकरणं चेति यदा सिज्ग्रहणमिह नानुवर्त्तते तदा ‘‘नेनैवलङ्’’ इत्यादेशस्य हेतुः ‘‘जुसुत्तरस्याचुरिसाड्रौ जुसि सिद्धे लङः शाकटायनस्यैवेति नियमार्थे
१४१ एवकारः कर्त्तव्यः अन्येषां मते नञ्पानि स्यादिप्रयासात् यदा तु सिज्ग्रहणं नु वर्त्तसा नियमार्थमिदं लङः शाकटायनस्येत्येवपक्षे विध्यर्थे कर्त्तव्यं नार्थ एवका

141

एवकारग्रहणंच एवकारग्रहणंचकर्त्तव्यं लङः शाकटायनस्यैवेति नियमार्थो पुनः सतिनार्थ एवकारकरणेन ननुच प्रापकेपि
सति सिद्धे विधिरारभ्यमाणोंऽतरेणैवकारं नियमार्थो भविष्यति इष्टतोवधारणार्थं तर्ह्येवकारः कर्त्तव्यः यथैवं विज्ञायेत लङः शाकटाय
नस्यैवेति मैवं विज्ञायि लङ् एव शाकटायनस्येति किंचस्यात् लुङः शाकटायनस्य नस्यात् अदुः अधुः अस्थुः अभूवुः लङ्
ग्रहणंच। लङ्ग्रहणंच कर्त्तव्यं लङः शाकटायनस्यैवेति नियमार्थे पुनः सतिनार्थो लङ्ग्रहणेन आतोऽङितइति वर्त्तते न
चान्यआकारादनंतरोऽङित् इति अन्यदतो लङः अस्त्वतर्हि नियमार्थं ननुचोक्तं जुसाकारग्रहणं नियमार्थमिति चेत् सिज्लुक्
ग्रहणमिति। नैष दोषः तुल्यजातीयस्य नियमः कश्च तुल्यजातीयः योऽन्याम्यां मनेनतरः आतश्च सिचश्च अथ तदेवकारकरणं नै
९ वकर्त्तव्यं कर्त्तव्यंच किंप्रयोजनं ॥ • ॥

रेणोत्यर्थः मैवं विज्ञायीति लङ् एव शाकटायनस्येति विज्ञायमाने लुङः शाकटायनस्येति नस्यात् तत्र च लुङि विकल्पः प्रसज्येत लङि तु नित्यः स्यादित्यर्थः एम०
तुल्यजातीयस्येति सिज्लुकाविनाआतः सिचश्चानंतरोऽङिन्नभवतीतिसिज्लुगंतस्याकारांतस्येह ग्रहणमिति नियमेन सिज्लुगंतमेव निवर्त्तते ॥ ॥ १४१

उक्तार्थमिति अन्यथैकसंज्ञाधिकारादन्यत्रसंज्ञासमावेशस्य दृष्टत्वात् लुङ्लिङादेशानां सार्वधातुकसंज्ञापि स्यात् ततस्तन्निमित्तविकरणप्रसंगः आर्द्धधातु
कसंज्ञा चेड्ग्रहार्थास्यात् आर्धधातु अनुक्रान्तापेक्षमिति अनुक्रान्ता ये प्रत्ययास्तिङ्शिद्वर्जितास्ते आर्द्धधातुकसंज्ञा भवन्ति नत्वनुक्तसमाना इत्य

उक्तार्थे लिङ् लिङाशिषि आर्द्धधातुकमेव यथास्यात् इतरथा हि वचनादार्धधातुकसंज्ञा स्यात् तिङ्ग्रहणेन च ग्रहणात् सार्वधातुकसं
ज्ञा अथ तल्लङ्ग्रहणं नैव कर्त्तव्यं कर्त्तव्यं च किं प्रयोजनं लङेवयोल्लङ् तत्र यथास्यात् लङ्ङ् ज्ञो वेनयोल्लङ् तत्र मा भूत् इति आ
तः आर्द्धधातुके शेषः आर्द्धधातुकसंज्ञायां धातुग्रहणं आर्द्धधातुकसंज्ञायां धातुग्रहणं कर्त्तव्यं धातोः परस्यार्द्धधातुकसंज्ञा यथास्या
त् इह मा भूत् वृक्षत्वं वृक्षतेति क्रियमाणे चापि धातुग्रहणे स्वादिप्रतिषेधः स्वादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः इह मा भूत् लूभ्यां लूभिरिति अ
नुक्रान्तापेक्षं शेषग्रहणं एवमप्यग्निकाम्यति वायुकाम्यतीति प्राप्नोति तस्माद्धातुग्रहणं कर्त्तव्यं न कर्त्तव्यं आ तृतीयसमाप्तेर्धात्वधिकारः
प्रकृतोनुवर्त्तते क्व प्रकृतः धातोरेकाचो हलादेरिति एवमपि श्रीकाम्यति भूकाम्यतीति प्राप्नोति तद्विधानात्तिदं विहितविशेषणं धातुग्रहणं
धातोर्विहित इति धातोरेष विहितः संकीर्त्स्य धातोरित्येवं यो विहित इति॥ इति श्रीभगवत्पतंजलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये तृतीयाध्यायस्य चतु
र्थे पादे प्रथममाह्निकं॥ ॥

र्थः धातोरिति धातोरित्येवं धातुशब्दमुच्चार्य ये विहिता इत्यर्थः॥ ॥ इति श्रीकैय्यटे तृतीयस्याध्यायस्य चतुर्थे पादे प्रथमाह्निकं॥ ॥ श्री॥